

# NAGY-ENYED PUSZTULÁSA

## 1849-ben.

KORRAJZ.

Írta: Szilágyi Farkas  
n.-enyedi ev. ref. pap.

Nagy-Enyed, 1891.  
NYOMATOTT WOKÁL JÁNOS  
KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

## ELŐSZÓ.

A nagy-egyedi ev. ref. egyház hívei ezideig mindenik év január 8-án ünnepélyes istentisztelettel újították fel ama nagy csapás emlékét, mely Nagy-Enyedet, ezen erdélyrészi virágzó kis magyar várost 1849. január 8. és következő napjain romjai alá temette volt. Néhány év óta azonban január 8-án a várbeli ref. templomban tartatni szokott alkalmi istentiszteleten feltűnően kisebb számban jelennek meg a liivek, mint a pusztulást közvetlenül követő évek évforduló reggelein. Jele ez annak, hogy az a nemzedék, mely a nagy romlás irtózatosszerű szenvedéseit, isten különös kegyelméből túlélte, ma már nagyon meg van ritkulva.

Emlékszem, hogy az 50-es évek január 8-ikának reggelein, aligha volt Enyeden magyar ember, bármelyik vallásfelekezethez tartozott is, ki, ha csak mozogni tudott, a reformátusok nagy harangjának hívó szavára ne sietett volna a várbeli nagy templomba az alkalmi istentiszteleten résztvenni. Megtörtént ilyen évforduló napon, hogy még a portikosok is megteltek hallgatókkal, mert a templom hajói nem bírták a hívők ezorcit keljeinkbe fogadni s az ülő padok recsegték, ropogtak, a rajtok gyűródással helyet foglaltak túlnagy száma miatt.

Ma már évek óta nincs így!

A szomorú idők emléke homályosodul kezd. Lassanként eltűntek a romok is, melyek a fájdalmas emléket újból, meg újból felelevenítsék. A felpezsdült, munkára hívó élet is kevesebb időt enged a pusztulás emlékein merengeni; a jelen küzdelmei s a jövő biztosítása foglalják el a társadalom s a nemzet szellemét.

De nekem, mint papnak, igen gyakran szomorú kötelességem híveim előtt, istentisztelet alkalmával, január 8-án, feleleveníteni azon rettenetes napok emlékét s teljesítem ezt a múlt év január 8-ikán is.

Ekkor keletkezett lelkemben az a gondolat, hogy leírjam s közrebocsássam azon eseményeket, melyek részben szemeim előti folytak le s engem is keményen sújtottak. De mivel magam nem láthattam, nem tapasztalhattam minden részletét ez események folyamának, igyekeztem megszerezni mindazon hiteles adatokat, melyekből a pusztulás képet lehetőleg teljessé tehetem. Egykorú feljegyzéseket gyűjtöttem, még élő tanukat hallgattam ki; nyomtatásban megjelent erre vonatkozó könyveket, hírlapokat olvastam át. Forrásaimról az elbeszélés folyamán számot adok.

Magamról is szólanom kell, mert a mit én láttam és a mi velem történt, azt a magam nevében kell elbeszélnem.

Arra törekedtem, hogy az események elbeszélésében lehetőleg nyugodt és tárgyias hangon szóljak. A nagy csapás még élő tanúi s részben áldozatai megértenék érzékenységem nyilvánulásait is, de nem egyedül hozzájuk akarok szólni. A mint előfizetési felhívásomban is jeleztem, nemzeti múltunk dicsőségben és szenvedésben annyira gazdag eseményeinek felderítéséhez kívánok hozzájárulni s Nagy-Enyed város tervezett, monográfiájának megírásához is segédkezet nyújtani.

Az anyagi javakban szegény s népességben kicsiny Nagy-Enyed város nemzeti történetünk politikai és közműveltségi fejlődésében számot tevő helyet foglalt régen s foglal most is. Történetének egy szomorú epizódja is helyet foglalhat a történeti irodalomban. Az enyedi „Közérdek“ tározójában megjelent közleményeket kiegészítve s egy szerves egészszé alkotva a fennebbi cím alatt ezennel közrebocsátom.

## E l ő z m é n y e k .

Nagy-Enyed város a 10-ik században szász telepítés folytán keletkezett.. Lakói túlnyomókéig szász földművesek és iparosok voltak. A reformáció s a nemzeti fejedelemség megalapítása emelték jelentőségre e kis várost, mely sem gazdasági, sem kereskedelmi tekintetben nem foglalhat el kedvező helyet. De az új állami alakulás folytán s a reformáció terjedésével fontos események színhelyévé lett s nevezetes intézeteket fogadhatott közeibe.

Mínthogy az erdélyi fejedelemség létalapját a magyarság és a protestantizmus képezték, Enyed is átalakult ezek hatása alatt. Hamar protestánssá s lassanként magyarrá lett lakossága. 1564-ben már Enyeden tartották meg azt a nevezetes zsinatot, mely kimondta a lutheri és kalvin-féle egyházak szétválását s megalapító Erdélyben a reformált magyar egyházat.

Báthori Gákor fejedelem 1613-ban nemesi kiváltsággal ruházta fel Enyedet; II. Rákóczi György 1658-ban a polgárokat mentette fel a közterhek alól s emelte nemesi rangra.

Apafi Mihály 1662-ben a Bethlen-kollégiumot helyezte át Enyedre, miután Gyulafehérvárt a tatárok feldúlták 1658-ban. A kollégium áthelyezése emelte első sorban Enyed jelentőségét. Nemcsak szellemileg nyert gyarapodást a város Erdély legnagyobb tudományos intézetének itt működése által, hanem a gazdag főiskola pénzforgalma is emelte a város vagyoni erejét.

Erdély több kiváló családjának sarjadéka növekedett Enyeden a Bethlen-kollégiumban s ez által a város értelmisége gyarapodott s az előkelő nemességgel gyakoribb érintkezésbe jött a polgárság.

A múlt. század elején vívott, nagy nemzeti harcz bevégeztével Enyed helyzete ismét előnyösebbé vált. Az erdélyi nemzeti fejedelemség megszűntével Gyulafehérvár mindenkorra elvesztette régi jelentőségét. Az új országos kormány székhelye egyelőre Nagy-Szeben lett s Gyulafehérvár katonai erősséggé s a kath. püsnök székhelyévé lett. S ezzel a néma, hanyatló városok sorába

lépett. Sem Erdélynek fővárosa, sem Alsó-Fehérmegyének székhelye nem lehetett többé. A katonaság és a püspökség az újon épült várba helyezkedtek el s onnan kizavarták a régi polgárságot, a megyét, a ref. egyházat és az iskolákat. Abban az időben a még pislogó nemzeti szellem sem a katonasággal, sem a kath. klérussal nem rokonszenvezett, sőt erős ellentétben állottak. Enyed híven és dicsőségesen állott a nemzeti ügy mellett a Rákóczi-féle szabadságharcban, 1704-ben nagy csapás is sújtotta e miatt. De felépült és megmaradt a protestántizmus s a nemzeti ügy egyik őréül és bajnokául s mindenek felett Alsó-fehérmegye új székhelyévé lett. Most már nemcsak a kollégium, hanem a megyei önkormányzat gyakorlása is összehozta a vidéki nemességet Enyeden. Már 1784-ben itt talált védelmet déli Erdély magyarságának jó része a Hóra-féle oláh lázadás ellen. 1784 óta az erdélyi református püspök székhelye is Nagy-Enyed lett. Az önkényes katonai hatalom s a kényuralom pártfogásába jutott kath. püspökség a református püspököt is kizavarták Gyulafehérvárból 1710-ban. Több mint egy félszázadig nem volt állandó székhelye Erdély legnagyobb és legintelligensebb egyháza püspökeinek.

Ha falusi papot választottak püspökké, falun maradt az egyház kormányja, mintha valami jelentéktelen, túrt, kis felekezet lett volna a ref. egyház. A világhírű tudós, a lelkes magyar író. Hód Péter, mint praesumptív püspök Magyar-Igenben, mely tényleg nem volt több egy közönséges falunál, élt és halt meg. Végre 1784-ben a püspöknek is Enyed adott állandó lakást.

Így a Bethlen-kollégium, Alsó-Echérmegye és a ref. püspökség nagy nemzeti csapások miatt olyan jelentéktelen helyre csoportosultak, mint Nagy-Enyed. De ez a három tényező aztán fel is emelte a kis várost.

A jelen század 30-as évein kezdve már vezérszerepet vitt Erdélyben Enyed. Széchenyi István eszméinek sehol sem voltat e kis hazában buzgóbb és sikeresebb harcosai, mint Enyeden. Ezen eszmék érlelése és terjesztése végett Enyeden már Is3:i. február 14-én kaszinó nyílt meg, mely a megnyílás sorrendje szerint harmadik volt Magyar- és Erdélyországban, berendezés és látogatottság tekintetében pedig 1848 vége feléig aligha nem

első az erdélyi részekben. Enyeden tanított és írt a híres bölcész Köteles Sámuel, itt a tudós, szónok és államférfi Szász Károly tanár. A fő- és középnemesség s a székelyek gyermekei itt tanultak jogot, bölcészetet, teológiát; könyvnyomda, papírmalom keletkeztek. Itt fejlődött és összpontosult egy hatalmas elem, mely a nagy nemzeti reform előharcosává lett Erdélyben.

A magyar nemzetiség megszilárdítása végett folyt küzdelmekben is Alsó-Eebérmegye és Enyed vitték a vezérszerepet Erdélybe, n. Midőn a rendek 1841-ben a magyar nyelv hivatalos használata érdekében javaslatot terjesztettek a kormány elibe, a javaslat védelmében b. Kemény Dénes Alsó-Fehérmegye követe fejtette ki a legbátrabb küzdelmet. A szászok makacsságán s a bécsi kormány magyarellenes törekvésén megghiúsult ugyan a rendek törekvése, de a nemzeti szellem mind erősebbé vált a küzdelemre s a bekövetkező diadal kivívására. Még azon javaslat sem emelkedett törvényerőre az országgyűlésen, hogy Erdély tudományos intézeteiben a magyar legyen a tanítás nyelve. De a felsőbb iskolák s ezek között első sorban az enyedi kollégium önelhatározásából tették tannyelvvé a magyart. Enyeden Köteles Sámuel már 1825 óta magyarul tanította a bölcészetet, Szász Károly 1833-ban kezdő magyarul tartani híres jogi előadásait.

A magyarországi közvélemény a 40-es években méltán vádolta azzal az erdélyi rendeket, hogy az úrbéri ügyek rendezésében szűkkeblű önzéssel járnak el. De Alsó-Fehérmegye rendei akkor is (1841), „felvilágosodott, a magánérdeket a közjóit igényeivel összekapcsoló határozatokat“ hoztak. Ezen évi országgyűlésen pedig épen b. Kemény Dénes, Alsó-Fehérmegye követe tette meg az örökváltság iránti javaslatot s küzdött bátran, erélyesen annak keresztülvitele mellett. Hogy célt nem ért, az nem az ő hibája.

Ezen időszak jellemzésére meg kell emlékeznünk arról a jóllétről, arról a vidám, derült életről, mely akkor Enyeden és Alsó-Fehérmegyében pezsgett. Azon időből még élő üreg enyedi polgárok most is emlegetik, hogy a megyei gyűlésekre, tanácskozásokra begyűlő nemesség minő fénynyel jelent meg Enyeden, hosszú sorával a négy fogatos hintóknak! A vidék majd minden

falvában kastélyok és nemesi udvarházak állottak nyitva a vendégfogadásra és a közügyek feletti tanácskozásra! A ki a magyar birodalom és a magyar nemzet helyzetét csak a vidéken szemlélte s nem egészében, vagy európai szempontból vizsgálta, bizony elmondhatta, hogy extra Hungariam non est vita!

De hát Nagy-Enyed és Alsó-Fehérmegye vezérlő férfiai, az összes nemesség és a polgárság most egy leendő Magyarország felé fordítók figyelmöket. A jogegyenlőség s a polgári szabadság által felemelt, megnemesített nagy nemzet; az egygyé és függetlenné váló Magyarország lebegett szemeik előtt. Az 1848. évi országgyűlés nagy alkotásai háttérbe szorítanak minden külön erdélyi és vidéki érdeket. Tudjuk, hogy az erdélyi magyar és székely nemzet nagy reménnyel és lelkesedéssel csatlakozott az unióhoz. 1848. tavaszán még senki sem sejtette, hogy a szász nemzet s. a magyarok nagylelkűségéből felszabadult oláh nép megtámadják az ország egységét s az államot fenntartó magyar nemzetet.

Pedig épen Alsó-Fehérmegyében, Enyedtől nem messze, szervezkedett az oláh támadás. Az osztrák reakció Balázstálvát szemelte ki a lázadás kiinduló pontjául. Pedig a balázsfalvi górkath. püspök és a káptalan készek voltak meghajolni a törvényes magyar kormány és az új alkotmányos rend előtt.

Tudjuk, hogy mielőtt az erdélyi utolsó országgyűlés 1848. május 29-én kimondta volna az anya állammal való uniót, az oláhok már május 16-án Balázsfalván, egy törvényesen nem is konstituált gyűlésen tiltakoztak az unió ellen, ha az az ők beleegyezésük és részvételük nélkül jönne létre. A mi bizonyára anynyit jelentett, hogy ők ellenségei az uniónak s meggátolnák azt, ha jogosulatlan kívánságaik szerint résztvehetnének az országgyűlésen.

Hogy az erdélyi oláhok és szászok kívülről jövő izgatásra lázadtak fel az ország alkotmánya és a magyar nemzet ellen, mutatja az a körülmény, hogy mindaddig fegyvert nem fogtak, a míg a nemzet és a dinasztia közötti szakadás meg nem történt.

A pesti közös országgyűlés a mindenfelől megtámadott haza védelmére 200,000 katonát szavazott meg, arról törvényczikket alkotott s bár a király nem erősítette meg, (10,000 újoncnak

előzetes kiállítását határozta el az országgyűlés. Ebből 8000 esett volna az erdélyi részekre. Midőn a kormány az összeírást és a sorozást elrendelte, azonnal megkezdődött az oláhok és a szászok ellentállása azon ürügy alatt, hogy a törvény nincs szentesítve. Az ellentállást az erdélyi katonai parancsnokság Széplűmből bátorította. 1848. szept. 19-én Szebenszék az uniót nem létezőnek jelentette ki, ezt követték a többi szász székek.

1848. szept. 16-án az oláhok Balázsi vár a gyűltek össze s 28-ig tartott gyűlésükön elhatározták, hogy a magyar birodalomtól elszakadnak, a magyar kormánytól megtagadják az ujonczokat, külön nemzetőrséget állítanak, miután a császár megengedte, hogy a zolánépmagát felfegyverezze, az oláh nemzetet önállóan nyilvánították. Ez a gyűlés az erdélyi összes oláhságot praefekturákra osztotta; kinevezte a praefekturák parancsnokait praefekt, alpraefelct, tribün, altribun, czenturio, dekurio néven. Erre a gyűlésen jelen levő császári tábornok, Schurter, megígérte, hogy 10,000 fegyvert ad az oláh nemzetőröknek, így készítettek elé déli Erdély magyarságának s ezek között Enyednek elpusztítását.

Mit tett ezalatt a magyarság saját védelmére?

Enyeden a törvény értelmében nemzetőrség alakult, mely egész tavaszon és nyáron gyakorolta magát a mostani baromvásártéren; czéllövő helye a Sós szék nevű határrészen volt. Ezen nemzetőr csapatba lépett később Alsó-Fehér vármegye birtokos nemességének egy jelentékeny része is.

Alsó-fehér megyei nemesekből és enyedi polgárokból egy szép lovas nemzetőr csapat is alakult. A gyalog nemzetőrök parancsnoka Inczédi Sámuel a későbbi hős honvédőrnagy és ;Sándor Elek ügyész voltak. A lovas nemzetőrség parancsnoka pedig Juhász József volt gárdista, ekkor megyei szolgabíró. Az enyedi nemzetőr csapat szervezte, eskette fel a szentesített magyar alkotmány iránti hűségre a környéken magyar parasztokból alakult kisebb nemzetőr csapatokat is. Zoyk Miklós tanár tanulókból és előkelő ifjúkból egy vadászcsapatot alakított, melyet maga gyakorolt és vezényelt. Ezen 80 tagot számláló szép vadász csapat rendes gyakorló tere a „Kápolna dombo” vala. A Bethlen főis-



kola növendékei 1848. tavaszán nagyrészt szétoszlottak, úgy, hogy a nyári vizsgákat már meg sem tarthatták. Az érettebb tanulók nagy része a Kolozsvárt alakult 11-ik honvédszászlóaljhoz csatlakozott s osztozott annak minden veszedelmében és dicsőségében.

Alsó-Fehérmegye és Enyed lakossága 1848. októberig nem saját tűzhelye, hanem a közhaza védelmére készült és hozta meg nagy áldozatait. Midőn elhangzott a fővárosban, hogy „a haza veszélyben van“ s az ország kincstára üres, a nemesség és a polgárság kölcsön és ajándékképen páratlan áldozatot hozott a haza oltárára. Jenei István köznemes egyedül 12,000 pengő forintot adott kölcsön. Enyedről és a megyéből 17,32.4 pengő forint, 1 mázsa 48 font ezüst, sok ékszer gyűlt össze aug 8-ig. Enyodről külön 171 polgár és polgárnő 700 forintot, a város pénztára 200 irtot, egy czéh 100 forintot ajándékozott. Ezeken kívül sok ló és élelmiszer gyűlt a hadsereg számára.

Br. Kemény István főispán hazafias áldozatkészségre bírta a megye és a város lakóit nemzeti különbség nélkül. Így az adakozók közt találjuk a balázsfalvi gör. kath. káptalant, a zárdát, öt kanonokot és a balázsfalvi gör. kath. papokat. A főispán 15 font ezüstöt adott. Az a kitörő lelkesedés és páratlan áldozatkészség, mely az egész magyar nemzetben nyilvánult, feledtető Enyed és Alsó-Fehérmegye lakóival elszigetelt, veszélyes helyzetüket s csak a közhaza megmaradása s jövő felvirágzása lebegett szemek előtt. S ennek így kellett lenni, mert megtisztult, felemelkedett hazafias érzelmek s nemes, nagy eszmék hatása alatt fejlődött, az újabb nemzedék az 1848-iki küzdelemre.

A magyar kormány azonban ismerte és méltányolta Enyed helyzetét s jelentékeny állását; tudta, hogy egy hazafias, nemzeti és fontos közművelődési emporiumot Erdélyben nem szabad védelem nélkül hagyni. Ismert történeti munkákból ide jegyezzük tehát azon fegyveres erőt, melynek feladata Enyed és Alsó-Fehérmegye védelme lett volna.

1848. tavaszán egy zászlóalj Székely határőr állomásozott Füveden, de ez már jul. 10-én elhagyta e várost és a csatatérre indult a rácok ellen.

A nyár folytán Kovák százados parancsnoksága alatt egy század Károly Ferdinánd-féle cs. k. gyalogság vonult Enyedre

helyőrségül. Minthogy Enyeden és vidékén október közepéig az oláh és szász fegyveres felkelésnek nem mutatkoztak jelei, ez a század és a helyi nemzetőrség elég biztonságot nyújtott a békés lakosságnak.

De szeptember végén a fönnebb jelzett balázsfalvi oláh gyűlés követelése, az oláhok fegyverkezése nagy aggodalmat keltettek Enyeden és a vidéki magyarságban. A balázsfalvi gyűlés után az oláh nép kizárólag fegyverkezéssel s főképp lándzsakészítéssel foglalkozott. A felkelőket a falukban szabadságolt katonák tanították. Ebből a szebeni cs. k. katonai parancsnokság magyarellenes érzülete s a lázadókkal való egyetértése nyilvánvalóvá kezdett lenni. Enyed körül októberben alakulni kezdtek az oláh táborok. A vidéki magyarság vagyona és élete nem volt többé biztonságban s már tetteleg is többet közölközött bántalmaztak. Ezért tömegesen menekültek Enyedre. De a vidéki nemességnek Enyedre menekülése már október hó elején életveszélyével járt. Ennek bizonyosságául saját tapasztalatomra is hivatkozhatom. Szülőim, kik Csekelakán (Alsó-Fehér vármegye) laktak, a szeptemberben tartott balázsfalvi gyűlésről hazakerült, vérszemet kapott oláhok lövöldözései, folytonos kurjangatásai, baljóslatú suttozásai és nyilvános fenyegetőzéseitől megrémülvén, október elein felpakoltak s utunkat Enyed felé vettük. Nagy-Lakig nem volt baj. Ezen község határán azonban lándzsákkal fegyverkezett kóborgó oláhokat vettünk észre, kik felemelt lándzsákkal felénk közeledtek, követelték, hogy álljunk meg s igyekeztek szekerünket körülvenni.

Atyám, a veszély láttára jó négy lovát sebese ágtatásba indította. Ez által sikerült körmeik közül menekülnünk s Enyedre bejutnunk.

Akár hány ehhez hasonló esetet lehetne felhozunk.

Az envedf gálnapi vásár, október Ki., népesebb volt, mint valaha; megtelt a város menekülőkkal. Az egyediek sejtették, hogy városuk rováson áll a katonai reakciónál s ez reájok zúdíthatja a rablás és gyilkolás vágyától felizgatott oláh tömeget. Ezért segítséget kértek Kolozsvárról a kormánybiztostól. Épen jókor, mert Prodanu virze praefekt, az Enyed közelében levő muzsinai oláh tábor parancsnoka október 20-án írásban felszó-

lította a várost, hogy neki adja meg magát, különben temetőtalpából elpusztítja azt.

A magyar kormány, mely akkor még összeköttetésben állott a szeceni cs. k. katonai parancsnoksággal, kieszközölte, hogy két század rendes gyalogság küldetett Enyedre védelmére okt. 19-én. 21-én még 50 aranyosszéki székely huszár érkezett liamngarten százados parancsnoksága alatt, mintegy 420 tordai és aranyosszéki nemzetőr kíséretében. Ez a kis haderő az enyedi nemzetőrökkel, kiknek két kis ágyújuk is volt és a vadászosapattal 23-án megtámadta a fenyegetődző muzsinai oláh tábor s vérontás nélkül szétszórta

De már a következő nap a rendes katonaság 2 gyalog zászlóalját elrendelték Kövedről Gyulafehérvárra, épen a magyarok ellen. A 3-ik zászlóalj utána szökött a másik kettőnek.

Október 22-én indult ki Kolozsvárról 500 gyalog honvéd és 110 Mátyás huszár, br. Bántly János és gr. Hetiden Gergely vezérlete alatt. Ezek rendeltetése nem Enyed volt, de önszántokból a szorongatott város védelmére siettek. Útközben Nagy-Lak mellett a Maros balpartján, a lovasság meglepett egy oláh tábor, mely mintegy 0000 főt számlált s sokat levágva, szétszórta azt. 24-én érkeztek Enyedre.

Mínthogy a várost más oldalról is fenyegette egy oláh tábor, gr. Hetiden Gergely, br. Dáuft'y János és liaumgarten elhátározta, hogy ezt is szétverik s aztán a Hegyalja nagy veszélyben levő magyarságának védelmére sietnek. Ez az oláh tábor Enyed mellett, a Maros balpartján, Csombord és Maros-Szentkirály községek felett foglalt állást. Lehetek 6—8 ezeren. Október 25-én megtörtént a támadás. A honvéd gyalogságot Bánffy, a lovasságot Baumgarten átvezetve a Maroson s he sem várva a vízen átszállani készülő nemzetőrséget, egyszerre két oldalról támadták meg az oláhokat. Ezek futásnak eredtek, de körülbelül 300 emberük elesett futás közben.

Ezzel Enyed közvetlen közeléből el voltak űzve a fenyegető oláh táborok. De azért az aggodalom nem szűnt meg, sőt növekedett. A szétfutott oláhok ismét összegyűltek csak olyan távol-ságban, hogy tábortüzeik fénye éjjel megvilágította az örhegyet Enyed mellett. A polgárság és a katonaság védelemre készült.

Az utcák végén sánczokat, ástak, a várra támaszkodó. épületek fedeleit a „Hazugok hídjától“ az északi várkapuig leszedték, a várkapukat megújították, a főkapu elé gerendákból palissádokat emeltek, melyeket lőrészekkel láttak el. Később lebontották, hogy a kis várat oltalomra felszereljék. Egyszersmind segítséget kértek a kormánytól; Sándor Eleket és Zudor Eleket a székelyekhez küldötték, hogy siettessék azok jövetelét.

Menekült vidéki magyarok hírül hozták Enyedre, hogy Kis-Enyed és Zalatna népét irtózatossá már lemészárolták a vértől és rablott kincstől megittasodott oláhok; hogy a Hegyalja nemessége lefegyverezve, vagy Krakkóban fogva van.

Ekkor a bátor honvédek, a lovasok és a nemzetőrség a Hegyalja megmentésére s főképp a krakkói foglyok megszabadítására határozták magokat.

Október 28-án vezették az Enyeden volt haderőt gr. Bethlen Gergely és h. líánffv János Krakkó ellen. A csapat állott 200 honvédből, 100 nemzetőrből, egy század székely és egy század Mátyás huszárból. De ez a vállalat nem sikerült. Sűrű köd bontotta a helységet; gyakorlott katonaságra valló tüzelés fogadta a honvédeket s miután az oláhok táborának helyzetét és erejét tel nem ismerhették, egy pár órai tüzelés után visszavonultak Enyedre.

Ez a rosszul sikerült vállalat végveszélybe dönté a krakkói foglyokat, legyilkolták őket az oláhok.

Ez volt az utolsó katonai vállalat, mely Enyedről indult ki a magyarság védelmére. November 8-ig Enyeden maradt ez a kis haderő, növekedve még Kolozsvárról érkezett 2 század honvéddel, 120 önként vállalkozó férfiúval és egynéhány Mátyás huszárral, parancsnokok voltak: gr. Mikes Kelemen őrnagy, gr. Bethlen Gergely, b. Bántty János, Baumgarten századosok és ' Inczedy Samu, a nemzetőrség parancsnoka. Ha a nemzeti önvédelem ügye az ország többi részében balfordulatot nem vészén, ezek megvédehettek volna Enyedet a felkelő oláhoktól, sőt a vidéknek is nyújthatnak segítséget.

A sikertelen krakkói vállalat után az utcákon ismeretlen kéztől nyomtatványok szorultak szét, melyek Enyed közeli feldulását hirdették. De a katonaság s a polgárság készen állottak a védelemre. Mindaz által kínos aggodalomban éltek az enyedik.

A felizgatott kedélyeket olykor alaptalan hírek és vak lárma riadásba hozták. Életeik mellett vagyónukat is féltették a polgárok. Minden rémhír kizavarta nyugalmukból. Ilyenkor a félrevert harangok zúgása között értékesebb ingóságaikkal siettek az üresen maradt kollégiumba, a várbeli templomsekrestyébe és a minoriták házába; élelmi szerekkel a vár bástyaiba.

Enyeden 1848-ban dús termés volt. Daczára a sok nyugtalanságnak és veszélynek, betakarították a gabonát, leszúrták a mustot. Szüret idején még szép, derült napok voltak, de a régi kedv és zaj elnémultak. Október végén már hűvösök kezdőnek lenni az éjjelek, november első hetében éjjel a piacon nagy tüzek égtek s a nemzetőrség csapatai felváltva ezen tüzek mellett töltötték az éjjeleket.

Így teltek a napok november 8-ig. A nov. 5-iki szerencsétlen marosvásárhelyi csata eldöntő Enyed sorsát is. Az erdélyi magyar haderő széteszlott, egy része a Székelyföldre, más része Kolozsvár felé húzódott. Az Köved fedezetére sieted székely csapatot Radnótinál szétszórták az oláh határőrök. Kolozsvárról a magyar katonai parancsnokságtól rendelet érkezett, hogy az Enyeden levő összes haderő, honvédség és nemzetőrség, haladéktalanul vonuljon Kolozsvár fedezetére. Ez a rendelet nov. 8-ikán reggel tétetett Enyeden közhírré s az indulásnak rögtön kellett történnie. Mikes Kelemen parancsnok és b. Kemény István Alsó-Kehérmegye főispánja, felhívást, intéztek a lakosokhoz, hogy a ki menekülni akar, csatlakozzék a katonasághoz. Ez a felhívás váratlanul lepte meg az enyedieket, mert azelőtt nem engedték meg, hogy a lakosság eltávozzák s féltőbb ingó vagyónát biztonságosabb helyre elszállíthassa s e napon nem is fenyegette közelről semmiféle ellenség Engedet. Világos volt, hogy a kormány szorultságában rögtönözve feladta Enyed védelmét s az oláhok zsákmányául dobta oda a szerencsétlen várost.

A katonai parancsnok sietségében még készületre sem akart időt engedni a menekülni akaróknak. Ezért történt, hogy a megye és a város levéltárai, a Bethlen-kollégium nagybecsű könyvtára, érem- és természetrajzi gyűjteménye, a nagy történelmi becsű bíró püspöki levéltár, más köz- és magánkellendők megmentésére eleitől fogva semmi intézkedés nem tör-

tént, az utolsó órában pedig lehetetlenné vált. Az eddig visszartartott s az utolsó napon megrémített lakosságnak alig maradt annyi ideje, hogy a már zordon mi vált időben a legszükségesebb ruhadarabokat, élelmi szereket és a gyermekeket összeszedje s többnyire gyalog a fegyveres erőhöz csatlakozzék. A közvagyon őrei és a magánbirtokosok zár alá helyezték vagyonukat s útra készültek.

Voltak azonban olyanok is, a kik nem akartak menekülni. A szász eredetű lakosság nem akart félni a császári katonaság vezetése alatt működő oláhoktól; némely magyarok pedig úgy hitték, hogy ők nincsenek kompromittálva a forradalom által. Ezek közül egy Horváth László nevű, ny. huszár százados, sértő szemrehányást tett a menekülni akaróknak. Ezek elkeseredésükben a piacon leütötték, lábát eltörték s oca hagyták vérében fetrengve.

Egy szemtanú feljegyzéséből\*) azt olvassuk, hogy az általános kivonulás november 5-án délután egy óra felé kezdődött. Miként történt a kivonulás, azt alább elbeszélem. Addig szóljunk Enyed helyzetéről, a kivonulást közvetlenül követő időből.

A császári katonákból, szász nemzetőrökből és oláh felkelőkből álló ellenséges tábor nov 8-án mintegy fél mértföldre Enyedtől délre, állapotodott meg. Ez a tábor nem háborgatta a visszavonuló magyar sereget s a menekülőket. A sereggel távozó főispán egy kérésben felhívta az ellenséges tábori vezért, hogy miután Enyedcn nincs fegyveres erő, gondoskodjék a személyes vagyonbiztonság fenntartásáról. Ezt annyival inkább elvárhatni, mert Enyed város lakossága semmiféle visszatúlásra okot nem adott.

Ezen kéréssel Viskóiczi Henrik rom. kath., Keul István ov. lufit, és Molnár Sándor gör. katli. lelkészek és még négy enyedi polgár mentek a táborba felajánlani Jankunak a várost és annak védelmét. De az ellenséges sereg november 10-ig nem vonult be a városba, valószínűleg cseltől tartva. Erre mutat azon kívánsága, hogy a fönnebb említett védősáncz szét-hányását követelte a rögtönzött városi hatóságtól.

November 10-én délután keresztúlvonult Enyeden a tábor,

\* Molnár János volt m.-vásárhelyi tanár.

mintegy 10—12 ezer ember, de nem állapodott meg a városban, hanem északfelől a „Levélszín“ és „Hosszú“ nevű szőlők alatt telepedett meg. Janka ismerte a maga seregét és emberiségéből a városon kívül helyezte el. Az enyediék élelemmel látták el az oláhokat, a kik egyéb kárt nem tettek ez alkalommal, minthogy a gyümölcsfákat és a szőlő-karókat feltüzelték.

Janka maga Enyeden maradt szállásban. A L á z á r András zsemlés bormérő házában muzsikáltatta magát tribunjai társaságában. Kercsedi János híres enyedi hegedűs cigány és zenekara húzta neki. Azt mondják élő tanuk, hogy Janka gúnyosan róttá meg a primást, miért nem muzsikál neki olyan tüzettel és lelkesedéssel, mint az u r a k n a k, hiszen ő is ur azért, hogy nem a Kossuth, hanem a c s á s z á r híve.

És most hadd beszéljem el a november 8-iki kivonulást, a menekültek bujdosását, viszontagságait, a visszatérést és a város helyzetét 184!). január 8-ig. Elbeszélem úgy, a mint láttam, tapasztaltam s tapasztalataimat később kiegészítettem.

Miután az elkeseredett, a megrémült lakosság a távozásra némileg fel vala készülve, kezdetét vette az általános kivonulás, délután 1 órakor.

Az általános, mert a kiknek saját fogataik voltak, kik gyorsabban felkészülhettek s féltek a tolongástól, azok valamivel korábban indultak.

Az elvonuló fegyveres erőt képezte körülbelül 50u honvéd, 120 — 150 Mátyás huszár, 50—60 székely huszár, 5—6 száz aranyosszéki, tordai és kolozsvári nemzetőr, az enyedi és alsó fehérmegyei gyalog nemzetőr csapat 5—6 száz ember, az alsó fehérmegyei és enyedi lovas nemzetőr csapat, mely kezdetben mintegy 60 enyedi polgárból állott, később azonban a vidéki nemesség egy részének csatlakozása által közel 200 főre emelkedett; a a Zeyk Miklós enyedi professzor vadászcsapata, az úgynevezett „s i t e z e s e k“ 80 s még egy pár műveit fiatal ember, összesen tehát 2 ezer három-négy száz fegyveres férfi.

Ezen hadosztályt követte körülbelül ugyanannyi enyedi és a vidékről Enyedre menekült polgári foglalkozású egyén. Alsó-Fehér vármegye tiszti kara, Nagy-Enyed város tanácsa, a Hetiden főiskola tanári kara és tisztviselői, a ref. papok, ügyvédek, keres-

kedők, jobbmódú iparos polgárok, jajveszéklő nők és gyermekek szekerei, vagy batyuval hátukon és kezükben gyalog a hadosztály előtt és azután. Az öreg Antal János református püspök családja egy részével már a megelőző napon, nov. 7-én, távozott Enyedről.

A kis székely város Felvincz lakossága, mikor az Enyedről elvonult magyar fegyveres erőt és a szerencsétlen enyediakat meglátta, megrémült, elcsüggedt s maga is menekülésre gondolt.

A gróf M i k e s K e l e m e n őrnagy vezetése alatt állott hadosztály és az ezt követő enyedi menekültek legnagyobb része a november 9-ére virradó éjjel Felvinczen töltötte a székháza előtti téren s ennek környékén, szabad ég alatt, hatalmas őrtüzek mellett s csak november 9-én kora reggel folytatta útját tovább Torda felé.

A menekülők azon része, mely az általános kivonulás kezdete előtt távozott Enyedről, már november 7-én elérte Tordát. Ezek között volt a nagy anyám, özvegy Sándor Elekné, szülőim, továbbá Sándor József ref. pap nejével.

Velük voltam én is.

A nap ép alkonyra hanyatlott, mikor Torda közelében elértük azt a pontot, a honnan a fontból egy mellék út indul ki Pólyán fele. Ködös hideg, novemberi alkony volt.

Tekintetünket a polyáni útvonal felé fordítva, észre vesszük, hogy azon Sándor Elek és Zudor Elek jönnek gyalog.

M i n t tudjuk, ezen két férfit Nagy-Enyed város közönsége és az Ernyedre menekült alsófehérmegyei nemesség október hó 23-án az erdélyi vármegyékben erősen szorongatott magyarság segélyére kiindult felkelő székelyek elibe küldöttek volt, hogy ezek jövetelét siettessék. Miután azon székely csapatot, mely Radnóthig lejött. Radnóthnál az oláh határőrök november 7-én szétszörták: Enyed küldöttei a Maros gátján derékig, sőt vállig érő vízben menekültek a víz jobb partjára s a barangoló fegyveres oláh csapatok elkerülésével, hegyi ösvényeken folytatták menekülési útjukat Torda irányába.

Sándor Elekek is észrevették minket s felénk sir Mikor S. E. azon szekérhez ért, melyen édesanyja, szülőm és én foglaltunk helyet, izgatottan kérdi, hogy minő ok miatt utazunk Tor-



dára? Talán baj van Enyeden? Volt, még velünk néhány szekér megrakva szintén Enyedről menekülőkkal. Az ezen szekereken helyet foglaltak is leszállva, Sándor Elek és szekerünk körül csoportosultak s egy percz alatt elmondották egyszerre hatan, tizen is beszélve a végzetes fordulatot, mely Enyedre nézve következett.

Sándor Elek mikor megtudta, hogy a magyar csapatok és a lakosság elhagyták Enyedet, az indulat és az izgalom miatt egész testében reszketve, öreg édes anyja vállaira borult.

Másnap délelőtt az Enyedről jövő karaván bevonult fordára s nagy számával ezen jó magyar várost elárasztotta, lakosságát mély aggodalmakba ejtette.

Sándor Elek br. Kemény főispánhoz sietett s őt megtalálván, neki indulatosan éles szemrehányásokat tett, hogy főispán léteire megengedte, miként az enyedi és alsófehérmegyei nemzetőr-csapat, mely első sorban tűzhelye megvédése céljából alakult s melynek főispáni hivatalánál fogva tulajdonképen ő a főparancsnoka, Enyedről távozzék s ez által a szerencsétlen város a boszuszomjas oláhok szabad zsákmányául oda dobassák. A közvélemény ma már napi rendre tért azon kérdés vitatása felett, hogy br. Kemény István megérdemelte-e akkor a szemrehányást, vagy nem? De tény, hogy a november 9-én Tordán történt szóváltások miatt, Alsó-Fehérmegyének eme volt s csaknem ugyanazon időben elhalt két kiváló férfia között végig, olykor leplezett, néha nyílt feszültség állott fenn.

Sándor E. még az nap Kolozsvárra utazott br. Vay Miklós kormánybiztoshoz, a védelemtől megfosztott Enyed érdekében kérelmezni s miután kérésével, a közbe jött rendkívüli viszonyokra hivatkozással elutasított, az ügyben magát Kossuthot kereste fel Pesten. De a magyar seregeknek Erdélyből e közben történt gyors kivonulásuk miatt, Enyed helyzetén javítani, ekkor már igen természetesen magának Kossuthnak sem állott hatalmában.

Az Enyedről Kolozsvárra rendelt magyar haderő Tordán megállapodott s csak néhány nap múltával vonult tovább Kolozsvárra. Az enyedi menekültek egyik része már 9—10-én Kolozsvárra húzódott, a nagyobb része azonban a katonasággal és az enyedi nemzetőrökkel együtt pár napig szintén Tordán maradt.

De csakhamar távozóink kellett onnan ezeknek is, mert. Janku Ábrahám seregével már 11-én megrohanta és felgyújtotta Felvinczet.\*

Nov. 11-én reggel vérfagyasztó „sz e t r e a s z k e ! “ és „h u r r á h ! “ kiáltások között indult meg a borzalmat keltő néparadat a szerencsétlen kis székely város ellen.

A felvinczick a vést előre megsejtvén, barmaikkal s ingóságaik egy részével ideje korán menekültek Torda felé, nékányan az oláh tábor elkerülésével Enyedre. Harminczan tűzhelyeik mellől nem mozdultak. Ezeket legyilkolták. A pusztítás 11-én délután, egy vasárnapon vette kezdetét s megszűnés nélkül folyt 12, 13 és 14-én. Az égő város tüze éjjelenként széles körben rémesen megvilágította a vidéket.

Janka serege annyira elpusztította ezen várost, hogy később a telkek határvonalai is csak gondos kutatás után voltak megtalálhatók. Hatalmasan segítettek eme munkában Inakfalva, Maros Hsesztve és Veresmart szomszéd oláh községek lakói, kiknek az volt a céljuk, hogy Vinez minden időre szűnjék meg létezni s terjedelmes és dúsan termő határa, a város területével együtt, a most említett három község között osztassák fel, minek következtében ezen várós lakossága is Tordára menekült s az enyediket onnan kiszorította, mert Torda nem volt képes a 3—4 ezer menekültet szállással ellátni.\* †)

Nov. 12, 13-án tehát az enyedi menekültek legnagyobb része Tordát elhagyta s Kolozsvárra húzódott.

Kolozsvárt a Groiz Gusztáv főbíró elnöklete alatt a városi tanács tagjai és más tekintélyes kolozsvári polgárokból alakult bizottság gondoskodott a szerencsétlenek elszállásolásáról.

Az üresen álló kollégium épületei megteltek enyedi menekültekkel. Némelyek magánosok lakásaiba lettek elszállásolva,

\* Janku Ábrabátnak többnyire havasi mokányokból álló serege a november 11 - re virradó éjét Enyeden töltötte a „L e v é l s z i n“ és a H o s s z ú “ nevű szőlőhegyeken és az ezen szőlőhegyek alatt elterülő határrészen szőlőkarók és levágott gyümölcsfákból rakott hatalmas tüzek mellett.

† Mészáros István ielvinczi polgármester és Magyar György városi tanácsos szíves közléseik alapján.

mások követték a Kolozsvárról elvonuló magyar sereget s Zilálton, Szilágy-Somlyón sat. állapotok meg.

Némelyek javaik és városuk sorsa miatt lelkükre nehezkedett aggodalmak és a kiállott iszonyú lelki rázkódások miatt elhaltak.

A Janku táborának keresztülvonulása alkalmával Knyeden gyilkolás nem fordult elő. A tömérdek ember sok marhát és más-nemű ételmi cikket emésztett meg, de csudálatosképen nem gyilkolt. Sőt azután sem történt a város területén gyilkolás 1849. január 8-ig.

A polgárokat, a folyton jövő-menő szász és oláh felkelők gúnyolták, piszkolták, lökdösték, fosztogatták, fenyegették, de nem öltek, mit annak lehet tulajdonítani, hogy a novemberi és dec./emberi napokban rendszeren császári katonák is képezték Enyed helyőrségét.

A honmaradt polgárokat a város megszállása után azonnal felfegyverezték, a fegyvereket beszédtek. A fegyverek beszédése után való kutatás leple alatt vette kezdetét az álcázott rablás a városon, mert a nyílt, rablás nem vala megengedve. Ezt (;rácze százados megtiltotta.

Azt híresztelték ugyanis a fegyverek beszédésével megbíztak, hogy a bezárt lakásokba fegyverek vannak elrejtve, felkeli tehát a zárat nyitni, hogy az azokban levő fegyverek is össze szedhetők legyenek.

A felnyitott, üresen álló hajlékok aj fái nyitva hagyattak s vihetett azokból kinek a mi és a mennyi tetszett. A rablásnak az elszállásolás utján is tág tere nyílt.

Ugyanis a császári katonák, a felkelő oláhok és szászok november és dec.zember napjaiban folyton jöttek és inéulek Knyeden keresztül.

Némely átmenő csapatok napokig, sőt hetekig is Knyeden maradtak. Ezeket tehát el kellett szállásolni. Elszállásolták a magán lakásokba, nem engedvén kivételt, azon lakásokra nézve sem, melyeknek tulajdonosaik nov. 8-án távoztak.

Sőt az ilyenekbe még több embert szállásoltak, mert azt mondták, hogy amazok a császár iránti hűséget megszegték s a forradalom miatt kompromitálva vannak.

Az ilyen lakásokba beszállásolt durva katonák, oláh és szász felkelők, az ételmezés szükségének ürügye alatt, leverték a gabnások, kamrák, házak és pinczék lakatait s ételmezték magukat szabad tetszésük szerint. Undorító tivornyak és felháborító tékozlások folytak az ilyen lakásokban.

Prodán praefektnek az a gondolata támadt, liogy az október 23-án leégett Muzsina piszkos, félig vad népét, az ő hallgatóit télire telepítse be Enyedre s intézkedett, hogy ez meg is történjék. November közepén a muzsinaiak marhácskáikkal, sertéseikkel, kecskéikkel, rongyaikkal be is húzódtak Enyedre s a díszes professzori lakásokba s a Bethlen főiskola tanítási célokra használt épületeibe helyezkedtek be.

A ronda pórnép a professzori lakásokat igen természetesen kirabolta, formájából kivetköztette, beszenyezte.

Folyton folyt a rablás más címek alatt is. Az oláhok, kik az elszállásolt helyőrségekhez nem tartoznak, vagy nem voltak muzsinaiak, „barátság“ címe alatt kértek bebocsáttatást a gabnásokba, kamrákba, pinczékbe, kértek pénzt „kölcson“, adóslevél nélkül, hogy sohse adják meg.

A folyton remegő enyedik rendszeren az ilyen kéréseknek is eleget tettek, meri visszautasítani nem tartották tanácsosnak. Maga a praefekt Prodán is, ki törzskarával hol Enyeden, hol a vezetése alatt álló tábor főhadi szállásán, Edényeden tivornyázott. a barátság címén nagyon gyakran kéretett egyik, vagy másik enyedi boros gazdától egy-egy hordó bort a „j a v á b ó l.“ Főleg az Antal János ref. püspök pinczéiben elhelyezett és többnyire a boros-bocsárdi szőlőhegyeken termett kitűnő öreg borok ízlettek a „Máriusza (nagyságos) Praefekt“-nek.

A kereskedések egy része is kisebb-nagyobb mértékben ki lett rabolva már a novemberi és decemberi napokban.

A szász ajkú helyőrség, a gorombáskodás, kis lelkű gúnyolódás, gyáva henczegés és rablás tekintetében az oláh felkelőknél egy hajszállal sem volt különb. Sőt bátran el lehet mondani, hogy azon napokban Ernyődnek több kárt okoztak a szászok, mint az oláhok.

A Bethlen főiskola gazdag érem- és pénzgyűjteménytára már 1848. november és december hónapjaiban csaknem teljesen

kiürült, a kiürítés munkáját pedig nagy részben a helyőrségen levő szász nemzetőrök vitték véghez.

Ide vonatkozólag br. Kemény Gábor ekképp szól: „A muzsinaí oláhokat nem tekintve, a kollégium is üres volt. Ennek gyűjteményei megőrzése végett őr állott a kapuban. Alig ért az azonban valamit. A kollégium gyűjteménytermei némelyike beteken át nyitva állott. Időről-időre lehetett látni egyeseket, kik benéztek ama helységekbe és sompolyogva hoztak valamit onnan el. Annyival könnyebb volt ez akkor, hogy téiben felső ruha alá több mindent lehet rejteni. Sokan mondták, hogy emléket visznek magokkal. És annyi emléket hordtak el, hogy a kollégiumnak igen jeles érem- és pénzgyűjteménye már akkor kiürült. Ásvány és tömött madárgyűjteményében is. ez utóbbi nagyobb részint tanár Zeyk Miklós fáradozásának gyümölcse, nagy kárt tettek. Sőt vannak olyanok is, kik állítják, hogy a természettanhoz, csillagászathoz tartozó különböző eszközök, készületek, a maga módja szerint bepakolva indultak útnak a szász föld felé.

És a közhiedelem az Enyeden akkor állomásozott szász nemzetőröket amaz emlék szerzésben, általában igen hibásoknak mondja.\*)

November 8-án, mint említvo volt, az alkotmányosan választott tanács tagjainak nagyobb része is távozott Enyedről.

1848. tavaszán Nagy-Enved város tanácsa, élénk választási küzdelmekkel a következő egyénekből alakult meg:

Főhadnagy, így nevezték akkor a város első tisztviselőjét, Benedek János»; tanácsosok: Hanklózsef, Benedek Sándor, Kiss Károly, Sz. Veress (íábor ügyvéd, Patkós Máttyás, Virágháti-Iózsef és Szájlér János; főjegyző: Török Dániel ügyvéd, aljegyző: Bálint Károly, ügyész: Sándor Élek ügyvéd, pénztáros: Horváth Lajos, orátor: Nagy Lózsef, levéltáros: Medgyesi Sándor, a városgazda: Veress Mózes, egyik Írnok: Segasdi István, (a másíknak nevét megtudnom nem sikerült,) szolgabírák: Lorstájner Károly, Polgári István, Becke János, Finta János, börtön mester: Técsi Sámuel.

\* Lásd Nagy-Enyed és vidékének veszedelme 1848—49-ben, 144—145 lap.

Hogy a városi közigazgatás teljesen fenn ne akadjon, a kivonulás után mindjárt Hank József elnöklete alatt alakult valami tanács féle. Haukot az új tanács megalakításával még br. Kemény főispán bízta volt meg nov. 8-án, mielőtt a kivonulás kezdetét vette volna.

Ezen nyomorúságos városi tanácsot a következő egyének alkották:

Főbíró, (ekkor már így nevezték a város első tisztviselőjét,) Hank József; tanácsosok: Virág háti József, Széles Ferencz, Patkós Mátyás, Kiss Károly, Horváth Lajos, egyszersmind pénztáros is egy személyben és Gréf József iparos polgár; főjegyző: Horváth István, aljegyző: Bálint Károly. Ezen egyének hol rendes, hol nem rendes tagjai voltak a Grácze százados, utóbb pedig a Prodán által megjelölt szomorúan alárendelt és szégyenletes hatáskörű tanácsnak.

Miután Virágháti Józsefet, Patkós Mátyást és Kiss Károlyt, 1849. január 1-én, többi fogoly társaikkal együtt a császári katonák elhurezolták, a tanács mondhatni csak Hauk, Horváth Lajos és István személyeikből állott. Ők intézték a város ügyeit s csak mikor tisztelegni mentek Grácze, vagy Prodán eleibe, vették maguk mellé Szélest és Gréfet is.

A város társadalmi életének vezetését az enyedi intelligenciának az a töredéke vette át, mely a forradalom miatt, a császári lobogók alatt küzdők előtt magát kompromittálva nem érezte.

A menekültek, miután Enyedről olyan értelmű értesítéseket kaptak, hogy ott a rend némileg helyre állott, s az életbiztonság felett rendes katonaság őrködik, de a távollevők vagyona nagy mértékben pusztul, már november közepén innen kezdetek tűzhelyeik mellé visszazállingózni. A református papok voltak az elsők, kik családjaikkal együtt siettek haza, hogy hóim maradt híveik a lelki gondozást a legsúlyosabb viszonyok között ne nélkülözzék. Példájukat csakhamar követték mások is.

Az elmenekültek hazatérését nagymértékben elősegítette Vardéner Ágost tábornok, Kolozsvár akkori térparancsnoka az által, hogy párszor katonai fedezetet rendelt a hazatérni akaró

enyediek mellé, miután az utazás Kolozsvár és Enyed között, a folyton barangoló oláh felkelők miatt, életveszéllyel járt. Valahányszor katonai fedezetet nyertek, mindannyiszor egy-egy nagyobb csapat enyedi jött haza tűzhelye mellé. Főleg az iparos családok siettek haza, de hazajöttek néhányon az intelligens osztályhoz tartozók közül is, többnyire. nők gyermekeikkel, hogy javaik pusztulását lehetőségig megakadályozzák. A férfiak, kik a forradalom miatt, a hatalom birtokában levők előtt magukat kompromittálva érezték, természetesen nem tértek haza.

Deczember közepe körül a hazatérés a nagyjából már bevala fejezve s a városon a polgári élet némi lendületet kezdett venni.

A vár körül lebontva levő épületeket tulajdonosaik szalmával befedték, lakható állapotba hozták s télire beléjük költöztek.

Deczember közepén innen a Kolozsvár és Enyed közötti utazás, magyar emberre nézve már csaknem isten kísértése volt, miután a karácsont közvetlenül megelőző napokban az oláh felkelők részint húzódtak Csúcsa felé, részint megverten és boszusan jöttek onnan haza.

Én és néhányan rokonaim közül Kolozsvárt a ref. kollégiumban voltunk beszállásolva. Deczember 20-ika körül néhai nagyanyámon, özvegy Sándor Eleknén, a honvágy annyira, erőt vett, hogy teljességgel nem akart tovább Kolozsvárt maradni. A közelgő karácsony ünnepeket okvetlenül Etiyeden akarta tölteni.

Az öreg Antal püspök, ki az Ernyődről menekülteket egytől-egyig üsmerte, a kollégium épületében elszállásoltakat naponként meglátogatta, atyailag vigasztalta, a szükségben levőket segítette, karácsony szombatján elutazásra készen állott nagyanyámhoz, ekképp szólott:

„Ne menjen haza Enyedre leányom, ha már itt van. Bármit is írjanak onnan, az a város veszélyben forog. Várja be itt kedves fiát, Sándor Eleket, vejét, Szilágyi Károlyt, mert ők Bem hadseregével holnap, holnapután biztosan Kolozsvárra érkeznek. Ne tegye ki a bizonyos veszedelemnek önmagát, leányait, unokáit.“

Az öreg püspöknek atyai figyelmeztetése nem használt.

Nagyanyám jőni akart. És jöttünk.

Családunk tagjai közül akkor csak egy férfi volt velünk Kolozsvárt, néhai Zsigmond Laczi, anyám legifjabb testvérének férje. Zsigmond járt szekeres után, ki minket Enyedre szállítson. December 24-én reggel fogadott is fel egyet, de az a felpénzt csakhamar visszahozta eme szavak kíséretében: „ha 500 forintot adnának, sem megyek most Kövedre.“

Zsigmond tüstént más szekeres után nézett. Szerencsétlenségünkre nagy későre kapott is és mi ötön, tudni illik nagyanyám, anyám, Zsigmond Lacziné féléves csecsemőjével, meg én, (Zsigmond Kolozsvárt maradt.) Karácsony szombatján, este felé, 22 — 24 fokos hidegben, egy részeg goromba szekeressel, a Csúcsa vidékén december 18. és 19-én llem tábornok hadserege által szétszórt felkelő oláhok szállingózó fegyveres csoportjai között, útnak indultunk Enyed felé.

Valóban Isten kísértése volt. Most 42 esztendő múltával is irtózással gondolok ama karácsony éjjeli utazásomra. Koromsethen, melyet csak a hó világa ritkított némileg, fegyveres, kurgató oláhok között iszonyú hidegben utaztunk egész éjjel.

Ezek párszor megállítottak s útlevelet kértek. Valami útlevel-félénk lehetett, mert nagyanyám mindannyiszor mutatott nekik egy írást. Ők ezt, jóllehet, még ha tudták volna is olvasni a setétben, nem ösmerhették meg, jóba vették s így szólották hozzánk: „binye, va putyeez duc.se“ (jól van, mehettek.) Nem bántottak. Még csak ki sem raboltak.

Szekeresünk Tordán leitta magát amúgy istenigazában s Enyedig folyton az Istenünket és a kereszten megfeszített Krisztusunkat szidta, hogy miért tudott ő olyan „koldus néppel“, milyen mi vagyunk, ilyen időben, néhány rongyos forintunkért útra indulni.

Reggel volt, mire Enyedre érkeztünk, félig megfagyva.

Mikor Sándor Józsefek, mert náluk szálltunk meg, megláttak, el voltak ámulva s boldog emlékü nagybátyám, S. J. könnyezve jegyezte meg, hogy annál meggondolatlanabb dolgot alig vihettünk volna véghez, mint a minő az, hogy ilyen időben s főleg ilyen viszonyok között Enyedre jöttünk, hol az ember élete egy óráig sincs biztonságban.



A milyen nyomott szokott lenni a léggör, midőn a természetben vihar készül, oly nyomott hangulatban találtuk Enyedet.

A szerencsétlen város felett borongó baljóslatú csendet csak a Kolozsvár felől visszahúzódó rendetlen oláh csapatok és a császári rendes katonaság jövése, menése zavarta.

Már karácsony másod napján jöttek Enyedre császári rendes katonák kisebb csapatokban, rendetlenségben, levertem Másnap megérkezett maga Vardener a Ferdinánd gyalogosokkal, bukovinai vadászokkal, egy lovas csapattal s néhány ágyúval. Kimerültebb katonaságot ennél csak a legritkább esetekben lehet látni.

Fordult elő eset, hogy a lovas katona lovával elbukott az utca közepén.

Vardener tábornok ágyúit nem hozta be a városba, hanem künn hagyta a Magyar-utca végén, hol jelenleg a honvéd lak-tanya áll tüzelésre szerelt állapotban.

Úgy látszik, a magyar csapatok támadásától tartott.

Ezen hadosztály 1841. január 1-ig maradt Enyeden.

A császáriak gyors és rendetlen visszavonulásából, levert-ségükből az enyediak bizonyosra vették, hogy az psztrák haderő valahol kemény vereséget szenvedett s az előre nyomuló magyar seregek nyomában vannak. Pár nap múlva már biztosan tudták, hogy Tordát egy magyar sereg megszállotta.

Ezen hír vétele sok Enyedi polgár szívében azon reményt keltette, hogy a szabadulás órája gyorsan közeleg. Néha járta is a hír szájról-szájra, hogy a magyar csapatok Tordáról kiindultak s ma-holnap biztosan Enyeden lesznek.

Hiú reménynek bizonyult.

Végre a többszöri csalódás miatt tünekezni is kezdett s helyét újólág a kínos aggodalom s a csalódás keserősége foglalták el.

Meg is volt rá a méltó ok.

A Maros menti és közeli havasok oláhjai Akszentye és Prédán praefektek vezérsége alatt Enyed környékén újólág nagyobb tömegekben kezdtek gyülekezni. Emlékezetnek okáért közlöm e helyen azon fegyverre hívó proklamációk egyikét, milyenek akkor

a komité rendeletéből a maros és küküllő-menti falvak lakóihoz küldettek.

A táborba szállást elrendelő felhívás szövege szószerinti fordításban ez:

„Oresteanu Mójsza kapitány úrnak!“

A komite és praefekttől vett rendelet a következő: Ifjak! szánjatok táborba. Három részre megosztva indultok. Előbb csak az egyik harmad része indul a szükségesekkel ellátva. Körülbelül két hét múlva indul a másik csoport felváltás végett és ismét két hét múltával indul a harmadik.

Sorsot kell húzni, hogy melyik csoport induljon korábban. Legyetek készen mindnyájan jó előre, ruházattal és élelemmel felszerelve, mert a napot, melyen indulni kell, nem tudjuk. Lehetséges, hogy a karácsonyi ünnepeket még tűzhelyeink mellett tölthetjük, de hogy mi hogyan lesz, nem tudjuk.

A kapitánynak mulhatatlanul el kell mennie. Egy szekérnek is mennie kell a podgyász szállítása végett. Még írni fogok, hogy mikor kell indulni.

Alsó-Apold (falu Nagy-Küküllőmegyében) 1849. január hó 3-án (új naptár szerint) M o j s z a J e n á s z i a tribün!\*)

Azt is bizonyosra lehetett venni, hogy a császári rendes katonaság Enyeden csak ideig, óráig marad.

Gráezé százados volt ekkor térparancsnok Enyeden, ki az egyediekkel szemben elég tisztességesen viselte magát.

Mint megelőzőleg említettük, az intelligens osztályhoz tartozó férfiak közül a november 8-án történt kivonulás után csak igen kevesen tértek Enyedre vissza.

B á r ó K e m é n y D é n e s a fővárosban Budán betegen fekdött, Z c y k K á r o l y , S z á s z K á r o l y Debreczenben az odavissza húzódott magyar kormány mellett, b. B á n f f y M i k l ó s Alsó-Fehér vármegyének még csak imént küzbecsülésben állott főispánja.†) Kolozsvárt, br. ifj. K e m é n y I s t v á n főispán hol Tordán, hol Kolozsvárt, A n t a l J á n o s ref. püspök, B o d u l a S á m u e l .

\* Farkas Miklós körjegyző szívességéből.

† Bánffy Miklós helyébe Alsó-Fehér vármegye főispánjává 1848. juu. 19-ről b. ifj. Kemény István neveztetett ki István Nádor finherczeg, mint királyi helytartó által.

tanár és gén. nótárius, ifj. Zeyk Miklós, Incze Dániel, Mihályi Károly, Vajna Antal, Faros Károly a Bethlen főiskola tanárai Kolozsvárt: Fuszto Menyhárd megyei főbíró, Pogány György és Boér Perencz megyei alispánok, Pogány Károly Alsó-Fehérmegye kitűnő tollú főjegyzője, a Sárpataki testvérek, Benedek János és Sándor, Váradí Sámuel, Antal László és Marosi István orvostudorok, számos ügyvéd és tekintélyes városi birtokos Kolozsvárt; Fehérvári József volt városi főhadnagy, Kováts József ügyvéd elhaltak Kolozsvárt a bujdosásban, Péterfi László tanárt legyilkolták az oláhok Boros-Bocsárdon.

Zeyk József. Zeyk Domokos, Inezédi Samu, Sándor Klek, Gyarmatin Sámuel s több kiváló férfiai Enyednek, a magyar hadsereg soraiban.

Az öreg Zeyk Miklós, a nagy tudós, nem mozdult Enyedről. Mikor nov. 8-án figyelmeztették, hogy távozzék, mert baj van, ezt felelte: „Én már igen vén vagyok vándorolni, bevárom sorsomat Enyeden.“

Még 1849. január 8-án is, mikor az egész város polgársága halálos remegések között volt, ő nyugodtan tudományos kísérletekkel foglalkozott. Az öreg Zeyk Miklósról később részletebben fogunk szólni.

Fegyveres ellentállásra képes fiatalság sem volt Enyeden 1848. utolsó és 1849. első napjaiban.

A Bethlen főiskola fiatalsága s ennek hazafias példaadását követve, az iparos fiatalságnak is nagyobb része már akkor, mikor a rendes honvéd zászlóalj megalakítása folyamatba indult, beállott ezek egyikébe, vagy másikába; legtöbben a szabadságharcz dicsőségének annyi babérát aratott 11-ik zászlóaljba, s ez okon már a nyár vége felé elhagyta volt Enyedet.

A műveit fiatalság egy másik része a Zeyk Miklós vadász-esapatjával távozott november 8-án.

A közép életkorban levő férfiak közül sokan mint gyalog és lovas nemzetőr csapat tagjai hagyták el Enyedet a derék Mikes Kelemen parancsnoksága alatt, ugyanakkor.

A katasztrófát közvetlenül megelőző napokban tehát Knyod férfi lakosságának ama részét nélkülözte, melyben az erkölcsi és fizikai erő rejlett.

Nem igen volt akkor Enyeden más, mint már hajlott életkorban lévő férfiak, nők és gyermekek.

Ilyen viszonyok között az Enyedet közvetlenül környező és fenyegető 12—15 ezer főnyi fegyveres oláhval szemben, az ellenség számához viszonyítva egy maroknyi teljesen elszigetelt nép, fegyveres önvédelmi küzdelemre, természetesen még csak nem is gondolhatott. Kívülről jövő segítség nélkül ilyenre valóban nem is gondolt itt senki.

Azért láttam szükségesnek erről kissé részletesebben szólam, hogy megadjam a felvilágosítást azoknak, kik Enyced ekkori viszonyait nem (ismervén, hajlandók gyávasággal vádolni ennek szerencsétlen polgárságát, hogy ellenállás kifejtése nélkül engedte tűzhelyét feldúltni, magát legyilkoltatni.

„Ne ítéldetok, hogy ne ítéltessetek.“

A karácsony ünnep múltával nagyanyám és anyám áthúzódtak a magyar-utczai ref. papi lakkal ép átellenben levő S. Elek-féle házba. Itt a lakszobák, kamra, hiupadlózat, pincze zárjai fel voltak nyitva, azokból sok minden elhordva, mi megmaradt össze-vissza hányva, törve.

Zsigmondné nem költözködhetett át saját lakásába. O Kolozsvárról hazautazásunk alkalmával annyira meghűlt, hogy c miatt már másnap forró lázba esett. Csecsemője is beteg lett. Sándor Józsefek házánál maradtak tehát súlyos betegen.

Megérkezett az 1848-ik év utolsó estéje.

Utolsó estéje azon irtózatos esztendőnek, mely Európa népeit forradalmi lázba ejtette, az autokrata uralmat alapjában megingatta s néhol el is seperte; magyar nemzetünk szívét most a legboldogítóbb reményekkel kecsegtette, majd a keserves csalódások fájdalmaival szaggatta. Utolsó estéje azon örökre emlékezetes esztendőnek, mely idegrázó eseményei által hazánk polgárságának szemeiből hol az öröm, hol a fájdalom miatt hullatott könnyeknek egy kis tengerét sajtolta; mely Magyarország terein és völgyeiben igen számos és nagy sírhalmat domborított, legsü-

rúbben domborította pedig ezeket. Alsó-Fehérmegyében, honnan az oláhoknak magyarellenes mozgalma kiindult; mely igen bonts arculattal vett búcsút egész Magyarországtól, de főleg a halálra szorongatott Enyedtől.

Az évszázó isteni tiszteletre hívó harangszóra templomaink gyuródásig megteltek áhitatos hívek sokaságával.

Isteni tisztelet után otthonába sietett mindenki s családi, vagy szűkebb rokoni, baráti körben búcsúzott el az 1848-ik esztendőből.

A milyen arculattal búcsúzott el 18-18. év olyannal köszöntötte az enyediakat 1849.

Deczember 31-én este Vardener tábornoknak már zsebében lehetett a Nagy-Szebenben székelt cs. főhadparancsnokság olyan értelmű rendelete, hogy január 1-én Enyedről hadosztályával távozzék s húzódjék Szeben felé.

Ezen éjjel Prodán praefekt is Enyeden hált, valószínűleg a Vardener utasítása folytán, mert különben ritkán szokott éjjelre Enyeden bennmaradni.

Ezen éjjelre bízott meg Prodán Vardener által a szintén távozó Gráczé százados helyett Enyed térparancsnokságának tiszttel s írták össze együtt állítólag 40 tekintélyesebb enyedi férfi nevét, kik ellen a következő nap kora reggelén az elfogatói parancs ki is lett adva.

Tény, hogy az új év reggelén a császári katonák elkezdették Enyednek honn levő tekintélyesebb férfiúit összefogdosni.

Az elfogatásokra vonatkozó rendelet végrehajtására kiküldött katonákat a nagy-enyedi kaszinónak egy oláh származású régi, meghitt szolgálja, Tyána János, kit foglalkozás után közönségesen Kaszinó Jánosnak hívtak,\*) továbbá egy Vágner Vilmos nevű szász gyógyszerészsegéd kalauzolták.

\* Tyána hadrévi oláh volt. Szilvási Miklós hadrévi udvarában nőtt fel s egy ideig ott szolgált mint udvari inas. Innen hívták a Szilvási ajánlatára Enyedre a kaszinóhoz. A város elpusztításában mint tribün maga is tevékeny részt vett. Tavasszal Juhász J. lovas százados Tövisen elfogatta, a borbándi magyar táborba vitte s ott föbe lövette. A testébe röpitett első golyó nem okozta halálát s a hálátlan ember a golyóval testében, tiszta magyar kiejtéssel ekép szólott, iustálok még egyet.“

Lett erre igen természetesen nagy lótás-futás a városon. A nők férjeiket, az anyák fiaikat igyekeztek az elfogatás elől elrejteni. Egy elfogási jelenetet magam is láttam, ekképp ment véghez: Sándor József ref. pap, ki rendesen kora reggel szokott felkelni, épp új évi beszédére készült, midőn 8 óra körül nője dolgozó szobájába rohan rémülten s férjéhez ekképp szól: fiam az Istenért menekülj, mert a katonák és oláhok a férfiakat fogdossák össze. Ezen figyelmeztetésre S. J. gyorsan rendbe szedte magát, palástját karjára kapta, fejére czilinder kalapot tesz s az utcán keresztül szalad anyja házához. Ez felnyitja a pincze zárját, fiát a lépcsőn levezeti, a hordók között elrejtí, végül a pincze ajtaját rázárja.

Pár percz múltával a papné egy cselédttől átizen, hogy férje menjen haza rögtön, mert várja két katona, kik biztosan tudják, hogy hol rejtőzködik. Erre az öreg anya újra lemegy a pinczébe s a vett izenetet fiának tudomására hozza, minek következtében S. J. onnan kijön, anyjától, nőtestvérétől búcsút vesz s hazamegy. Honn csakugyan várt rá két katona, kik őt azonnal a császár foglyának jelentették ki s alig engedtek neki annyi időt, hogy egy rend fehérműt, néhány aranyat és ezüst húszast vegyen magához s aztán szuronyos fegyverek között vitték is.

Mivel a katonaság elindulása úgy látszik sürgős volt, az összeírt 40 ényedi polgár közül csak 19 egyént sikerült elfogulok, ezek a következők voltak:

G y a r m a t h i J á n o s, a kollégium udvarbírája, H o r v á t h L a j o s, városi pénztáros, S á n d o r J ó z s e f ref. pap, V i r á g h á t i J ó z s e f városi tanácsos, E n y e d i S á n d o r mérnök, S í p o s P á l ügyvéd, S z i l i I m r e birtokos, B e k e J á n o s városi szolgabíró, K o v á t s J á n o s iparos polgár, id. V e r e s s B á l i n t iparos polgár, P a t k ó s M á t y á s városi tanácsos, P a r t b a I s t v á n iparos polgár, L o s z t á j n e r K á r o l y v. szolgabíró, Z s i g m o n d A n d r á s birtokos, F i n t a J á n o s városi szolgabíró, T e l e g d i K á r o l y birtokos, P o l g á r i I s t v á n v. szolgabíró, K i s s K á r o l y v. tanácsos és V e r e s s T á l birtokos.

Az elfogatás elől egymásután menekültek: O. Veress Károly ügyvéd, Jenei Elek birtokos, Veress Bálint ügyvéd, Ungerpek János városi alorvos, Basa Mihály enyedi, Basa István csombordi

ref. pap, Vajna Antal professzor, J. Sándor dános birtokos, Lengyel Gábor és Albert birtokosok, Vizi István nyomdász, Málnási József énekvezér sat. O. Veress Károlyt és F. Sándor Jánost Vagner segéd figyelmeztette, hogy meneküljenek, Veress Bálint ügyvédet, ki lábbaja miatt aligbirt mozogni, nejének bámulatos lélekjelenléte mentette meg Tyána elől, ki katonáival ugyancsak kutatott utána; a két Hasa a templom-hiján, Málnási a templomban, Vizi a katli. papi lakban rejtőzködve menekültek.\*)

Mikor az elfogatások véget értek, a katonák a Magyar-utca közepétől kezdve a városháza és az „új kollégium“ épülete előtt elvonuló hosszú sorban már indulásra készen állottak s 9 óra körül a szerencsétlen foglyokat közre fogva, trombita harsogás, dobpergés, ágyúk dübörgése és az enyedieknek a foglyok elliurczolása miatti keserves zokogásaik között elindultak Tövis irányában.

l'rodán meghitt emberei közül nem fogtak el senkit. Ezen körülmény határozottan bizonyít a mellett, hogy az elfogatniuk névsorának megállításában neki is része volt.

Mihelyt a császári katonák kivonultak Enyedről, Prédán pár száz embere a várost azonnal megszállotta Elállották az utcz.a végeket, hogy hír és engedetem nélkül a városból ne távozhassák senki.

Ezután a prafekt magához rendelte szállására,† ) a városi tanácsot s ennek, mint Nagv-Enyed város teljhatalmú térparancsnoka mutatta be magát s egyszersmind hangnyomattal ajánlotta úgy a tanácsnak, valamint az enyedieknek általán, hogy igyekezzenek a császár iránti hűségüket annyival inkább megőrizni, mivel erre már esküvel is elkötelezték magukat. Ez esetben kezeskedik, hogy sem a városnak, séma kezesekül vitt enyedi polgároknak bántódásuk nem lesz; ellenkező esetben miről sem áll jót. Hozzá tette végül azt is, hogy a Tordát megszállott magyar csapatok parancsnokságánál

\* Telegdi Károly, Kened Károly, Fodor Miklós, Horváth József és Veress Kálmán szives közléseik alapján.

† Predánnak két szállása is volt lényeden, egyik a Gajzágó félő házban a várszeg-utczában, másik a Sehesi féle házban a „Sisak<sup>1</sup>“ nevű vendéglővel átellenben, hol akkor Krisán Miklós kovácsmester lakott. A Gajzágó házban levő szállást inkább csak irodai czélokra használta.

hassanak oda, miként az oláhok legyilkolása azon vidéken szűnjék meg, ellenkező esetben kénytelenek lesznek gyilkolásra gyilkolással felelni.\*)

Hogy a Toldiit megszállott magyar csapatok Torda vidékén az oláhokat rendszeresen gyilkolták, természetesen mesebeszéd volt.

Enyed most már ki vala szolgáltatva teljesen az oláhoknak. A katasztrófa bekövetkeztére minden órán lehetett számítani s hogy az néhány napig még késett, Prodánnak lehet tulajdonítani, kinek Vardener tábornok Enyedről történt távozása alkalmával szigorú utasításul adhatta, hogy a szerencsétlen várost kímélje, oltalmazza.

Erre Prodán erkölcsileg is elkötelezve érezhette magát, mivel mint Enyed közelében lakó papnak, az enyedik között számos ismerőse, sőt úgy az iparos, valamint az intelligens osztályhoz tartozók között néhány meghitt barátja is volt.

A várbeli ref. templomban 1849. jan. 1-én nem volt isteni tisztelet.

Hasonló eset. mióta ama 400 éves szép imaház fennáll, nem fordult elő.

Ezen körülmény egy magára is eléggé jellemzi Enyed akkori helyzetét.

Az egyik reí. papot, mint foglyot ellnirczolták a császári katonák, a másik a templom hiú padlózatán, Málnási énekvezér benn a templomban rejtőzködtek egész napon. A város utczáin siri csend honolt. Az nap este Prodán lándzsás őrcsapatokjat járatott a város utczáin, melyek nem bántottak senkit. Az esteli őrjáratok nem szülittek meg a katasztrófa bekövetkeztéig. Rablás ez idő alatt a városon nem fordult elő.

Prodán engedelmével némi fegyvertelen polgári őrséget a városi hatóság is szervezett. Szóval a jelek oda mutattak, hogy a praefekt komolyan veszi a városi tanács előtt imént kifejezett Ígérését, hogy míg ő marad térparancsnok, addig Enyednek bántódása nem lesz.



Az oláh helyőrség főtanyája a Magyar-utca végén, az u. n. „Utolsó krajczár“ fogadó helyiségben volt.

Nagy-Enyed nőiről büszkeséggel jegyezhetem fel, hogy eme válságos napokban ritka szép lelki erőt tanúsítottak. Férjüket, fiaikat sok leleményességgel rejtegették, bátorították.

Nógatták, hogy a város szorongatott helyzete felett tartandó tanácskozásokban vegyenek részt. Indították menekülési útra Torda felé, rendszeren a „Bükkös“ erdőségen keresztül, mert a Torda irányába kivezető utat Prodán őrcsapatai a Magyar-utca végén és a Miriszlói fogadónál megszállva tartották; a jövőktől-menőktől útlevelet kértek s ha ilyent nem tudtak felmutatni, le-tartóztatták.

Erélylyel védelmezték a családi életnek sérthetlenségét. Fordult elő eset igen gyakran, hogy a családi élet tűzhelye mellé tolakodni vágyakozó fegyveres oláhot a ház asszonya oly 'erélylyel utasította ki házából, hogy az az ajtót, melyen betolakodott, alig találta meg.

Megőrizték női büszkeségüket, nemcsak a katasztrófát megelőző napokban, hanem a katasztrófa idején is. Ennek meg-óvása érdekében, ha egyebekben elég árt nem adhattak, életüket áldozták fel.

A gyilkolás idején a nő férjére, fivérére, az anya fiára, a mátká matkájára borult s tulajdon testével igyekezett felfogni az ezeknek szánt halálos golyót, vagy lándzsaszúrást.

Ilyen lelki erőt tanúsítottak Enyed női amaz irtózatoss emlékü napokban, mikor a férfiak fejüket vesztették vala. Bizonyára olyan nemes, olyan dicséretre méltó magatartása ez Enyed akkori női közönségének, mely méltó, hogy az utókor hálás elismeréssel emlékezzék meg róla.

Január 2-ik és 3-ik napjai is siri csendben múltak el.

Prodán ismeretes fehér lován, Yáguer és Fehér nevű had-segédei kíséretében, Fel-Fényedről, hol rendes főhadiszállása volt, naponkint belovagolt Enyedre, Krisánnál levő szállására.

Mihelyt, oda megérkezett, a városi tanács mindannyiszor kötelességének tartotta előtte megjelenni és tisztelni. Tisztel-gés végeztével a törparancsnoki irodahelyiségbe húzódtak fel, hol

a praefekt elnöklete alatt megbeszélték a város folyó ügyeit s azokat, a mint lehetett, elintézték.

Csakhamar vész hírek indultak és keringtek a városon, melyek azt suttogták, hogy Enyed pár nap múlva el fog pusztitalatni. Ez az intéző legfőbb oláh körökben végleg elhatározott dolog s az elpusztítás az oláhok karácsonján fog megtörténni.

Ezen hír legelőször Molnár Sándor enyedi gör. kát. pap házából indult ki jan. d, vagy 4-én. A papné beszélte ezt Kerekes Sámuelné és Veress Zsuzsanna\*) jó ismerőseinek bizalmasan és jóakaróig. Majd elkezdették ezt suttogni az enyedi oláhok is.

Magam is hallottam ezen borzalmas hírt suttogni.

Sándor Józsefek házánál egy Kosztán nevű oláh legény szolgált drabant minőségben.

Kosztán szokta családunknak meghozni a híreket, melyek az enyedi oláhok ajkain keringettek.

Ez a Kosztán jan. 3, vagy 4-én este elkomorultan belép a házba s úrnőjéhez ekkép szól: „damna! pentru dumneude mergee de a icia unde put. ee merge, ca Aiudu jieste pucine vreme árde.“ (Asszonyom! az isten nevére kérek, meneküljetez innen, merre mehetek, mert Enyed rövid idő múltával égni fog.)

Beszélni kezdték a vidéki oláhok is. Egy l'ajusán Vaszi nevű oláh lapádi tisztességes oláh ember felkeresi egyik jó ösmérőst, Butyka József iparos polgárt Enyeden s így szól hozzá „U r a i m, m e n e k ü l j e t e k i n n e n v a l a m e r r e, m é r t A k s z e n t y é t ő l p a r a n c s u n k v a n, h o g y a v á r o s t e l p u s z t í t s u k.“\*\*\*)

Január 4, vagy ö-én Vadadi László szolgabíró neje, ki az erdélyi „Hegyalja“ elpusztítása után Gyulafehérvárra menekült s onnan január 3-án Enyedre jött tel s a Vadadi család egyik legjobb barátja, Fehérvári József családja mellett vont a meg magát, már másnap levelet, kap Fehérvárról, dr. Incze Mihály kamarai főorvostól, melyben Incze Vadadinének ezt írja: „Enyedről m e n e k ü l j ö n m i n d e n á r o n, m e r t e z e n v á r o s e l p u s z t í t á s a e l v a n h a t á r o z v a s a p u s z t í t á s p á r n a p m u l t á v a l b e i s f o g k ö v e t k e z n i.“

Január 5-én késő este haza érkezik Bányá János kalapossegéd, ki a Tornai Mihály iparos szekeren podgyászt szállított az Enycdről jan. 1-én elvonuló Vardener hadosztálya után. Ez a fiatal ember nyíltan híresztelni kezdi, hogy ő Balázsfalván személyesen beszélt Akszentye praefekttel s a praefekt január 5-én reggel azt mondta neki: „Enycdet három napok múltával hamuvá teszem.“ Ezt a szegény fiatal embert a tanács elakarta záratni, azt hozván fel okul, hogy alaptalan vész hírek terjesztése által a város nyugalmát zavarja, Bányá a bezáratást csak az által kerülte el, hogy sietve Tordára menekült.

Január 5, vagy 6-án Molnár Sándor gör. kath. lelkész családját s féltettebb holmiját szekérre pakolta s leutazott Gyulafehérvárra édes atyjához.

Természetes, hogy ezen hiób hírek Enyednek különben is folyton remegések között élő polgárságát még nagyobb rémületbe ejtették.

Minden ilyen fajta hír hallatára a tanács tagjai, Viskóczi prezidens, dr. Vizi s mások is, kik a praefekttel bizalmasabb viszonyban állottak, siettek őt felkeresni, tőle megtudandók, hogy eme baljóslatú híresztelések valami alappal bírnak-eV

Prodán minden ilyen alkalommal a leghatározottabban tagadta, hogy a forgalomba indult eme rémhírek bármi alappal is bírnának; hogy az Enyed környékén létező oláh táborok vezénylő köreiben ily értelmű megállapodás valaha létre jött volna.

Hivatkozott a városi tanács előtt január 1-én tett -ama nyilatkozatára, hogy azon esetben, ha az enyediék a császár iránti hűségüket megőrzik, ő kezeskedik, hogy az oláhok részéről Enyednek nem lesz bántódása.

Sőt egy alkalommal Viskóczi prezidens, annak bizonyosságul, hogy a mit ő eme kérdést illetőleg állít, mint praefekt, de főleg mint pap, igaz, egy alkalommal meg is csóko11a.

Hol rejlett eme vész hírek alapja, később fogjuk megtudni. Az egyébiránt valószínű, hogy Prodán praefekt jóhiszeműleg tagadta, miként az intéző oláh körök Enyed elpusztítására vonatkozó határozatot hoztak volna. Hoztak ilyent, mint látni fogjuk.

de ő az ezen kérdés felett, Balázsfalván folytatott tanácskozásokban nem vett részt; hihető, hogy az vele nem is közöltetett.

Prodán a túlzó oláh párt előtt ekkor már nem volt népszerű ember. Nem bíztak benne s e miatt tekintélyét csakhamar végleg alá is ásták.

De folytassuk az események elbeszélését. A folyton keringő vész hírek Enyednek honlevő polgárait mozgásba hozták. Január 4. és 5-ik napjait Enyed mozgalmasabb napjai sorába lehet jegyezni. Eme két napon a szerencsétlen város polgárai hajlékaikból távoztak s többnyire a piacra, a városháza elibe siettek megbeszélni, hogy az adott rendkívüli viszonyok között mi lenne a helyes teendő? a sólyedő hajót hogyan lehetne megmenteni? Negyedikén egy csoport polgár a Veress Bálint házában tanácskozott. Abban állapodtak meg, hogy Enyedről távozzék, a ki csak teheti, főleg a férfiak. Útra is kelt még az napon 18 férfi, köztük Veress Bálint ügyvéd, Jenei Elek és Horváth József alsó-fehérmegyei birtokosok, Ungerpek János városi sebész, Nagy József tímár. Prodán emberei nem állották útjokat, sőt az egész úton nem bántotta őket senki s így elérték Tordát baj nélkül.

Ugyanaz nap délután a városházában is népes tanácskozásokat tartottak. A szót az Enyeden még létező csekély szánni intelligenzia vitte.

Eme tanácskozásokban a tanács tagjai is résztvettek.

Abban állapodtak meg, hogy a következő napon küldöttség induljon Tordára, mely E g l o f f s t e i n A l b e r t báró honvédezt, udnt Torda város és vidékének térparancsnokát kérje fel, miként a Torda vidékén lakó oláhoknak a magyar csapatok által üldözését és gyilkolását haladék nélkül szüntesse be, mert ellenkező esetben Enyed áldozatául fog esni az oláhok bosszújának s a január 1-sején kezesekül elvitt 19 enyedi polgárt is lefogják gyilkolni a császári katonák. A nyilvános megállapodás e volt; a valódi, de titkolt cél pedig az, hogy Czech honvédeztől kérjék Enyed felmentését.

A küldöttség vezetésével Horváth István városi főjegyzőt bízták meg, tagjaiul pedig: Vajmi Antal professzort, Basa Mihály

ref. papot, Zoltán János ügyvédet és Lukáts Ágoston gyógyszerész választották.)\*

Ugyané napon a ref. egyháztanács is ülést tartott Hasa Mihály lelkész elnöke alatt s elhatározták, hogy az egyház levéltárát s gazdag úrasztali készletét költöztessék át a luth papi lakba s megőrzés végett bízzák akkori enyedi Int. lelkész. Keul Istvánra.

A levéltár és szent edények Keulhez átköltöztetése az egyháztanács ülése végezte után azonnal meg is történt s a derék öreg pap eme szavak mellett vette azokat gondozása alá:

„Ne félj e n e k, h a é n é l e t b e n m a r a d o k. l e v é l t á r u k n a k é s z e a t e d é n y e i n e k n e m l e s z b á n t ó d á s a.“

A küldöttség 5-én reggel indult Enyedről. Csatlakoztak hozzá olyanok is, kik nem voltak tagjai. Csatlakoztak jelesen: Veress Mózes városgazda, Keul Károly órás, Hasa Mihály eiyedi. Hasa István csombordi ref. pap, Málnási József ének vezér, (Jajzágó László kereskedő, Kádár János gazdatiszt, Vajmi István gazdatiszt. Fodor Miklós iparos polgár, egy szabó legény s még egynehányan mások. Összesen 20—25-en indultak ez alkalommal Enyedről Tordára.

Az elindulásról egyik szemtanú, Vajmi István, ekképp szol: „A küldöttség 5-én reggel a jelenlegi új városháza előtti térre gyűlt össze.

Két szekeren akartak indulni. Míg a küldöttség tagjai az összegyűlésre megjelölt helyen megjelentek, előállott még 5-6 szekér. Ezek között az enyém is. Mindenik szekeren három-négy ember foglalt helyet, felfegyverkezve olyan fegyverrel, a milyen nekünk akkor volt. A jó 46-beli kulacs borok sem maradtak el, lévén miudenik szekerei! 3—4 ilyen.

Eri, kinek legjobb lovaim voltak, szekeremmel legeiül állottam, melyen öten foglaltunk helyet, u. m. Cajzágó László, Hasa István, Kádár János, én és a kocsis.

Nagy tömeg ember volt a városháza előtti téren összegyűlve, melynek lélekből fakadó zajos szerencsekívánatai között én felkiálték: induljunk! és elindultunk Torda felé.

A legcsekélyebb akadály nélkül mentünk és baj nélkül érkezünk Tordára azon remény által kecsegtetve, hogy Enyed város megmentésére magyar katonaságot nyerünk.\*)“

Tordán emberei tehát az enyediek menekülését ekkor már nem akadályozták, sőt nem akadályozták a nyilvános tanácskozásokat és üdvivalgásokat sem.

Azon remény, hogy Enyed megmentésére Tordáról magyar katonaságot nyernek, csakhamar a legkeserűbb kiábrándulásba ment át. Ugyanis a küldöttség, melyhez csatlakoztak a Tordán levő enyedi menekültek közül is többen, még az napon tisztelgett Uzecc ezredes előtt. Az enyediek szónoka elmondta N.-Enyednek rendkívül szorongatott és siralmas helyzetét s könnyező szemekkel kérte, hogy a parancsnoksága alatt álló magyar hadosztályból néhány száz embert küldjön Enyed felmentésére.

Az enyediek esdeklése Uzeccet, a kemény természetű katonát meghatotta ugyan, de meg nem ingatta. A segélyért esdeklő enyedieknek 'ekép válaszolt: „Eléggé sajnálom az enyedieket, de nem segíthetek. Bem tábornok által utasítva vagyok, hogy a parancsnokságom alatt álló magyar csapatokkal Tordáról ne mozduljak sehova, míg a tábornok nem rendeli.“†)

A küldöttség a Czecc válaszában nem nyugodott meg, kérését írásba foglalta s azt ifj. br. Kemény István által Beöthy kormánybiztos kezébe juttatta.

Ezen kérelemre adott kormánybiztosi elutasító válasz január 9-ről kelt, mikor Enyed már égett s a rablás és gyilkolás ott javában folyt.‡)

A kik 4. és 5-én hagyták ide Enyedet, azok legnagyobb része Tordán maradt. A küldöttség tagjai közül is csak Horváth István és Zoltán János jöttek vissza, hozván magokkal azon levereő hírt, hogy felmentő magyar csapatokra hiába várunk. Ezen hír vétele, igen természetesen, a legmélyebb levertséget okozta Enyeden s újólág síri csend lett a város egész területén.

Mint a minden oldaliéi bekerített, vad meg tesz minden

\* Vajna István jegyzeteiből.

† Vájna István jegyzeteiből.

‡ Lásd: br. Kemény Gábor „Nagy-Enyed és vidékének veszedelme 1848 - 49-ben,“ 152. lap.

kísérletet, hogy rá találjon az ösvényre, melyen üldözőinek fegyverei elől menekülhessen, ép úgy Enyed is megtette szabadulása érdekében mindazt, mi adott rendkívüli viszonyai között lehetséges volt. Folyamodott mint láttuk Czeez honvédezredeshez, majd Beöthy kormánybiztoshoz. Hízeltett Prodánnak, egy olyan férfúnak, ki rendes viszonyok között csak az igen közönséges emberek rovatába illett be. Egyet azonban nem tett meg, azt t. i., hogy a kegyelmet Axentyétől kérje.

A Tordán levő enyedi menekültek közül uehányan január 7-én tettek még egy utolsó kétségbe esett kísérletet, hogy segítsenek Enyeden.

Ugyanis összeszedtek 70—80 lőfegyvert s 25—30 férfi, közöttük Dezső Mózes, Dezső Ferencz, Fodor Miklós és Nagy Zsiga nehány szekérre felpakoltak s 7-én reggel megindultak Enyed irányában.

Czéljük az volt, hogy a fegyvereket csempészszer be Enyedre s a város védelmére titkon, enyedi polgárokból egy kis fegyveres őrséget szervezzenek.

Czéljük azonban nem sikerült. Axentye táborával Balázsfalva vidékéről ezen napon nyomult Enyed közvetlen közelébe s a Felvincz és Enyed között vezető országút környékén erős kémlő csapatokat járatott.

Egy ilyen kémlő csapat Miriszlón innen, az O-Lapádról jövő patakon átvezető hídnál őket meglepi, kis karavánjukat két részre szakítja és a fegyvereket tőlük elveszi. A meglepett és kifosztott menekültek kisebb része sebes vágatásban Enyedre jött, nagyobb része pedig visszavergődött Tordára.\*)

Ez volt az utolsó kísérlet arra nézve, hogy Enved fegyveres ellentállással segítsen magán.

Főleg az éjjelek voltak január első hetében irtózatosak Enyeden. Éjjelre itt magyar ember le nem vetkezett, hanem öltözetében, szobai világítás mellett virasztottuk át a hosszú éjjeleket.

Éjjelenként ásta el a polgárság pinczébe, istállókba értékesebb ingóságainak egy részét, a más részét pedig összecsomagolva kéznél tartotta, hogy bármelyik órában magával vihesse.

A családok felnőtt tagjai éjjelenként, egymást váltogatva az ablakoknál őrködtek s figyeltek, hogy nem támad-e a városon valamerre tűz; nem jön-e valamely irányból fegyverlövésnek, vagy segélykiáltásnak hangja V

Akadott lelketlen ember, ki léha, sőt az akkori rendkívüli viszonyok miatt bűnösnek nevezhető kedvtelésből éjjel „tűz van“ kiáltást hangoztatott. Minden ilyen elhangzó kiáltásra az öltözöttekben szendergője fekhelyükről felugrottak s menekülésre gondoltak.

Nagy áldása volt istennek, mikor a kínosan átvirasztott éjjelek után megjöttek a reggelek; mikor egy-egy jövő-menő embert lehetett látni az u czákon.

Jellemzők Enyed akkori cselédviszonyai is.

A legtöbb családnak egyáltalán nem volt cselédje.

A magyar származású cselédek az ó év múltával siettek innen el haza, nem mertek Enyeden maradni, mások pedig helyükbe nem jöttek.

Az oláh származású cselédeknek nem volt tanácsos parancsolgatni, mert vagy egyszerűen nem fogadtak szót, vagy fenyegetőztek. Betelt akkor Enyed mindenképen sanyargatott lakosságán az ismeretes közmondás: „Magad uram, ha nincs szolgád.“

Eri családok kényelemhez szokott tagjai végezték a cselédek teendőit, hoztak vizet, húst a mészárszékből, vágtak fát, gondozták az istállót.

Csak a legritkább esetek közé tartozott, hogy főleg férfi cseléd, az éjt gazdája telkén töltse. Este elment s reggel került haza ittasan, házsártosan. Ha pedig valamelyik az éjét gazdája telkén töltötte, reggel ugyancsak megkövetelte a borraivalót.

Legkivált azon családok helyzete volt valóban aggodalomteljes és szomorú, melyek a családférfi tagjait nélkülözték, melyeknek csak nő és gyermektagjai virrasztották át az éjjeleket. Ilyen család pedig akkor Enyeden felette sok volt. Én egy ilyen család körében voltam s híven emlékszem, hogy mennyire gyöttrő aggodalmak között múltak a napok, de főleg az éjjelek.

Január 7-én is menekült Ernyődről 6 férfi. Egész éjen át utaztak kerülő utakon s jan. 8-án reggel érkeztek Tordára. Ezek



Enyednek igen rövid idő múltával bekövetkező pusztulását már egész bizonyosra vették, s hírül adták a Tordán levőknek.

Felvirradtunk 1849. január 8-ára. A görögkeletiek karácson ünnepének 2-ik napjára. Egy hétfőre esett ez a szomorú emlékü nap.

Ez a nap megint zajos napja volt Enyednek. Mint mikor a szunnyadó méheket felveri szendergésükből valamely ellenséges kéznek érintése; boszusan és fájdalmasan zümmög a kasnak összes lakossága, úgy zajongott Enyed magyar polgársága 1849. január 8-án kora reggeltől késő estéig, boszusan és fájdalmasan. Már reggel megérkezett a feléje gyorsan közelgő vihar előszele, mely leküzdhetlen erővel kerítette hatalmába a szerencsétlen város összes magyar ajkú lakosságát.

Váratlanul, mint a villámcsapás jelent meg e napon Enyeden reggeli 8 óra körül Nemes Juvon a liáportoni g. katli. pap tia és Gróza Isztrátyi tribünök vezetése alatt a Maros bal partján, Enyedtől alig 2 negyed órányi távolságra táborzó Axentye seregéből mintegy 20, puskákkal és lándzsákkal fegyverkezett ember.

Öltözetükről azonnal meglehetett ismerni, hogy nem a l'rodán, hanem az Axentye táborából valók.\*)

Pár percze megállanak a piacon s a város főbírója és a szállásmester után kérdezősködnék. Hauk J. a tanács hivatalos helyiségében még nem jelent volt meg. A piacon ácsorgó pár enyedi polgár szalad utána. Mások a szállásmestert keresik.

A csapat azonban nem vár egyikre sem, hanem négy' csoportra oszlik s a város négy főutezáin egy időben megkezdí az elszállásolást. Szállásolás közben városi polgárokat vesznek maguk mellé, kik őket vezessék.

így vettek fel a többek között egy Vasvári nevű csizmadia mestert és egy Iléjjas Sándor nevű szabót. Eközben a városháza ebbe érkeznek Hank főbíró és Horváth István főjegyző. Horváth a piacon ácsorgók előtt eme megjegyzést teszi s azt hangosan többször ismétli: „Most már jöjjenek Sándor Elek és Hasa Mihály s mentsék meg a várost.“ Hauk az elszállásolással megbízott tri-

\* A Prodán táborát havasi, az Axentyéét pedig a Maros és Küküllő menti oláhok alkották, a havasi n. n. mokány öltözete pedig a Maros és Kiikiüllő menti oláhok öltözetétől nagyban különbözik.

billiókat a város nevében arra kéri, adják beleegyezésüket, hogy az Enyedre bejönni szándékozó oláh tábor a Bethlen főiskolának tanítási czélokra használt épületeibe szállásolhassák be, ígérvén a város nevében, hogy étel- és italfélékről, szóval a kellő ellátásról gondoskodva lesz, de a tribünök ezen ajánlatot nem fogadták el.\*)

Mint a testtel érintkezésbe jövő villanyfolyani rázkódásba hozza az idegzetet, úgy rázkódott meg Enyed lakossága, mikor korán reggel öt-hat felfegyverkezett, Axentye táborából való oláhot hajlékaiba betolakodni látott, kik minden egyes háznál 10—1 b felkelő oláh számára rendeltek meg szállást és ellátást. Míg az elszállásolás folyt, még néhány tribün jött be a városba, ugyancsak az Axentye táborából, kik esetlenül és eszeveszetten lovagoltak az utazókön alá s fel. Majd megállották a vendéglők és kereskedések előtt, lovaikat kézügyben talált emberekre bízta: maguk pedig bementek a kereskedésekbe, vendéglőkbe s jól bepálinkáztak, villásreggeliztek.†)

Az elszállásolás az egész várost felriasztotta és talpra állította. Mindenki sietett» a városháza elébe tanácskozásra. Pár negyedóra alatt összegyűlt ide néhány száz ember s a legelkeseredettebb hangulatban tanácskoztak a teendők felett.

Abban állapotok meg, hogy induljanak azonnal mind együtt Torda felé. Viskóczy Henrik minorita házfőnök, a zajos tanácskozás hallatára kijön a rendházból, mely a piac keleti során, a városháza közelében emelkedik s az ablakai alatt is tanácskozó erősen zajongó sokaság közé vegyül.

Mit akarnak kedves uraim? kérdi az összeverődött csoporttól.

Megyünk mindnyájan innen. Nem várjuk be, míg az elszállásolt 9000 oláh a városba bejön, kik biztosan lefognak gyilkolni itt minden magyar embert. Megyünk, elvezérel a jó isten innen Tordára, hangzók minden oldalról a zajos válasz. Az isten szent nevére kérem atyámfiai! — mondd tiszta csengő hangon, kissé tótos kiejtéssel a derék pap — ne menjenek. Ne hagyják ide városu-

\* Pániul Imre kereskedő, mint szemtanú, ide vonatkozó följegyzései, továbbá Kováts Sándor mérnök közlése alapján.

† Több szemtanó, ezek között az öreg Bakk János elbeszélése alapján.

kat, gyermekeiket, hajlékaikat; ne hagyjanak ide engemet, ki a városból nem fogok mozdulni. A jó isten nem hagy el minket. Mi a császár hívei vagyunk. Kik a forradalmat csinálták, azok innen távoztak. Mi nem csináltunk forradalmat; mi békés polgárok vagyunk; minket nem fog bántani senki. Ha leakartak volna gyilkolni, már ezideig legyilkoltak volna. Újólág is az isten szent nevére kérem, ne menjenek, maradjanak, maradjanak at,yámtiai.⚭)

Viskoczy fellépése és beszéde hatott. A nagy többség menekülési szándékával felhagyott. Egy töredék azonban ló—2» ember, Szikszai Lajos, később városi szolgabíró rábeszélése következtében és vezetése mellett, dél körül mégis útra kelt. Az erdőségeken, kerülő utakon siettek Torda felé, mert Axentye tribunjai a Tordára vivő országutat felügyelet alatt tartották.\* †)

Ezalatt az elszállásolás szakadatlanul tartott s a tribünök még mindig eszeveszetten száguldoztak az utcákon.

Estefelé érkezik vissza Enyedre Tordáról Málnási József ref. ének vezér 8—10-ed magával, közöttük Kerekes Sámuel megyei birtokos és egy Veress nevű enyedi lakos. Két szekéren utaztak haza felé. Málnási ezen időkről vezetett naplójában, ide vonatkozólag ezeket mondja: „Nagy félelmek között jöttünk többen szekéren és szerencsésen el is érkezünk egész a Holt-Maros irányáig.‡) Egyszer látok előttünk jőni üt lovast. Azonnal vértém is meghűlt, a mint felismerém, hogy oláh tribünök. Közelebb jöve sebes vágatva futnak felénk s egyszerre ezt kiáltják: „állj meg, ne mozdulj, mindjárt meghalsz“ s kértek tőlem puskát, lőport, kardot.

Tudván, hogy azon szekeren, melyen én helyet foglaltam, fegyver nincs, nyugodt voltam.

Nem is találtak nálunk ilyest semmit. Ekkor így szólottak hozzám: „Ülj fel a szekérbe, igazad van.“

Ezután az utánam jött másik szekér került vizsgálat alá,

\* Az öreg Bakk János elbeszélése alapján, ki a felette Izgalmas jelenetnek eleitől végig szem- és fültanúja volt.

† Szintén az öreg Bakk Jáuos elbeszélése alapján.

‡ A várostól 30 percznyi távolságban fekvő erdőség az országút mellett.

melyen már találtak fegyvert. Erre újra még inkább megijedtem. Azt gondoltam, hogy mindnyájunknak végünk lesz.

Csodálatos képen nem bántottak, hanem így szólották hozzánk: „Menjetez haza, estére érkezik városotokba 9000 oláh, adjatok nekik jó szállást és enivalót.“

Megszabadulván tőlük, csendesesen jöttünk egész a város végéig. Itt leszálltam a szekérről, mivel igen sokan voltak magyarok a város végén.

Ezek kérdezték tőlem, hogy jönnek-e az önkéntesek? Én eme kérdésekre mit sem válaszoltam, mert sok városi oláh áldogált itt.

Bennebb jöve a városba, itt is minden oldalról hasonló kérdést intéztek hozzám.

Eli tudván, hogy nem jönnek, nem biztattam senkit.

Így lassanként haladva fel a Magyar-utcán, mikor a tanács-háza elébe értem, megláttam, hogy kvártélyodnak s majd minden házhoz 10—15 oláhot szállásolnak be, kérdém egytől-mástól, hogy mikorra várják őket? Mindjárt jönnek, lön a felelet.

Erre siettem haza az enyémekekhez, nehogy az oláh tábor hírtelen berohanva engem az utcán találjon.“

Az enyediek tehát még január 8-án is remélték, hogy megszabadulásukra Tordáról magyar csapatok fognak érkezni. Senki sem biztatta, hogy jönnek és mégis remélték. '

Január 8-án párszor én is megfordultam a piac környékén.

Nagyauyámék küldtek, hogy menjek, halljak és hozzak hírt.

A városháza előtti csoportulásokat magam is láttam. Halottam a férfiak ajkairól a panasznak, a zúgolódásnak súlyos szavait elhangzani, melyek főleg a Tordán állomásozó magyar csapatok ellen irányultak, hogy segítségünkre nem jönnek; hogy alig 4—5 mértföldnyi távolból pusztulni engednek. Voltak eme csoportokban nők is elegenden. Ezek is elkeseredetten zúgolódtak, majd fohászkodtak és sírtak. Jelentékeny csoportosulást láttam még a mészárszék előtt, mely a vár délnyugoti szegletével átellenben volt és van ma is. Láttam a lovakon vágató tribunokat tollas, többnyire fekete báránybőr kucsmával fejükön, fekete téli kabátban, oldalukon karddal, mely vágatás közben esetlenül himbálódzott és verte a szegény ló oldalát. Elszállásoló oláhokat

nem láttam. Úgy hiszem, hogy az elszállásolás teendőit egy időn túl a város szállásmestere vette át tőlük és végezte he este felé. A reggel bejött szállásoló oláh csapat dél körül visszatért a lóhadi szállásra Csombordra.\*)

Prodán utasíthatta ki őket a városból. Én különben mint már említém, csak megfordultam párszor a piac környékén, aztán siettem haza, mert a roppant hideget, gyermek lévén, nem bírtam hosszabb időn át kiáltani.

De hát mit tett Prodán, a térparancsnok?

Ő délelőtt 9 óra körül lovagolt be szokott kíséreteivel a városba. A városi tanács azonnal hozzá sietett, a történeteket neki előadta s esdekelve kérte, hogy bírja rá Axentyét, miként teljesen figyelmeztelen táborát, azt az ellenséges indulata tenger embert ne hozza a városba, mely itt kétségen kívül rendetlenkedni, rabolni, sőt minden valószínűség szerint égetni és gyilkolni is fog.

Prodán az előadottakat halva, szokott, nyugodt modorával ugyan, de észrevehető megütődéssel jelentette ki a tanács előtt, hogy nincs miért féljenek az enyediek. Enved az ő hatáskörében fekszik; ő oda nem fog bebocsátani semmi oláhcsapatot.

Enyednek, folytatá nyilatkozatát, nincs semmi nagy katonai bűne. Hangsúlyozta, hogy azon vidéknek, melynek ő igazgatója, egyenes érdekében áll Enyed jólléte, emelkedése, mert ama havasi vidék csaknem minden készítményét Enveden adja el és csaknem minden szükségeseikkel onnan látja el magát.

„Mindezekért, folytatá, úgy fog Envedre vigyázni, mint saját szeme fényére.“

A tanács előtt tett eme nyilatkozata után a városnegyedek előljáróit megbízta, hogy a lakosságot nyugtassák meg, nem lesz semmi baj.†)

Prodán állítólag levélben hívta fel Axentyét, hogy táborát Envedre ne csődítse be, mert ő ezt megengedni nem fogja.‡)

\* Popa Dumára oláh ember, enyedi lakos látta, mikor az elszállásoló oláh csapat dél körül, a Szentkirály-utezáii, melyen reggel a városba bejött volt, Csombordra visszahúzódott.

† Lásd b. Kemény Gábor, Nagyenyed és vidékének veszedelme 1848 — 49-ben.“ 153. lap

A kérdést megvilágító írott adattal nem rendelkezem. — Azt hiszem írt. — Tény, hogy az Enyediek az 50-es évek elein, mikor az idők eseményei még élénken éltek az emlékezetben, egy ilyen tartalmú levél létezéséről, mint kétség alá nem jöhető tényről beszéltek székiben. Kellott is, hogy Prodán ez ügyben valami módon érintkezzék Axentyével. Személyesen nem érintkezhetett, mert január 8-án egész nap Enyedről nem mozdult, tehát levél útján kellett, hogy őt megtalálja. Axentyebez ez ügyben Intézett levele létezését a köztudat mellett, tehát a dolog természete is támogatja.

Tény, hogy a nagy zajjal megtörtént elszállásolás daczára, az nap este, mikor a tábornak, az elszállásolás értelmében a városba már rég be kellett volna érkeznie, Axentyetől honnal írott levél érkezett a város főbirájához czimezve, melyben ez vala írva: „Uram!

Azon 6000 ember, kiknek Enyedre kellett volna menni, most egyszer a közelfekvő falvakban marad, tehát nagyenyedi testvéreink nincs miért várjanak.

Csombord, jan. 8-án, 1849.

X e v e r u s A x e n t i p r a e f e k t . “ \* )

Axentye eme levele esti 6 óra után érkezett a városba. Ilank. arra, hogy Axentye engedni fog és táborát a városba nem hozza be, annyira nem számított, hogy délután 4 óra körül, a városi főjegyzővel, II. Istvánnal, a Szentkirály-utcza végére ment ki, hogy Axentye táborát fogadják s csak miután látták, hogy hiába várakoznak, mert a tábor nem jön, tértek vissza a városba, mikor már jól be volt alkonyodva. †)

Hank a mint Axentye levelét vette, a városnegyedek előjáróit azonnal magához rendelte s nekik meghagyta, hogy a lakosokat személyesen találják meg és adják értésükre, miként Axentye tábor a városba nem jó be, tehát legyenek nyugodtan. A lakosság háztól házhoz eljárás folytán erről értesített is s a legilletékesebb helyről jövő ily értelmű értesítés, a polgárság szívében bírhatatlan örömet okozott. Prodánt a városi tanács és bizalmas emberei, az elért sikerért hálásan üdvözölték, mit ő leereszkedő nyájassággal fogadott.

Míg ezek történtek, azalatt N.-Enyed női sütöttek, főztek

\* Lásd br. Kemény Gábor „Nagyenyed és vidékének veszedelme 1848 — 49-ben.“ 153. lap.

† Topa Daimtru és Szász Atyim szemtanúk vallomása alapján.

féltettebb ingóságait rejtegették, akárhányan oláh női ruhákat szereztek be azon célból, hogy utolsó esetben ezekbe öltözködjének s ily módon kíséreljék meg életük megmentését, szóval készültek hivatlan és rettegett vendégeik fogadására. Készültek a küszöbön álló legrosszabbul szembe nézni. A férfiak sem szüneteltek. Némelyek sárga-fekete, mások fehér lobogókat tűztek ki lakásaikra. Mások Prodánt ostromolták, hogy állítson ki ré szűkre saját neve aláírásával ellátott védő levelet.

Állított is ki néhány meghittebb embere részére ilyet. Ezek közé tartozott Széles Ferencz, Ilank József, dr. Víz, Horváth István, Yida Bálint ügyvéd stb. Elő is mutatták ők eme levelet Axeiitye embereinek a válságos pillanatokban, de kevésre mentek velők. Prodán védő levelével kezükben lőtték meg és verték agyon pár ember kivételével valamennyit.

Este felé bevonult Enyedre Felenyedről Prodán táborának törzskara is\*) egy sajátságos, megdöbbenést keltő és remegésre indító sötét csoport., többnyire havasi oláh községek papjai. Közük volt Buttyán praefekt is és a verespataki pap, Bálint Simon, kiben az Axcntyééhez hasonló erély és. szív lakozott.-Vacsora idejéig nagy tanácskozásokat folytattak Prodán szállásán, aztán karonfogva sétálgattak a Várszeg-utezán alá s fel. Szóval gyülekeztek Enyed felett a vészterhes fellegek minden oldalról.

Hogy mik folytak a tanácskozásokban, tudni nem lehet, de sejteni engedi Prodán házi gazdájának, Krisánnak, ki a tanácskozások tárgyáról tudomással bírt, segédei előtt tett eme nyilatkozata: „Bátor de nu as ti nascutu“ (Bár ne születtem volna )

Nagyenyed a Maros jobb partján fekszik, az erdélyi „Ércz-hegyek“ aljában, az egyesült két Küküllő folyó Marosba szakadásától néhány kilométer távolságban, északra.

\* Prodán szállása Fölényeden a rel' papi laktan volt. A szállás úgy vala beosztva, hogy az utczára néző két szobát berendezték istállónak, az ő lova és több főtiszt lovai részére, a hátulsó kis szobában pedig lakott maga a praefekt. Eme kis szobában tartattak Fölényeden a haditanács-ülések és fogyasztották a tribünök nagy mennyiségben a nagyenyedi pinczékéből, költekezés nélkül beszerzett legjobb minőségű borokat.

Lakosságának száma, 1848. elején, a Hetiden főtanoda és a rendszeren itt állomásozó egy század lovasság létszámát ide nem értve, lehetett 5000, mely 950—1000 telken volt elhelyezkedve.

Ezen lélekszám, nemzetiség szerint körülbelül eképp oszlott meg: 42000 magyar, 200 szász, 600 oláh.

A szászok túlnyomó száma a magyarsággal összeházasodván, külön nemzetiségi töredéket alig képeztek. Magyar ajkú testvéreikkel együtt éreztek, ugyanazon célokra törekedtek úgy társadalmi, valamint politikai tekintetben.

A katasztrófa idején őket is ép oly kevés mértékben kímélték, mint a magyarokat.

Ellenben a lakosság oláh része minden izében oláh volt, de mert ingatlan birtokkal, műveltséggel és értelmiséggel nem rendelkezett, mint népességi tényező Enyed koz- és társadalmi életében számításba nem jött.

A magyarok és szászok által együtt kitett 4400 lélekszám-ból 1849. január elején Enyedtől távol lehetett 6—800 enyedi illetőségű lakos, részint mint a magyar hadseregben szolgáló katonák, részint mint menekültek, de a hiányzók számát részben pótolta, 1848. őszén a közel falvakból Enyedre húzódott birtokos magyar nemesség. Ezek számát bátran tehetjük 300-ra.

Az Axeintye és Prodáu vezetése alatt álló két oláh tikbor, körülbelül 16,000 ember, 1849. január 8-án mintegy 3900—4000 fegyvertelen embert rohant meg Enyeden. A helyt lakó oláhokat természetesen nem számítjuk ide. Ezek általán nem a megrohan-ták, hanem a megrohanok számát növelték.

Elvinni való is volt Enyeden elég, daczára annak, hogy a helyőrségül ide rendelt 2—3 száz szász és oláh ajkú nemzetőr, november és deczember havában, mint megelőzőleg láttuk, az értékesebb ingóságokat keményen megdézsmálta.

A lakosság túlnyomó részét kézműiparral foglalkozó polgárság alkotta, mely főleg a közvetlen közelben lakó havasi oláhokkal élénk iídás-vevési viszonyban állott s ebből igen jelentékeny hasznot húzott. E mellett a kánaáni föld termő erejével bíró kis határát, és kiváló minőségű bort termő szőlőhegyeit is nagy szorgalommal művelte. Ezekhez járult takarékos egyszerű életmódja,



melyek együtt azt eredményezték, hogy Enyed iparos polgársága 1849. előtt igényeihez mérten vagyonos volt.

A mi intelligenciáját illeti, az aránylag a legtömörültebb és legszebb volt az 1849-et megelőzőtt években Erdély összes magyar városainak intelligenciája között, c mellett szintén vagyonas...

A Bethlen-főtanoda tanszékein igen gazdagon javadalmazott, klasszikus képzettséggel bíró professzorok foglaltak helyet, ezért eme tanintézetünk akadémia tekintélyével és vonzó erejével birt Erdélyben. Főleg jogi tanszéke volt nagyhírű. Természetes, hogy ezen tanintézet nagy híre Enyedre vonzotta Erdély tanulni vágyó magyar ifjainak nagy részét, nemcsak a szegényebb sorsunkat, hanem a főúri osztályhoz tartozókat is.

E mellett székhelye volt az erdélyi ref. püspökségnek, Alsófehérmegye közigazgatásának, egyik rendes gyülekezési helye Erdély akkori leghírnevesebb szabadelvű politikusainak, a mint más helyen már elmondottuk.

Míndezen körülmények az 1849. évet megelőzőtt időkben Nagy-Enyed intelligenciájának tömörülését, erősbiilését és vagyonosodását nagy erővel segítették előre.

Bőségesen volt az is, mit a pusztító lángok megemész-szenek.

Enyed építkezései a jelen század huszas évein innen hatalmas lendületet vettek. Csinos emeletes épületek emelkedtek, főleg a piaez sorain A lakosság létszámának növekedésével a földszintes lakások száma is emelkedett. A húszas éveken innen építette be például az egész várkerület. Szóval Enyed 1848-ban egy tömötten beépített kisebbszerű csinos város kinézésével hírt.

A lakó és gazdasági épületek mellett a többnyire sztik telkek mondhatni gyúrva voltak takarmány félékkel s a mezei gazdaság folytatásához szükséges eszközökkel.

Bátran szólhatott tehát Prodán, a katasztrófa harmadik napján, a rombolás vandal munkájában kedvteléssel fáradozó embereihez ekép: „Adjatok tüzet, mert fázom“\*), mert Enyeden

\* Viskóczy Henrik jegyzetei.

valóban bőségesen volt, mit a pusztító lángok 1849 január 8-án és az ezt követő napokon megemészszenek.

### A katasztrófa.

Miután a lakosság a városnegyedek előljárói által személyesen értesítve lett, hogy Axentye tábora Enyedre nem jön be, annak nagyobb része a súlyos aggodalom terhétől megkönnyeb-bultan, egy csendes éjjelre számított, melyen hosszas álmatlan-kodásait kipihenheti. Sokan azt is megtették, mit már napok óta nem, hogy t. i. rendesen levetkőztek s magukat az üdítő álmoknak . adták át. De olyanok is voltak számosán, kiknek aggodalmát a városi szolgabírák által széthordott hír eloszlatni nem bírta. Ezek éjjelre részint a minoritarend zárdájába, részint Keul István lut. lelkészhez, Itadutz János igen becsületes oláh kereskedőhöz, mások az (ismertebb szász, családok házaikhoz siettek s itt von-ták meg magukat. Főleg a minoriták zárdáját, mely a róm, kath. templom közvetlen szomszédságában van, tekintették olyan hely-nek, mely aránylag legtöbb biztonságot nyújt s a derék házfő-nök, Viskóczy személyében bíztak nagy mértékben, azért legtöb-ben ide vonultak. Esti s óra után mindjárt a város már elcsen-desedett. Az utczákon embert alig lehetett látni. Éjjel gyönyörű tiszta, de iszonyú (2f fok R. szerint) hideg volt. A tele hold ezüst fényét a tiszta, csillámló hó világossága is fokozta; szóval az. 1849. jan. 9 re virradó éj olyannyira világos vala, hogy az embereket távolról is fellehetett ismerni. Ez a körülmény is sze-rencsétlenségükre szolgált HZ enyediknek.

Míg a lakosság a végzetes éjre eképen helyezkedett el s Prodán táborkara tanácskozásokat folytatott, azalatt a városi ta-nács Prodán és törzskara tiszteletére a város költségén vacsorát rendezett Krisán kovácmester lakásán. Részt vettek ebben Knyedról: Ilank J. főbíró, Horváth István v. főjegyző, Viskóczy róm. kath. lelkész, Jánosi Péter ügyvéd, Kodra Vaszilia, Nák Vaszilia, két utóbbi közönséges földműves ember.

A vidékiek közül jelen voltak: Prodán Simon praefekt, Bálint Simon verespataki esperes, Tuhoczú Vaszi gáldi, Krisán Nikuláj

szentimrei, Krisán Juon diómáli pópák, Kozma Petru szintén pap, Kakuzetelu Dumitru törzstiszt, a szelidebb lelkületű Huttyán praefekt. Összesen mintegy 40—50-en túlnyomó számmal oláh papok.\*)

Eme vacsora lefolyását Markovics szemtanú eképen adja elő: „a város által Prodán tiszteletére rendezett vacsora korán kezdődött. Annyian vettek abban részt, hogy a terített asztalok mellé egyszerre mindannyian nem fértek le, a kik tehát már étkeztek, felkeltek s helyeiket az újonnan jöttéknek engedték át. A vacsorának általán olyan kinézése volt, mint egy vásárnak. A vendégek folyton jöttek-mentek. Egy-egy csoport félre vonult s a szobák egyik-másik szegletében suttogva tanácskoztak.

Egyszerre több oldalról hangzott emez észrevétel: „Aiea ei domnul Axentye“ (itt van Axentye ur), mire Prodán s többen mások is az asztal mellől felkeltek, kimentek a szobából, rövid ideig künn is maradtak; hihetőleg tanácskoztak.

Axentye a Krisán lakásába nem jött be, ez okon én őt személyesen ez alkalommal nem láttam. Miután azok, kik a szobából Axentye eleibe siettek volt, oda visszatértek, a terített asztalok körüli társalgás sokkal élénkebbé vált. Nagy zajjal éltették a román nácsiót, Ihllint Simon esperest s több másokat.

Prodán egész este nyugtalanak s levelinek látszott. Az enyedi urak folyton kérték őt, ne engedje, hogy a városon baj legyen, mire úgy ő, valamint az oláhok közül mások is biztatták őket, hogy ne féljenek.

A vacsora korán ért véget. A városi urak s általán a vendégek legnagyobb része 10 óra körül távozott, csak Prodán s még pár ember maradtak az asztalok körül s csendesesen borozgattak.“†)

\* Markovics Samu kovácmestói tanúsítása alapján, ki akkor Krisán M. segedje volt, a vidéki oláh papokat jól ismerte s vacsora folytán más két segéd-társával az asztal körül felszolgált.

\*\*) Tehát Markovics Samu állítása szerint január 8-án este Axentye is megfordult Enyeden s Prodánnal rövid ideig tanácskozott, azután távozott. Az eddigi történelmi feljegyzések eme találkozásról nem szólallak, én azonban hiteit adok M. S.-nak.

Kellett, hogy ez a két ember, kik alig pár kilométer távolságban voltak egymástól, ama napon személyesen találkozzék.

Predán nem mozdult ki Enyedről január 8-án egész nap, ez kétségtelen tény, tehát Axentyének kellett hozzá bejönnie. Mindenesetre olyan kérdés, mely tisztázásra vár.

Míg az oláhok többjeinek tanácskozásai folytak, Prodán a Szentkirály-utca\*) végét a rendesnél jóval erősebb lőfegyverekkel ellátott őrcsapattal rakta meg, e mellett táborának Fölényeden†) állomásozó részéből pár száz szintén lőfegyverekkel ellátott embert vont be Enyedre, kiket a szállásával ép átellenhen levő u. u. »Sisak« vendéglő udvarán helyezett el.

Míg ezek történtek, a lakosság nagyobb része álomba merült.

A „Szentkirály-utca“ végén esti 8 óra körül előbb élénk .szóváltás zaja hangzott el s közvetlenül ezután néhány puska-lövés történt.

Prodán itt elhelyezve lévő őrcsapata üzött vissza Axentye táborához tartozó egy csoport felfegyverkezett embert, kiket egy Salca nevű főbb rangú tribün vezetett s kik a városba minden áron be akartak jönni.

Ez volt a katasztrófa nyitánya.

Axentye visszaüzött emberei Csombordra szaladnak s vezérüknek a történekről jelentést tesznek.

A fővezér a mint ezt hallotta, azonnal utasításokat adott, hogy a harangokat Csombordon és Szentkirály‡) húzassák meg; adjanak vészjelt s a tábort gyűjtsék a Maros jegére.

Egyidőben lovas futárokat indított lláporton, Fugád, Hágó és M.-Lapád községekbe, hogy a tábor itt elhelyezett részeinek a vészjelek szintén megadassanak s hogy eme táborrészek is azonnal vonuljanak a főhadi szállásra, Csombordra.

Emez utasítás következtében a környék falvaiban a harangok megszólalnak, a dobok megperdülnek s a fegyveres oláhok pokoli lárma között sietnek az előre megjelölt gyűlhelyre. Természetesen a Csombordon és Szentkirályt elhelyezve lévő táborrész gyűlt össze korábban és sorakozott a Maros jegén — úgy hogy tudott — miután a megjelölt gyűlőhelyhez ez volt legközelebb.

\* Ezen utca Enyed központjából kelet irányban ágazik Csombord felé.

† Nagyenyedtől egy kilométer távolságban fekvő község. Az u. n. „Vár-szeg-uteza“ ágazik a város központjából eme magyarok és oláhok által vegyesen lakott község irányában.

‡) Axentye praetekt eme napokban rendszeren 8 lovas kocsin mozgott, mint maga mondja azért, mert egyik lába horzsolás, vagy marjulás miatt fájt.

\*) Lásd: „Nagyenyed és vidékének veszedelme 1848—49-ben“ 157. lap.

Miután jelentették a vezérnek, hogy a tábor nagy része együtt van, Axentye magas pej lován\*) a tábor előtt megjelent; az Enyed végében történeteket röviden előadta, azután a tábort megeskette, hogy a városba minden áron be fog menni.†)

Jellemző Axentye tábora M-Lapád községben elhelyezve lévő szárnyának eljárása. Ez a táborszárny mintegy 2--3 ezer ember, mely egy állítólag Balázsfalva vidékéről való katonaviselt ember parancsnoksága alatt állott, a fővezértől vett parancs következtében, éjfélkor M.-Lapádról szintén megindult Csombord felé. Mire Bagó községéhez értek, Enyed már égett. A becsületes vezető látva, hogy Enyed ég, mindjárt értette, miért vannak ő és a parancsnoksága alatt álló emberei Csombordra rendelve. Megállította őket. Pár szóval előadta, hogy minő munka vár rájuk, ha tovább mennek. Azután kijelentette, hogy ő nem megy tovább, mert szive és lelke nem engedik, hogy ilyen gyalázatos munkában részt vegyen; kinek tetszik menjen, nem ellenzi, de ő visszatér Papádra.

Es a becsületes ember s vele együtt a többiek megfordultak, visszatértek állomáshelyükre s Enyed feldulása véres munkájában a katasztrófa első éjjelén nem vettek részt.‡)

Nagy kár, hogy a valóban humánus ember nevét nem jegyezhetem ide azért, mert ki nekem eme megható esetet elbeszélte, maga sem tudta őt megnevezni. A név 42 év folytán emlékezete világában elmosódott.

Axentye tehát megeskette embereit, hogy Enyycdre minden áron bemennek.

\* László József enyedi birtokos közlése alapján, ki édesatyjával az akkori m.-lapádi ref. pappal honn rekedt; eme dolog felől biztos tudomással bírt s azt a becsületes, kissé hajlott korú vezetőt személyesen jól ösmerte, mert a ref. papi akban volt a szállása, napok folytán velők lakott, velők kosztozott Ezen ember nem engedte, hogy nevezett L. Józsefnek és édes atyjának az oláhoktól bántódásuk legyen.

Sajátságos és egész lényét jellemző eljárása volt ez Axentyének.

Valami akadályt látott, mely őt Enyeil elpusztítására vonatkozó kedvencz terve keresztül vitelében esetleg meggátolhatja. Magának Enyednek ellentállásától nem tarthatott, hisz ez a város a közvetlen közelben levő két oláh tábornak annyira körmei között, volt, -hogyan komoly ellenszegüléstől, ez oldalról bizonyára nem félhetett.

Világos, hogy más akadályokra gondolt.

Kettő lebeghetett ilyen szemei előtt, egyik, hogy emberei lelkükben az elaltatott jobb érzület az utolsó órában felébredhet s Enyed végén az engedelmességet felmondják; egy oly nagy mérvű rombolás gyalázatos munkájába nem mennek bele. Becsületére válik Axentye seregeinek, hogy vezére ennek lehetőségét róluk feltette. Fel is tehetette. Az oláh pór nép nem volt rossz akkor és ma sem ilyen, de lelkiösmeretlen vezetői által félre vezetve, a magyar nemzet ellen folytatandó irtó polgárháborúra volt bünyösön felbujtatva.

A másik, a valószínűbb és komolyabb akadályt pedig Prodanban látta.

Világos dolog, hogy Prodan utóbb nem volt barátja azon törekvésnek, hogy Enyed minden áron feldulassék, magyar ajkú lakossága, 4000, fegyvertelen, ártatlan ember legyilkoltassék. Ahhoz is alig férhet kétség, miként Prodan ráhatározta magát, hogy Axentye seregét Enyedre nem bocsátja be, az enyediéknak tett több rendbeli erre vonatkozó Ígéretétől eltekintve már csak azért sem, mert a Maros jobb partján fekvő egész terület és így Enyed is, a Nagyszebenben székelő generál komandó intézkedése folytán a Prodan térparancsnoksága alatt állott. Axentyének tehát, ki a Maros bal partján fekvő vidékeknek volt térparancsnoka, Enyeden semmi keresete nem vala. Midőn tehát ennek daczára seregével Enyedre akart betolakodni, Prodan hatáskörébe vágott, mely eljárás ezen embert, ha benne csak egy mákszemnyi önérzet lakozott, méltán bánthatta és bántotta is.

Azt hogy Enyed Prodan parancsnoksága alatt állott, miután azon területen feküdt, mely az ő igazgatása alá volt adva, maga Axentye is elösmerte.

Komoly meggyőződés, hogy Prodán, ha estik tőle függ vala, Axentye táborát jan. 8-án Enyedre nem bocsátotta volna be. Hisz a Szentkirály-utca végén elhelyezett őrcsapata, mint megelőzőleg láttuk, az Axentye tábora egyik előcsapatát onnan fegyverrel vissza is űzte s Felenvedről egy erős fegyveres csapatot vont he Enyedre, hogy ez minden perczben rendelkezésére álljon s ha a szükség parancsolja, erőszakra, fegyveres ellentállással válaszolhasson.

Január 8-án azonban ezt már nem tehette meg. A parancsnoksága alatt álló tábor ekkor már nem függött tőle. Annyira teljességgel nem, hogy szavára, Axentye seregének Enyed kapujából visszaűzésére komolyan vállalkozzék.

Prodán ellen az utolsó órákban, saját táborában komoly izgatás indult folyamatba. Ezen körülményben leli magyarázatát az a sok tanácskozás, melyek január 8-án estefelé Prodán szállításán folytak Enyeden. Ez magyarázza, meg, hogy Bálint Simon, a nagy tekintélyű esperes is, daczára a karácson ünnepeknek, Verespatakról Enyed vidékére lefáradott, mi bizonyára nem azért történt, hogy Prodánra olyan értelmű nyomást gyakoroljon, mely Enyed megvédésére irányul. Bálint esperes nem ilyen ember volt. Ő az Axentye iskolájában nőtt fel; ezen iskolához tartozott.

Ez magyarázza meg Prodán szokatlan komorságát, levertségét, mely január 7-én és 8-án rajta feltűnően észrevehető volt. Az ő ellene folyamatba indult eselszövényeket látva — és látva, hogy a túlzók ezen ember kezeiből, az utolsó órákban az eszközöket kifacsarják, melyekkel Enyedet Axentye ellenében megvédelmezhetné, szolgáltathatta az okot, mely egyik legmegbízottabb emberének, Enyeden házi gazdájának, • a becsületes Krisán Miklósnak ajkaira, január 8-án a fájdalmas felsőhajjtás eme jellemző szavait adá: „Bár ne születtem volna!”

Aztán meg Prodán nem volt azon emberek közül való, kik rendkívüli viszonyok között rendkívüli elhatározásokra s azok keresztülvitelére, vagy legalább keresztülvételük megkísérlésére elégséges bátorsággal és erkölcsi erővel bírnak; ellenkezőleg azok tömegéhez tartozott, kik a nehézségek súlya alatt azonnal összeroskadnak; kiket bármely áramlat elragad és visz magával. Gondoljuk ezekhez még azt is, hogy az a szerencsétlen ember

egy teljesen fegyelmezetlen, a magyar nemzet ellen felbujtatott, zsákmányra áhítózó pórhadnak volt vezére, melynek épen semmi kedve ahhoz, hogy Enyedért, oláh testvérei ellen fegyveres küzdelembe bocsátkozzék.

Hogy Prodánra, saját emberei közül többen Enyed ellenes nyomást gyakorolnak, arról Axentye kétségkívül tudomással birt. Nein indult és nem folyt ez a dolog az ő tudta nélkül. De azt már bizonyosan nem tudta, hogy Prodán a válságos órákban nem embereli-e meg magát s Enyed végén nem fejti-e ki vele szemben komolyabb ellenszegülését, minek láttára emberei újra megijedjenek s szégyenletesen újra megszabadjanak?

Ezen okok tették szükségessé, hogy Axentye seregét a Maros jegén Enyed ellen megeskesse.

Ezek nélkül az egész eljárás egy komédiáshoz illő eljárás lett volna.

Axentye pedig akkor teljességgel nem komédiázott.

Miután a Maros jegén felállított oláh tábor, vezére felhívására, esküvel is elkötelezte magát, hogy Enyedre minden áron bemegy, annak sorain végighangzott eme felkiáltás: „Damnye azsute!“ (Úr Isten segíts!) ezután a nekivadult nagy embertömeg, többnyire papok és iskolamesterekből kikerült tribunjai vezetésük mellett, megindult Enyed ellen.

Axentye nem jött velük. Ő hadadi szállásán maradt Csombordou. Mosta kezeit, mint Pilátus.

Mint a megáradott és gátjait szétrombolt folyam szennyes árja gyorsan hömpölyög előre, úgy rohant eme beláthatlan embertömeg Csombord felől, éjjeli időben, a vezér hamis Ígérete által elámitott és megnyugtattott szerencsétlen város ellen.

Miután a Szentkirály-utca végéhez ért, a sereg itt két részre vált. Az egyik és pedig a túlnyomó nagy rész, a tábor zöme az útról letért jobbra és a „Váradi kert“ háta illegett, hol jelenleg a vasúti indóház áll, északi irányban, lehetőleg zaj nélkül haladva az „Alsó malom“ körül omlott a városba s ez oldal-



ról támadott.\*) A másik rész a Szentkirály-utczán, szintén zaj nélkül nyomu't előre. Frodán őrcsapata, Axentye egész táborát látván közeledni, őrhelyét otthagya. Eltűnt, de hová tűnt? tudni nem lehet. Valószínű, hogy az ár magával ragadta. A támadók a zajt, lármát ekkor még annyira kerülték, hogy pl. a Szentkirály-utcza végén lakó oláhok is csak a keményre fagyott hónap szokatlan ropogásáról vették észre, miszerint az utczán egy jelentékeny embertömeg vonul a város belseje felé.

Mikor a támadók zöme az Alszegnek északi irányban fekvő részéhez érkezett, egy a „középső malom“ szomszédságában fekvő épületnek tüzet adott.

Ez volt az első gyulás.

Ezután kezdetét vette ugyancsak e városrészben a lövöldözés, az ablakok, kapuk betörése, a rablás, az ordítózás; a megtámadottak rémes sikoltozásai, jajveszékélései, szóval olyan pokoli lárma, melynek hallatára az ember testében a vér megfagyott.

Kezdetét vette oly rombolás, vérengzés, melyhez hasonló, a tatárdu'ások ideje óta hazánkban, nem fordult elő.

Az alszegbeli gyulást azonnal követte egy más a Szentkirály, ezt a jelenleg Grünfeld-féle és a mostani Czinegc-félc házak kigyulása a Magyar-utczában.

Ezek éjjeli 11 órakor történtek. A város belsejében a t veszélyt legkorábban azok vették észre, kik a minorita rend zárójában kerestek menedéket.

Az ott voltak közül még életben levő szemtanuk a dolgot így adják elő:

Már az esti órákban annyian gyűltek össze a rezidenciába, hogy a lakszobákban szűkén fértek. A férfiak közül tehát némelyek, felváltva, kint maradtak a zárt folyosón. Itt mozogtak, társalogtak s a folyosó ablakain figyeltek Csombord felé.

Kevéssel 11 óra előtt, az éj néma csendjében valami sajátosságos zaj volt hallható ez irányból. Nem volt az sem lövöldözés,

\* Azt, hogy az Axentyi táborának zöme a , Várad i kert' háta mögött húzódott le és a középső malom környékén omlott a városba és a tulajdonképeni roham a magyar-utcza végén vette kezdetét, a Szentkirály-utcza végén lakó öreg oláhok, mint szemtanúk, összhangzóau tanúsítják.

sem kiabálás zaja, hanem valami más, valami tompa, szokatlan zaj.

Nyugtatták magukat, nyugtatták egymást, hogy a csombordi oláh tábor tesz valami mozgást; a város területén nincs semmi baj. Aggodalmaikról a szobákban levőket nem is értesítették, nem akarván a különben is eléggé remegők lelkében oknélküli újabb rémületet okozni.

Ez a szokatlan., ez a sajátságos zaj eltartott 10—15 perczig.

Éjjel 11 órakor pár löfegyver dördült el az „Alszegben.“ Ezt nyomon követte élénk lárma, kiabálás ugyanott. Semmi kétség nem maradt fenn többé, hogy a városon baj van, miről a papokat s köztük Viskóczy prezidenset azonnal értesítettek. Mire a papok kijöttek, az Alszegben már égett valami.

Viskóczy ezt látván, szalad a lépcsőkön lefelé s a templom felőli bejárat ajtaján a rend házából távozik. Hová és miért ment, akkor ott senki sem tudta, nem is kérdezte, mert az égés láttára, „a lárma hallatára. nagy zürzavar keletkezett, iszonyú rémület támadott. A templom harangjait, kik korábban hozzájuk jutottak, félre verték,\*) hogy a lakosság ébredjen, meneküljön. Pár percz múlva már jöttek a menekülők a piacz környékéről a rend telkére.

A támadás főereje a Magyar-utczára vetette magát. Ezen utcza a. vész, lárma keletkezése után pár perczel már egész szélességében megtelt kiabáló és lövöldöző emberekkel. A kiabálás és lövöldözésnél†) még nagyobb lármát okozott az ablakok csörmpölése, a kapuk dűngetése és beszakadása. Az iszonyú zajra az emberek fekhelyeikről felugranak, a korábban ébredtek azokat. kik mély álomba merültek, ébresztik, rázzák, öltöztetik;

\* Lukácsy Ferencz Diódról volt az egyik, ki a harangok félreverésénél közreműködött.

† Hogy minő lárma, kiabálás volt ekkor Enyeden, arról fogalmat szerezhetünk magunknak Vadadi Gergelynek, ki akkor kadét káplár volt a Turezki ezredben, eme közléséből: „Én, mondja Vadadi, jan. 9-én éjjel Mihálczfalván voltam, hol a Turezki ezred egy százada állomásozott. Miután Epyed kigyult 5-öd magammal kimentem a Zérics tetőre (hegy Mihálczfalva határán) és onnan néztük Enyed égését. Jól hallatszott ide Enyedrőről egész éjjelen a kiabálás, jajgatás, lövöldözés, dűngetés, kutyák vonításának lármája“ (Mihálczfalva Enyedtől 21.5 km. távolságra fekszik.)

féltettebb ingóságait kezükbe kapják s eszeveszetten futkosnak a szobákban elő és hátra. Sokan ruhadarabjaikat nem kapják, melyeket lefekvésükkor nagy gonddal magukhoz közel helyeztetek el, holott mellettük voltak. Akár hányán téli felső ruhájukat hátra hagyva, valami ronggyal hátukon, vagy még anélkül is, rohannak ki lakásukból s ha a menekülés útja még nem volt elállva, menekülnek a vadon erdők irányában.

Az iszonyú zűrzavarban a családtagok elszakadnak egymástól és vagy nem látták egymást többé soha, vagy csak leírhatatlan sanyarúságok és elképzelhetetlen szenvedések kiállása után találkoztak viszont, az ország valamelyik szegletében. Némelyek alig néhány lépésnyire távoztak meleg hajlékuktól s a rablók lakásukba már betörték. Mások határozott cél nélkül az utcára futnak, mely már tele volt fegyveres oláhokkal. Ezen szerencsétleneket nyomban lelövik, lándzsával leszúrják, vagy fejszéssel, vasvillákkal, dorongokkal verik agyba-főbe. Az még szerencsés volt, kit meglőttek, mert nem kínlódott, de kiket lándzsákkal keresztül szúrtak, vagy dorongokkal főbe vertek, ezek legnagyobb része leírhatatlan szenvedések között, napok során vonaglott. Sokan a rémület miatt szívszélhűdést kapnak, lerogynak és nyomban meghalnak, másokon kitör az epilepsia. Terhben lévő nők időelőttit szülnek szoros rejtkehelyeikben, vagy a keményre fagyott havon.

Akárhányat csaknem teljesen levetkőztettek, férfit és nőt, aztán vad röhögések között kényszerítették, hogy félmeztelenül meneküljön, fusson. Futottak, menekültek így is.

A katasztrófa első éjjelén a tűzvész még nem vált általánossá.

Volt annyi eszök a támadóknak, hogy a lakásokat előbb kirabolták, gabonásokat, istállókat kiürítették s csak azután adtak tüzet az épületeknek. Még a gyilkolás sem öltött felette nagy mérvet, a megrohanás első óráiban. Nagyobb volt a rémület, a fejvesztettség. Mindenik enyedi embernek a zalatnai és hegyaljai szerencsétlen magyarok sorsa lebegett szemei előtt. Az ott lezajlott irtózatos dolgok ismétlődésétől tartottak. Ez idézte elő a megrohantak lelkében a leírhatatlan félelmet és az ebből folyó fej vesztettséget.

Az égetés és gyilkolás 9-én vált általánossá és 10-én érte el a tetőpontot. 9-én akár magyar, akár császári rendes katonaságból álló csapat jön a város megmentésére, Enyedet akkor még legalább nyolcztized részében meglehetett volna menteni.

En, mint jelen feljegyzéseim rendén már említém, akkor a magyar- utczában voltam szállásban; a ref. pajti lakban. Saját tapasztalatom alapján — a támadás első óráiban — ezen utczában történetekről és a támadás természetéről ezeket jegyezhetem ide:

Heten voltunk eme lakásban összesen együtt, Sándor Józsefné, nagyanyám, ki aznap este saját házát elhagyva, ide jött át, anyám, Zsigmond Lacziné, csecsemőjével, leány testvérem és én. Sándor J.-nét kivéve este lefeküdtünk mindannyian azon szobába, mely ebédlőül használtatott s a nappalira nyílt. S. J.-né öltözetében dőlt le az utczára néző nappaliban egy díványra. Az álmom kerülvén, egyszer csak zajt, lövöldözést hallott. Nyughelyéről felugrik, egyik ablakhoz megy, azon kinéz s látja, hogy az Alszegeben tűz van. Szalad az ebédlőbe, hol mi csendesen aludtunk. Anyámat, nagyanyámat, testvéremet, engemet álmunkból fel ráz s értesít, hogy az oláhok megrohantak, a város ég. Nógat, hogy öltözködjünk és meneküljünk gyorsan, mert különben itt pusztulunk. Zsigmond L.-nét és csecsemőjét nem is ébresztette. Ezek mindketten nagy mérvű lázas betegségben szenvedtek s megmentésükre még gondolni sem lehetett. Megrémülve öltözködtünk. O pénzét veszi magához, majd nekünk segít, hogy az öltözködéssel gyorsabban legyünk készen. Pár perez múlva ujja a nappali ablakához siet. Ekkor már az utca tele volt fegyveres oláhokkal, az. ablakok iszonyúan csörömpöltek az utca mindkét során s látta, hogy eme lakás előtt Juhász I. szabót verik agyba-főbe. Sikoltozva újra az ebédlő felé szaladt, de alig tett pár lépést, a nappali két ablakát betörik ,oly erővel, hogy az üvegtáblák darabjai hátához szóródtak. Ekkor már, engemet kivéve, az öltözködéssel lehetőleg rendben voltak s nekem segítettek mindannyian. E perczben az erős kapu robajjal beszakad s az ebédlő előtti tér megtelik fegyveres oláhokkal. Az ebédlőnek udvarra nyílú ajtaja üveges volt s be vala zárva. Betörik az ajtó üvegtábláit is, betörik az ablakot és a zárt ajtót feszítik. A mely pillanatban emez ajtót befeszítették, anyámék négyen azon pilla-

natban távoztak a hálósobán s konyhán keresztül az udvarra, s onnan a kertbe, mely az úgynevezett „Kápolna domb“-ra nyúlik. Én anyámékkal már nem menekülhettem. A betört oláhok megragadtak és visszatartottak. Zsigmondné is valamennyire magához tért, ágyából felugrott s futni akart; alig tett azonban néhány lépést, vagy ő maga bukott el, vagy az oláhok közül lökte le valamelyik, tény, hogy az ebédlő padlóján ájultan elterült s vérzett orrán-száján. A rablók engemet körülfogtak, egyszerre többen is eme kérdéseket intézték hozzám magyar és oláh nyelven: hol van a tolvaj apád, anyád, hol a pénz? s kényszerítettek, hogy menjek velük s mutassam meg, hol a pénz, hol vannak az arany-, ezüstneműek. Nem tehettem egyebet, kezembe vettem az ebédlő asztalon égő gyertyát s vezetem őket. A nappali két ablaka között egy fiókos szekrény volt elhelyezve, melynek felső fiókjában S. J.-né az nap este 120 drb ezüst húszast, helyezett ed azon számítással, hogy ha éjjel rablás lesz, ezt a rablók közt szétosztja. Én tudtam, hogy ezen fiókban pénz van, ide vezetem tehát először őket s értesíttem hogy itt a pénz. A fiók be volt zárva s kulcsa hiányzott. Erre lándzsahegyekkel neki esnek, összehasogatják s végre megkapják a pénzt. Ezt látva a betörők, kik körülbelül 18 — 20-an lehetek, elkezdenek dulakodni a pénz felett. Az ezüst húszasok összeszedése után felhánytak a szobákban mindent, a dolgozó szobában ledöntötték a könyves tékát, a könyveket lándzsákkal rongálták, az irományokat tépték, szaggatták. Ezután megjárták a kamrát, betörték a pincze ajtaját, mindenütt pénz után kutatva. Én az égő gyertyával kezembe követtem őket minden felé.

Miután a lakásba mindent felkutattak, össze-vissza hánytak, távoztak.

Én is menteni utánuk nyomban ki az utcára.

Utamat hangos sírás között az utcza vége felé irányítottam. Az utcza mindkét során sűrű csoportokban tértek be az oláhok egyik, vagy másik telekre. A lakások utczára nyíló ablakai össze voltak törve mind. Pár lakásból rémületes sikoltozások lármája hangzott ki.

Hogy az oláh csoportokat kerüljem, az utcza közepén halad-

tani lefelé lassan, ügyelhetve jobbra és balra. Holttestet nem láttam 6—8-nál többet. Tüzet sem 3—4 teleknél többen.

A piac felülről nagy lárma hangzott, de a Magyar-utczában ekkor már olyan csend állott be, hogy a toronyóra ütését megszámlálhattam. Tizenkettőt ütött. Nem bántott senki, pedig a támadók észre vehettek, láthattak az utca mindkét soráról, mert a tele hold és az égés csaknem nappali fényvel világította az utcát. Az utca derekánál valamivel alább hozzám közeledik egy oláh férfi s figyelmeztet, hogy hallgassak, ne sírjak, mert ha el nem hallgatok, az oláhok észrevesznek s megölnék. Eme figyelmeztetésre elhallgattam s némán haladtam tovább, míg az utca végére eljutottam. Itt nagy égés volt. A mostani „Czinege“-féle akkor szalmával fedett nagy épület égett. Egy lélek sem volt a tűz körül.

Az utca végén néhány oláhné állott és jajveszékelt. Engetmet meglátva azonnal körülvettek valamennyien és sajnálkoztak „a nyomorúságos gyermekén“, mint magukat kifejezték, azután közülök egyik bevitt magához, azon zsellérházba, mely a „Kápolna“ dombra vezető meredek feljárótól, menet balra a második ház.

Kevés idő múlva jött a gazda s vele még 4—5 oláh, czukorsüvegekkel, szalámi rudakkal, gyertyával telt ládákkal, likörös üvegekkel sat. megrakodva.

A támadók árja a piac környékét is csaknem azon negyed órában öntötte el, melyben a Magyarutczát.

Viskóczi II. a vész keletkezésének első perczeiben a rend házából Prodán szállására sietett.

Prodánt a még mindig terített asztalok mellett 3-ad, 4-ed magával csendesen borozgatva találta. A prezidens indulatosan szemére lobbantja a praefektnak, hogy a város ég, az embereket gyilkolják és ő nyugodtan borozik; hogy a városiaknak több rendben tett azon ígéretét, mely szerint Enyedet a felkelő oláhok ellenében meg fogja védeni, nem tartotta meg.

Ezután a Jézus nevében\*) felhívta, hogy adott szavát most váltsa be; a város megmentése érdekében azonnal tegyen erélyes

\* Szokott kifejezésének egyike volt ez, a derék papnak.

intézkedéseket s pap létére ne engedje, hogy az ártatlan lakosság kiraboltassák, legyilkoltassék s a város hamuvá legyen.\*)

Erre Prodán kardot köt s szállását indulatosan elhagyja.

Viskóczi is gyorsan távozik onnan.

A Viskóczy személyével ezután történeteket b. Kemény Gábor így adja elő: „A prezidens nem veszi útját egyenesen a rezidenciába (a minorita zárda felé), hanem — akkor már javában égvén a Magyar-utcza külső része, — arra felé indult segítséget és tüzet kiáltozván. Nem sokat haladhatott a prezidens, míg reá rivalgának, fenyegették, puska golyók repülnek körülötte; sebesítve rogyik össze. Sebe nem volt halálos, a nagy hideg, a havon fekvés és az, hogy kifosztották nemcsak attól, mi zsebeiben volt. de gúnyái egy részétől is, pl. csizmáitól, miben nagy szükségét láttak az oláhok, azt eszközölték, hogy hamar magához tért. Felkelt, vánszorogni kezdett haza felé. Az oláhok közül ezt észre veszik, utána iramodnak és lándzsa döfésekkel, ütésekkkel újra földre terítik. Még a zárdáig nem ért vala az oláh raj. Hosszas kimaradása a prezidensnek aggodóvá tette paptársait sorsa iránt. Keresésére mentek. Meg is találták, másodszori aléltóságában. a földön vérében fetrengve. Felemelték, haza vitték.“†)

A város megrohanását és a saját személyeivel történeteket maga Viskóczi eképen írja meg: „Alább irt Isten és a világ előtt, saját tapasztalataim után őszinte meggyőződésemből vallom azt, hogy az 1849. évi januárus 8-án és az ezt követett napokra hivatkozókig, Nagyenyed városa gyámoltalan és fegyvertelen népe minden igaz ok nélkül, oláhság által megtámadtatott.

A rablást, gyűjtást és gyilkolást, könnyen meg nem fogható hallatlan kegyetlenséggel ja». 8-án ug v éjjeli 1 1 óra felé kezdte el. Én elejekbe mentem őket. megkérendő s nagy iszonyodással láttam, midőn az egész várost minden oldalról vízözönileg meglepven minden háznál, az egyik csoport a házakba ablakon belőtt, a másik csoport azonnal a házat gyűjtotta, a harmadik csoport betörvén a kapukat, ajtókat, házba rohant he kegyetlenül ölvén a benntaláltakat. levetkőztetvén meztelenségre.

\* Cz. Márton János elbeszélése alapján.

† Lásd „N.-Enyed és vidékének veszedelme 1848-46-ben“ 58 lap.

csikorgó hidegben, nagyot, kicsit, öreget, fiatal nemi különbség nélkül. Borzasztó ütések és verések között, csak pénzt és pénzt követeltek. Ezek, tanúk czáfolhatatlan vallomása és mindnyájuk tiszta tudomása szerint Axcntyé és Prodán vezérek parancsolatából történtek.

Magam valók első áldozatja a gyilkosoknak, kik is fejemen öt halálos sebet ejtvén, két újamat elvágva és két szuronyszúrással az oldalamat majd halálosan kilyukasztva, félholtan a földre hirtelen leterítettek és minden ruhától levetkőztetve, hét lövéssel idvezlettek.“\*)

Málnási J. énekvezér, ki a vész kitörésekor a várban volt Iweul István luth. pap lakásán, napló jegyzeteiben ide vonatkozólag ezeket mondja: „Szomszédom†) esti 10 óra után jóval kimegy széjjelnézni s meghallgatni, vájjon nincs-e valami lárma?

Azonnal visszajött és eme szavakat moiolá: „ég az egész város.“ Én felmentem a toronyba, hadd lássam, hol és merre van az égés? Innen láttam, hogy a Magyar-utca ég s ennek végén kezdődött a gyűlés. Gyorsan lejöttem s siettem, hogy nőm és gyermekeimet. is hozzam be a várba.‡) A mint futottam s már meghaladtam a fazekasok színjét, találtam szembe jönni egy polgárt mezítláb, balkezében hurczolva köpenyegét s kiáltja: térjen vissza, azonnal megölik az oláhok. Én nagy sebességgel visszafordultam, mert láttam, hogy az Új kollégiumnál roppant sokan vannak s lövöldözve jönnek. Visszafutottam a Vár délfelöli kapujához s szerencsésen bejutottam a várba újólá, a kapura a lakatot fel tettem, azután felmentem a toronyba. Egész éjszakán néztem a torony ablakain ki mindenfelé s láttam, hogy mily borzasztóan ég a város. Itt maradtam reggelig. Az éj folyamán több más szerencsétlen társaim jöttek fel hozzám és megszapordtunk 13-ra.“

Mit tett Prodán, miután szállásáról kardosán és indulatosan távozott? biztosan tudni nem lehet. Az iszonyú zűrzavarban min-

\* Viskóczy Henrik jegyzetei.

\*\*\*) Vizi István nyomdász, ki szintén a Várba vonta meg magát, apósa Keul István lakásán.

‡) A volt ref. kántor-tanító lak, a Várszeg-utca balsorán 2-ik ház a piacsról indulva, közvetlenül szomszédos azon telekkel, melyben Prodán szállásolt Enyeden.



denki csak saját menekülésére gondolt s az események részleteivel nem törődött. Az ide vonatkozó, habár csak töredék adatok, mégis azt bizonyítják, hogy Prodán Krisán lakásából a Sisak vendéglőbe sietett át; itt elhelyezve levő embereit onnan kivezette s a támadók elleni fellépésre serkentette. Ezek az Új-kollegium előtt, a látszatért lödözgettek is, azután a dolgot mentére hagyták, visszamentek a Sisakba s ott dorbézoltak. Szász Atyim enyedi birtokos oláh Prodánra vonatkozólag ezeket mondja: „Ismerőseimtől (oláhok) hallottam beszélni a város pusztulásának folyama alatt, hogy Prodán a veszély láttára Krisán lakásából a Sisak fogadóba ment át s ott elhelyezve levő embereinek mondta, hogy csináljanak a városon rendet. Emberei az Új-kollegiummal átellenbe, a Vár északnyugoti szegletén csoportosultak. Itt Prodán lármázott, kardjával lnadonázott, szitkozódott. Hogy saját embereit szidta-e, vagy az Axentye seregéhez tartozókat, arra nézve ismerőseim nem tudtak biztos felvilágosítást adni, de hogy az oláhokat szidta, fenyegette, az bizonyos.“

Világos dolog, hogy az a sok ember, kiket Málnási az Új-kollegium előtt látott s lövöldözni hallott, a Prodán emberei voltak. Kire lövöldöztek: azt sem Málnási nem írja, sem senki más megmondani nem tudja.

Özv. Barabás Józsefné ezen kérdésre vonatkozólag azt állítja hogy ő éjfél után 1 óra körül a Magyarutczából, hová sógora Juhász I. családja sorsának megtudása végett ment volt, Várszeg-utczai lakására visszatérése alkalmával hallotta, hogy a Sisak vendéglőben nagy tivornya folyik.

A támadók a piacz területén a megrohanás első órájában főleg a keleti sort árasztották el. Ezen a soron voltak a Kárvázi, Zakariás Imre, Meggyesi Lukáts. Amberboy, Ditrich, Gajzágó, Virágh és Novák, Szakáll József s az Izai féle gazdagon berendezett singes és vegyes kereskedések. Ezeket nagy tömegben rohanták meg. Kemény vasajtaik oly erővel döngették, hogy a döngetések lármája nemcsak az egész város területén, hanem a vidéken is messzire hallható volt.

A mint valamelyik ajtó betört, a kereskedés helyisége gyűrődésig megtelt rablókkal s pár perez alatt mindent elhordták, összetörtek, vagy a piacz kövezetére szórták.

Pár óra múltával a Zakariás Imre és Meggyesi L. féle kereskedések kivételével, az összes üzletek kilettek rabolva és feldúlva. A most említett két kereskedés a rezidentia épületében volt. Kemény vas ajtóik a betörők ostromának egész éjjen ellent állottak. Az azokra mért kemény fejsze-ütések a rezidentiaiban levőket egész éjjen át riasztották, testükben, lelkükben rázkodtatták.

A Kárvázi féle nagyobb kereskedésbe hatoltak be először. Ebben egyebek mellett nagy viasz gyertyáinkat s néhány fáklyát is találtak. Ezeket meggyújtották s azokkal kezökben indultak a Tövis-utcz\*) megrohanására.

A' Tövis-utcz megrohanását az öreg Bakk J. szemtanú eképe adja elő: „A piacz sorain iszonyú lármávdln döngették a kereskedések kemény vas aj túit A kereskedésekből nagy viaszgyertyákat és fáklyákat rabolván, meggyujtották s azokkal kezökben indult a piacz területéről egy nagy csoport a Tövis-utcz megrohanására. En akkor már ezen utczában laktam saját házamban s ennek utczára nyíló ablakából néztem a megrohanás kezdetét, mely valóban pokoli jelenet volt. A tömeg orditozását már korábban hallottam, mikor pedig a nagy hídon\*) innen jöttek, bontakozott ki

\*) Az enyedi patakon átvezető híd.

előttem egy olyan kép, melytől még ma is iszonyodom, valahányszor rá gondolok. Száz meg száz ember jött egy tömegben lövöldözve, némelyek kezében égő gyertya és fáklya s ordítva oláh és magyar nyelven „pénzt adjatok, ha kedves az életetek.“

„Egyidejűleg verték be az ablakokat, törték be a kapukat. A Tövis-utca vége felől a támadás kezdetén egy oláh sem jött a városba. Ez utca megrohanása határozottan a piacz területéről történt. Én a szemeim előtt kibontakozott jelenettől megiszonyodva s életemet is félte, az ablakból szaladtam, menekültem a telek hátsó részére s onnan néztem, hogy a Korponai-féle telken levő csúrt és takarmány-csomókat miként gyűjtötták meg égő gyertyákkal és fáklyákkal.“

A Szentkirály-utczán bejött embertömeg egy része a vármegyeház előtti pallón keresztül rohanta meg a piacz környékét s valamivel korábban érkezett oda, mint az a tábor rész, mely az

Alszeg, vagyis a Magyar-utca felől támadott. Lukácsfi Ferencz diódi birtokos és megyei szolgabíró, ki nejével Imecs Annával és 5 gyermekével szintén a rezidentiába menekült volt, — a vész kitörésének első perceiben a rezidentiából szaladt a kis palló felé azon szándékkal, hogy a Szentkirály-utczába menjen a Horváth Ferencz-féle házhoz, hol, mint vidékről menekültnek szállása vala. A rezidentia előtti tért s általán a piacz területét az oláhoktól ekkor még üresen találta s csak városiakat látott jobbra-balra futkosni, hallott jajveszékelti. Pár ilyen futkosó és jajveszékítő polgár hozzácsatlakozott s követte őt a kis palló felé. Mikor ennek közelébe jutottak, a piacz ezen részét fegyveres és ordító oláhok nagy csoportja által már ellepve találták, kik elől visszaszaladtak s menekültek a rezidentiába.\*)

Semmi kétség nem foroghat fenn, hogy azon fegyveres és ordító tömeg, melylyel L. F. a megrohanás első perceiben a kis palló környékén találkozott s mely elől a rezidentiába menekült vissza, a Szentkirály utcza felől támadó táborrész volt.

Ezen tábor résznek felvonulását szemtanuk összhangzóan ekép beszélik el: A Szentkirály-utczán felvonuló táborrész csaknem az utca derekáig csendben s a rombolást valamennyire kerülve†) nyomult a város belseje felé. Mire az alszegbeli s nyomban rá a Magyar-utca végén keletkezett gyulást meglátta, ez is elkezdett ordítani, lövöldözni, az utczára kifutott magyarokat lándzsákkal szúrni, dorongokkal agyba-főbe verni, tekintet nélkül nemre és korra. Törték be az ablakokat, döngették a kapukat, rohanták meg a lakásokat, azokban raboltak, az embereket, kik előlük nem menekülhettek, vetkeztették csaknem meztelenre, aztán halálra kínozták. Majd póznákra erősített és szurokba mártott pemetéket gyűjtöttek. Ezekkel jártak jobbra-balra s igyekeztek az épületek fedeleit lángra lobbantani.

Ezen utczában a Haló Mócsi féle ház gyűlt meg legelőbb, azután a Brassai, Bakó és Málnási-féle házak. A mint valamelyik telek kapuját bedöntötték azonnal a lakház padlózatára siettek s égő szurkos punetével tüzet adtak.‡)

\* Lukácsfi Viktor járási orvos közlése alapjáu.

† Ezen utca végén túlnyomó' számmal oláhok laktak.

‡ Ezen utca megrohanásának kezdetét az utca végén lakó oláhok

Ezen seregrész előcsapata, miután a vármegye háza előtti pallóhoz ért, mint láttuk a piac területére özönlött, a nagy rész természetesen az utczában maradt, ott rabolt, dorbézolt, ölt és égetett.

A Várszeg-utcza, Tóth-utcza\*) és Porond†) szóval a város nyugoti része a támadás kezdetén bántatlan maradt. A Várszeg-utcza és Porond csak jan. 9-éu hajnal felé lettek megrohanva s gyultak ki, a Tóth-utczában később, dél körül vette kezdetét a rombolás, égetés és gyilkolás.

Figyelmet érdemel a „Vár“ vagy „Kastély“ terület megrohanása.

Ezen 1 és ½ kat. holdnyi, 5 öl magas 5 l. széles fal által kerített terület, a városnak ép központján fekszik. Ezen területen emelkednek aref és luth. templomok s mellettük a két prot. egyház tulajdonát képező néhány épület, köztük az egyik ref. és a luth. papi lak. A 13-ik század első felében és pedig 1241-ben épült kőfal kerítés szabálytalan öt szöveget képez s különböző pontjain összesen 8 bástya emelkedik.

Valahányszor külellenség által előidézett, vagy polgárháborúk viharai romboltak Enyeden s Enyed azok által fenyegetve volt, ennek lakossága rendszeren ide húzódott, itt keresett menedék helyet. Ide vonult pl. 1600-ban Mihály vajda, 1658-ban a tatárok, 1704-ben az Enyedre törő boszús császári katonaság elől, 1658-lmn épen jelentékeny ostromot állott ki s végül is falai mellől az ostromló tatárok szügyenkezve elvonulni voltak kénytelenek.

Még 1784-ben is, mikor az erdélyi megyék magyar ajkú lakosságát, tehát Enyed lakóit is a Hóra támadás fenyegette, ez a kis vár, vagy kastély volt az enyedi polgárság és a közel vidéki magyar nemesség utolsó menedék helyéül kiszemlélve, miért akkor valamennyire védhető állapotba is hozott. Sőt még 1848. őszén is, mikor az erdélyrészi oláhság mozgalma már határozottan fenyegető jelleget öltött, sokan voltak az enyediek közül, kik

továbbá özv. Baló Adámné, Bóezi Antal s Brassai Zsiginonduó stb. szemtanuk összhangzóan adják így elő.

† A Várszeg-utczával paralell nyúlik egy irányban.

†† Várszeg- és a Tóth-utca között a patak bal partján terülő városrészt nevezik így.

az oláhság támadása ellenében ezt tekintették olyan helynek, hol néhány napig magukat fenntarthatják s e célból mint említők, némileg védhető állapotba hozatott.

1849. január 8-án miért nem menekültek az enyediek tömegesen ide inkább, mint a rezidentiába, megérteni nem bírom. Meggyőződésem, hogy ezen kerített helyen —3 ezer ember pár órai előkészület mellett is, napok folytán fenntarhatta volna magát; ennyi idő alatt pedig okvetlenül jött volna részükre valamely irányból segítség. Meggyőződésem, hogy egy-két száz erős férfi, ennyi pedig még mindig volt Enyeden, a várkerítés kemény kapuit dorongokkal és kövekkel is meg tudta volna védelmezni az oláhság rohamai ellenében, mely épen semmi ostrom felszerelvénynyel nem rendelkezett. Mert jegyezzük meg, hogy az Enyedet megrohant oláhok a mily vitézek valának, midőn az önvédelem eszközeit nélkülözött egy-egy szerencsétlen embert négyen-ötven együtt legyaltak, ép oly gyáváknak bizonyultak, midőn az ellenállásnak még csak lehetőségére is számíthattak.

Ha az enyediek végső szorongatásuk idején tömegesen ide vonulnak, mint 1848. okt. havában tervezve volt, legalább életük mentve lett volna s elkerülve az a sok kín és gyalázat, melyet szétszórtan szenvedniük kellett.

A várban sok értékes ingóság vala összehalmozva, főleg a bástyák, a torony földszinti kamrája, a sekrestye, a ref. és lutli. tptomok voltak tele értékes tárgyakkal.

A lakosság tagjai közül is húzódtak ide többen mar este, kik a várban lakók egyikénél, vagy másikánál helyezkedtek el. A vész kitörése után úgy a bennlakók, valamint az ide menekültek is mindannyian Keni István l. lelkész lakásába tódultak. Lehettek 40 —50-en, köztük Vájna A. főiskolai professzor neje és kis leánya Róza. Az eléggé szűk papi lak szorongásig megtelt többnyire nők és gyermekekből álló menekülőkkel. A férfiak egy része, szám szerint 13-an a toronyba húzódtak, mások a papi lak udvarán és a lakás padlásán rejtőzködtek.

A luth. papi lakban vala elhelyezve a ref. egyház értékes levéltára és gazdag úrasztali felszerelvénye is.

Említve volt, hogy Málnási énekvezér, miután ide újólág visszatért, a vár délfelöli kapuját bezárta. Az északfelöli kaput

gondosan bezárta maga a várkapus Segesdi István. A kapuk bezárása után még beeresztett a harangozóné egy szabólegényt. Farkas Sámuel mészáros pedig az őt üldöző oláhok elől a vármelletti, rezidentiára néző lakásából a vár falára menekült s onnan vették le a várbeliek létra segítségével.

A vár kapuit döngették a támadók, de nem bírták betörni.

Egy nőcseléd jött segítségükre. Volt ugyanis Keulék házában egy oláh szolgáló. Ez a gonosz indulatai nő felhasználta a zavart, kilopta a déli várkapu kulcsát s ezen kaput a támadók előtt megnyitotta. Pár perc múlva természetesen elárasztották a várterületet is az oláhok.\*)

Legelőször a szerencsétlen várkapusra rohantak. Tőle az északi kapu kulcsait elvették, a kaput kinyitották, őt agyonverték, házának pedig tüzet adtak. Nyomban rá agyon lőttek ugyanott egy Tóth András nevű gyümölcskereskedőt.

Egyidejűleg megrohanták a luth. papi lakot s a nőket vetkettették, ruhájuktól, pénzüktől fosztották, ütötték, verték.

Az öreg pap — papi ornátusában — állott elibök, őket most dorgálta, majd esdekelve kérte szelidebb eljárásra. Míg pénzből tartott, pénzt adott nekik. Ott volt mindenütt. Ha a támadók közül valamelyik a halálra zaklatottak egyikére, vagy másikára lándzsát emelt, vagy fegyvert szegzett, ő azonnal ott termett s a támadót félre lökte, vagy erkölcsi erejével lefegyverezte.

Így tartott ez a zaklatás szakadatlanul másnap este feléig. Kilenczedikére virradó éjjel meglőtték a lelkési lak udvarán a széles körben ösmert, kitűnő népzeneoszt, az alig harmincz éves Kercscdi Jánost. Szegény embert folyton pénzért zaklatták, neki pedig nem volt. Folyamodott tehát a menekülők egyikéhez, másikához s előttük térden rimánkodott pénzért, melylyel életét megválthassa. Míg volt, adtak is neki. Miután üldözőinek pénz többé nem adhatott, agyon lőtték, értékes hegedűjét pedig, melyet művészi képességének felösmerőitől kapott ajándékba, összetörték. A fiatal Keul Józsefet†) két alkalommal hurczolták, hogy

\* Málnási J. naplójegyzetei alapján.

† Jelenleg nyug. tír. táblabíró.

megöljék. Az öreg apa esedezésére azonban mindkét, rendben megkegyelmeztek a bécsi egyetemről ép akkor haza került kiváló ifjúnak. Jan. 9-én reggel feltörték a ref. egyház levéltárának szekrényét és a ládát, melyben a szent edények voltak elhelyezve. Az értékes levéltár darabjait részben összetépték, részben az udvaron szétszórták és taposták; a szent edényeket, úrasztali takarókat pedig maguk között szétosztották. Ekkor már oláh nők is vegyültek a rablók közé. A legszebb és legértékesebb úrasztali poharat pl. egy Barna Mária nevű szentkirályi oláh nő rabolta el.\*)

Ezután megrohanták a ref. templomot. Kovács János harangozó neje megnyitotta előttük a bejáró ajtóit, hogy ne törjék azokat össze.

A gyönyörű templom belsőjét azonnal előzönlötték, az ide összehalmozott értékes ingóságokat felkutatták és elhordották. A szószerk előtt egy fekete vasalt ládája volt valakinek elhelyezve. Feltörték; benne pénzt, arany és ezüstműveket találtak. A láda tartalmát kirakták az urasztalára, elosztották, azután az urasztalát feldöntötték és összetörték. Neki estek az orgonának s összetörték ezt is, felforgatták és összetörték az ülő padokat is. Leszaggatták a karzat kifelé domborodó igen szép vas rostélyzatát, mely 1804-ben készült volt s anyagát az utolsó darabig elvitték. Összetörték az ablakokat. Mindezek után a tribünök, hogy útjokat rövidítsék, vérespatáju lovaikkal keresztül lovagoltak a templomon és az „Istennek háza, mely az ő nevéől nevezetik, meglelt fertőztetve és latroknak barlangjává lett.“ (Jeremiás.)

Ugyan ezen vandal munka vitetett véghez a luth. templomban is.

Felverték a bástyákat s az azokban elhelyezve lévő nagymennyiségű zsiradékféléket s másnemű összehalmozott értékes tárgyakat szekerekre rakva, szállították a környék falvaiba. Megnyitották a pinczéket. Azokban előbb földrészegre itták magukat, azután a hordók fenekeit beütötték s a drága borokat elfolyították.

ták. Tüzet adtak előbb a ref. papi lak magtár épületének, mely közvetlenül a professori lak mellett emelkedett

Ezen tüztől meggyuladt a professzori lak, meggyúltak ennek melléképületei, tüzet kapott a harangozói lak. Kigyúltak a bástyák s az ezekben lévő el nem hordott nagymennyiségű zsiradékfélék hatalmas lánggal égtek s kiállhatatlan nehéz szagot terjesztettek széles körben.

Később felmentek a toronyba is. Itt leszedték a harangok bütüit, szétrombolták az órát s a vasféléket innen is mind eltakarították. A toronyóra 9-én délben ütött utoljára, azután végkép elnémult. A toronyba menekültek állították meg, miután a déli 12 órát elkondította, mint mondják azért, hogy a városról felhallatszó siketítő zsvivaj mellett, halló idegeiket ne bántsa még ennek ketyegése, zörgése is.

Január 9-én éjjeli 2 — 3 óra között lejött Felenyedről Birtea Péter oda való gör. kath. pap, akkor „májor“ vezetése alatt a Prodán féle tábor is, egy 5—6 ezer főnyi újabb emberáradat. Ez a Yárszeg-utczát és Porondot árasztotta el. Ezen tábor nyomában is vér és könny fakadtak s lángoszlopok emelkedtek.

Itt is az utca derekán és pedig a Butyka, jelenleg Imreh Ferencz-féle telken támadott először tűz. Azért nem fennebb, mert ezen utca végét is, mint a Szentkirály-utczáét, nagy részben oláhok lakják. Templomuk is ezen utca végén épült.

Az ellenségnek Enyedre özönlése a Prodán-féle sereg levonulásával sem ért véget. Január 9-én d. e. 10—11 óra között megérkezett a három Orbórol\*) Buttyán praefekt serege is szintén 5—6 ezernyi ember. Ezt a sereget Zaránd megyei és Abrudbánya vidéki mokányok alkották.

Buttyán serege január első napjaiban még Zarándban táborozott s január 4-én Körösbánya vidékén ütközetet vívott egy századnyi honvéddel szemben, mely ütközetet szerencsesén el is vesztette, jóllehet Vagner százados parancsnoksága alatt a Turszki ezredből egy század császári gyalogság is támogatta.

\* Alsó, közép és felső Orbó. Havasalji oláh községek, Enyedtől 10-15 kilométernyi távolságban.



A kőrösbánya vidéki ütközet után Vagner parancsot kapott, hogy századával húzódjék vissza Gyulafehérvár környékére.

Egyidejűleg Buttyán is megindult táborával Enyed vidékére\*) s jan. 7. vagy 8-án érkezett Orbóra.

Eme táborral jöhetett le Verespatakról Bálint Simon esperes is.

Buttyán serege nem Tövis irányából jött az országúton, hanem a főiskola Fclenyed-muzsinai erdősege felől, tehát egyenesen nyugoti irányból s a város közelében két részre vált. Egyik rész a „Borsó földeken“ és „Ebhát“-on vonult lefelé s a „Tótlituczát“ özünlötte el; a másik a „Herzsa“ nevű szőlőhegy alatti úton nyomult előre és a Tövis utcán jött a városba.†)

Buttyán emberei is azonnal munkához láttak. Lángra dobantották a Tóth utezát, azután raboltak és gyilkoltak ők is, mindazonáltal a mokányok viselt dolgaihoz oly annyira keserves emlékek nem fűződnek, minők az Axentye és I'rodán-féle seregek működéséhez.

Ezen 3 tábor emberszámához gondoljuk még hozzá azt a tenger mennyiségű csőcselék népet, nőket, öregrendű férfiakat, serdülő korban levő kamaszokat, kiket a szabad rablás Ilire és az ezután vágyódás a közel és távolabb fekvő falvakból Enyedre csődített. Azt hiszem, nem tévedek, midőn ezen csőcselék népség számát 6—8 ezer főre becsülöm.

Szégyenérzet miatt piruló arczczal jegyezem fel, hogy Enyed vidéke magyar nemzetiségű parasztságának egy töredéke szintén részt vett a gyalázatos munkában.

Rabolt és gyűjtött, mint az oláhok, sőt fájdalom, adatok vannak kezeim között, melyek hitelesen bizonyítják, hogy találtott közöttük olyan bestia is, a ki gyilkolt.

Hogy magyar parasztságunk egy része, főleg az Enyed vidékiek, az oláh táborhoz csatlakoztak, ezt értem, ezt nem tudom fel nekik bűnül. Kényszerülve voltak ezt tenni, ellenkező esetben

\* Vadadi Gergely közlése alapján, ki a Vagina századában szolgált s a Kőrösbánya vidékén történt ütközetben részt vett

† Krizbai István, Szász Atyim és Radó Pál egyértelmű tanúsításuk alapján.

pusztulniok kellett volna, de hogy váltak ki közülük olyan nyomorultak, kik saját véreik kifosztása, felperzselése, sőt kiirtása, égrekiáltó bűnös munkájában is részt vettek, ezt szégyenlem, mert ilyest véghez vinni nem voltak, nem lehettek kényszerítve.

Megérdemelnek ezen gaz magyarok, hogy neveiket már t. i. a kikét bírom, méltó büntetésül ide jegyezzem s nyilvánosan pelengére állítsam.

Megkegyelmezek nekik, nem érettük, mert ők kegyelmet semmi szín alatt nem érdemelnek, hanem gyermekeik, unokáikért, kik között vannak jóra való emberek is. Mérje rájuk eme büntetést. ha jónak látja, más valaki, én megkegyelmezek nekik.

Voltak a támadó oláhok soraiban Balázsfalva vidékéről való szászok is jelentékeny számmal. Ezek is keményen dolgoztak. Még egy Both nevű papjok is szakított magának annyi időt, hogy ez alkalommal Enyedre fáradjon s itt gyalázatos módon garáználkodott. Sőt a megrohanok és rablók soraiban császári rendes gyalog katona is találtatott.

Es ez a tenger mennyiségi, 25—00 ezer ember napok során dolgozott, hogy a mit a kultúra, a munkásszorgalom szellemi és anyagi kincsekben, közel 150 év leforgása alatt\*) Enyeden összegyűjtött, azt, mind megsemmisítse; ezen város lakosságát legyilkolja, a le nem gyilkolható részt földönfutóvá tegye, mely ádáz munkát fájdalom, csaknem teljes eredményével véghez is vitte.

Kötetekre menő munkát kellene összeírnia, ki ezen idegrázó katasztrófát minden részleteire kiterjeszkedőleg akarná üsmertetni. De még ha akarná sem tehetné most már.

Az egyének, kik annak részesei voltak, koruk s értelmi fejlettségüknél fogva rá visszaemlékeztek, nagyrészből elhaltak; napbit pedig, mely azon napok eseményei hü leírását foglalná magában, fájdalom, csak alig pár ember vezetett. Ez a pár napló is hiányos, rendesen csak a naplóvezető saját személyével, legfennőbb még családja tagjaival történtek leírását foglalja magában. Sőt ma már, ezen naplók sincsenek mind meg.†)

\* Enyedet 1704-ben a labanczok feldúlták volt.

† Néhai Zoltán János ügyvéd naplót vezetett, Naplója foglalt magában egyet-mást Enyednek 1849. jan. 8-án történt pusztulása részleteiről is.

Minden részletre kiterjeszkedni nem is szükséges.

Igaz, hogy a katasztrófa minden részleteinek (ismertetése rendkívül sok drámai anyagot ölelne magába, de az általános áttekintésre, borzalmainak megösmérésére, néhány részletnek felmutatása is elég.

Ezt pedig tenni fogom.

A várterület megrohanásáról és az ott történekről már szólottam.

A Lázár-féle gyógyszertár szintén a piacz keleti során volt, a jelenlegi Ludvig-féle házban. Ide is sokan menekültek a vész kitörése után, főleg a piacz környékén lakó intelligencia férfi tagjai közül, mert a gyógytár felügyelője, Privigyei Lajos, szász nemzetiségű fiatal ember volt. E derék provisor vendégeit egyideig gondosan rejtegette, a betörőknek — míg pénzéből tartott — pénzt, osztogatott; őket menyre-földre kérte, hogy a gyógytárt kíméljék, mert az szász ember tulajdona; őt se bántásák, mert ő is szász. Nem használt semmit. Privigyeit megrohanták, leagyalták. lándzsákkal megölték\*) s a gyógyszertárt összetörték. Az itt rejtőzködőknek, míg a szerencsétlen provizort halálra kínozták, sikerült menekülniük.

Míg a gyógyszertárban ezek történtek, az üzletnek segédje Vagner Vilmos vígan élte világát.

Eme gyógyszertár közvetlen szomszédságában egy Hadúr János nevű, oláh származású kereskedő lakott, egyik segédje is oláh volt. Raduczhoz szintén menekültek körülbelül 20-an, köztük Fodor Miklós, Beczi Bálint, Szöllösi József iparos polgárok. Bízta, hogy mivel Raducz oláh, segédje is oláh, itt nem lesz bántódásuk. A házi gazda tűzött is házára fehér lobogót, de nem használt. A segéd egész éjen viaskodott a kapuban a betörőkkel, hajnal felé azonban berontottak Raduczhoz is s az ott találtakat megkínózták, pénzüktől megfosztották, őket csaknem meztelenre vetkeztették, azután futni engedték. Raducz is csak Címer Józsefnek köszönhette, hogy életben maradhatott és menekülhetett.

\*) Viskóczi Hetinek jegyzetei.

\*) Privigyei legszebb korában lévő fiatal ember volt, mátkás egy szászvárosi leánnyal, Schpech Kínával. Szászvárost még ma is emlékezetben van, hogy Privigyei mátkája ujjún a jegygyűrű 1849. január 8-án este megpattant.

Párszor kezemben forgattam, benne lapozgattam. Fájdalom, ma már aligha meg van. Zoltán könyvei, irományai 1883-ban, potom árért elárverez\*ettek s pakolás czélokra felhasználhattak. Az árveréskor nem voltam honn s ez okon a naplót nem tudtam megszerezni.

N.-Enyed monográfiája érdekében jelentékeny szolgálatot tenne, ki ezen naplót, ha még megvan, illetékes kezekhez szolgáltatná.

Gergely Márton tisztos szabómestert, vármelletti lakásából kivonszolják, ágyékba rugdossák, azután lándzsákkal összeszurkálják, végre agyonlövik.

Özvegy llosros Józsefnét lakásában addig verik, míg a véres következtében meghal.

Szerepi István iparos polgárt a Tóth utca elején levő lakásából kihurcolják, a ruhát testéről lehúzzák, azután föbe verik, de úgy, hogy ne haljon meg azonnal.

Az erős férfi még jan. 10-én is vonaglott az utca közepén.

Benkő Lászlóhoz is betörnek a rablók. Az élete java korában levő férfi az irtóztató csoportot meglátva, szívszélhűdést kap s nyomban meghal. Így múlt ki Hendel Mihályné, Nagy Elekné stb., szóval 20—30-en férfiak, nők, gyermekek.\*)

Özvegy Tóth Józsefné tompaházi birtokos nő piacz sori házába is berohannak a rablók, már a megrohanás első órájában. Itt együtt voltak 8—10-en többnyire a családhoz tartozók. A családhoz nem tartozók közül özv. Erős Jánosné Tompaházáról, továbbá Lakk József sebész és neje, enyedi lakosok. A családhoz tartozott Bernád Péter nyug. huszárkapitány is. Ez a derék katonafékkor tisztos ősz férfi, az osztrák hadsereg lobogói alatt részt vett a nagy Napóleon ellen vívott néhány véres ütközetben. Ezekben élete a golyó és kard éle által meg lett kiméivé. Ekkor elibe áll egy tribunocska s ezt kérdi az öreg kapitánytól: voltál-e háborúba? Igen, feleli az öreg méltósággal. Na, ha igen, hát most is háború van, jegyzi meg a tribunocska. Van-e pénzed? kérdi az Axentye vitéz katonája. Van egy kevés, válaszolja az öreg.

Tribün: add ide pénzedet, mert neked pénzre úgy sincs többé szükséged.

Bernád előveszi pénzes erszényét, s a mi pénz abban volt. átadja a tribunnak.

A tribün meglátván Bernád arany óralánczát, kérdi, hogy bát az mi? Zsebóráim láncza, feleli Bernád.

Tribün: Hát órad van-e? Van, mondja az öreg.

Tribün: Add ide azokat is, mert neked ezekre sincs többé szükséged.

Bernád mindkét tárgyat oda adja.

Ezután a Bernád ujján levő nagy arany gyűrűt veszi el a tribün, mire nézete szerint az öreg kapitánynak szintén nem lesz többé szüksége.

A kapitány odaadja ezt is.

Na már most halj meg, mondja a vitéz tribün s ezzel az öreg katona agyának pisztolyt szegez. A nők a halál félelmei között gondolnak a pillanatra, melyben a fegyver elsül, az öreg pedig méltóságteljes önmegadással néz a tribunra s az agyának szegzett fegyverre. A legválságosabb pillanatban özv. Tóthné kisebbik fia, Miklós,\*) a tribün és Bernád közé ugrik, a tribün kezében lévő fegyvert megragadja s a gyermeki kebel megható hangján, a kétségbeesés lázas kitörésével esdekel kegyelmet öreg rokona részére. És a tribün le lett fegyverezve, Bernád kegyelmet kapott.

Ez jan. 8-án este történt. Hajnal felé az öregre újra fegyvert, szegez egy más tribün. Szerencséjére akkor ott volt Major Miklós, tompaházi gör. kath. pap. Ez a fiatal izmos férfi puskaágygyal a tribunnak rohan s olyan ütést mér rá, hogy a puskaágy a tribün hátán ketté törött. így nézett az öreg katona kötszer szembe a halállal, melyet Axentye katonái mutogattak neki, a fegyvertelennek.

Ezután Májér vette gondjai alá az öreget, s nem lett további bántódása, életben maradt.

Ugyancsak hajnal felé, szintén ezen lakás földszinti részéből, hová a tüztől való félelem miatt ez emeleti részről mindannyian lehúzódtak, Bakk Józsit hurczolták ki az utcára s kelesztül lötték.

\* Jelenleg Alsófehérmegye árvaszéki elnöke.

A bennlevők hallották a lövést. Tudták, kinek szólott s a szerencsétlen áldozatot — mint halottat — megsiratták. A golyó keresztül is ment Bakk testén, de nem okozott halált. A sebész pár óra múltával ájultságából magához tért, visszavánszorgott a szobába. Neje sebért bekötözte, a pinczében elrejtette s Bakk is életben maradt. \*)

Ezekhez hasonló események között telt a január 9-ére virradó éj.

Hajnal felé kigyúlt Mild József pálinka fűzője a Porondon. Ezen városrészben ez volt az első gyulás. Pár órával utána a tízmár czéh emeletes saroképülete kapott tüzet a piacz soron, szembe a vár déli kapujával. A piacz sorain ezen gyulással vette kezdetét a tűzveszély. †)

A rezidentiában 3—4 száz ember volt együtt, nők, férfiak, öregek, ifjak, gyermekek; intelligens és nem intelligens osztályhoz tartozók vegyesen. Ide vonták meg magukat, mint végső menedékhelyre, kevés kivétellel a környékről Enyedre menekült magyar nemes birtokos családok. Itt volt például a Lukácsi) Ferencz családja Diódról, Török Ferencz ref. pap családja Felenyedről, Kovács Sándor szolgabíró családja Paczalkáról, Bedő József családja Ó-Lapádról, a Sárdon legyilkolt Szöllősi Elek családja Sárdról, Vass Miklós családja Diódról, a Gazda család Szentimréről, a Török Emánuel családja Megykerékről, Szegedi Ferencz családja Ó-Lapádról, a László Márton ref. pap családja M.-Lupádról, a Monstori Márton ref. pap családja Asszonynépéről, a Bányai László ref. pap családja Miriszlóról, a Hamari György családja Asszonynépéről.

Itt voltak az enyedi kereskedők csaknem kivétel nélkül mind. hozzájuk tartozóikkal, a honn rekedt enyedi tekintélyesebb birtokosok hozzájuk tartozóikkal, a piacz környékén lakó iparos polgárok családjai, a szegényebb sorsú kath. valláson levő családok, a város minden részéből, zenész és kovács cigányok, a cigány sorból nagy számmal.

\* Özv. Szász Pálné, szül. Tóth Krisztina úrnő közlése alapján, ki ezen jelenet egyik szemtanúja volt.

† Márton János közlése alapján.

A telekre vezető kapu és ajtó, valamint a templom ajtaja gondosan be voltak zárva egész éjen. Az erősebb idegzetűek az utczára nyíló ablakokból nézték a katasztrófát, figyelték annak részleteit, a gyengébb idegzetűek pedig jajveszékelték, imádkoztak.

A telekre a malom árka felől és a szomszédos telkek kertjeiből újabb, meg újabb menekülők jöttek s hozták rémesnél rémesebb esetek híreit, melyek a pusztuló város különböző pontjain történt dolgokról adtak értesítést.

Az újabb menekülők hozták hírül pl. azt is, hogy éjfél után 3 óra körül a Prodán-féle sereg is bevonult Felenyedről s munkához kezdett.

Sajátságos képet mutattak ezen újabb menekülők, kik többnyire férfiak valának. Egyik női ruhába öltözködött, azon reményben, hogy nőnek öltözködve könnyebben menekülhet, de bajuszáról, szakáláról megfeledkezett.

Mások czondrát, fehér harisnyát öltöttek magukra, báránybőr kucsmát illesztettek fejükre, de nem gondolták meg, hogy hajuk nyírott, az oláhok pedig hosszú haját viselnek. A nőknél az átöltözködés valamivel jobban sikerült ugyan, de többnyire ezek is felismerhetők voltak.

A nagy dráma borúját pillanatokra nem egyszer derítette itt és ott egy-egy jelenet, midőn egymást jól ösmert intelligens férfiak, nők, rongyolt oláh népviseletben találkoztak s társalgásba bocsátkoztak.

Az 'oláh népviseletbe öltözködés egyébaránt jan. 9-re virradólag mondhatni általánossá vált az egész városon nőknél úgy, mint férfiaknál.

Akadtak olyan férfiak is, kik tribunoknak öltözködtek s mert az oláh nyelvet teljesen bírták, a rabló csöcseléknek rendelkeztek. Akadtak nők, kik szintén oláh népviseletben a rablók között forogtak s halálra szorongatott ösmerőseik közül, kit lehetett, megmentettek.

Innen indult később némely enyedi becsületes, nemeslelkű egyénről a bűnös suttogás, mely magát egyideig tartotta, hogy t. i. az oláhokkal együtt rabolt. Olyan meggondolatlan beszéd, mely erkölcsileg lehetetlent állít valónak. Ugyan miért rabolt

volna enyedi magyar ember az ő szomszédjától, a nyomorúságban sorsosától, mikor neki elege volt s a magáét sem tudta megmenteni?

Némelyeknek oláh népviseletbe való öltözködése később az Enyeden megjelent magyar mentő csapatoknak félreértésekre szolgáltatott okot s nem kevés kellemetlenséget okozott.

De térjünk vissza a rezidentiába s lássuk, mik történtek ott.

A katasztrófa legmegrázóbb részletei alighanem itt fordultak elő.

A rezidentiába csak 9-én reggel 8—9 óra között törtek be és pedig nem a piac, hanem a telek végén elvonuló malomárok felől.

Mándik Mátyás, ki akkor mint segédlelkész és a II-ik osztály tanítója szolgált eme zárdában, ide vonatkozólag írja:

„Január 9-én reggel is még békében voltunk s az udvaron járkáltunk.“\* †)

Azért nem törtek pedig be ide már a támadás első éjein, mert ellenállástól tartottak és féltek. Ezt az Axentye táborában szolgált enyedi oláhok beszélték az 50-es években.‡)

Repedje Nikuláj felgyógyi gör. kath. lelkész vezetése alatt vonultak be csatasorokban. Elöl löfegyveresek jöttek sűrű lövöldözések között, utánuk lándzsások.

A menekülők az emeleten lévő szobákba, a templomba, a templom hiupadlózatára és az ebédlő terembe vonultak és vonták meg magukat előlük.

Az ebédlőteremben (refectorium) voltak legtöbben, mert itt feküdt a megelőző estve halálra vert Viskóczy házfőnök, kinek személyéhez a szerencsétlenek még mindig azon hitet fűzték, hogy a hol ő van, oda az oláhok nem közelednek.

Dehogyan nem közeledtek.

Az ittlevőket rohanták meg először. Betörték ezen terem ajtaját, ablakait. Ezután az összezsúfolt tömegre az ablakon ke-

\*) Mándik M. jegyzetei.

† Egy Ludrój nevű enyedi oláh E. Sándor János zsellére, ki ezen időben az Axentye táborában jelentékeny szerepet vitt, mondta ezt gazdájának több alkalommal.

Ugyanezt más enyedi oláhok is beszélték.



resztül néhány lövést intéztek, mely számos egyént megsebesített. Barta Ferencz mészárosot kérték ki, ígérvén, hogy azon esetben, ha ezen egyént kiadják, az otlévőknek megkegyelmeznek. Barta nem volt itt. üt ép ezen reggel ölték meg a csákói oláh táborban.

Azon ürügy alatt, hogy Bartát nem akarják kiadni, benyomultak az ebédlőterembe s ezzel a rablás és gyilkolás kezdetét vette itt is.

Megnyitották a kaput s a templom mellett lévő bejáró ajtaját. Betörtek az udvar felől a Zakariás és Medgyesi féle kereskedésekbe, ezeknek piaczsorra nyíló ajtait kifeszítették. Felrohantak az emeleti szobákba, melyek szintén gyúrva voltak menekülőkkel. Ezek egyikéből Szenté Pál szabót kihurczolják az udvarra s ott nyakát a favágóra illesztvén, fejszével kettévágják, mint a hogy a pujka nyakát szokás a törzstől elválasztani. Mások Török Ferencz felenyedi ref. papot hurczolják. Meglövik, de nem találják úgy, hogy azonnal meghaljon. Egész nap ájult állapotban az udvaron fekszik a halottak között. Éjjel magához tért s a kerteken keresztül elvánszorog sógora, F. Sándor János telkére, innen be a házba s itt halt meg.

Zakariás Imre kereskedő után bemennek a templomba s az ujján lévő pecsétgyűrűjét kéri. A szerencsetlen ember ijedtében nem tudja azt hirtelen lehúzni. Segítettek a dolgon úgy, hogy levágták ujjait, aztán a gyűrűt lehúzták, őt meg ott helyt agyonlőtték.

Lengyel Albert, Lengyel György ügyvéd és birtokos szép reményű, még nem egészen 19 éves fia, üldözői elől a konyhából, azon nyíláson, melyen az ételeket szokták beadni, az ebédlőterembe menekül s nehogy a gyűrűért az ő ujját is levágják, mint a Zakariáséval tették, mátká gyűrűjét hirtelen lehúzza s mátkájának, Sándor Birinek adja át. Üldözői nyomban követik, az étteremből kihurczolják s ennek ajtaja előtt leagyalják. Mátkája ráveti magát, hogy az ifjút tulajdon testével fedezze. A leánynak fejére vasdoronggal olyan ütést mérnek, hogy a koponyacsont megreped s ájultságba esik.

Az ájult leány testét az ifjúról elvonszolják s L. Albertet tovább ütlegetik, míg meghal.

Vajna László lőrinczrévei birtokost az emeleten lévő szobák egyikéből szintén kihurczolták s előbb lándzsákkal össze-vissza szurkálták, azután vasdorongokkal agyonverték.

Hasonló módon bántak el az öreg Borberek Sándor birtokossal is.

A halottak kevés idő múltával megszaporohtak az udvaron. F. Sándor Jánosné íme halottak közé fekszik, gondolván, hogy ez úton talán életben maradhat. Az oláhok észreveszik s úgy találják, hogy valami kevés élet még van benne. Segítettek ezen is. Fejére ugyancsak vasdoronggal olyat ütnek, hogy az ő koponyacsontja is megped, aztán röhögve tovább mennek, megjegyezvén, hogy „ennek sem kell több.“ Csalódtak, mert S. Jánosné magához tért s néhány hónapig még életben maradt.

Kovács István megyei tisztviselő kikapott rajtok.

Ezt a hatalmas testalkatú embert is hurczolták, hogy rajta is túladjanak. Kovács a maga részére — mint halálra ítélt részére — csupán annyi kegyelmet kér, hogy engedjék meg, miszerint egy perczre hátra mehessen. Kedélyes hangulatukban lévén: Kovács kérésébe beleegyeznek.

Óvatosságból azonban maguk közül egyet kísérőül rendelnek melléje. Kovács az épület háta megé megy, kísérője nyomon követi. Itt a halálra ítélt gyorsan kezibe ragad egy dorongot és olyan ütést mér kísérőjének fejére, hogy az egy hang nélkül lerogyik s ártalmatlanná lesz, aztán szaladott is a malomárka felé, a hogy csak tudott. Nagynehezen sikerült menekülhetnie és Tordára eljutnia. Később, mint derék honvédhadnagy szolgálta végig a szabadságharcz ügyét.\*)

A templomban levők egyideig az egy Zakariás Imrét kivéve, — enek sorsáról már szóllottam, — némi kíméletben részesültek. Kirabolták, ruházatuktól megfosztották ezeket is, de közöttük nem gyilkoltak. Jan. 11-én délkörül azonban Nemes Juon májor, a templom nagy ajtaja elibe lovagol, embereinek meghagyja, hogy a templom ajtóit nyissák ki. Ez megtörtéhvén, a vitéz tribün belovagol a templomba s a magokat itt megvont szerencsétleneknek parancsolja, hogy azonnal távozzanak onnan

\* Lukácsfi Viktor járási orvos közlése alapján.

ki az utcára. A kik ezt tenni vonakodtak, azokat Nemes emberei lándzsákkal tlzték. A menekülők tömegesen tódultak is kifelé, de a piacon, a templom ajtaja közelében fegyveres oláhok várak rájuk s a kijövőket a legcembertelcnebb módon lepuskázták, leszurkálták, vagy dorongokkal agyonverték. A templom előtti tért néhány perez alatt halottak és haldoklók borították.\*)

A szobákban s az étteremben levőknek is felette szomorú sorsuk volt. Itt egy időtől többnyire csak nők és gyermekek valának, mert a férfiak részint le voltak gyilkolva, részint a templom hiú padlózatára, vagy a malomárka feji szertesét menekültek.

Elszorul az ember szive, ha arra az iszonyú zaklatásra gondol, mit a támadók a nőkkel és gyermekekkel itt véghezvittek. Magasra emelt dorongokkal, melyekről a kiontott vér felszáradva még nem volt, nyomultak be hol egyik, hol másik szobába s a halálra rémültektől pénzt követeltek, emez iszonyú gyilkoló eszközeiket vadul forgatva fejük fölött. ,

Némelyek a nők közül elájultak s ájult állapotukban fosztották meg őket pénzüktől és ruházatuktól. Mások rémülete olyan sikoltozásokban tört ki, mely a szerencsétlen városon tomboló iszonyú zajon is áttört és messze elhallatszott. Néhány gyermek az epilepszia jelentkezett. A levetkeztetett és kifosztott nőket mezítláb, verésektől vérző testtel, tört tagokkal, némelyeket síró csecsemőjükkel karjaikon üzték ki több rendben a szobából az udvarra és piacra, hogy ott fagyjanak meg és pusztuljanak el.

Egy ilyen üzés alkalmával történt, hogy Kovács Istvánná is†) egy éves gyermekével karján futott le az emeletről. A folyosó lépcsőzetén a nagy tolongásban megbotlott s rá esett gyermekére, minek következtében a szerencsétlen csecsemő meghalt. A halálra zaklatottak valamelyikének az a gondolata keletkezett, hogy a halott csecsemővel térjenek vissza s valamelyik szobában terítsék ki. Néhányan vissza is tértek, egyik szobában ravatalt rögtönöztek s a halottat azon kiterítették. Előkerítették

\* Viskóczi Henrich jegyzetei.

† Azon Kovács István neje, kiről imént szólottám.

a ravatal körül használni szokott gyertyatartókat, az azokban lévő gyertyákat meggyújtották. Ezután a ravatal körül letérdeltek, imádkoztak, szent énekeket énekeltek s a halottat, de főleg iszonyú sorsukat zokogva siratták.

A halott csecsemőnek ravatalra helyezése szerencsés gondolatnak bizonyult. A hősökre hatott ez a megrázó, ez a könnyeket fakasztó jelenet s egyideig eme szobát kerülték, a gyászolókat nem zaklatták.\*)

Az öreg László Czirjék, nyugalmazott minorita lelkész és Viskó czy Antal szintén lelkész, papi ornátust öltönek magukra s Repedjét jan. 10-én az Istenre és minden szentekre kérik, hogy népét emberiesebb, kegyelmesebb eljárásra hívja fel. Ugyanezt tette a szenvedő Viskóczy házfőnök is a refectoriumban. Nem használt.

Majd lábai elibe borultak s ugyanezen kérést térden állva ismételték. Ez sem használt.

A nők szintén térdre esve, Repedje kezeit csókolva s sűrűen hulló könnycseppjeikkel öntözve esdekelnek kegyelmet, nem anynyira a maguk, mint gyámoltalan gyermekeik, csecsemőik érdekében, kik körülöttük kétségbe esetten jajveszékkelnek, sírnak.

Még ez sem használt.

Repedje a pap, az Istennek szolgálja, hajlíthatlan maradott s egyik kezében karddal, másikban doronggal szótlanul sétált alá s fel a szobákban s az iszonyú munkának szabad folyást engedett.†)

A volt enyedi ref. kántortanító: néhai Király Miklós nője s'egyik leánya, Török Ferencz felenyedi ref. papnak ekkor már özvegye, kinek karját eltörték, továbbá ennek két gyermeke, a 13—14 éves Török Kati és a 12 éves Török Ferencz az oltár mögé rejtőzködnek.

Itt a szegény gyermekek megéheztek s szivrehatólag kérték nagyanyjokat, hogy menjen és kerítsen valahonnan kenyeret, mert különben éhen halnak.

A nagyanya elhagyta rejtekhelyét s a városon bolyongva valami ennivalót kerített is, de mire visszatért, leánya és unokái

\* Lukácsfy Viktor járási orvos közlése alapján.

† Viskóczy Henrich jegyzetei.

rejtekhelyüknek hollétét elfeledte s nem tudott többé hozzájuk visszatérni.

Miután a gyermekek látták, hogy nagyanyjukból Noé hollója lett, édesanyjukat küldötték kenyérért. Az édesanyával is ugyanaz történt, mi a nagyanyával s a gyermekek rejtekhelyükön egymással szorosan összeölelkezve haltak meg az éhség és hideg miatt.\*)

Némelyeknek az iszonyú rémület és izgalom miatt öntudatuk tompult meg annyira, hogy látták és hallották s mégsem tudták, hogy velők és körülök mi történik.

A szemeik előtt véghezmenő katasztrófa idegrázó jelenetei csak mint valami rémséges álmokképek vonultak el.

Ugyancsak özv. Király Miklósnéval történt meg az a sajátos eset, hogy mikor jan. 8-án este a város megrohanásáról értesült, egy kávéórlójét vette magához s azt görcsösen szorítva menekült a rezidentiába.

Ezen csekély értékű tárgyat le nem tette többé kezeiből. Ezzel kezében futkosott a klostrom épületében jobbra-balra. Ezzel rejtőzködött leánya és unokái társaságában, az oltár mögé. Nem tette le azt, mikor onnan elindult, hogy az éhség miatt siró unokái számára kenyeret keressen. Nem lehetett kezei közül kivenni, még akkor sem, mikor az első mentő csapat szállította Torda felé. Sőt Kolozsvárra is magával vitte.†)

Még a fejletlen oláh gyermekek között is akadtak olyanok, kik a szerencsétlen menekülők ellen dorongot ragadtak kezükbe.

Török Zsuzsánna és F. Sándor Miklós, két unokatestvér, akkor még mindketten gyermekek, 10-én kézenfogva menekülnek a klostrom telkéről a malom árkán át a minorita ház majortelkére. Itt két oláh gyermek vasdorongokkal rohan rájuk. Szerencsére félre bírták őket lökni s menekülésük útján tovább haladhattak.‡)

Ezen és ezekhez hasonló számtalan bestiális eljárások mel-

\* Grohmann Károlyné és özvegy Török Józsefné közléseik alapján.

† Özv. Török Józsefné közlése alapján, kinek a nagyanyja által megmentett eme kávéórló ma is birtokában van.

‡ Grohmann Károlyné közlése alapján.

lett, a támadók részéről tanúsított nemes, lélekemelő eljárásokat is jegyezhetek fel.

Egy növendék leány testén a legelső ruhadarabot is rongygyá tépték. Ezt a támadók közül egyik meglátván, azonnal női ruhadarabokat kerített, azokat a szerencsétlen leánynak adta át s felhívta, hogy öltse magára, mi meg is történt, Bedő Józsefné és gyermekei részére is egy oláh kerített ruhadarabokat, hogy ne fagyjanak meg.

Valamelyik szobában gyermekek sírtak kenyér után. Egyik oláhnak, őket látva, keserves sírásukat hallva, megesett a szíve. Élelmet kerített, tehát részökre s míg elfogyasztották, mellettük állott, nehogy társai ettől is megfosszák őket.\*)

Gajzágó Lászlóné gyermekeivel, Lukáts gyógyszerész nője csecsemőjével karján, a meggyilkolt Gergely Márton árvája Lídia, Ungerpek János orvos egyik fia Miklós, egy csoportban remegtek, sírtak. Oda vetődik egy tribün, kit Gajzágóné jól ismert. A kétségbe esett nő esdekelve kéri tribün ösmerősét, hogy könyörüljön rajtuk s e borzalmassá vált helyről vigye el valamerre. A tribün megkönyörül s egy körülbelül 30 emberből álló csapatot onnan kihozva, a rablók tömegei között vezeti Felenyed felé. A Várszeg-utcza végén 3 lándzsás ember közeledik feléjük. Megrémülnek tőlük, azt hívén, hogy ellenséges szándékkal közelednek. Kellemesen csalódtak. Oláh népviseletbe öltözött kereskedősegédek voltak, egyik Missinger Károly, a Kovrig segédje, a más kettő Pongrácz Gergely és Károly, a Gajzágó segédjei. A jó fiuk azért kerítették az oláh ruha mellé még lándzsát is, hogy a kit lehet ismerőseik közül mentsenek. A tribün mindnyájukat felvitte Felenyedre, ott elhelyezte s a háziaknak meghagyta, hogy bántódásuk ne legyen, mert ellenkező esetben vele gyűl meg a bajuk.

Nem is bántotta őket többé senki.\*\*)

Papp János, a Dietrich Sámuel kolozsvári kereskedő Enyeden létező fióküzletének vezetője, a róm. katli. templom ajtajából észreveszi, hogy a templom közelében emelkedő Czirner-féle ház

előtt egy fiatal tribün ösmerőse áll s a szemei előtt véghezmenő irtóztató dolgokat mereven és fájdalmasan nézi.

Saját életét többé számba nem véve, csak családja és barátjai megmentésére gondolva, bátorságot vesz magának s a lándzsás oláhok között szalad s tribün ösmerőse felé tart.

Ezt szerencsésen elérvén, előtte leborul s esdekelve kéri, hogy őt, nejét, Jozéfa nevű leányát, továbbá pár még életben lévő jóbarátját mentse meg a haláltól s vezesse őket el innen valamerre. A tribün nem kérte magát hosszasan, hanem Papp Jánossal a rezidentia telkére menvén, ott utasította, hogy a kikkel menekülni óhajt, azokat gyorsan szedje össze. Papp János felkeresi nejét, leányát, Iladucz János, Izay Gergely, Amberboj Antal kereskedő társait, továbbá Lengyel Gábor enyedi és alsófehérmegyei birtokost, Bedő József oláh-lapádi birtokost, Budai Zsigmondot, a volt enyedi ref. pap Budai János fiát s több másokat, szóval össze szed összesen 40 szerencsétlen embert s őket a tribün elibe vezeti.

Papp Antal, így nevezték a tribünt, a nyomorult emberekkel azonnal oltalma alá veszi; pár ott ácsorgó lándzsás oláhot vesz még maga mellé s ezek fedezete alatt a csoportot a Szentkirály-utcán végig vezeti ki az égő városból.

Az úton tribün társai közül Papp Antalt némelyek kérdőre vonják, hogy azt a sok magyart hova viszi? Jobb lesz — mondják — azokkal röviden bálni el.

Papp Antal férfihoz méltó erélylyel utasította vissza mindazokat, kik szerencsétlen védenceit bántalmazni akarták, eme szavakkal: „Viszem őket Balázsfalvára, hogy ítéljen felettük ott a hadi törvényszék.“

Sikerült a szerencsétlenek eme csoportját átvinnie Megykerékre, hol a báró Bornemisza-féle udvarba telepítette be, s a halálra éhezettek gazdagon megvendégelte, e mellett a faluból hátukra czondra (felsőruha) féléket kerítettett.

Másnap, január 10-én reggel megindult velők Gyulafehérvár felé, hova az nap, nagyobb baj nélkül meg is érkeztek.

Papp Antal életben van ma is, görög nem egyesült pap Felgyógyon. Néhai atyja, Papp Bonifáczius, akkor szintén pap

Felgyógyon, fiát, a Prodán kérésére eme szavakkal bocsátotta az oláh táborba: „fiam, meg ne ölj senkit, mert ha ezt teszed, én a szégyen és fájdalom miatt meghalok, ellenkezőleg mentsd meg mindazoknak életét, kikét megmentheted.“

Elfogadott Papp Antal ezen szolgálatáért Papp Jánostól 60 darab ezüst húszast és valamelyik nőtől egy arany gyűrűt\*)

A minorita rend enyedi zárdájában a rendnek következő tagjai voltak ekkor alkalmazásban: JViskóczy Henrik házfőnök, László Cyrjék nyug. lelkész, Viskóczy Antal s. lelkész és tanító, Mándik Mátyás s. lelkész és tanító, Vetro Sándor papnövendék és tanító.†)

Ezek közül Viskóczy Henrik össze vissza volt löve és vagdalva s az ebédlő teremben félholtan feküdt. Az öreg pap részére ennyit sem tartottak elégnek. Január 10-én reggel egy beczei magyar paraszt vezénylete alatt megjelenik a szenvedő pap ágya előtt egy rabló csoport, őt újólág ütlegelik, minden értékes holmijától megfosztják s végül testébe még egy golyót röpitnek.

Ezzel Viskóczy H. a nyolczadik lövésben részesült. Ezt is túl élte.

Egy Leiningen ezredben cs. rendes katona asztali óráját rabolta el. Véghozvitték pedig ezen alávaló dolgokat, a mint ők, a rablók és gyilkosok hirdették „a császár parancsolatjából.“ „Ezt füleimmel hallottam sok megtámadóimtól, kik előtt pap társaimmal együtt térdre esve, szelidebb eljárásért esdeklettem“, írja Viskóczy H.‡)

Mivel jan. 10-én délkörül a piac sorain lévő épületek egy része már lángokban állott, s a harapódzó tűz a rezidentia épületét is fenyegette és mert ezen helyen senkinek élete egy perczig nem lehetett többé biztonságban, a még mindig ott nyomorgó menekülők és papok a házfőnöknek e helyről való elszállítását határozták el.

A háznak egy majorja van az udvartelek végén, melyet a

\* Özvegy Amberboj Antalné, továbbá magának Papp Antalnak közlése alapján.

† Deli Ödön házfőnök közlése alapján.

‡ Yiskóczy Henrich jegyzetei.



fotelektől csak a keskeny malomárok választ el. A majoros egy kisdéd természetű oláh ember volt. Ezt az embert valahogyan előkerítették s megkérték, hogy engedné meg, miszerint gazdáját a házfőnököt, hozzá szállíthassák át s örködjék élete fölött. A majoros beléegyezett s egyszersmind megígérte, hogy gazdája élete fölött, a mennyiben tőle függ, örködni fog.

Az nap délután az öreget majorosához át is költöztették. Az átszállítás tényét szemtanuk eképp adják elő:

Viskóczy Henriett házfőnököt felöltöztették s zsellérje, ennek neje, leánya s egyik pap által karonfogva és támogatva, megindultak vele a majortelek felé. A házfőnök a sok vérvesztés és izgalom miatt annyira gyöngye volt, hogy alig birt lépdelni. Lelkészs társai papi ornátusban elől a feszületet és keresztet vitték.

Bedő József, a hírneves dalos és daliró, ennek nője s két gyermeke, Róza és Károly is csatlakoztak a kísérethez. Nem bántotta őket elvonulások közben senki. Viskóczinak sem történt további bántódása becsületes majorosa házában.

A templom szent edényeit, értékes felszerelvényeit Viskóczy házfőnök a katasztrófát megelőző napokban a templom alatt lévő kriptában rejtette el s a bejáró nyílást újólapon gondosan befalaztatta.

Nem is találtak volna rá eme kegyeletet érdemlő tárgyakra, ha azok hollétét el nem árulja ép a ház darabantja, egy oláh ember, kinek hűségében a házfőnök annyira megbízott, hogy a titokba beavatta s az elrejtés alkalmával szolgálatát igénybe vette.

Az áruló szolga vezetése mellett betörték a kriptába s az ott megtalált templomi értékes felszerelvényeket egymás között felosztották és elvitték.

Miután Nemes Juon a menekülőket a templomból kiűzte, elkezdették rombolni az Istennek eme hajlékát is.

Rálóttek a szentek képeire s azokat össze-vissza lyuggatták, azután lándzsákkal megszagatták.

Ugyanezt tették az oltárral is.

Egymásra hányták és össze-vissza törték az ülőpadokat, ablakokat. Az orgona sem részesült kíméletben.

Mikor Axentye vitézei az orgona szétrombolását vették munkába, kissé furcsán jártak. Ugyanis Vetro Lajos papnövendék fekete reverendába öltözködve az orgona testébe rejtőzködött. A mint az orgona teste a rombolás következtében megnyílik, Vetronak tetőtől talpig fekete alakja tűnik elő.

A hős légionáriusok azt hitték, hogy az ördögöt találták meg s keresztet hányva, futásra vették a dolgot. Ő sem szemetezett itt tovább, hanem kerekét oldott s szaladott — a hogy csak tudott — a majortelek irányába.

A megrémült oláhok a menekülő Vetrot egy világért fel nem tartóztatták volna, sőt örvendettek, hogy meggyőződésük szerint személyében az eleven ördög szalad s őket nem viszi magával.

Miután a dühöngők Vetrotól szerencsésen megszabadultak s a fiatal pap rokonszenves személyének az ördög személyével történt összetévesztéséből keletkezett rémületükből magukhoz tértek, azonnal folytatták tovább a munkát ott, hol ezen incidens miatt néhány perezre félbe hagyták volt.

A templom belseje feldulásának munkáját bevégezvén, sok fejtörést okozott nekik az a kérdés, hogy a templomot minő uton-módon gyújtsák fel, mert hát nézetük szerint a templomot fel kellett gyújtani okvetetlenül. Előbb azon tervben állapodtak meg, hogy felmennek a hiúba s onnan adnak a fedélnek tüzet. Ezt azonban csakhamar elejtették. Azért nem nyert pedig megvalósulást ez az egyszerű, ez a világos tervük, mert féltek a hiú padlózatára felmenni. Rejtőzködött is ott valami 40 szerencsétlen férfi, kik valószínűleg életüket épen ingyen nem is adták volna oda nekik.

A templom felgyújtását illetőleg tehát más, kissé bonyolultabb és nehezebben keresztül vihető tervet fogadtak el. Az újabb és véglegesen elfogadott terv pedig a volt, hogy a templom fedélének kívülről adnak tüzet. A kivitel nehézséggel járt, mert a

cserepes fedél magasan állott, aztán meg vastag hóréteg borította.

De hát nem azért volt nekik eszük, hogy okosan megfontolt tervük keresztül vitelének módját és eszközeit meg ne találják.

A templomnak emez újabb tervszerinti felgyújtását ajánlatossá tette azon körülmény is, hogy ennek kivitele becses (!) életekre nézve semmi kockázattal nem járt.

Az udvaron, közvetlenül a templom fala mellett, faanyagból készült és deszkával fedett gazdasági színek emelkedtek. Összeszedték, a mi tüzelőfa nemüt az udvaron találtak s behordták eme színek alá.

Miután meggyőződtek, hogy a fanemű nem lesz elég, összetörték a megürült hordókat, levették helyükről az ajtókat, szétbontották a kerítéseket s a készülő máglyát ezek anyagával is növelték és tömörítették.

Változatosság okáért a gyúanyag közé egy-egy emberi hullát is illesztettek. Ilyen a rezidentia udvarán — fájdalom! — találtatott elég.

Olyan sokan is nem azért voltak, hogy mindezeket elvégezni ne bírják.

Szerencsájukra a templom padlásán levőknek, a hős légionáriusok minden igyekezetük daczára, kissé elkéstek a munkával. Ugyanis csak 11-én este felé voltak a máglyával készen s adtak annak tüzet, mikor az első mentőcsapat Tordáról, a lángokban álló szerencsétlen Enyed falai közé már megérkezett.

Ennek neszét vevén az oláhok, szétfutottak jobbra-balra, a rezidentiát ott hagyták s a padláson levők az őket fenyegető iszonyú veszedelemtől szerencsésen megmenekültek.

A templom fedele azonban a nagy (!) gonddal és fáradsággal készített máglya tüzétől csakugyan meggyült és elhamvadott.

Az égő fedélzetről aláhulló törmelékek január 11-re virradó éjjel folyton kongatták a harangokat, mintha valaki vést jelzett volna velük.

Leégett a rezidentia épülete is, kivéve az északra néző szárnyat. Udvardi Józsefnek egy 15 éves fia megfagyott a templom hiúján s hullája odaégett.

Legyilkoltatott az udvaron és a szobákban 50 egyén, ide nem számítva azokat, kiket január 9-én Nemes Juon üzött ki a templomból s a piacon ölettek meg. Könnyebb és súlyosabb sérülést szenvedtek legalább 100-an. A sérültek között voltak a papok mindannyian.

Elpusztult a levéltár egyrésze, el az iskola minden felszerelvénye, ennek kisharangja. Szóval a templom harangjain, az északi szárnyépületen és az abban elhelyezve volt könyvtáron kívül elpusztult itt is minden.

Feldúlattott a kripta is, hogy háborítlanul a halottak nyugalma se maradjon.

És a megvert pásztorok a nagyon megritkított és világgá szórt nyájjal együtt elbujdostak a helyről, melyre a rablók tüzet vetettek, melyet megfertőztettek, melyen a pusztulás és halál vonták fel sátraikat. És a megszentelt templomban elnémult az Isten hatalmát hálaadással dicsőítő ének, hosszú, hosszú időre.

Január 9-ének reggele a pusztuló város egy részét lángban, utcáit a rombolók és rablók ezrei által ellepve találta. Ekkor vette tulajdonkép kezdetét az általános nagymérvű rablás. A táborokhoz nem tartozó csöcselék minden irányból nagy tömegekben özönlött a városba.

Első sorban természetesen pénz, arany- és ezüstnemű után kutatták.

Ilyen lajta ingóságokért felhánytak mindent. Bontották a falakat, ástak pincékben, istállóknak, kertekben. Felszaggatták a lakások, bástyák, templomok alpadlózatait. A csupasz testig kutatták a megrohantakat. Pénzért, arany s ezüst nemükért kegyelmet, oltalmat, biztonságba helyezést ígértek az életükért rímánkodóknak. Kaptak is ilyest eleget. Másfél békés század folyamán kifejtett szorgalmas munkásság és takarékoság sok efelét gyűjtött össze Enyeden.

Az arany- és ezüsthelyes ingóságok után következtek a házi

állatok, szarvasmarhák, lovak, sertések. Ezek után a vasfélék, gazdasági eszközök, gabona, zsiradék, ruhaneműek, borok s legutolsó helyen a bútorok, asztal- és konyhafelszerelvény darabok.

A könyveknek és irományoknak mi értéket sem tulajdonítottak. Ezeket, a hol találták, összetépték, vagy elégették.

A szarvasmarhákat, lovakat az istállókból kivezették, az előkerített szekerek, szánok elibe fogták, aztán eme járműveket a roskadásig megrakták egygyel-mással s a környék falvai irányában útnak indították. A szekerek elibe nem fogott szarvasmarhákat tömegesen hajtották, a lovakat vezették, a sertéseket kötelekre fűzve vonszolták.

Az Enyeden találtakon kívül az üres fogatok százával jöttek s megrakodva tértek vissza. Aztán ismét jöttek, rakodtak és távoztak.

A tele hordókat emelték ki a pinczéből, szállították el ezeket is, másokat hengergettek ide oda, majd felállították, felső fenekét beütötték és ittak. Ittak életre-halálra.

Mások nem vettek maguknak annyi fáradságot, hogy a hordókat kihengergessék, hanem a pinczékben ütötték be fenekeiket, melyeknek értékes tartalma a pinczék talaját néhol egy láb magasságig is elborította.

Aztán hasra feküdtek s az elfolyított borokból magukat földrészegre itták.

A bútorféléket félig összetörönten kidobták az utcákra, melyeknek nagy mennyisége itt-ott torlaszokat képezett s a közlekedést felette megnehezítette.

Az ágyneműek egy részét is kiszórták az utcákra, ott felszaggatták s a szellő szárnyaira került tollak, pihék, sűrűen szál-lingóztak a levegőben. A lég tele volt az egész város felett porral, füsttel, bor- és perzszaggal, mely körülmény a belélegzést nehézzé és undorítóvá tette.

Akárhány lakásba a bútorféléket a ruhaneműekkel a szobák közepére hányták össze, aztán tüzet adtak nekik.

Így gyűjtötták fel például belülről a Megyesi Lukács-féle bolthelyiséget, melynek felső padlózata tüzet a rezidentia emeleti részében levő menekülők kétségbe esett erőfeszítéssel igyekeztek oltani. Így gyűjtötták fel továbbá azon épületeket is, melyekben

a Veress Mihály-féle kereskedés, továbbá a Lázár- és Lukácsféle gyógyszertárak voltak elhelyezve. Így akartak tüzet adni az új kollégium fedelének is, ami azonban minden erőlködésük dacára sem sikerült.

Így tartott ez napok során.

Az égfelé magasra emelkedő füstoszlopoktól, ide-oda csapkodó emésztő lángoktól eltekintve, Enyed egy nagy bomló vásár képét mutatta jan. 9-ének reggelétől kezdődőleg több napon keresztül. Főleg az utcavégeken voltak nagymérvű csoportosulások, pakolás, ivás, danolás, sőt veszett tánczolások.

Én azon szállásról, hová jan. 9-re virradó éjjel bementeni, illetőleg a hová a rajtam megkönyörült oláhnék bevittek, hajnal felé távoztam.

Távoznom kellett, mert a gazda és vendégei nem tűrték, hogy tovább is velük egy fedél alatt maradjak. Ha a nemesszívű oláhné nem oltalmaz, bizonyára az éj folytán, részeg állapotjukban meg is öltek volna, de a szegény asszony, valahányszor reám agyarkodtak, vagy csak közeledtek felém, sírva állott elémbé s kijelentette előttük, hogy ő tüstént meghal, ha engemet az ő házában, vagy telkén megölnék, vagy ha csak bántalmaznak is. Meg is oltalmazott az éj folyamán, hogy még csak egy ütletet sem kaptam. Sőt meggyurta zsebeimet rablott szalámi, ezukor és malozsa félékkel.

Hajnal felé azonban, inig férje és ennek czinkos társai a háztól távol vo'tak, értésemre adta, hogy távozzam valamerre, mert ő tovább nem oltalmazhat. Azután ő maga vezetett el azon soron néhány házzal alább a „Milotai“ telekre.\*)

Az azon telken emelkedő ódon félemeletes épületben vontam meg magamat és annak az országútra és a város felé néző ablakaiból néztem egész nap a pusztuló várost. A füst a város minden pontjáról setét, tömött oszlopokban emelkedett folyton s képezett nagy kiterjedésű végtelenül komor, barna felleget. A füstoszlopok óráról-óra silrűcbekké váltak, a mint a rablóknak több és több épület fedelét sikerült lánggra lobbantaniok. A lángok nem voltak magasra csapongók, mert a vastag hóréteggel

\* A Magyar-utczából kimenve, balra az utolsó telek.

borított fedelek nehezen égtek, de annál tömöttebb és setétebb volt a füst.

A légmozgás igen csekély vala, azonban a mi kevés volt, az a tüzet és füstöt déli irányba nyomta.

Ugyanazon helyről néztem a Magyar-utca végén és az ezen telek előtt elvonuló országúton történeteket is.

Valóban én ezen utca végén egész nap egy gyűlő és bomló nagy paraszt vásár képet láttam.

A szarvasmarha és lovas fogatok megszűnés nélkül jöttek üresen és megrakodva tértek vissza. Az utca vége folyton tömve volt szán és szekér fogatokkal, emberekkel, állatokkal. A rablók ott ittak, kiabáltak, ölelgetőztek, kurjongattak, daloltak és tánczoltak; aztán földrészezen dőlingéztek, botorkáltak, végre jobbra balra elhullottak.

A kik szekérhez nem juthattak, tarisznyákban, általvetőkben, vagy zsákokba gyúrva, csomagokban hátukon vitték, a mit csak vihettek.

A többi utca végek is ugyanezen képet mutatták.

A Tövis-utca végén ép nagy dorbézolás folyt. Tele hordókat hengergettek ki ide. Aszta­lok­at hordottak, aztán a vitéz tribünök előlülése mellett ittak életre-halálra s nagy tömegekben csoportosultak.\*)

Ilyen aszta­lok­ melletti dorbézolás folyt a város minden pontján.

Egy-egy csoport tribün aszta­lok­ mellé ült fedett helyen, vagy szabad ég alatt s víg poharazások között közölték egymással a védtelen magyarokkal szemben véghez vitt és véghez viendő bravúrjaikat, aztán daloltak s ha üldözött, menekülő magyar embert vettek észre, ezt mint a zaklatott vadat célba vették, el­ejtették és nagyot röhögtek, megjegy­ez­vén, hogy „Kossuth eme katonájának sem kell több.“

Ilyen kedélyes társaság vette célba pl. Besenyei Sándor iparos polgárt, midőn a középső malom előtt futott s a laktanya telkére igyekezett eljutni. Szerencséjére az utánna röpített golyók nem találtak, csak botlás miatt bukott el.

A mulatók azt hitték, hogy elbukását lövésük okozta, na gyot, röhögtek rá s többé nem törődtek vele. Ő pedig épségben felkelt s odább állott.

A csombordi hajó körül is nagy vásár volt. „A rablók árul ták az elorzott, holmik egy részét, mások pedig azokat, termé szetesen holmi potom áron, vásárolták össze.“ Írja b. Kemény Gábor.\*)

A piacz során kedden, vagyis 9-én reggel már minden ke reskedés fel volt törve és kirabolva, tehát a Szabó és Mózsa, valamint a Veress Mihály-féle kereskedéseket is még első éjjelen feltörték és teljesen kirabolták.

Kirabolták továbbá a Gudvinczky örökösök órás üzletét is†) valamint a Stein könyvkereskedését.

Feldúlták a Lukáts, s a Lázár-féle gyógyszerárakat mindannyit a támadás első éjjelén.' A Lukács gyógyszerár ában alkalmazva levő segédet meggyilkolták a rezidentiában.

A Uethlen-kollegium Udvarára is, mint a minorita zárdába csak 9-én reggel mentek be tömegesen.

Valószínűleg éjjel ide sem mertek betörni, attól tartva, hogy itt is sokan vonták meg magukat a menekülők

Nem volt itt egy lélek magyar sem, de annál több drága kincse vala a tudományos műveltségnek összehalmozva, melynek megsemmisülése nagy részben helyre soha nem pótolható vesz teség.

A könyv és kéziratár az új kollégium piacz felőli szeglete felső emeleti négy szobáját s az ahhoz foglalt folyosót foglalta el. A könyvek számát néhai Szász Károly professzor 21.000 ra, b. Ke mény Gábor 36000 kötetre teszi, melyek a tudomány minden ágá ban gazdag forrásul szolgáltak s 5 csoportba voltak beosztva.‡)

\* Nagyenyed és vidékének veszedelme 1848—49 ben, 172. lap.

† Az öreg Gudvinczky Ferencz órás akkor már nem volt életben. Ő a Csombord mellett történt ütközet folyama alatt, 1848. október 25-én lakásában szívéen lőtte magát. A forradalom iszonyúságaitól való félelem vitte öngyilkos ságra a szegény lengyelt, ki 1831-ben menekült hazájából s Enyeden telepe dett meg.

‡ A nagy különbség magyarázatát úgy hiszem azon körülményben lehet megtalálni, hogy néhai Sz. K. bekötött egész munkát ért, b. Kemény Gábor pedig a köteteket és füzeteket számítja, tekintet nélkül az egész munkák számára. A könyvtár részletesebb ismertetését lásd P. Szathmári Károly „A Gyulafehérvár nagyenyedi Bethicn-főtanoda törtéifete“ ezimii munkájának 285—286. lapjain.



A kéziratár magában foglalta a régibb enyedi tanárok, továbbá Bőd Péter, Pápai Pariz Ferencz, Benkő József és Báróczi Sándor eredeti kézíratait és gyűjteményeit. \*)

A középső emelet szobáiban volt elhelyezve a régiségtár, képtár, a természetrajzi, az ásványgyűjtemény, továbbá a természet és vegytani gazdag felszerelvény; egy műbecsén kívül is nagy értékkel bíró úrasztali készlet, továbbá Bethlen Gábor eredeti arczképe.

Mindezen nagybecsű gyűjteményeket 1848. november és december hónapjaiban — mint megelőzőleg láttuk — derekasan megdézsmálták a magyar csapatok elvonulása után Enyedet időnként megszállott különböző cs. kir. rendes katonák, a szászsebesi szász nemzetőrök és a rendetlen oláh népfelkelők; teljes megsemmisülésük azonban január 9. és 10-én következett be.

A kik a róm. kath. templom híjából és a rezidentia épület ablakaiból nézték a város pusztulását, a kollégium gyűjteményei megsemmisítése gyalázatos munkájának lefolyását ekép adják elő: „Január 9-ének reggelén a kollégiumban még csend volt; a bejáró ajtaja betéve, délfelé azonban láttuk, hogy a könyveket, irományokat az ablakokon kíméletlenül és nagy lárma között szórják le az utca kövezetére, a piacon levő lándzsás oláhok pedig azokat minden kigondolható módon rongálták.

Dobálták ide-oda; szaggatták, lándzsákkal szurkálták; taposták és gyalázatosan piszkolták.

A rombolás munkájában néha egy-egy kevés szünet állott be, aztán ujult erővel folytatták tovább.

A piacznak a kollégium előtti része megtelt könyvekkel, irományokkal és a nagy csoportokban jövő-menő oláhok azokon keresztül kasul jártak. Később azt is láttuk, hogy az új kollégium ablakain előbb nagy füst omlik ki, azután erős lángok csapkodtak jobbra-balra, nyaldosván az épület falát s néha érintvén a fedélszet eresztét is.

A főiskola alapítványi levelei, legfontosabb történelmi és törvénykezési okmányai a pénzkészlettel együtt egy nagy tölgyfa ládába lettek elhelyezve. Egy 1848. november 4-én tartott előljárási gyűlés elhatározta, hogy ezen ládát biztonság okáért egy alkalmasnak mutatkozó helyre ássák el, mi az nap éjjel meg is történt.

Az emlékezetes láda elrejtésének munkáját id. Kiss Károly, a Bethlén-főtaudának 35 évig volt pénztárnoka eképp írja le:

„A ládát, melyben a kollégiumnak körülbelül 3600 pengő forintja volt elhelyezve ezüstben, aranyban és bankó forintban, továbbá a készpénzen kívül alapítványi és adóslevelei, értékes történelmi okmányai, 1848 november 4-én, a városháza előtti téren levő örök által rakott tűz fénylő világánál, vezetésem alatt Takáts József, Szenté József, Zalányi Farkas és Csorna Sándor rezidens tehetséges ifjak szállították a pinczébe s ásták a gödört is.

„Az új kollégium terjedelmes pinczében az épületbe felvezető grádics oszlop háta mögé ástuk be s a gödör felszínét — miután az abból kikerült földet a pincze *czelláiban a hordók* háta mögé eltakarítottuk, — hulladék lepattant faabroncsokkal és az iskolából annak előtte kimustrált fenyőtűl kecskebakokkal, mint használatlan lim-lom tárgyakkal álcáztuk, minek folytán az elásott láda után kutató oláhok ki lettek játszódba, holott már a városon is tudva volt a láda elásatása.“

A mint Kis K. is írja, ezen láda után a felkelő oláhok szorgalmasan kutattak, de szerencsére nem akadtak rá.

Szenté József, állami tanítónő-képezdei tanár Budapesten, ki a láda elásatása körüli munkában személyesen részt vett, erre vonatkozólag ezeket mondja: „1848. nov. 4-én este felé a városháza előtt levő karfához támaszkodva álldogáltam el-el gondolkozva. Egyszer csak felém közeledik a kollégium perceptora, Kiss Károly s óvatosan szétekintve, megszólít azzal a kijelentéssel, hogy valami bizalmas közölni valója van. Miután értésemre adta, hogy az előljárási gyűlésben a kollégium pénzes ládájának elásását határozták el, felkért, hogy vegyek magam mellé öt megbízható fiatal embert s így hatan, esti 10 órakor legyünk együtt, mikor is ő a további teendőket tudtunkra fogja adni.

Én ezen felhívás folytán magam mellé is vettem Bágyi Ferencz, Csorna Sándor, Zalányi Farkas — az enyedi főiskolában felsőbb tudományokat hallgató tanuló társaimat, továbbá Takács Mózes, ki szintén deák volt akkor. Takács József ott volt-e, arra nem emlékszem, valamint arra sem, ki volt a hatodik.

Elérkezvén a kitűzött óra, a perceptor megjelent s elmondta, hogy még az éjjel ásót, kapát, csákányt stb. veszünk magunkhoz, de úgy, hogy ha csak lehet, senkivel ne találkozzunk, de mindenesetre felső ruhákat vetve magunkra, a szerszámot az alá rejtjük. A szerszámokért a perceptor lakására lopódtunk ki, a hol úgy, kell lenni, a mint később ki fog tetszeni, hogy a perceptor oláh darabontja a dologból valamit megsejtett.

Mindegyikünk egy-egy darab szerszámot, továbbá gyertyát vevén magunkhoz, elindultunk s szóltanul a kollégium pinczéjének alsó nyílásához érve, az ajtót szép csendesesen kinyitva s magunk után ismét bezárva, gyertyát gyújtottunk s a pinczébe bejutva, alkalmas hely után néztünk. A hely megválasztására nozve eltérő nézetben voltunk. Némelyek félre, mások útba eső helyet véltek czélszerűnek. Én az utóbbinak czélszerűbb voltát ajánlva, mi el is fogadtatott, hozzáfogtunk a hely kimérése, azután a gödör kiásásához. A gödröt a pineze közepén végig terjedő nagy térség közepének éjszaki vége felé kezdtük ásni.

E térség két oldalán voltak elhelyezve a borral tele hordók.

Ástunk, keményen dolgoztunk, de munkánk sokkal lassabban haladt, mint gondoltuk, pedig váltogatva, ujult, illetőleg pihent erővel folytattuk a munkát, a mit azonban mégis félben kellett hagynunk, mert oly kemény földre akadunk, hogy a kellő mélységet talán reggelig is alig értük volna el. És ép ez volt a szerencse, hogy ládánk megmaradt s nem került a felkelő oláhok birtokába.

Az ásni kezdett gödröt tehát betöltöttük, felszínét megdöngettük s más hely után néztünk; mit meg is találtunk a pineze azon keskeny bejárájában, mely megfelel az új kollégium folyosójának.

Ez a keskeny rész valamivel magasabb szintájjal bír, mint

a főrészt. Ez volt, a második megmentő körülmény. Itt a munka sokkal könnyebb s így gyorsabb lefolyású volt, mint előbbi helyen, úgy, hogy itt hamarabb készen voltunk a teljes munkával, mint az előbbinek felével.

A hely kiásása után szép csendesen kilopódtunk a pinczéből s felmentünk új kollégium épület egyik szobájában berendezett vas ajtós, vas ablaktáblás pénztárhelyiségbe, hol várt reánk professzor Mihályi Károly.

A ládát az irományokkal levittük a pinczébe. E kis menet csendesen és szótlanul haladva, éjfél tájban nagyon sajátságosan tűnt fel. A ládát megásott sírja szélére téve, egy része a szállítóknak, mert mindnyájunknak úgy sem jutott lehozni való, a két hivatalos egyénnel visszament a pénztár helyiségbe lehozni a pénzes zacskókat, mi addig egy megcsapolt hordóból bort eresztettünk s Utunk annyit, mennyi fáradtságos munkánk után szükséges volt s jól esett. Miután a pénzes zacskókat is leszállították, melyekben annyi pénz volt, mennyi a folyó kiadások fedezése után az évi bevételekből ez ideig fennmaradt, azokat a ládába téve és kettős zárral bezárva, egész ünnepélyességgel beeresztettük a gödör üregébe, azután a kiásott földet ráhúzva betemettük s ekkor derék és kedvelt professzorunk, Mihályi Károly, háromszor rátappintva, ezt mondta: „boldog feltámadást.“ S a szó teljesült.

Telik, múlik az idő. Egy idő múlva jó hozzám a perceptor s felkér, hogy estére legyünk együtt.

Mi abban az időben, mint a professzor Zeyk Miklós által alakított vadászcsapat tagjai mindig megtalálhatók voltunk. Főleg én, mint a helyben maradt rezidensek seniora, mint tékárius, múzeum őr, praebitor s a nemzetőrség élrelmező biztosa mindig helyt voltam.

Este a kitűzött időben a perceptor értésünkre adja, hogy szükségessé vált a ládát kiásni, mert a professzoroknak a lejárt időre fizetésüket ki kell adni.

Kiástuk tehát a ládát s miután abból a szükséges mennyiségű pénz ki lett véve, azt a kivett pénznek hiányával megint

visszahelyeztük, úgy, mint előbb, mikor is a láda felett vert utat csináltunk, behintvén földszinti szeméttel, hogy az ásásnak feltűnő nyoma ne legyen.

Pár nap múltával\*) Enyedről távoztunk. A láda természetesen ott maradt, hová helyeztük volt.“

A láda utáni kutatás tényét, ugyancsak Szente így beszéli el:

„Mikor az oláh felkelők Enyedet megrohanták, valamelyik vezetőjük, valószínűleg a perceptor oláh darabontja által figyelmeztetve lett, hogy a kollégium kincse el van ásva a nagy pinczében. Nosza rajta: ásnak, isznak, keresnek, de a kincstre nem találnak rá. Annyi geológiai ismeretük volt, hogyha ásott, azaz megbolygatott földre vizet, vagy valami más folyadékot öntenek bőven, az a megbolygatott talajba feltűnően szivárog be. Eleresztették tehát a mi bor ezen nagy pinczében volt mind, már t. i. a mit meg nem ittak s aztán figyeltek, hogy a bor a pincze talajának melyik pontján szivódik feltűnően a földbe. Észleletük azon pontot jelölte meg, hol a láda számára az első gödröt ástunk volt. A miatti örömben, hogy az elásott kincs helyét megtalálták, a kifolytatott bor azon részét, melyet a föld még nem nyelt el, elkezdették kalapjukkal merítve, vagy neki feküdve inni, mert a hordókban bor nem volt, de hosszas fáradozásaik után is csak ott voltak, hol azelőtt; azaz nem kaptak semmit s így távoztak.

Volt ám bosszúság, mikor megtudták, hogy az általuk tűvé tett ládát jan. 16-án a második magyar mentő csapat Enyedre jövele alkalmával helyéről kivették és elszállították.“

Mint Szente írja, mérgükben hajukat tépték s egymást számmár czímmel tisztelték meg, hogy a kollégium kincses ládáját, melyben meggyőződésük szerint teméntelen pénz volt elhelyezve, nem tudták megtalálni, holott mellettük vala, felette jártak keltek.

A láda kivétele és elszállítására vonatkozólag Kiss Károly ezt írja: „A láda jan. 16-án szállított el. Azon éjjel ásta ki a

\* November 8-án,

főiskola akkori ügyvéde, Veress Károly. Én, mint kinek családja több másokkal Felenyedre menekült volt, családom után mentem s ez okon a kiásás munkájában nem vehettem részt.

A ládát Tornai Mihály saját szekerevel szállította Kolozsvárra és Bodola Sámuel professzor és gen. nótárius szállásán tétetett le s ugyanitt helyeztetett el.“

Íme a kollégium pénzes ládája megmentésének története.

Mint láttuk, pénz a katasztrófa idején nem volt benne sok, annyi semmi esetre nem, mennyiről az oláhok álmodoztak. Ők milliókról beszéltek. Általán a főiskola előljárósága nem szokott sok pénzt gyümölcsözés nélkül hevertetni.

De, ha pénz nem is volt a ládában, volt sok becses és rendkívül értékes okmány.

Ila ráakadnak a rablók, a fejedelmi intézetnek, az enyedi főiskolának eme katasztrófa alkalmával szenvedett óriási károsodásai mellett még az a kára is lesz vala, hogy több százezer forint összegre menő kikölcsönzött, vagy fekvőségekre zálog kölcsön czímen elhelyezett tőkéje nagy részben elvesz; a kegyes alapítók által két évszáz során tett alapítványok ügye tisztázható és rendben tartható nem lett volna s ezek mellett elpusztulnak azon okmányok mind, melyek ezen, a művelődés érdekében oly nagy becsit szolgálatokat tett derék tanintézet érdekes és szép múltját megvilágítják.

Szükségesnek tartom még azt is megemlíteni, hogy a láda elásása munkáját véghez vitt derék enyedi diákok, később mind a hatan a 75-ik honvéd zászlóaljban szolgálták a magyar szabadságban^ ügyét egész Világosig.

Miután a tudománynak összehalmozott kincseit ily módon megsemmisítették, az épületekre került a sor, hogy e helyen többé még hajlék se legyen, hová a tanulni vágyó ifjú nemzedék összegyűlössen s magát kiképezhesse.

A régi „Apafi“-féle négyszögben épült egy emeletes épülettel könnyebben czélt értek. Ez nem volt magas épület, aztán megfedélzete zsindeyes vala.

Tüzet adtak ennek is s a nyugotra néző szárny fele részének kivételével, — azon résznek kivételével — melyben az audi-

tórium volt, leégett és rommá lett teljesen. Még a földszinti rész szobáinak boltívezetei is legnagyobb részben beszakadtak. Nem is épült fel többé. Ezen történelmi nevezetesség\*) épületnek már csak emléke él, azon még életben lévők lelkében, kik egykoron a tudományok kincseit falai között gyűjtögették.

Mikor az első mentőcsapat jan. 11-én Enyedre megérkezett, ezen épület javában égett.

A múlt század végefelé 1770—77-ben az „Apafi“ féle vagy „Ó-kollégium“ nyugotra néző szárnyával szemben, ezen szárny-épület hosszával egyenlő hosszúságban egy emeletes épületet emeltek. Ez már cseréppel volt fedve. Nem tudták felgyújtani, hanem a szobákat, úgy az emeleti, valamint a földszinti részen levőket teljesen összerombolták.

Az 1827-ben építeni kezdett és teljesen csak 9 év múlva, 1836-ban befejezett „Új-kollegium“ felgyújtásával még többet vesztettek, de leégetni ezt nem tudták. A szép, boltívezetes szobákba összehordottak minden kézügyben levő gyúlékony anyagot, tűzifát, asztalokat, ágyakat, ajtókat, felszedett padlózat-deszkákat, ablakrámákat; a könyvtár-, régiségtár-, természetrajzi- és ásványgyűjtemény állványait. Azután meggyújtották azon czélból, hogy a fedélzet az ablakon kicsapongó lángoktól vegyen tüzet. Sehogysem érték czélt. Az ablakokon kicsapó lángok a fedelet megkímélték, a szobák azonban egytől-egyig teljesen össze lettek rombolva. Egyszerűbb eljárás lett volna, hogy a gyúanyagot hordják a hiú padlózatára s ott csináljanak tüzet, akkor biztosan czélt érnek, de ide sem mertek felmenni, azt hívnék, hogy itt is, mint a római kath. templom hiupadlózatáú menekülők rejtőzködnek, kik esetleg körükre koppinthatnak.

Tévedtek. Nem rejtőzködött ott egy lélek sem.

A szobákból kicsapongó lángok az impozáns épület falát, a piac felőli részen végtől hosszába bekormozták. Ezen elkomorító hatást előidéző állapotában hagyatott az ötvenes évek derekáig.

Leégték továbbá a tanári lakások azok kivételével, melyek a

\* 1704-ben Virágvasánapján az enyediek b. Tigo császári ezredes boszuló csapatai elől, az égő várból ide menekültek volt át akkor ez az épület szintén leégett.

„Bethlen-uteza“ balsorán fekszenek. Tehát leégett a régi püspöki lak, melyben Bodola Sámuel a hittan tanára és az erdélyi ref. egyház generális nótáriusa; a városháza mellett levő, melyben Szász Károly előbb a jogtudományok, később a matematika tanára; a várbeli, melyben Vájna Antal a padagogia tanára 1848. és az ezt megelőző években laktak.

A melyeket a lángok megkíméltek, azok is feldulattak. Leégett a „Két hattyú“ vendéglő, az udvarbírói lak, a nyomda emeletes épülete; leégtek malmai, gazdasági épületei Enyeden, valamint a hozzátartozó falvakban.

Elpusztultak több évről meggyűlt sok ezer veder mennyiséget kitevő, kitűnő minőségű borai, nagy gabona készlete, gazdag marhaállománya és gazdasági felszerelvénye, szóval elpusztult mindaz, mit az oláh népfelkelés, a Bethlen főtanoda ingó és ingatlan javaiból, ama gyászos emlékü időkben Enyeden és a vidéken megtudott semmisíteni.

Hogy mily nagy mérvű károkat szenvedett ezen intézet belépületeiben és külgazdászataban, bizonyítja azon becsű, melyet a katasztrófa után csakhamar véghez vittek s mely az ingó és ingatlanokban szenvedett kárt kétszázezer p. írtra becsüli, a szellemi értékben és műbecsben szenvedett károsodást, mely megbecsülhetetlen, természetesen ide nem értve.\*)

1784. óta az erdélyi ref. püspökök folyton és háborítatlanul Enyeden laktak; 1847-ig a „Miriszló“ utczában a gróf Székely-féle házban, 1847-ben azonban az öreg Antal János püspök átköltözött a „Magyarutczába“ az Imrész Miklós féle házba, melyet a ref. status szerzett meg állandó püspöki lakásul.

Antal János püspökkel igen természetesen a püspöki levéltár is emez új püspöki lakásba lett átköltöztetve.

Ez a levéltár pedig gazdag és becses vala. Magában foglalta egyéb értékes okmányok mellett a zsinati jegyzőkönyvek eredeti példányait, a főkonzistorium és püspöki hivatal között folyt tárgyalások okmányait s sok más 1589-ig felnyúló becses okleveleket.†)

\* Lásd a „Bethlen főtanoda története“ 299. lap.

† „Nagyenyedi Alhum“ 35. lap; szerkesztette Szilágyi Sándor.



Ez a becses levéltár is elpusztult 1849. január 9-én talán az utolsó darabig. Antal János püspök mikor 1848. november 7-én Enyedről, megszokott nyugalmas otthonából távozott, lakásának felügyeletévé! Benkő Dániel akkori lőrinczróvei ref. lelkészt bízta meg. Berkei családjával együtt pár nap múlva be is költözött s a nagy katasztrófa bekövetkeztéig ott lakott.

Igaz bogy Prodán, mint Enyed térparancsnoka rendesen a püspök pinczejéből hordatta saját maga és tribunjai részére a legjobb borokat, azonban a püspöki lakás és levéltár a katasztrófa éjjeléig bántatlanul maradt.

Benkő a mint észrevette, hogy a katasztrófa bekövetkezett, családja tagjaival együtt, kik között volt egyik veje Benke Zsigmond is, az „enyedi patak“ mentén távozott s azután elmenekültek előbb a „Gerepen“ nevű szőlőhegyre, onnan pedig nagy nehezen Tövisre.

Hogy a püspöki lakban mi történt? azt elbeszélni senki sem tudja, én legalább olyan emberre, ki Benkőék távozása után ott maradt s az ott véghez vitt rombolás szemtanúja lett volna, még ez ideig nem találtam.

Magát az eredményt nagyon is lehet tudni. Kirabolatott és feklutatott teljesen a püspöki lakás is, mint minden úri lakás Enyeden. Tele pinczejét kiürítették, bútorait összetörték, gazdag könyvtárát szét szórták és megsemmisítették.

Megsemmisítették a püspöki levéltárt is, mely a lakás utczára néző részének északi sarok szobájában volt elhelyezve.

Szakértő kellett, hogy itt a rombolást vezesse, olyan egyén, kinek ezen levéltár értékéről fogalma lehetett, mert különben alig érthető, hogyan semmisülhetett az meg az utolsó darabig, holott a püspöki lak azon része, melyben a nagy becsű levéltár elhelyezve volt, nem égett le. Az udvarra benyúló szárny fedele igaz hogy elhamvadt, de az utczára néző épület része épen maradt, már pedig a levéltár, mint mint említém a lak eme részében volt elhelyezve.

Az enyedi ref. egyház levéltára is szétszóratott a Keul István luth. pap lakásán, de mert ezen telken a tűz nem pusztított, a szétszórt levéltárnak egy része még is csak megmaradt s később összeszedhető volt.

Ugyanez mondható Nagyenyed város levéltáráról is, miután a városháza, melyben a levéltár el vala helyezve szintén nem égett le.

Aki az erdélyi ref. püspöki levéltár teljes megsemmisítésének átkos munkáját véghez vitte s ez által a magyar ref. anyaszentegyháznak pótolhatatlan veszteséget óhajtott okozni — célját érte, mert ez annyira érezhető veszteség, hogy e miatt az erdélyi ref. egyházkerület történetét alaposan és kívánt részletességgel megírni nem lehet.

Elbeszélésünk folyamán meg kell emlékeznünk idősbb Z e y k Miklósnak, városunk és országrészünk egyik kitűnőségének tragikus sorsáról is, a leghitelesebb források után:

Idősb Zeyk Miklós a „Bethlen“ főtanoda korán elhunyt jeles terményrajzi tanárának ifjabb Zeyk Miklósnak nagybátyja, Erdélynek azon időben kétségen kívül legtanultabb férfia, ki a régi classikus és élő mívelt nyelveknek s azok irodalmának alapos ismerete mellett kiváló kedvvel foglalkozott a történelmi, nemzet-gazdasági és természet-tudományokkal. És mint é l ö k ö n y v t á r , a valódi humanismus és miveltség példánya: életfeladatul tekintette s legnemesb örömét találta abban, ha a körébe vonzott fogékony fiatalságban a tanulás, az öngondolkozás és önmunkásság vágyát fel bírta ébreszteni; ha bölcs tanácsával a jóra, szépre nemesre és józan hazafias irányra kalauzolhatta s az életpálya választás esélyeivel, a tájékozó forrásokkal és eszközökkel megismertethette.

Ezen jó öreg ajkáról folyó bölcsesség s roppant ismerete mellett finom, gyöngéd, megnyerő modor mély és maradandó hatást gyakoroltak a fogékony ifjúságra. Gazdag könyvtáránál talán még becsesebbek voltak széles körű olvasmányaiból, egy hosszú életen át készített bírálatos kivonatok s az ezekhez fűzött bölcs és hazai viszonyainkra kiterjedő elmélkedések, közhasznú tanácsok és utasítások az ismeretek minden ágában. . . .

Családot nem alkotott; a harminczas években Diódon, az áldott emlékű Zeyk Dániel családjánál élt; a negyvenes években Enyedre költözött, elébb a szentkirály utczai „Tövisi“ féle házban, — hol most a megyei kórház van, azután a kollégium utczában,

a régi püspöki lak utczára nyíló két szobájában lakott, szemben híres neveltje és öccse Zeyk Miklós tanár szállásával.

Itt volt mentora annyi sok derék ifjúnak, kik a rajongásig tisztelték az agg tudóst. Tisztelőtöket és bámulásukat még az a körülmény is fokozta, hogy tisztos öregünk a fentt jelzett ropant ismereteket roskatag, beteges testben szerezte; temérdek kéziratát részben ágyban ülve, fekve készítette s rakta el szekrényé külön-külön rekeszébe. Még 1849. január 8-án délután is, mikor Enyed összes magyar ajkú lakossága rémülten futkosott jobbra-balra, a derék öreg tudós gálváno-plasztikai munkával foglalkozott a fiatal Maszák Hugó, akkor enyedi deák segédkezése mellett

Ezen régi püspöki lakásban érte a jó embert a végzetes katasztrófa. Csak egy régi, megszokott bizalmas udvari legénye lakott vele, más senki. Ennyiből állott az összes személyzet lakásán, melyet kedvencz nagy kutyája őrzött.

Január 8-án alkonyaikor az öreg Zeyk szállásán vontá meg magát néhai Kerekes Sámuel a Zeyk család diódi volt gazdatisztje, az országszerte ösmert és kedvelt vándor poétának Kerekes Sámuelnek édes atyja. Azért vonult pedig Kerekes az „öreg Úr“ mellé, mert azt remélte, hogy id. Zeyk Miklós szállását, annak a derék öreg embernek szállását, ki egész lényében jóság és nemesség vala, ki soha még a légynek sem ártott, az oláhok kerülni, kímélni fogják s ez úton ő is menekülhet.

Csalódott. Már a katasztrófa első éjjelén betörték -ide is. Zeyk felöltözködve, a halálra elszántan várt a rablókra. Egy csoport, valamelyik tribün vezetése alatt csakhamar be is rontott ide s a vezető tribün, a roskatag tisztos ősz férfiúra pisztolyt szegzett. Zeyk nyugodtan elibe áll, mellényét kigombolja és szívére mutatva, így szól az őt célba vett tribühöz: „légy jó, lőjj szívbe és ne kínozz, mert vén ember vagyok“.

A tribün megszegezte magát, s az öreg tudósnak szánt golyót ennek kedvencz kutyája testébe röpítette.

A nyomom állat fájdalmasan vonítva hurczolta vérző testét a folyosón végig s a lépcsőzeten le.

Zeyk ezután felöltözködött s a beteges agg ember hajnal felé meleg szállását oda hagyta s az iszonyú hidegben, egymagára,

menekülési útjára indult. Egy ideig a „Kápolna“ dombon állapodott meg, egy oláh zsellére szállásán, onnan 9-én távozott s elvergődött Miriszlóra az oda való ref. pap szállására. Innen január 12-re virradó éjjel az első magyar mentő csapattal Tordára, onnan Kolozsvárra ment.

Kerekes S. a régi püspöki lakból, még az öreg menekülését megelőzőleg, a szomszédságban lakó Csont Dániel szállására futott át.

Zeyk legénye a szálláson maradt, az első rabló csoport és Zeyk távozása után az utcára nyíló ajtót gondosan bezárta azt hívén, hogy az öreg tudós könyvtárát és nagy becU irományait sikerülni fog megmentenie. Nem sikerült. Egy más rabló csapat jött nemsokára. Ez a könyvtárt és a kéziratokat teljesen megsemmisítette s a régi püspöki laknak tüzet adott, mely földig leégett.

Mikor egyik tisztelője 1849. október végén Kolozsvárt, az Urbán féle rémuralom alatt, az agg tudóst meglátogatta, ágyában feküve azon óriási feladat megoldásával foglalkozott, hogy az oláh vandalizmus által megsemmisített kézirateit, legalább részben, bámulatos emlékezetéből reprodukálja, mely kísérlete azonban nemsokára bekövetkezett halála miatt, még mindig becses töredéknek maradt. \*)

Az Enyedet megrohant oláhok 1849. jan. 8. és az ezt követt napokban egy levéltár megsemmisítésére sem fordítottak akkora gondot, mint Alsófehérmegye levéltárára.

Kedvező alkalomnak tartották ezt arra, hogy a megyei birtokosok által, egyes úrbéresik ellen, a megyei derék szék, mint elsőfokú bíróság előtt folyamatba indított perek aktái megsemmisüljenek s ennek következtében ezen perek véget érjenek.

Annyiban czélt is értek, hogy Alsófehérmegye gazdag levéltárából, ép úgy mint a püspöki levéltárból nem maradt meg tudomásom szerint egyetlen darab sem.

A megrohanás estéjén a megyeházában is számosan voltak együtt enyediek.

\* Az eredetiek 1704-ben Virágvasánapján, a város egyéb levéltári ok-

Itt voltak a többiek között a honoracior osztályhoz tartozók közül: Tatár Sándor, Veres Mózes; továbbá az akkori főispán b. Kemény István udvara személyzetének egy része, a megyeház szomszédságában lakó néhány iparos polgár, pár megyei hajdú, szolga. Összesen 20-an 30-an.

A katasztrófa bekövetkeztével menekültek innen is mindannyian, ki a merre menekülhetett, többnyire a „Farkas patak“ nevű erdőségbe. Nem maradt ott senki, ki a megyeháza pusztulásáról mint szemtanú felvilágosítást adhatna. A végeregmény azonban ismeretes.

Elpusztult itt is minden; leégett a megyeháza, melynek falai között Alsófehérvármegye birtokos nemessége magát 1810 óta honn érezte; melynek díszes tanácstermében végignyuló zöld-asztala mellett nagyhírű szónokok, a 30-as és 40-es években a jogegyenlőség, közös tehennivelés korszerűvé vált eszméinek megvalósulása érdekében villanyozó, hatású beszédek mondattak.

Az c helyen véghez vitt vandal pusztítás munkájában, hírszerint főleg az Enyed közvetlen közelében fekvő falvak lakosságának egy része fejtett ki kiváló tevékenységet.

Nagyenyed város levéltára az 1840-ben épült városháza éjszakra nyúló szárnyának egyik hátsó, földszinti, boltívezetes szobájában volt elhelyezve.

Értékes levéltár volt ez is. Számadások, jegyzőkönyvek, továbbá fejedelmektől nyert kiváltság levelek hiteles másolatai,\*) \*) nemesi felkelést szabályozó intézkedéseket tartalmazó iratok, peres ügyek aktái, az ezen ügyekben hozott bírói végzések; a város és a „Bethlen-főiskola“ valamint a városon létező egyházközségek közötti jogviszonyt szabályozó iratok stb. stb. voltak benne elhelyezve.

A városháza csodálatos képpen nem égett le, holott a szomszédos épületek leégtek s mert ezen épület épen maradt, a levéltár sem semmisült meg teljesen.

Úgy látszik ennek elpusztítására akkora gondot nem is fordítottak, mint pl. a püspöki és megyei levéltárokéra,

Elpusztultak a czéhek jegyzőkönyvei, kiváltság levelei is kivéve a fazekas-czéh jegyzőkönyvét, mely valami úton-módon megmaradt.

Elpusztultak a magán levéltárak s a minorita házének kivételével egytől-egyig minden könyvtár.

Enyed levéltárainak, tudományos és műkincseinek megsemmisítése a történet lapjain nem hasonlítható össze semmiféle ilyenmű vandalizmussal.

Győzelmes hadseregek bosszújának gyakran estek áldozatul nagy világvárosok s ezekben az ember és az emberi cultura több százados vívmányai. Így lettek semmivé Carthagó és J e r u z s a l e i n .

Roma és Athéné műkincseit hazát kereső germán népek nyers ereje rombolta szét; Alexandria könyvtárát és művészeti gyűjteményeit az arabok vallási fanatizmussá s nemzeti büszkesége hamvasztotta el.

Mátyás könyvtárát a szellemileg tunya s a keresztény műveltség iránt elfogult török engedte szétzúlleni.

Végre a nagy francia forradalom kezdetén eladósodott parasztok, előre eltökélt szándékkal égették fel a volt földesurak levéltárait azt ilivé, hogy kötelezettségeiket szüntetik meg ezzel.

De Enyed sohasem állott az oláhokkal ellenséges lábbon; egészen védtelen helyzete nem liivta ki a bosszút; elnyomója soha sem volt az oláh népnek, inkább folyton munka-adója, legelső eladó és vevő piacza.

Itt voltak legjobb barátaik; polgári és emberi jogaik legbuzgóbb védelmezői. Enyed városában székelte Alsófehérvármegye; innen kerültek ki a felszabadításnak és jogegyenlőségnek leghatározottabb bajnokai. Mít vétett hát Enyed az oláhoknak? Ok sem tudták, valamint annak sem bírtak sejtelmével, hogy egy őket megvető, de a magyart gyűlölő hatalom szomorú és hitvány eszközül használta fel szegénységüket és tudatlanságukat.

Elbeszélésünk során említve volt, hogy a szerencsétlen enyedik egy része, jan. 8-án késő este egy-egy olyan házba, vagy család mellé csoportosult, hol zaklatott élete számára némi biztonságot remélt találhatni.

Az ilyen célú csoportosulások a katasztrófa első éjjelén még nagyobb mérvet öltöttek és a magyar és császári mentő csapatok megérkezéig folyton tartottak,

Azoknak sorsáról, kik magukat a luth. papi lakban, a rezidentia telkén és a kereskedő Iladucz szállásán vonták meg, már szólottunk.

Néhol amazokéhoz csaknem hasonló sors jutott osztályrészül azoknak is, kik más helyeken csoportosultak, illetőleg mint az éhes fenevadak által megtámadott és szerteszórt nyáj töredékei rémülten menekültek, ide-oda rohantak. Mások ellenben valamivel kedvezőbb elbánásban részesültek s életük legalább megmaradt.

Ilyen menekülési helyek voltak a többek között a Czirner József, a Gréf József, a Mán János háza a piac sorain; a Czi-nege István lakása a Magyar utczában; továbbá a Hendel család lakása a Tövis utczában, az özvegy Smiedné (Kobiné) lakása a Porondon, az özv. Straub Józsefné lakása a serfőzdeben, egy Hírtsága nevű oláh ember lakása a Porondon, a város „Alsómalma“, hol egy Zsimbuj nevű szintén oláh ember volt a molnár; a „Csere-malom“; a Popa Denutz lakása a „Szentkirály utczában“, a Szász Ilia lakása, a ref. papok major telke; hol egy Czonya nevű majoros lakott; egy Indrój névű zsellér lakása ugyanazon utczában, a Nák Ilia lakása az „Alszegeben“, a Bethlen főiskola enyedi csübrórájának Szöcs Andrásnak lakása a kollégium csübrénél sat.

Eme lakásokat azért neveztem meg, mert ezekben mind sokan 20 — GO-an voltak menekülő magyarok és örömmel jegyzem meg, hogy az oláh házigazdák szállására menekülőknél, az egy Mán János házához menekültek kivételével, a kiraboltatáson ki vili, lényegesebb bántódása csak ritka esetben történt.

A megnevezett oláh házigazdák egyrésze és pedig a kisebb rész, a házán kívül maga is rabolt, sőt kegyetlenkedett is, de otthon menekülteit mindenik rejtegette, védelmezte, a ruhátlanoknak csupasz testére ruhát adott s élelmezésükről gondoskodott. Főleg az oláhnak viselték magukat emberiesen.

Megkísérlem az említett lakásokra menekültek sorsát, a mennyire ide vonatkozó adataim nyomán tehetem, röviden ismertetni.

A néhai Czirner József házában történtek. id. Czirner József kereskedő napló jegyzeteiben, ekép beszéli el:

„Hétfőn éjjel 11 óra körül, mikor a katasztrófa már kezdetét vette, egy oláh az ablak alatt elmenve bekiáltott, ezt. kérdezvén: itthon vagy Czirner? Atyám az utcára nyíló ajtót azonnal kinyitotta és tudakozta tőle, hogy mi történik a városban? „La Aiudu ei pace“ (Enyednek vége) feleli a kérdezett oláh, hanem te légy nyugodt, folytatja, zárd be az ajtót és ne nyisd meg senkinek, mert én visszajövök és megfoglak védelmezni.

Az ajtót nem lehetett hosszasan zárva tartani, mert az oláhok berontottak, aztán jöttek egymásra, mint az áradat, de szerencsére mindig akadt köztük olyan, ki atyámat jól ismerte és nem engedte, hogy az ismeretlenek bántalmazzák. — Eközben megérkezett az az oláh is, ki Ígéretet tett vala, hogy atyámat megfogja védelmezni s csakugyan védelmezett is minket reggelig, s ekkor házunktól távozott azon kijelentéssel, hogy ő is megy rabolni valamit, de hagy maga helyett más őrzőt, kiben szintén megbízhatunk.

Ez, valamint az előbbeni, ki házunkhoz vissza-vissza tért, egymást váltogatva, tisztességesen oltalmaztak kedden\*) egész nap.

Eközben a piacon raboltak, az utcáuk a magyar embereket, kiket utolértek, lelőtték, leszúrták. Az embertelen öldöklés, a rablás isszonyu látványt nyújtott, melyet mi ablakainkból kétségbe esetten néztünk s remegve lestük a pillanatot, mikor a sor reánk is elfog kerülni.

Az nap esti 9 órakor családi tanácsot ültünk s megvitattuk, hogy az adott borzasztó viszonyok között mi lenne részünkről a leghelyesebb teendő.

Anyám átfutott a szomszédunkban lakó Mán János kereskedőhöz, ki oláh volt. Azon célból szaladt oda át, hogy tőle családunk részére oltalmat kérjen.

A szerencsétlen Mán udvarán anyám szemei előtt borzasztó kép tárult fel.

Mintegy 12 halottat talált ezen a telken, ezek között magának Mánnak, továbbá dr. Vízinek hulláját. Ezen két egyén hül-

\* Január 9.



lája még felismerhető volt, de a többieké nem, mert Mán felgyújtott és leégett lakása tüzétől nagyrésztben megvoltak égve. Megiszonyodva tért vissza anyám s beszélte el nekünk a Mán udvarán látottakat.

Eközben többen menekültek hozzánk értesülvén a felől, hogy nálunk a menekülhetésre némi remény még létezik. Hozzánk húzódtak mintegy 30-an.

Anyám ezt látva, most már Raduczhoz sietett, ki velünk átellenben lakott s ő is mint Mán oláh és kereskedő volt. Azért sietett Raduczhoz, hogy családunk és a nálunk rejtőzködő menekülők részére az ő védelmét nyerje meg.

Mikor oda érkezett, a Radutz lábairól a csizmát épen húzta le egy oláh. Anyám kérte a rabló oláhot, hogy ezen szegény embert ne bántsa hisz ő is oláh, mire a rabló azt felelte: frátye, „frátye, da brinzá ei pe bány“. (Testvér, testvér de a túrót pénzért adják\*) azonban anyám további kérésére Radutznak mégis megkegyelmezett s ezután a helyett, hogy ő vett volna min két oltalma alá, maga is rémülten hozzánk menekült át s helyezkedett a mi oltalmunk alá. A szerdára viradó éj tűrhetően folyt le. A házunknál velünk együtt nyomorgó menekülőknek és az őrtálló oláhoknak hordtuk a bort pinczénkből az egész éj folytán.

Szerda még borzalmasabb nap volt. Ezen napon már alig bírtuk magunkat fenntartani. — A menekülők az udvar felőli 3 szobában vonták meg magukat. Minduntalan jött egy-egy csoport oláh s követelte, hogy a menekülőket adjuk ki, mert itt ilyenek sokan vannak.

Én akkor 13 éves gyermek voltam s csodálatos képen kevéssé féltem tőlük.

Mikor láttam, hogy lakásunk elé oláh csoport közeledik, az utczára nyíló ajtót hirtelen bezártam s azon pillanatban a menekülőket is figyelmeztettem, hogy húzódjanak az udvarra, kertbe, a ház hiújára; ami mindannyiszor meg is történt. Ekkor aztán a rablók előtt az ajtót kinyitottam s mutattam, hogy akárki állítsa az ellenkezőt, itt családunk tagjain kívül nincs senki. Valahány-

\* Oláh közmondás.

szor az oláhok távoztak, a didergő zaklatottak mindafmyiszoi<sup>1</sup> visszatértek a szobákba fűtőzni. Így tartott folyton ez a zaklatás az nap délutánig.

Szerdán délután a piac körül már csaknem minden kereskedés és épület lángban volt, az öldöklés még az eddiginél is nagyobb mérvet öltött.

Anyám értesült, hogy a szomszédunkban emelkedő „Borsos“ féle épület emeleti részében egy leány fekszik betegen, az épület fedele pedig ég. Pár ott ácsorgó oláhnak néhány ezüst húszast adott, hogy a szegény beteg leányt ágyastól hozzák onnan le s a bizonyosnak látszó tűzhalál karjai közül mentsék ki. Az oláhok a beteg leányt le is hozták, de hogy azután mi történt vele nem tudom.\*)

Ugyanakkor anyám, ki folyton jött-ment, a hol és a kin lehetett segített, azt is látta, hogy egy fegyveres oláh abba mesterkedik, hogy egy kézre kerített szerencsétlen magyar embert megöljön. A letérdepelt emberre szegzett lőfegyver kakasát cserszintgett.e is eleget, de az rősz kovás puska lévén, nem akart elsülni. Ekkor oda megy anyám, az oláhnak négy ezüst húszast markába nyom s kéri, hogy kegyelmezzen ennek a szerencsétlen embernek.

Meg is kegyelmezett.

Ez a kegyelmet kapott magyar ember volt az utolsó házukhoz menekülő.

Az nap este felé már nekünk is távoznunk kellett valamerre. A mi részünkre sem volt többé kegyelem. A védelem is megszűnt ekkor. Alkonyat körül bejött hozánk egy falusi fiatal paraszt százs s kijelentette, hogy már Még volt a kegyelemből, takarodjunk innen azonnal, ellenkező esetben úgy minket a háziakat, valamint a menekülőket sorba állítat s egytől egyig lelövet. Én ezt a menekülőknak tudomásukra hoztam, mire azok szétoszlottak s mentek a merre mehettek. Szülőim is összeszedtek minket 4 gyermeküket s egy kevés pakkal kezünkben fel-

\* Borsos Lajos ügyvéd leánya volt, Lujza. Életben maradt. Nevezett Borsos Lajosnak egy fia Károly, akkor szintén beteg volt. Mint tifuszban szenvedő beteg gyermek követte menekülő anyját valamerre ez húzódott. Borsos Károly is életben maradt. Borsos Lujza (Mihályi Károly tanár nejének volt nővére), később Záfiry Károlyné.

mentünk a „Porondra“ egy Hirtsága nevű oláh ismerősünkhöz. Szívesen fogadott s ígérte, hogy megfog védelmezni.

Velünk jött Hajdú József festő is, ki teljességgel nem akart elmaradni tőlünk.“

A Gréf József lakásába is sokan 50-en 60-an vonták meg magukat. Ide menekültek át jan. 9-ének reggelén a többek között azok mind, kik a katasztrófa első éjjelét az özv. Tóth Józsefné piacz sori lakásában nyomorogták át, tehát az öreg Bernád Péter kapitány is, ki amint láttuk amaz éj folytán kétszer nézett szembe a halállal.

Grétnek is, mint Czirnernék a vidéki oláhok között sok jó ismerőse volt s ez úton a derék polgárnak sikerült is annyit elérnie, hogy házában vérontás nem történt.

Az ide menekült nők nagy része már kedden délelőtt oláh női ruhába volt öltözködve. Ezeket a rablók gúnyolták, lökdösték, értékesebb holmijoktól megfosztották, de közöttük nem gyilkoltak. Úgy a menekülő nők, valamint a háziak kétségbe esett erőfeszítést fejtettek ki, hogy a férfiakat a dühöngők fegyvereitől megmentésük. Ezeket minden lehető módon rejtegették, életükért rimáncodtak. Tudomásom szerint a férfiak közül sem gyilkoltak le itt senkit.

Dél körül nagy robajjal lágyult a „Lukáts“ féle gyógyszer-tár, mely a Gréf lakásától 20—30 lépésnyi távolban volt. A gazdagon felszerelt gyógyszer-tárban és raktárában elhelyezett jelentékeny mennyiségű szeszfélének lobja szét hányta a gyógyszer-tári helyiség boltívezetét, keresztül tört az emeleti részen s az ily módon magának szabad utat nyitott láng és füst szokatlan magasságba csapott fel a levegőben. Pár percz alatt a tűz az egész nagy emeletes épületet elborította s a láng az ajtón és ablakokon is nagy erővel csapódott ki. A Gréf házában levő menekülők ettől a közvetlen közelükben dühöngő pokoli tüztől megremülve s mert a folytonos zaklatást sem bírták tovább kiállani, menekültek innen is, ki a merre menekülhetett.\*)

\* *Özvegy Szász Pálné* közlése alapján.

Az öreg Bakk János is, ki ezen nap egész délelőttjén a saját telkén levő istálló hiujából nézte a pusztuló várost, azt állítja, hogy a „Lukáts“ féle gyógyszer-tár felrobbanása borzasztó látványt nyújtott. A láng a robbanás első percében szédítő magasságba csapott fel.

Mán János kereskedő volt. Ekkor már 60 éves, humoros, becsületes öreg ember. A piac során a patak közelében lakott, hol jelenleg Jakab Károly ruhakereskedése van berendezve.

Szomszédja s igen jó emberre volt dr. Vizi József, egy élete derekán levő magas, erőteljes, kissé elhízott ember, tanult, és eléggé keresett orvos.

Vizi nagyon bízott, hogy Mánnál bántódása nem lesz senkinek. Annyira bízott, hogy súlyosabb betegek közül némelyeket, ezek között Kováts Józsefné szül. Gálfi Rozáliát, ezek rimánkodására, már a katasztrófát megelőző estén, Kováts Józsefnét kedden reggel, a Mán beleegyezésével ide szállította. A katasztrófa kitörése után a halálra rémültek úgyszólván özönlöttek ide és Mán lakásának minden szobáját csaknem a gyúródásig megtöltötték.

Itt voltak a többek között Veress Károlyné négy gyermekével, dr. Vizi, Kovács Sándor paczalkai birtokos s megyei szolgabíró, Farkas Dániel, Mán Emánuel, Kováts József ügyvédné, leánya: Kováts Károlina

Hihetőleg a Mán lakásába is már a katasztrófa első éjjelén betörték a rablók s azt mivelték itt is, mint más helyeken t. i. raboltak, ittak, gúnyolódtak, de kedden (9-én) délutánig mint a Czirner és Gréf házában, itt sem gyilkoltak.

Mikor Veress Károlyné gyermekeivel, Magyar-utcai lakásából, kedden dél körül ide nagynehezen eljutott,\*) a Mán házában még nem volt nagy baj. A lakás gyúrva volt menekülőkkal. Ezeket értékesebb holmijuktól fosztották, vetkeztették, de közöttük ekkor még nem gyilkoltak.

Az nap délután azonban megjelenik egy csoport oláh. Garáználkodnak, kutatnak, rabolnak s e közben rátalálnak Kovács Sándorra, ki benn a házban rejtőzködött. Kovács egy magas, kissé elhízott, akkor 40 éves korú, erőteljes férfi volt. Mint eré-

\* A piacon Veress Károly ügyvéd két nagyobb fiát Károlyt és Kálmánt egy oláh letérdepeltette s fegyvert szegzett ráik. Minek előtte a gyermekekre szegzett fegyver elsült volna, egy más oláh oda sietett s vitázkodik társához így szólott: „szégyeld magadat, hogy gyermekeket akarsz gyilkolni“. Ezen megjegyzésre a vitázkodik csakugyan megszégyelte magát s a letérdepeltett két gyermeknek megkegyelmezett.

Veress Kálmán jelenleg feleynedi ref. pap; Károly mint kitűnő tanuló halt el 22 éves korában, 1862-ben.

lyes szolgabíróra az oláhok sőt a magyar parasztok közül is, igen természetesen sokan nehezteltek. A mint a szerencsétlen embert meglátják, egyik a rablók közül gúnyosan nevetve így szól hozzá: „Áh! itt vagy Kovács, drága Kovácsom itt vagy?” s ezzel az erős férfiúra rohannak s hurczolják ki az udvarra. Ugyanazon pillanatban megtalálják dr. Vízit is. Őt is mint Kovácsot az udvarra vonsozták, hol mindkettőt letérdeltették s meglőtték. Kovács Sándort vállában találta az otromba golyó s onnan egy darabot kiszakított. Ezután hasra fordították s az ott jelenlevők mindenike annyit igyekezett ráverni, a hány botütést tőle mint szolgabírótól kapott s így addig vágatott, míg a vállán kapott seb és a botütések okozta fájdalom miatt meghalt. A szintén nagy kínok között haldokló dr. Vízinek pedig üterét tapogatták, mely otromba eljárás, a rablók gúny kaczaja követette mindannyiszor.\*)

Ezen borzasztó jelenet láttára, a ki csak tehetett menekült innen, de nem tehetett ám mindenki, mert csakhamar itt is megjelent Nemes Joun, kit a rezidentiában és a rom kath. templomban ugyané napon véghez vitt gyalázatos tényeiből már ösmerünk.

Ez az ember, kinek nevéhez Nagyenyed pusztulása alkalmából annyi átkos emlék fűződik, parancsolta embereinek, hogy a kik a Mán lakásában vannak, azokat gyilkolják le, a mi meg is történt. Legyilkoltatott itt összesen 17 egyén, nők férfiak. Ekkor ölettek meg: Kovács Sándor és dr. Vizin kívül Farkas Dániel, Mán Emánuel, egy Miskólczi nevű postatiszt, ki véletlenül ép ekkor jött a Királyhágón túlról N.-Enyedre.

Az embertelen gyilkolás befejezése után a Mán házában is tüzet adtak, melytől a 17 hullá, a Kovács Sándor és dr. Vizi hullájának kivételével megégett. Elevenen oda égtek azok a súlyos betegek, kiket dr. Vizi szállított volt e helyre.

Az is érdekes, hogy Nemes Joun jónak látta a Mán házában tanúsított vitézségével még dicsekedni is.†)

\* Veress Rálmán, Süllösi Károlyné és Lukatsfy Viktor közléseik; továbbá a „Honvéd” 1849. évi 25 számában olvasható közlemény alapján.

† Viskóczi Henrich jegyzetei és Túri Ferenc közlése alapján. Túri István megszámlálta az itt legyilkoltakat s 17 hullát talált, a legtöbb a Mán háza tüze-től meg volt égve.

Így nem kíméltük a felkelő oláhok Enyeden még saját véreiket sem, ha azok nadrágban és kaputban jártak s ha a magyarok irtására velök nem szövetkeztek.

Czinege István, 68 éves kora daczára is erőteljes férfiú volt. Művelt, szellemes, úri ember. Nagyenyed városának több rendben és sok év során tevékeny, becsült főhaduagygya.\*)

Véralkotánál, összeköttetéseinél fogva a konzervatív irány felé hajlott, mit Enyeden akkor töle rász néven vettek ugyan, de azért mint művelt úri ember köztisztelésben és becsülésben állott mindvégig.

A „Magyar-utczában“ lakott, hol jelenleg a „Donogány“ ház foglal helyet. Az 1848 évi országos mozgalmak megindulásakor már özvegy vala.

Egyik fia István, az osztrák hadseregben szolgált, mint huszár kapitány, másik Ferencz az erdélyi kir. kincstárnál (Thesaurarius) Nagyszebenben, harmadik, József Gyulafehérvárt a pénzverdénél. Csak Ágnes és Karolina leányai voltak mellette a katasztrófát közvetlenül megelőzőt időkben, kik közül Ágnes gyógyíthatlan lábbaja miatt folytonos ágyban fekvésre volt mostoha sorsa által utalva.

Karolina már a katasztrófa első éjjelén menekült Sáska Mihály családjával M.-Lapádra s így az öreg Czinege csak Ágnessel maradt lionn.

Hogy házát elhagyja, arra még csak nem is gondolt. Ágyban fekvő, szenvedő leányától megválni, s ezt a legnagyobb veszélyben egymagára hagyni, szíve nem engedte.

Ilona maradt tehát s itt várta be annak megtörténtét, mi reája volt mérve. Ez pedig, a mint mindjárt látni fogjuk; tragikus vala.

A katasztrófa bekövetkezte után a szomszédok közül az ő házánál is többen kerestek menekülést, kiket a mennyiben hatalmában állott, védett is. Január 10-ig a rablókat, kik igen természetesen őr is zaklatták, sanyargatták, ajándékozásaival, tekintélyével s az oláhok között lévő jó ismerőseinek, a múlt időkbel lekötelezettjeinek segítségével szelídebb eljárásra tudta hangolni

\* Így nevezték Enyeden a város első tisztviselőjét 1872-ig.

de ezen nap délelőttjén, 11—12 óra között a katasztrófa az ő házában is bekövetkezett.

Mielőtt ennek lefolyását elbeszelném, egy rövid kitérést kell tennem.

Enyed régi idők óta, 1848 derekáig egy lovas ezred állomás helye volt.

Tözs kara egészben itt lakott, a legénység egy része azonban Krakkó, M.-Igen és Sárd falukban helyzetetett el. A harminczas évek derekáig József huszárok u. n. „Veress csákósok“ állomásoztak Enyeden, 1836-ban azonban ezen szép huszár ezredet egy svalizsér ezred váltotta fel, valószínűleg azért, mert a Bethlen főiskola kebelében, a harminczas évek elein keletkezett szomorú emlékü viszály alkalmával, mely a „Szász Péterfi per“ név alatt ismeretes s 1836-ban az erdélyi főkormányshoz beavatkozását is maga után vonta: ezen élénk, puritán magyar város az Uralkodó ház előtt rász színben lett bemutatva s ebből folyólag a katonai főhatóság czélszerűnek látta, a József huszár ezredet, melynek legénysége nagy részben magyar fiukból került, itt olyan katonasággal cserélni fel, melynek szellemén az Enyedet uraló szabad elvű, hazafias érzület nehezebben törhet rést, mint a Veress csákós huszárokén.

Az enyedik azonban a svalizser tiszteteket is megbecsülték, társas köreikbe örömmel befogadták s ez úton a svalizser ezred tiszti karának becsülését, jó indulatát és rokonszenvét is csakhamar megnyerték s állandóan bírták. Maga Lozenau, ki Holner b. ezredes után 1847-ben jött Enyedre, mint lovas alezredes, azon egy év alatt, melyet Enyeden töltött, ezen város légkörében magát elég jól érezte s az enyedi intelligencia pár tagjával mondhatni barátságos viszonyban állott. Ugyanezt lehet mondani a többi tisztokról is.

Miután az enyedik közül a beavatottabbak tudták, hogy Lozenau a katasztrófát közvetlenül megelőző napokban hol Gyulafehérvárt, hol ezen városhoz közelfekvő falvakban táboroz: reménykedtek, hogy ezen lovagias katona szívében, a szerencsétlen enyedik iránt a szájalom érzete felébred s egy lovas századot Enyedre indít, vagy ő maga jön el azzal, hogy annak a

borzasztó embertelenségnek, mely e városban dühöng, végét szakítsa.

Lozenau, ki csakugyan Enyed közelében és pedig Obrázsán táborozott, érezte is az erkölcsi felelőség súlyát s daczáára annak, hogy a magyarokkal teljességgel nem rokonszenvezett: sajnálta Enyedet s az enyedieket, de megmentésükre nem tett, mert nem tehetett semmit.

Hogy nem tehetett ez irányban semmit, bizonyítja egyebek mellett a következő eset:

Apfler svalizser főhadnagy, mikor Obrázsa magaslatairól jan. 9-re viradólág meglátta, hogy Enyed ég, Lozenauhoz ment s könynyozó szemekkel kérte, hogy bocsásson rendelkezése alá néhány lovast, kikkel ő jöhessen Enyedre s itt lévő jó ismerősei közül mentse meg azoknak életüket, kiké még megmenthető „mert Enyeden úgy mond sok jó ismerősünk van“. Erre Lozenau szintén részvétel felelte „tudom hogy Enyed ég, pusztul, a szerencsétlen várost lelkemből sajnálom, de megmentésére nem tehetek semmit.“

Így érzett Lozenau Enyed iránt, daczára annak, hogy ezen város fiataltsága 1848 késő tavaszán, egy a b. Kemény Dénes vagy más valakinek tiszteletére rendezett fáklyás estély alkalmával, eléggé meggondolatlanul és tapintatlanul őt inegmacskamuzsikázta s utczára néző ablakait betörte.\*)

Apfler a Lozeuautól kapott válaszon nem tudott megnyugodni.

Neki, mint szeretetre méltó gavallér katonának valóban sokan voltak ismerősei Enyeden. Főleg a néhai Balogh László birtokos és liajósmester házához járt el gyakran azon pár év leforgása alatt, melyet mint svalizser kadét őrmester, ezen városban töltött.

Sőt úgy állott a dolog, hogy néhai Balogh László vagyonos úri ember három leánya Róza, Anna és Máli közül ez utóbbit mihelyt tervezett nősülése lehetőségessé váland, nőül veszi.

Ő tehát mindenek felett mátkája sorsára gondolt, mikor Enyedet pusztaiében látta s az a gondolat, hogy az oláhok lánzdzsái által mátkája is elpusztulhat, nemes szívének nyugtot sehoggy sem engedett.

\* Lozenau akkor a „Magyar-utczában“ a „Benedek ház“-ban lakott.



Annyit tett is, hogy jan. 10-én éjjel, mikor Lozenau Obrászárol Buzásbocsárdra húzódott át, ő útját Enyednek vette s reggel Enyeden is volt. Hihetőleg a Balogh család után kutatva, az nap délelőtt Enyed lángban álló utczáin, egy magára, alá s fel lovagolt.

Az öreg Czinege, kinek István nevű fia, mint lovas kapitány szintén az osztrák hadseregben szolgált s ezen viszonynál fogva Lozenauval s a többi Enyeden állomásozott svalizser tisztekkel jó viszonyban élt, mikor Apflert ablakai előtt a „Magyar utcán“ vágatva lemenni látta, megörvendett; hinni kezdette, hogy Enyed mentésére osztrák katonaság érkezett.

Gyorsan múltó öröm volt.

Apfler, miután azokat kiket keresett, a roppant zűrzavarban meg nem találta, Enyedről távozott s visszatért századához Buzásbocsárdra. \*)

Apfler volt az, kiről némelyek akkor Enyeden azt hitték hogy Lozenau alezredes.

Január 10-én reggel, a „Hidas“ nevű aranyosszéki községből Enyed irányában menekülő oláhok ide hírül hozták, hogy említett községet, az napra viradó éjjel, az aranyosszéki nemzetőrök kirabolták s leégették.

Hogy kik, miért és minő mérvben dúlták fel a tisztán oláh nemzetiségű határőrök által lakott Hidas községet, arról később fogunk részletesebben szólni, e helyen csak annyit jegyzek meg, hogy ezen hírnek vétele, az Enyed feldulásával foglalkozó oláh táborokat roppant mérvben felizgatta. Ezután többé nem volt kegyelem. A magukat föld részeggé le nem ivott oláhok, az égetés és gyilkolás borzasztó munkáját fokozott mérvben folytattak itt tovább. Nem csak, hanem az Enyeden lakó oláhokat is tűzzel és halállal fenyegették, ha hajlékaikban, vagy telkeiken magyarokat rejtegetnek

Szerdán, vagyis jan. 10-én Enyed utczáin a magyar ajkú legyilkoltak száma megkétszereződött s az emésztő lángok is nagyobb mérvben hamvasztottak a város minden részében.

A minden hajlékból és rejtekhelyeikről kizaklatott menekülők siettek innen el a környék falvaiba, vagy a vadon erdőkbe, szőlőhegyek pásztói-lakaiba, szóval bárhová, bármely irányba, csak-hogy Enyeden ne maradjanak, hol 10-én, a még ott nyomorgó magyarokra nézve, valóban az utolsó Ítélet ütötte fel a maga sátorát. Némi szerencsájukra szolgált az a körülmény, hogy ezen napon estve felé, hihetőleg attól való félelemből, hogy Tordáról magyar csapatok indultak ki s Enyed felé tartanak s a kombinált támadást Hidasnál kezdték el, mi fájdalom nem volt igaz, az oláh táborok egy része innen ki lett vonva. Ha ez meg nem történik, 11-re virradó éjjel Enyeden magyar ember aligha maradt volna életben.

Ezek után térjünk vissza a Czinege házhoz.

Délelőtt 11 óra körül egy csoport oláh, legnagyobb részben fiatal tribünök, fékezhetlen dühösséggel beront Czinegéhez. E perczben összesen 21-en voltak együtt eme hajlékban, magyarok.

A megrohanok legelsőben az ajtókat állották el, hogy egy lélek se menekülhessen onnan. Azután karddal, lánccsákkal Czinegére rohantak. Az erős férfi némi ellenállást fejtett ki, de pár perc múlva már annyira összevissza lett szúrva, vagdalva, hogy háza küszöbe előtt, hová nagy nehezen kivergődhetett, csakhamar iszonyú kínok között meghalt. Egyidejűleg megrohanták és hasonló módon legyilkolták a többi menekülőket is. Legyilkoltak itt összesen 18 egyént. Eme lakásban a szó teljes értelmében vértócsák képződtek. A szobák megteltek haldoklók és halottakkal. A mészárlás és dulakodás közben két nőnek sikerült menekülnie, kik Szebenbe vergődtek. Ezek vitték meg Czinege Ferencznek az atyja házában történt mészárlás hírét.

Czinege Ágnes ágyában fekvé tehetetlenül nézte végig a a szemei előtt véghez ment mészárlást s mikor annak vége lett, az iszonyú lelki fájdalom görcsös sikoltásával ajkain kiáltott a mészárlást véghez vittekre: „Gyilkosok!, ha atyámat s ezeket az embereket megöltétek, most már jöjtek és öljétek meg engemet is.“

A folyton „gyilkosok“-at kiáltozó szerencsétlen nőt ágyából a szoba közepére vonszolták s ott agyba-főbe verték őt is, míg azt hitték, hogy meghalt.

Nem halt meg, csak ájultságba esett. A gyilkosokkal egy bestia oláhné is oda vetődött s mikor a véres munka befejezést nyert, ez a bestia a halottak között levő Czinege Ágnest lepökte s így szólott: „Ni, inke balé spurkate aztá o zisz, ke női szintyem gyilkos“. (Nézétek meg ez az ocsmány mondotta, hogy mi gyilkosok vagyunk.)

Czinege Ágnes kevés idő múltával magához tért, de borzasztó fekhelyéről nem bírt mozdulni. Egy igen kedvelt macskája volt. Ez a hű állat simult hozzá s testével kebelét melengette. A szomszédban lakott egyik ösmerős nőcseléd is később oda vetődött, a szenvedőnek vizet vitt s tátongó sebeit borongatta.

Január 13-ig nyomorgott ezen isszonyú helyen és körülmények között étlen, ajtó és ablak nélküli szobában, mikor a Marosszentkirály felől Enyedre jött néhány császári katonával, testvére Karolina is hazatért. Ágnest atyja házában megtalálta, aztán a katonaság mindkettőjüket több százra menő más szerencsétlenekkel együtt elszállította, előbb Tövisre, hol a két Czinege nő testvér Szuini grenitzer huszár százados lakásában nyert elszállásolást; honnan néhány nap .múltával fítestvérük József Gyulafehérvárra vitte magához.\*)

A H e n d e l J á n o s harangöntő tövisutezai lakásába is menekültek többen a vész kitörését követő órákban, többnyire enyedi szászok s ezek között a jan. 1-én fogságra hurezolt Virágháti József városi tanácsos neje és Judith nevű leánya. Hendelék a hozzájuk menekülő magyarokat nem nagyon szívesen látták attól való félelemből, hogy ha magyart rejtegetnek: a bősziült oláhok őket is legyilkolják.

Kiraboltak itt is mindenkit, de gyilkolás nem fordult elő. A tűzveszély üzte szét inén a menekülőket már 9-én délután. A nagyobb rész Hank főbíró vezetése alatt, Tövis irányában, a többi a „Farkas patak nevű közeli erdőségbe menekült“.\*\*)

Schmidné (Kobiné) egy szász nemzetiségű, már hajlott korú özvegy nő volt. A „Porondon“ lakott a Polgári féle házban. Nagyrésztben női kézi munkája keresményéből tartotta fenn magát, tisztességesen.

A katasztrófa beállta után őt és házát szász nemzetőrök vették oltalmuk alá, kik egymást felváltva, házánál szakadatlanul őrt állottak.

A nemes szívű nő, ezen őrizet tudatában, hajlékát jó ismerőseivel nemcsak szívesen megosztotta, sőt ezeket még hívta magához. Tömegesen is húzódtak hozzá menekülők, úgyannyira, hogy az eléggé szűk hajlékban néha 60-nál is többen voltak egyidőben együtt.

Itt voltak többek között a Mán házától elfutott Veress Károly ügyvéd neje, gyermekeivel, továbbá Mester Ede gyógyszerész neje, Mester Károly ügyvéd neje, gyermekeivel, Varró Farkas postamester neje, Ferencz nevű csecsemőjével, Bálint Sándor postatiszt, Kovács Gábor levélhordó s mások.

Schmidné házánál a menekülők valami nagy zaklatásnak nem voltak kitéve. Az őrtálló szász nemzetőrök a rablás szándékával ide közeledő láncsás oláhoikat visszautasították, de annál többen jártak ide tribünök. Szegény Schmidné folyton süttött, főzött nekik s ők a hosszú terített asztalok mellett vígan lakmároztak s a szerencsétlen siró és jajveszéklő menekülőket, kik közöttük úgy érezték magukat, mint a farkasok vermében, vérig sértőleg gúnyolták, durván szidalmazták ugyan, de tettelesen nem bántalmazták.

Az alsóbb és magasabb rendű tribünök leglátogatottabb gyűlö és étkező helye a Schmidné háza volt. Állítólag maga a fővezér Áxentye is megfordult itt törzskarával jan. 9-én délután s jóízűen ozsonált.\*)

Szerdán, azaz 10 én délután azonban a menekülők innen is ki lettek zaklatva. A rablók, miután a szász nemzetőrök ellenszegülése miatt innen őket másképp ki nem zaklathatták, a Schmidné istálójának tüzet adtak, mely tüztől később a lakás fedele is meggyúlt, mire a menekülők Schmidnével együtt elszaladtak innen

\* Veress Kálmán felenyedi ref. lelkész határozottan állítja, hogy Áxentye jan. 9-én d. u. Schmidnénél megfordult s törzskarával ott ozsonázott. Özv. Varró Farkasné, kinek közlése alapján írom a Schmidné házánál történeteket, nem tudja, hogy Áxentye megfordult-e ott vagy nem, mert ezen embert személyesen nem ismerte; aztán meg szomorú gondolatai és siró csecseméje, figyelmét egészen lekötve tartották.

is s egy részök a „Felső-Porond“-on lakó oláh ismerőseinél vonta meg magát, a másik rész pedig Felenyedre húzódott.

Özvegy Straub Józsefné a serfőzdeben lakott. Tisztességes, vagyonos polgárnő volt.

A Straubné lakását jan. 9. és 10-én méltán a sebesültek kórházának lehetett nevezni. üdvei, hátával voltak a szobákban könnyebb és súlyosabban sérültek, kik sérüléseiket többnyire a rezidentiában, vagy más helyeken kapták s sebeiket itt szitatták, kötözgették. Ide többnyire azok húzódtak, kik a rezidentia telkéről szaladtak, miután ezt a telket amattól csak a malomárok választja el.

Ilyen menekülők 50-en is rohantak onnan ide s innen ismét vissza oda, egy időben, mint a vihar által háborgatottjvizek hullámai, melyek annak ereje által, hol egyik, hol a másik part felé nyomatnak. Volt időpont, mikor itt 60-an 70-en is lehetek egyszerre együtt, máskor meg nem maradt a háziakon és nehéz sebesülteken kivül mondhatni senki. Ez a lakás a cigánysor közvetlen-közeiében fekvén, az ott tartózkodó menekülők különben is rémületes helyzetét, a halálra rémült cigányok szakadatlan és siketítő jajveszklései tették még rémületesebbé s elviselhetetlenebbé.

Straubné is mint Czirnerné és Schmidné, a hozzá menekülőket szívesen fogadta s lélekjelenlétét — mint amazok — ő sem vesztette el. A dühöngőket erkölcsi erejével és folytonos pénzbeli ajándékozásaival emberiesebb eljárásra igyekezett rábírní, mi időnként sikerült is, mindazonáltal embertelen eljárás itt is fordult elő elég. Főleg a rezidentiában garáználkodók tettek ki itt is magukért. A nőket zaklatták; pénzüktől, ruházatuktól megfosztották, ütlegelték, minden módon rémítették.

Itt múlt ki nagy kínok között az öreg Czájler Adámné, ki lösebet szentkirály utcza lakásában kapta s súlyosan sérült testét csak nagynehezen bírta ide vonszolni.

A Straubné lakásában még 11. és 12-én is lézengtek meztelen testüket hányt-vetett rongyokba csombojitott, halálra éhezett és zaklatott menekülők, kiket borzasztó helyzetükből részint az első magyar mentőcsapat, részint jan. 13-án Lozenau katonái szabadítottak ki.\*)

\* Özv. Török Józsefné, Horvát János stb. szemtanúk elbeszélései alapján.

H i r c s á g a Juon közönséges oláh, néhai Lengyel György ügyvéd zsellére volt. Jó igyekezetű, 55—60 éves korú ember. A „Felső Porond“-on lakott, közel a papír-malomhoz. Volt egy nagy korhantó veje. Ez a vitéz! vő, valamelyik oláh táborban szolgált mint kisebb tribün féle s nagy ellensége volt a magyaroknak.

Az öreg Hircságának nyomorult kis lakása folyton tele volt menekülőkkel. Megfordultak nála azok csaknem mind, kik a Keul István és Czirner József lakásából kilettek zaklatva.

Ide húzódott a többek között özv. Péterfi Lászlóné is.

Ezeket Hircsága szívesen fogadta, biztatta, oltalmazta; a reájok agyarkodó oláhokat házából kiutasította; a remegő menekülőkért azokkal szembeszállt ott.

A becsületes öreg oláhot korhantó veje szidta, fenyegette, mert házában magyar menekülőket rejteget s agyarkodott a szerencsétlenekre, de az üreg oláhnak sikerült vejét tekintélyével mindannyiszor lefegyverezni s vele szemben annyit elért, hogy ez a menekülőket tetlegesen nem bántalmazta.

De jöttek mások s megint mások.

Ezek a menekülőket zaklatták, kirabolták. Az öreg házigazdát felgyújtással s ülással fenyegették.

Grúza Isztráyi kapitánya Boros-Bocsárdon legyilkolt Péterfi László proffessor özvegyét a Hircsága házában megtalálván, hogy a szerencsétlen nőtől pénzt kapjon, őt hajánál fogva megragadta, nyakát a küszöbre tette, egyde kezével bárdot emelt s fenyegette, hogy nyakát ketté vágja, ha nem ad pénzt.

Hircsága. mikor vérei kérdőre vonták, hogy hogyan merészkedik hajlékába magyarokat fogadni be, — ezt felelte; „h o g y - n e f o g a d n á m hajlékomba ezeket a szerencsétlen embereket, hisz ily időben, a melyik embernek szíve van, még a kutyát is bebocsátja a tűzhely alá.“

Id. Czirner József szemtanú, napló jegyzeteiben ide vonatkozólag ezeket írja: „Othonunk elhagyása után egy Hircsága nevű ismerős okához mentünk, ki házába befogadott s ígérte, hogy megvéd. De itt sem lehettünk sokáig csendességben, mert 10-én

estefelé bejött ide Prodán a vezér s parancsolta nekünk, menekülőknél, hogy menjünk a lágerbe (tábor), atyám azonban nem akart mozdulni s így szólott Prodánhoz: „ha megakarsz ölni, itt benn is megölhetsz, de innen ki nem megyek.“

Hosszas czívódás után Prodán megígérte, hogy nem vitet a lágerbe, ha atyám ad neki 100 frtot s ha reggelig (jan. 11.) onnan távozunk. Ha addig sem távozunk, akkor ránk gyújtatja a házat. Atyám adott neki a 100 frt. helyett, ha jól emlékszem 60 frtot s ezzel mi a lágerbe hurczoltatástól menekültünk.

Hajdú József az ágy alá bujt s az atyám és Prodán között történeteket ott hallgatta végig.

Prodán atyámtól a 60 frtot kezéhez kapván, Hircsága házától távozott s ment a szomszédos oláh házakba, hol szintén többen nyomorogtak menekülő magyarok.

Ezeket a szerencsétleneket rejtékhelyeikről rendre kicsalogatták azon kijelentéssel, hogy viszik a lágerbe.

Vitték is pár száz lépésnyire a patak partjára. Ott sorba állították s lelőtték.

Hircsága házából rémülve hallgattuk a puska ropogást, melyeknek következtében annyi szerencsétlen enyedi ember vesztette életét. Csütörtökön reggel korán, házigazdánk marháit szekerébe fogta, mi magunkkal hozott csekély mennyiségű podgyászunkat szekerére pakoltuk s elindultunk Csombord felé.

Az imitt-amott rejtőzködő menekülők minket távozni látván, jobbról-balról siettek hozzánk, szekerünket körülvették. Kis karavánunk néhány perez alatt egy nagy csoporttá nőtte ki magát. Hircsága vezetése alatt szerencsésen el is jutottunk Csombordra egy Nikodin nevű ismerősünkhöz, ki házába fogadott s oltalma alá vett.“

Az „Alsó malom“ a város éjszakkeleti végén fekszik.

Egy Zsimbuj nevű oláh ember volt benne a molnár, szilárd akaratú, erőteljes férfi. Az „Alsó malom“ is gyúrva volt többnyire oláh ruhába öltözködött menekülőkkel, kik iminnen-amonnan vergődtek ide.

Zsimbuj nem engedte, hogy hajlékába rabló oláhok lábaikat betegyék. Az ilyeneket nagy erélylyel utasította vissza lakása ajtaja elől. Remegő vendégeit bátorította, biztatta, molnár pogácsá-

val folyton vendégelte, mi az akkori viszonyok között rendkívül nagy jótétemény volt, mert a szerencsétlen menekülőket egyéb nyomorúságaik mellett még az éhség is nagy mértékben sanyargatta.

Hogy ez a derék oláh ember rabló és gyilkoló véreivel szemben minő erélyt bírt kifejteni, egyebek mellett eléggé bizonyítja a következő eset: Január 11-én dél körül egy csoport részeg, láncsás oláh az Apainda községébe vivő úton Enyedről hurczolt egy szerencsétlen magyar nőt.

A Zsimbujnál levő menekülők ezt az elszomorító jelenetet az ablakból nézték s figyelmessé tették rá a házigazdát is. Ez azonnal ajánlkozott, hogy a nőt kínzó kezei közül megszabadítja s magával hozza.

A menekülők Zsimbujt féltették s igyekeztek elhatározásáról lebeszélni, de siker nélkül. Valami ütő-vágó eszközzel kezében azonnal szaladt az említett irányba, a csoportot néhány percz múltával utol is érte, a rablókat nagy erővel jobbra-balra szétlökötte, a nőt tolluk elvette s magával lakásába hozta.

A szegény nő félig öntudatlan állapotban érkezett a malomba s vegyült az ottlevő menekülők közzé.

Ezt a menekülő csoportot az első magyar mentőcsapat vette oltalma alá s vitte jan. 12-ére virradó éjjelen Tordára.

Zsimbuj a forradalmi idő áldozatául esett. Ugyanis az oroszok elől Enyed romjai közül Torda irányában hátráló magyar vadászcsapat valamelyik tagja, Minszki közelében, honnan a szerencsétlen ember mi rosszat sem sejtve útját Enyed irányába folytatta volt, lelőtte.\*)

A „C s e r e m a l o m” - b a n e g y M á r i a nevű oláhné, megelőzőleg Szandimé lakott. Ekkor egy fiatal molnárnak volt neje. Ez a malom helyiség is gyúrva volt menekülőkkel, többnyire olyanokkal, kik a város területéről már ki voltak szorulva.\*\*)

M á r i a és ifjú férje mindent elkövettek, hogy a hajlékukban levő szerencsétleneket a kiraboltatás és megkínzástól megvédelmezzék. Ez nekik sikerült is.

\*) Fodor Miklós és Irimia Vaszilika elbeszélésük alapján.

\*\*) A „Csere malom” a Felső-Porond végén fekszik a városon kívül, közel Felenyedhez.



A fiatal molnár is áldozatul esett a szomorú harcban. Egy Fogarasi András nevű magyar nemzetőr lőtte le az oláhok iránt érzett leküzdhetetlen bosszús indulat által üsztönöztetve, nem tudva hű magaviseletét.

Popa Demeter szegény sorsú zsellér ember volt.

A Szentkirály utczában lakott akkor is, lakik jelenleg is. Éhez a becsületes oláh emberhez is menekültek néhányan; kiket ő ágyában, ágya alatt, lakása hiú padlózatán, istállója jászlában rejtegetett.

Nála sem öltek meg senkit.

Popa Demeter ma is életben van s mint teljesen szava bevehető szemtanú, jelen dolgozatomhoz néhány becses adatot szolgáltatott.

Szász Iliá birtokos nemes szintén oláh ember volt. Ő is a Szentkirály utczában lakott, hol jelenleg fia Atyim lakik. A kényelmes lakház alatt terjedelmes és jó móddal épült pincze van.

A katasztrófa bekövetkezte után a Sz. Iliával szomszédos polgárok, gyermekeikkel tömegesen szaladtak hozzá s helyezték magukat oltalma alá.

A házi gazda szívesen fogadta őket, de miután az Axentye féle tábor, mely embertelen magaviseleté által a más két oláh tábor közül kivált, főleg ezen utczában nyüsgött, Szász menekülő vendégeit nem merte lakásában rejtegetni, hanem a pinczébe helyeztette el s szigorúan meghagyta, hogy olyan csendesen legyenek, mintha a sírban volnának. „Ez esetben, mondá, jót merek állam, hogy életben maradtok, ellenkező esetben nem!”.

A felnőtt emberek csendesek is voltak, de az apróbb gyermekekkel meggyült a baj. Ezek időnként hangosan sírtak, az aggó szülőknek azonban sikerült őket mindannyiszor hallgatásra bírni.

Ha újabb menekülők jöttek: Szász ezeket is a pinczébe vezette, hol tűrhető helyzetben voltak mindannyian. A férfiak egy csapon levő hordóból csendesen borozgattak. Lehettek itt huszonötön, harminczan.

A házi gazda a szerencsétlen menekülők részére folyton süttetett, főzetett s ki leste a kedvező alkalmat, mikor nekik az

élelmet belophatta, mi nem volt könnyű feladat, mert lakása rendszeresen gyúrva volt fegyveres oláhokkal.

Ezeket is vendégelte, miután megkellett lennie.

A felkelők jó ideig nem vették észre, hogy az épület alatt levő pinczében magyar menekülők rejtőzködnek, végre megsejtették s beakartak törni oda is, de Szász I s fia Átyim erélyesen ellenük szegültek azt adván okul, hogy a pinczében bor van és ők meg nem engedik, hogy borukat felprédálják, miként a magyarokéval teszik. A rablók az erélyes fellépés következtében, szerencsére meghátráltak mindannyiszor, mi ha nem így történik, a Szász pinczéjében kétségen kívül nagy mészárlás ment volna véghez.

Így pedig az ott nyomorgó menekülők, magukkal hozott értékeesebb ingóságaikkal együtt bántatlanul maradtak. Ezen menekülő csoportot L o z e n a u katonái szabadították ki erősen szorongatott helyzetükből, január 14-én\*)

In dr e j szintén a Szentkirály utczában lakott és F. Sándor Jánosnak volt zsellére. Szegény sorsú oláh volt.

Ez már vitézkedő ember és az Axentye táborának egyik jelentékeny tagja volt.

Indrej a városon széltiben rabolt, sőt komoly vallomások .annak feljegyezve, melyek azt erősítik, hogy gyilkolt is, jelesen, hogy Halmágyi Sándor szabómestert ő gyilkolta volna meg.\*)

Mikor gazdája Sándor János hozzá menekült, felesége csipőre tett kezekkel, nagy hetykén így szólott: „No h á t ezt a házatfelgyújtatod i n k á b b, hogy sem nálunk hagydbérben t o v á b b r a is?“

Ezzel Sándor János valamely alkalommal fenyegethette őket.

Mindezek daczára Indrejék S. Jánost s másokat is, kik hozzájuk vetődtek hűségesen rejtegették, élelmezték. A milyen rossz ember volt Indrej házán kívül, annyira becsületes házán belül.

Bántódása nála sem történt senkinek.

\* Viskoczi Henriett jegyzetei.

A ref. papok egyik majortelkén egy Czónya nevű oláh lakott. Csendes természetű, becsületes ember volt.

Czónyánál is sok menekülő fordult meg, kiket a jó ember híven rejtegetett és védett.

Czónyánál sem gyilkoltak meg senkit.

Nák Ili a szintén szegény sorsú zsellér oláh volt.

Az Alszegeben lakott a Bethlen főiskola kertjébe vezető bejárattal csaknem átellenben. Nákhöz menekültek Besenyei Pál, Hammermann Jakab, Zsidó Mózes családjaikkal. Számos tagot számláló család mindenik, annyira hogy a Nák szűk lakását gyűrődásig megtöltötték.

A rablók ellenében menekültjeit Nák is becsülettel oltalmazta. Maga rendszeren őrt állott az ajtóban, neje pedig, részükre süttött, főzött.

Nák házában tetézte a nyomorúságot még az a körülmény is, hogy Besenyei Pál neje Veress Zsuzsánna, féltiben lebetegedett s világra hozta Katalin nevű leányát. Besenyei Katalin jelenleg özv. Bartha Lajosné.

Vérontás itt sem történt. Ezt a menekülő csoportot nagy részben szintén az első rendbeli magyar mentőcsapat szállította Tordára.

Legyen e helyen még két nemes érzésű oláh ember neve feljegyezve. Irimia (Ilosu) Vaszilikának hívták az egyiket, Konrad N.-nek a másikat

A „Salmen“ sikátor balsorán közel a patakhoz lakott a két ember. Veress Bálint ügyvéd zsellérei s egymásnak közvetlen szomszédai.

A halálra üldözöttek közül ezekhez is számosan menekültek olyanok, a kik ki voltak már zaklatva mindenünnen.

Irimiánál voltak a többek között Fodor Miklós, Szőlősi József mészáros nejével, Zsigmond András m.-béli birtokos hajadon leánya Anna.

Konrádnál mások, a két háznál összesen 12—15 egyén. Ez a két jó ember egyezsége lépett, hogy menekültjeiket kölcsönösen védelmezik. Egymásnak adott szavukat becsülettel meg is tartották. Mikor a házába tolnakodni akaró rablókkal egy nem bírt, segítségére ott termett a másik s viszont. Ha szép szóval semmire

sem mehettek, a rablókat erélyesebb fellépéssel utasítottuk vissza házuk küszöbe elé.

Nemes maguktartásával ők is elértek annyit, hogy házukba senkítsem gyilkoltak le.

A felkelő oláhoktól maga Irimiáné is annyira megirtódzott, hogy jan. 12-re viradólag, a házában volt Szöllösi Józsefekkel, az Újlaki Gusztáv honvéd hadnagy által vezetett magyar mentő csapattal Tordára ment. \*)

Szöcs András a Bethlen-főiskola csürbírája volt Enyeden. Egyszerű magyar földművelő ember. A Szentkirály utcában lakott csurbírói lakban. Ez a csür ekkor az oláh „Prefekt“, vagyis a Prodán tulajdonát képezte, ki is Szöcs András uramat csurbírói állásában kegyelmesen meghagyni méltóztatott volt.

A vész kitörése után mindjárt ezen Szöcs Andráshoz is szaladtak a halálra üldözöttek közül m. e. 30-an, többnyire közeli szomszédok.

Ide menekültek a többek között a Szakáll-féle üzlet vezetője Grázelli és Dániel Imre, a Virág és Novák üzletnek egyik segéde.

Szöcs a hozzá menekülteket egy szóval sem merte biztatni, hogy házában bántódásuk nem lesz, sőt maga is remegvén, ajánlotta a szerencsétleneknek, hogy biztosabb menekülési hely után nézzenek. Ő azonban nem űzött el házatól egy menekülőt sem.

Már az első éj folytán láncsával fegyverkezett oláhok törtek be ide is s az ott talált kétségbeesett menekülőket sanyargatni kezdték, majd leöléssel fenyegették.

Folyton özönlöttek ide az oláhok hozván magukkal rablott élelmi-tárgyakat, melyeket Szöcs megsütetett s az oláhok jó étvágygyal fogyasztották, aztán ittak rá jó borokat nagy mennyiségben, melyeket szintén raboltak egyik vagy másik pinczéből. Szöcs, az oláhok által el nem fogyasztott élelmi cikkekből időnként szerencsétlen magyar vendégei részére is juttatott, mikor a rablók házatól újabb rablás és gyilkolás véghezvitele céljából távoztak.

Mikor Szöcs a menekülőket az oláhok vérszomja ellenében

\* Irimia Vaszilika közlése alapján.

tovább védeni már nem tudta, a legválságosabb pillanatokban kiválik társai közül egy erőteljes oláh ember s férfias erélyvel értesére adja a többieknek, hogy gyilkolási szándékkal felhagyjanak, mert el nem tűri, hogy ezen lakásban életétől bárkit is megfosszanak.

A sorostélyi oláh fellépése 11-én reggel történt.

Erélyes fellépés használt. Társai fenyegetőzések között ugyan, de távoztak, közülök csak a sorostélyi maradt egyedül a Szőcs lakásában és nem is távozott onnan többé.

A lakásba nyíló ajtó mellett, vagy kün az udvaron állott őrt a menekültek élete és nyugalma felett s ha fegyveres oláhok közeledtek, azokat elutasította, elűzte.

Így tartott ez az nap estig, mikor az Újlaki-féle mentőcsapat a város romjai között megjelent. A menekültek közül nemcsak, hogy nem pusztult itt senki, sőt még jelentékenyebb bántalom sem érte egyiket sem.

A romlatlan lelkületű oláh embernek, sok halálra zaklatott magyar ember élete megmentőjének, azonban tragikus vége lett.

Ugyanis a mentőcsapattal jött enyedi nemzetőrök közül kettő-három a Szőcs András lakását is felkereste.

Ezek az elkeseredett nemzetőrök, mikor Szőcshöz benyitottak s a sorostélyi oláhot ott megpillantották, azok szempillantásban oly annyira fékezhetlen böszültséggel rohantak rá és oly gyorsasággal szúrták le, hogy mire a megmentettem a szerencsétlen tévedést észrevették, megmentőjük már halva feküdt.

Tettüket eléggé megbánták a nemzetőrök is, mikor a dolgot megértették, de már késő volt.

Azon enyedik, kiknek életüket mentette meg ez a szerencsétlen ember, őt megkönyyezték s nemes eljárása iránt érzete hálás elismeréseknek ezáltal adtak kifejezést.\*)

Ilyen emberies érzületű oláhok voltak még Enyeden. Sőt voltak ilyenek jelentékeny számmal a közeli falvakban is. Mindeniknek nevét megtudnom nem sikerült.

Nehányét a 41 évet magában ölelő nagy idő keze, az emlé-

\* Dániel Imre kereskedő és Székely Hosszú János enyedi birtokos közlése alapján.

kezet táblájáról már le is törölte. Egyébiránt mikor a menekülést és mentést fogom részletesebben tárgyalni, még lesz alkalmam néhány, valóban becsületes enyedi és vidéki oláh ember nevét feljegyezniem.

Elkeli ismernünk, hogyha ezen oláhok keblében nem olyan szív dobog, mely az irtóztató szerencsétlenség láttára részvétet érez; ha nem viszhangzik lelkökben Urunk Jézusunknak eme tanítása: „Valamit akartok azért, hogy cselekedjétek az emberek míveletek, azon képen cselekedjétek ti is azokkal“; ha ezen emberek a halálra zaklatott, félmeztelenre vetkeztetett enyedi magyarok egy részét a rájuk irányított fegyverek csöve, láncsák hegye, felemelt vasdorongok és a kemény hideg ellenében oltalmuk alá nem veszik, meleghajlékukba be nem fogadják, mint sokan tették, azonesetben az Enyeden 1849. január 8 és az ezt követő napokban legyilkoltak, megsebesültek, az irtóztató hideg miatt megfagyottak, vagy tagjaikban megbénultak száma, miden bizonynyal legalább is megkétszereződött volna.

Ha ezt nem ismernők, igaztalanok, sőt háládatlank lennénk.

Örömmel szedtem azért össze és jegyeztem fel e helyen amaz egyszerű, de becsületes emberek egy részének neveit.

Humánus eljárásaikból egy igen megnyugtató tanulságot is menthetünk, hogy t. i. hiában való kísérlet az, hogy az Isten képére teremtett ember leikéből a nemesebb érzés teljesen és végkép kiirtassék s az emberi lény az oktalan állatok sorába törpíttessék alá, még ha az Isten szolgálai vetemednek is arra, hogy hiveik előtt a felebaráti szeretettel teljesen ellentétes és végtelenül bűnös erkölcsi tanokat hirdessenek, példákat mutassanak.

Míg az enyedi oláhok egy része s a vidékiek közül is néhányan elismerést érdemlő buzgósággal fáradtak, hogy üldözött, magyar felebarátaik közül, kiket lehet életben megtartsanak, az alatt az emberirtás bűnös munkája, a pusztuló város minden pontján lankadatlanul és hévvel folyt tovább.

Jan. 9-én délkörül kézre kerítik az öreg Brencsán Károly m.-szentkirályi birtokost, Győrfi Mihály börtönmestert, Réderberger Antal kovácsmestert, és néhai b. Kemény Simon volt szakácsát, Gál Mihályt.

A szerencsétlen emberek hátáról a téli felsőt leveszik, lábairól a lábbelit lehúzzák, fűveseiket fejükről ledobják s azután mezítláb, fedetlen fővel, ruhátlan testtel, láncsák között sétára kényszerítik.

Megjáratják velük a Szentkirály utcát, ezután a Tövis-utcát végig. Ennek felső végétől megtérnek s jönnek újólág be a város központja felé.

Közbe-közbe, rabolt és borral telt kulacsaikból nagyokat isznak s rá nagyokat röhögnek.

Egy ilyen kulacs ürítési alkalmat Réderberger merészen megragadva, kereket old s szalad egy legközelebb fekvő telek irányába. Az oláhok nyomban észreveszik s nagy kiabálások között futnak utána, de Réderberger ügyesebb volt, mint ők s szemek előtt eltűnt. Nem akadtak többé rá.

Nehogy a más hárommal is úgy járjanak, mint Réderbergerrel, a Szentkirály-utca nyílása előtt leagyalták mindhármat. A szerencsétlenek hosszasan vívódtak a halállal,\*)

Széles Frencz kincstári mérnök, Szatmári Nagy József ügyvéd, Vida Bálint szintén ügyvéd, kényelemhez szokott, ekkor már hajlott korú emberek voltak mindhárman.

Ezek az úri emberek, a katasztrófa első éjjelén, a Prodán prefekttől kapott védőlevéllel zsebükben, a „Farkaspatak“ erdőségbe menekültek s jan. 10-ig itt nyomorogtak. A hideget és éhséget nem bírván tovább elviselni, az nap reggel a Farkaspataból távoznak s útjokat a város felé veszik. A Tóth utezában levő malom közelében emelkedő pallóig el is érhetek, itt azonban egy csoport láncsás oláh őket körülveszi. Mutatják Prodán által aláírt védő leveleiket s e mellett megtámadóik jobb érzületére hivatkozással, kegyelemért, esedeznek.

Nem' használt sem a védő levél, sem az esdeklés.

A gyilkosok rájuk rohantak, leagyalták, láncsaikkal összeszúrták, vagdalták s azután vérükben fetrengeni hagyták.

Iszonyú kínok között múltak ki mindhárman.

Ezen m u n k á b a n magyar paraszt embernek is része volt.†)

\* Bakk János szemtanú közlése alapján.

† Frizbai István és Szilágyi József öreg polgárok közlése alapján.

Horváth László nyugalmazott huszár kapitány 70 éves öreg ember volt. A Magyar-utczában lakott a Mészáros János, jelenleg dr. Szigetin Zsigmond féle házban. Mint derék katona vett részt a Nagy Napóleon ellen vívott több véres ütközetben. Nyugalmaztatása után szülővárosában Nagy-Enyeden vonta meg magát s itt élt csendes elvonultságban, a politikával mit sem törődve.

Mint császári katona s az uralkodó Ház feltétlen hive, arra még csak nem is gondolt, hogy az osztrák dinasztia lobogói alatt küzdő seregek részéről bántódása lehessen. Nem mozdult tehát Enyedről. Ekkor már lia akart volna sem lehetett mozdulni, mert mint megelőzőleg láttuk, a november 8-án történt kivonulás alkalmával a magyar alkotmány lobogói alatt küzdő hazafiak eljárásait epésen bíráló megjegyzései miatt némely enyedi polgárok a lábát eltörték volt s ezért ágyából nem kelhetett fel.

A katasztrófa befejezte után előszedette huszárkapitányi diszöltönyét s maga mellé tétette, hogy a rablók lássák azt s ezután a személyével történendőkre ő is mint Czinege mély aggodalmak között várakozott.

Január 10-ig nem bántották. Erkölcsi tekintélyével és a császár nevére hivatkozással, ezen időig sikerült az őt is untában zaklató, fegyveres oláhokat magától távol tartani.

Ezen nap reggelén azonban egy újabb csoport rontott be hozzá, mely többé nem figyelt senkire és semmire; mely kegyelmet nem ösmert.

Ez az elvadult csoport a tisztos öreg katonára rohant, ágyáról le húzta, előbb földre terítette, lábait össze kötözte, egyideig a földön vonszolta, végül láncsákkal összemarczangolta, aztán vérben fetreugve hagyta.

A szerencsétlen öreg ember a Magyar utca közepén múlt ki a legnagyobb kínok között.

Az irtózatos jelenet láttára gazdasszonya Balog Rákhel szív-szélhűdést kapott s meghalt ő is.\* †)

László István kincstári ügyész, öles magasságú, tekintélyes

\* b. Kemény Gábor „N.-Enyed és Vidékének veszedelme“ 1(53 lap. Viskó ezt Henrich jegyzetei, továbbá Tornai Pál szemtanú közlése alapján.

† Jelenleg Színi ref. esperes tulajdonát képezi ezen telek.



úri ember, akkor már 60 éves volt. Lakott a magyar utczában, a ref. papi lak közvetlen szomszédságában.

László sem mozdult Enyedről. Mint kamarai ügyész az Enyed vidékén elterülő havasokon több rendben megfordulván, ilyen utazásai alkalmával néhány tekintélyesebb oláhval megösmarkedett. Így ösmarkedett meg valahol Axentye Juonnal is. Bizott ezeu ösmereőseihen s egyik indító ok e volt, a miért Enyedről nem mozdult.

Axentye tartotta is Lászlóékkal az ösmereőtséget annyira, hogy jan. 8-án, csombordi főhadi szállásáról hozzájuk beizent, hogy várják estére vacsorával, mert hozzájuk fog menni.\*)

Ezen izenet folytán a László család nyugodt volt némileg. Kész vacsorával s terített asztallal várakozott a prefekt megérkezétere.

A prefekt késett, nem jött. Egy időn túl nem is várták, hanem lefeküdtek mindannyian.

A katasztrófa kezdete a család mindenik tagját ágyban s állomba merülten találta.

A városon s főleg a Magyar-utczán keletkezett izzonyú zajra felébrednek s rémülten ugranak ki ágyaikból.

Lászlóné Pálfı Anna, négy leánya: Karolina, Anna, Róza és Klódin, azon öltözetlenül, lakásukból kifutnak s menekülnek a telek kertjén végig a Kápolna dombra, onnan a közeli szőlőhegyekbe, majd a „Bükkös“ nevű erdőségbe.

László, mi az akkori zürzavarban rendes dolog volt, családjától elszakadt s egymagára menekült a „Felső Porond“-ra egy Kucserzán nevű oláh ember házához, ki jó ösmereőse volt.

Kucserzán Lászlónak helyett adott hajlékában s ágya alá rejtette el, innen azonban csakhamar menekülnie kellett, mert a rablók ott rejtőzködését megsejtették s a házi gazdát komolyan figyelmeztették, hogy házában magyar embert rejtegetni ne próbáljon, mert ha ezt továbbra is teszi: az ő házának is tüzet adnak.

Lászlónak tehát innen távoznia kellett. El is húzódott egy Mokány Dia nevű szintén jó ismerősének házához s a hiú padlózatán

\* Lásd N. E. és Vidékének veszedelme 175 lap.

vonta meg magát. Itt nyomorgott az iszonyú hidegben két nap és két éj folytán.

Vége eme rejtekhelyére is rátaláltak.

László további sorsáról két elbeszélés tartja magát.

Egyik szerint László megsejtén, hogy üldözői nyomában vannak, a Mukány Iliá háza padlózatáról leugrott s szaladt a kerten végig, s futása közben lőtték hátba, melynek következtében lerogyott. A másik elbeszélés szerint, melyet én valószínűbbnek tartok, Lászlót Mokány Iliánál elfogták s miután vagyonos ember hírében állott, lehozták magyarutczai lakásába s kényszerítették, hogy mutassa meg, hová rejtette el pénzét. A kertet jelölte meg. Oda vitték s egy bizonyos ponton találtak is pénzt, de a rablók a pénz mennyiségével nem voltak megelégedve s Lászlót kínozni kezdték.

Ekkor esdekelve így szóllott kínzóihoz „Oh ne öljetek meg, hisz engem is az az Isten teremtett, a ki titeket.“

Nem használt. Testébe lőttek, melynek következtében lefogyott, de akkor mindjárt nem halt meg. Az erős férfi félnapig fetrengett, mászkált négykézláb, küzdött a halállal. Fejére, kiömlő véréből hosszú jégcsapok fagytak és a kert egész havát véresre festő; végre meghalt.

Állítólag Grúza Istráyi hentes kapitány és a felenyedi dászkel fia, szintén tribün féle, voltak gyilkosai.\*)

Lászlóné és leányai a „Bükk is“ erdőségből a töltött útra ereszkedtek le s bántód is nélkül haladtak Torda felé. Nagy nehezen el is jutottak a „Létom“ aljáig. Itta 12 és fél éves Rózát és a 9 éves Klodint két rekognoscirozó Kossuth huszár felveszi s beviszi Tordára.

Az anya s vele maradt két nagyobb leánya a nagy hóban vánszorogtak tovább, végre Lászlóné lerogyik.

Leányai ráborulnak, őt emelik, biztatják s zokogva kérik, hogy keljen fel s folytassa útját velük tovább, mert Torda már nincs messze. Lászlóné halk hangon szól leányaihoz, hogy engedjék pár perczig aludni, mert nagyon meglepte az állom. A leá-

\* Lásd „Honvéd“ 1849 évi folyam 16 sz. 63 lap. 25 szám 48 lap.  
Lásd Viskoczy Hemleli jegyzeteit.

nyok segítségért kiáltoznak, de nem volt a ki kiáltásukat meghallja. A két testvér végre abban egyezik meg, hogy közülök egyik maradjon anyjuk mellett, másik menjen be 'fordára s hozzon onnan segítséget. Ezen egyezés értelmében egyik testvér az anya mellett maradt, a másik folytonos „segítség“ kiáltás között Tordára elért ugyan, de aléltsága miatt nem birt segítség után járni.

Ez alatt a szegény anya mély álomba, a halál álmába merült.

Leánya anyja testére borulva várakozik az érkező segísre, mely a jó anyának legalább hulláját vigye el s ne engedje, hogy az erdei és mezei vadak eledelül szolgáljon.

Végre a folyton zokogó, félig megfagyott jó leányt anyja hullájáról, Enyedről jövő menekülők húzták fel s vitték magukkal tovább Tordára.

Alig távoztak valamenyire a hullától, a varjak már meglepék s vígan lakmározni kezdetek belőle.

Dézi Török Dániel ügyvéd, nyugodt vérmérsékletű, higgadt gondolkozású úri ember, magas, jól táplált férfi, ekkor 45 éves volt. Előbb Budai János volt enyedi ref. pap Juliánna nevű leányát ennek halála után Eperjesi Zsigmond volt erdélyi ref. püspök egyik unokáját Eperjesi Mariát, bírta nőül. A Várszeg utca jobb során lakott saját házában, a piac közepében.

Török január 8-án egész nap Gajzágó Lászlóéknál volt családjától külön váltan. Gajzágóéknál találta a katasztrófa is. A rablók és gyilkosok elől előbb a fűtházba menekült, később kénytelen lévén innen távozni, valahogyan a rezidentia telkére jutott el s a templom padlóján rejtőzködött jan. 10-ig. Ekkor innen 12-en távoztak s elhúzódtak a „Kápolna“ dombra. Itt kétszre váltak. Kilenczen a Kápolna szűk és meredek síkatorán leereszkedtek a töltött útra; Török D. Huszka I. nősabó és a b. Kemény családnak egy Mihály nevű legénye a közeli kerítések alatt vonták meg magukat. Rájuk találtak a gyilkosok s mind hármukat fejszével verték agyon. Szegény Török Dani, a fejére mért fejsze ütések alatt több rendben és szívet rázólag eme felsőhajtást hangoztatta: „Jaj a nóm és szegény gyermekeim!“

A töllük elvált kilencz egyénnek sikerült Tordát elérnie.

Eme méiszárlásban nagy része volt egy Ignátz nevű enyedi zsellér oláhnak.\*)

Török Dániel személyében Enyed egy ritka szép műveltségű embert, kiváló jogászt és keresett ügyvédet veszített.

A „Milotai“ kert kerítései alatt, a Kápolna domb közvetlen közelében még didergett, nyomorgott néhány ember. Megrohanták és agyonverték ezeket is egytől egyig.†)

Az oláhok bosszújától, igen természetesen a b. Kemény Simon féle udvar sem lett megkímélve, Ezen udvar a Várszeg utczában fekszik s jelenleg a K Kemény és Zeyk családok tulajdonát képezi.

Ezen udvarházhöz történelmi emlékek fűződnek.

Ugyanis a jelen század harminczas és nyegyvenes éveiben, Erdély szabadelvű nagy férfainak egyik megszokott gyűlhelye ez udvar volt. A jobbágyság felszabadítása és a közös teherviselés korszerűvé vált nagy eszméi gróf Bethlen János, b. Yesselényi Miklós b. Kemény Dénes, Zeyk Dániel, József és Károly; Szász Károly professor és a többi lánglelkű hazafiak által előbb ezen udvarház termeiben lettek tüzetesen megvitatva s innen vitték szét az erdélyi megyék zöld asztalai mellé.

Ezen udvar iránt a felszabadított jobbágyság, mely az Axentye és Prodán féle táborok nagy részét alkotta, hálás elösmérsel tartozott, mert a 30-as és 40-es években főleg az ő 'érdeké - ben vívott nagy küzdelmeknek egyik kiinduló pontja, eme vonzó és barátságos udvar volt.

A b. Kemény és Zeyk családok, miután a hazai viszonyok fenyegetővé váltak, távoztak Enyedről s az udvar felügyeletét, ltéti Károly, a b. Kemény család csombordi birtokának gazdasági tisztje vette át.

A katasztrófa bekövetkezte után ez udvarba is sokan 60—80-an menekültek. Ezek legnagyobb része a Molnár Sándor gör. kath. lelkész telkéről futott ide át, mely telek ezen udvarral közvetlenül szomszédos.

Itt voltak a többiek között Török Dániel ügyvédnö 3 gyer-

\* Özv. Török Dánielné közlése alapján.

† Pánczél Rozália közlése alapján.

mekével, Töröknének egy nagynénje, néhai Budai János volt enyedi ref. pap özvegye, Aidái István családjával, Cz. Márton János családjával, két idegen szász leány, kik Enyeden átakartak utazni, de itt rekedtek, ezeknek szekeresük Kolozsvárról; a csombordi ref. tanítóné gyermekeivel, Réti Károly gazdatiszt, Útő Sándor gazdatiszt, gr. Bánft'y Miklósnak Mihály nevű legénye, a Sántáné veje, egy erőteljes fiatal szőcsmester. A menekülők a virágházban vonták meg magukat.

Réti és a gr. Bánft'y legénye felíér „aha posztó“ köpenyt öltöttek magukra, fejökre katonasipka formát illesztettek, melyet a nők ott rögtönözve készítettek, oldalukra kardot kötöttek s mintha oda rendelt császári katonák volnának, állottak őrt az udvar sértetlensége s az odafutott nagy számú menekülők élete fölött.

A prodánféle tábor bevonultáig, tehát éjfél utáni d óra körülig a felkelők az udvart kerülték. Miután ezen tábor is rombolni kezdett, egyes csoportok betörték ide is.

Réti és az udvari legény császári chevaux legers katonának adván ki magukat, megkísérelték a csoportokat a császár nevében kiutasítani. Felhívásukra pár csoport távozott is, de jöttek mások, kik felismerték, hogy Rétiék nem császári katonák s őket, és a Sántáné vejét a virágház ajtaja előtt leagyalták, de ekkor még nem ölték meg, Rétiék leagyalása után a rablók az udvarház ajtait betörték s rabolni kezdettek. A menekülők egy része Rétiéket ápolás alá vette, a másik rész pedig észvesztetten szaladt vissza a Molnár S. házába, ott letérdeltek mindannyian s imádkoztak.

Pár perez múlva jött a 'elgyógyi görög, katli. pap Repedje Nikuláj egy még nagyobb csoporttal s rablás után látott ez is. Repedje értesülvén, hogy a virágházban magyarok vannak, többnyire löfegyverekkel elátott embereivel a virágház elébe ment. Az ott lévő menekülőknek megparancsolta, hogy jöjjenek ki s álljanak sorba. A szerencsétlenek a virágház előtt sorba is állottak. Réti és sebesült társai nem tudván onnan kijönni, őket kihurczolták és a virágház ajtaja előtt mindhármát megölték.

Míg a szerencsétlen három férfit kínozták s végre megölték: a sorba állítottak, többnyire nők és gyermekek a rájuk szegzett

fegyverek csövei elöl futásra vették a dolgot s a kerítéseken keresztül ugorva, vagy a palántkerítés valamelyik deszkáját, kétségbe esett erőfeszítéssel leszaggatva s az így támadt résen keresztül bújva menekültek minden irányban. Az oláhok golyókat röpitettek utánuk, melyek a szerencsétlen menekülők közül meg is sebesítettek akárhányat, de halálosan nem találtak közülök senkit.

Ez az öldöklés a hajnali órákban történt. Ezután az urvart teljesen kirabolták és feldúlták.

Réti még csak  $\pi$  éves volt, magas, barna, ritka szép férfi műveit lelkű fiatal ember, sógora Alsófehérmegye akkori alispánjának, Pogány Györgynek.

A' menekülők csakhamar a Molnár Sándor házából is elszéledtek, miután maradniok itt sem lehetett.\*)

Boér Eerencz ispánlaki birtokos és Alsófehérmegyei főszolgabíró, élete javakorában lévő, hatalmas testalkatú, műveit úri ember volt.

Miután az oláhok lázadása fenyegető mérveket öltött, Ispánlakáról Enyedre húzódott ő is, mint az alsófehérmegyei birtokosok közül tették sokkan.

A katasztrófa bekövetkeztével a „Farkaspatak“ nevű erdő-ségbe menekült, de az éhséget s főleg a hideget nem bírta kiállani. Január 10-én távozott onnan s a Tóth utcán belopódzott a városba.

Ep akkor jött, mikor itt az emberirtás iszonyú munkája legnagyobb mérvben dühöngött.

A Tóth-utca tetejéről a felső Porondra ereszkedett alá s ott egy oláh házhoz akart betérni. Mielőtt azonban odáig eljuthatott volna, egy láncsával felfegyverkezett oláh meglátta s üldözőbe vette.

Boér üldözője elöl gyors futásban menekül s nagyobb baj nélkül eljut Fel-Enyedre, hol egy Szakács Márton nevű szegénysorsu magyar paraszt ember házához húzódik. Ide menekült még egy kolozsvári szekeres magyar ember is, szintén Enyedről.

Szomorú végétüket nem kerülhették el.

Egyik feljegyzés szerint a gyertyánost oláh pap fia ölte meg mindkettőt, a másik szerint két felenyedi oláh verte őket agyon karókkal.

Agyonverték szegény Szakács Mártont is azért, mert házában enyedi magyar embereknek szállást adott.\*)

Keresett kínzások között ölték meg továbbá a szolid lelkületű és műveit agg főurat gr. Nemes Károlyt a Zoltán-íele piezrocikáz emeleti részében 70 éves korában, Borberek Sándor ügyvédet 64 éves korában magyar-utcza lakásában, Inczo József alsó-fehérmegyei földbirtokost 47 éves korában, Borsos Lajos ügyvédet 60 éves korában, Szabó Pál ügyvédet 80 éves korában, Nagy József földbirtokost 70 éves korában, Farkas Dániel városi tisztviselőt 30 éves korában, Nagy Gábor gazdatisztet 45 éves korában, Benkő ujfalusi ref. lelkészt 67 éves korában, Ónodi Veress Mihály volt gyógyszerész fiát, a kereskedőt 30 éves korában, stb. stb. Ezek mellett iparos polgárokat nagy számmal. Kiszolgált katonákat is ölték meg. Megölték névszerint Nagy Mártont, Szűcs Istvánt, Székely Sándort, Kisvárdai Sámuel.

Csaknem hasonló kíméletlenséggel gyilkolták a nőket, sőt a gyermekeket is az utcákon, pinczékben és a lángban álló épületek üszkei között.

Vannak, kik állítják, hogy mikor a három oláh tábor Enyed feldúlására vezényelte tett, a felkelőknek utasításul lett adva, hogy a nőket és gyermekeket kíméljék. Adatott e nekik vezéreik részéről ily utasítás, vagy nem adatott? nem tudom.

Tény, hogy a nők és gyermekek között is isszonyú vérengzést vittek véghez.

Ennek bizonyosságául álljon itt a következő, anyilian hiányos névsor, mennyiben az akkor legyilkoltak nagyobb része ma már meg nem nevezhető, száma meg nem állapítható.

Kiknek neveik dolgozatom rendén előfordultak, azokét ez alkalommal nem említem.

Meggyilkoltattak, láncsa, golyó vagy agyonverés által nők: Kovács Katalin 17 éves, Hajdú Dánielné 60 éves, Dohai. József menyé 20 éves, özv. Prohászkané 64 éves, Vájná Mózsesnő 59

éves, Bessenyei Mihályné 60 éves, László István iparos polgárnojo 60 éves, Krajhot József pogácsás neje 66 éves, özv. Medgyesiné, 60 éves, Egri Jánosné 50 éves, özv. Bessenyei János földbirtokosné, prof. Péterfi László anyósa 70 éves, Fekete Katalin 30 éves, Virág Károlynő édes anyja 75 éves, Joú Sáinuelné 30 éves, Iíoezi Bálmtné 75 éves, özv. Borsos Józsefné 7 2 éves, Molnár József földbirtokos anyja 67 éves. Szilágyi György né 20 éves, Kiadni Sámuelné 60 éves. özv. Mezei Györgyéé 80 éves, özvegy László Istvánná 80 éves (főbe verték), Polgár Ádámné 50 éves, özv. Cseliocziné 70 éves, Szász Mihály szabómesternek egy örökbe fogadott leánya 14 éves, egy idegen (ismeretlen nő, Bárttha iparos polgárnak egyik leánya 30 éves, Falcz Ferencznek két leánya (életkoruk nem tudható), Farkas Ilona 15 éves, Ungerpék János városi alorvosnak egy dajkája 35 éves, Ónodi Veres Mihálynak egy szolgálója. Ezek tudva vannak.

Ezen különböző életkorú és rangú nők láncsákkal leszúratnak; 1 elővettek, vagy botokkal agyon verettek.\*)

Ha számításba vesszük azon körülményt, hogy ama gyászos emléké katasztrófa folyama alatt legyilkoltaknak felénél nagyobb része nincs tudva, meggyőződést szerezhethünk magunknak, hogy Enyeden, felnőtt nő, emberi kéz által, a legdurvább módon 70—80-nál több gyilkoltatok le.

Lássuk, hogy állunk a gyermekekkel.

Zsigmond András enyedi birtokos és volt városi pénztárosnak Elek nevű 7 éves fiát, a mint a szegény gyermek elvesztett szülői után kiabálva egy magára jön a Magyarutczán felfelé, a „Dájbukát“ ma „Kozma“ ház. előtt megfogják s két lábánál fogva fejét oly erővel ütik a ház falához, hogy a koponya csont ketté repedt s a szegény gyermek szörnyet halt. A hullák összeszedése alkalmával testét ott találták meg repedt koponyával a fal mellett, agyvelő nélkül.†)

Besenyői Sándor iparos polgár jan. 7-én reggel, az özvegy Straub Józsefné lakása előtt a mint a laktanya irányában szalad, észre vesz a földön egy 10—11 éves korú leánykát. A szegény

\* Viskoczy Henrick jegyzetei.

† Sáska Sándor közlése alapján.



gyermeknek feje össze volt törve s mikor Besenyei megtalálta, már alig nyöszörgött. Besenyei fölveszi s ölében viszi magával. Alig tett néhány lépést, a szerencsetlen gyermek karjai között kiszenvedett.

Nevét sem tudta megmondani.\*)

Megölettek özv. Veress Józsefnének egy 15 éves, egy 14 és egy 10 éves fia, Krajhet József pogácsásnak egy 12 éves fia, Izai Gergely kereskedőnek egy fél éves fia, Pásztori Ferencznek egy 4 éves fia, Birtalan Györgynek egy 10 éves fia, özv. Virág Károlynének egy 12 éves fia, Bíró Istvánnak egy 5 éves és egy 2 éves fia. Tehát mindnyájan fiuk.†)

Ha itt is számításba vesszük azon körülményt, hogy a legyilkoltaknak nagyobb része nincs tudva, átláthatjuk, hogy a legembertelenebb módon, ártatlan gyermekeket is gyilkoltak le Enyeden legalább is 30—40-et.

Ezen adatok azt bizonyítják, hogy az Enyedet megrohant pórhadaknak olyan értelmű utasítás, hogy a nőket és gyermekeket kíméljék, a vezérek részéről vagy nem adatott, vagy ha adatott is, az a felkelők által figyelembe nem vétetett.

Egyébaránt a nők és gyermekek legyilkolására fordított fáradság csaknem felesleges volt. Ezt ők is jól tudták. Tudták, hogy ezt a munkát elvégzi a borzasztó hideg, főleg ha ők a szerencsétleneket ruházatuktól megfosztják s futásra kényszerítik. Elvégzi a lelki rázkódás.

Nem is csalódtak, mert felnőtt nő a hideg és félelem miatt, a már ismert arányt tartva szemelőtt, elpusztult legalább is 60 (32 tudva van), gyermek legalább is 60—90 (46 tudva van.) Lázár István fazekas neje megőrült s örülten halt meg.‡)

Az erőszakosan meggyilkoltak túlnyomó nagy, 60—70 százaléka természetesen a férfiakra esik.

Az áldozatok számának kimutatására, a maga helyén és idejében még vissza fogunk térni.

Bizonyára nem a vezérek kíméletének köszönhető, hogy Enyeden ama borzasztó napokban magyar ember életben maradt

\* Besenyei Sándor közlése alapján.

† Viskoczy Henrich jegyzetei.

‡ Viskoczi H. jegyzetei.

hanem köszönhető legelső sorban azon emberies magatartásnak, melyet az enyedi oláhok egy része, a mint láttuk, ama végzetes napokban, üldözött magyar testvérei iránt tanúsított. Sőt a megrohanók között is voltak akár hányán becsületes emberek, k'ket a kényszerűség hozott a táborokkal Enyedre s itt csak ácsorogtak, de nem raboltak, nem égettek és nem gyilkoltak. Nem csak, hanem amenyire teheték, elfajultabb társaikat a rombolás és vérontás rettentő munkájában mérsékeltek.

Az ilyenek elől menekülhettek férfiak, nők, gyermekek.

Aztán a támadók nagy része folyton részeg volt s nehezen tudott mozogni. Az enyedi magyarok pedig sokan oláh népviseletbe öltözködtek, a rabló oláhok közé vegyültek s ezúton menekültek. Nem tudok esetet, hogy oláh népviseletbe öltözködött magyar embert lelőttek volna. Nemcsak magok menekültek, de megmentették több jó emberüknek veszélyben forgó életét is, Főleg a nők közül vállalkoztak többen erre a veszélyes, de az adott körülményei között indokolt eljárásra.

„Egy ifjú leány — írja a „Honvéd“, fátának\*) öltözve, hogy szülői vagyonát megmentse, szánkát húzva jár fel s alá s álrühában viszi ezer veszély közt sajátjukot s titkon ássa a földbe. Menet több férfiakra márt csapásait az oláhoknak feddőleg elhárítja“.†)

Nekünk is van tudomásunk olyan intelligens magyar nőkről, akik oláh népviseletben jártak az oláh táborban, s ilyen módon vagyonuk egyrészét megmentették.

Legnagyobb szerencse volt azonban, hogy Tordáról, habár elég későn, de még is akkor, mikor még sok életet meglehetett itt menteni, magyar mentő csapatok jöttek. Sőt a katasztrófa 7-ik napján Lozenau és Schvarczenau is küldöttek mentőcsapatot az osztrák hadsereg soraiból. Ezen csapatok mint később látni fogjuk, legalább is másfélezer szerencsétlen enyedi ember életét mentették meg.

Ha az Enyedet megrohant oláh táborok mind olyan indulatú emberekből állottak volna, milyen volt pl. Nemes Juon, Repedje

\* Fatának nevezik a felnőtt oláh leányt.

† Lásd „Honvéd“ 17-ik szám 66 - 68 lap.

Nikuláj a felgyógyi oláh pap, a gyertyánosi oláh pap fia, a felenyedi akkori dászkel fia, Gróza Isztráti enyedi hentes és mások, azon esetben ezen szerencsétlen város területén magyar ember életben nem marad.

Főleg a papság, és a Balázsfalván tanuló fiatalság nagyobb része vált ki az embertelenség munkájában. Előlük, amennyiben tőlük függött, menekülnie nem lehetett senkinek. Ezek nem kímeltek senkit, lett légyen az férfi, nő, vagy gyermek. A vandálizmusban ezek jártak elől. Ezek voltak az irtózatos munkában példaadók. Adott példák és fenyegetéseik által ők serkentették a félre vezetett, elámított, tudatlan oláhokat, hogy vetkezzenek le magukról minden jobb érzületet s raboljanak, égessenek és öldököljenek.

Volt Enyeden 30—35 cigány család, mely közel 250 lelket számlált. A malom árok és patak között laktak a város végén Kíméletben a nyomorúság ezen emberei sem részesültek.

A katasztrófa bekövetkezte után a telep összes népe siketítő jajveszékülésben tört ki. Százával futkosott jobbra balra. Most a rezidentia, majd a Straubné telkét lepték el, akik a telepen maradtak a Fánfuri Károly és a Horváth (Csika) János házában és háza környékén csoportosultak,

Az első éj folyamán békét hagytak nekik, de már jan. 9-én reggel őket is megrohanták s fenyegetések és verések között pénzt követeltek tőlük.

A kinek volt, adott, kinek nem volt, letérdelve s összekulcsolt kezekkel kegyelemért esdekelt. Csikai Lászlót halálra verték, egy Csepeles nevű cigány 4 éves fiát háncsával keresztül szúrták, a Rózsa házát kívülről meggyújtották. Ezen szegényes hajlékban rejtőzködött Enyed legkeresettebb szülésznője, Sántáné A szerencsétlen asszony rejtekhelyéről egy ideig nem mozgott, jóllehet az épület fedele feje fölött már javában égett. Végre menekülésre határozta magát. Az ajtón már nem jöhetett ki, az ablakon tett tehát menekülési kísérletet, de míg a szűk ablakon kimászhatott, összeégett annyira, hogy rövid idő múltával, nagy kínok között meghalt.

A még életben levő férfiak, nők, kik jan. 9. 10. 11-én, oláh népviseletbe öltözködve, elszakadt kedveseik s értékesebb ingóságok után kutatva, Enyed lángokban álló utcáin mozogtak, a város akkori képét, összhangzóan ekép rajzolják:

Csaknem minden épület ajtain és ablakain füst és láng omlott ki. Akárhány lakóház belseje úgy nézett ki, mint a sütő kemence, melyben a hevítő tűz javában ég. Füst és láng emelkedett a város területén minden felé. Az utcák tele voltak félig összetörött bútordarabokkal, égő törmelékekkel.

Hajtásnyi távolban egymástól egy, két, néhol öt, tiz halott, vagy iszonyúan eltorzult haldokló feküdt. Némely hulla mellett gazdáját vesztett eb ült s fájdalmason vonított. Itt, ott egy egy oláh népviseletbe öltözködött nő, vagy férfi ajkáról fájdalmas felsohajtás hangzott el, midőn valamely hullára vetette szemeit. Enyedi magyar emberek voltak az ilyenek. Szeretteik valamelyikét ismerték fel a halottban. Az ilyen viszont találkozások lopták ajkaikra a szerencsétleneknek eme fájdalmas felsóhajtásokat, melyekért akkor igen könnyen életükkel lakolhattak volna.

Az oláhok kisebb-nagyobb csoportokban egyik telekről jöttek ki, a másokra meg tértek be. Mások lőfegyvereik, láncsaik vagy dorongjaikra támaszkodva tanácskoztak, pipáikra gyújtottak^ olykor nagyokat röhögtek s ha egy-egy szerencsétlen magyarembert előbukkanni láttak, hajrát kiáltottak, után na lőttek, vagy szaladtak, miként a haj tó vadászatra kirendelt falunépe szokott tenni, midőn valamely üldözött erdei vad szemei előtt előtűnik. Mások hármával-riégyével összebújva, a rablott pénz, vagy másnemű értékes ingóságok elosztásával foglalkoztak, minek alkalmából néhol káromkodások voltak hallhatók, melyek rendesen vad dulakodással végződtek. Mások jobbra-balra dőlingéztek. Némelyek a lábra állásnak reájuk nézve felette nehéz feladatával birkóztak. Néhol kisebb-nagyobb köröket formáltak. Ezen körök közepén egy-két magyar ember térdelt kegyelemért esdekelve, kiket végre is vagy agyon lőttek, vagy agyon vertek. Itt-ott, tízen-huszan láncsák közé fogva levetkőztetett magyar embereket sétáltattak, vagy liurczoltak. Néha szívetrázó jajgatás volt hallható, mikor szívtelen felkelők szúrták láncsaikkal, vagy verték agyba-főbe dorongokkal

őket. Egyik vagy másik égőtörmeléket vett kezébe s ment vele odább, hogy tüzet gerjessen.

Némelyek az épületek fedeleire kapaszkodva, azokról a havat hányták le, hogy az emészteni kezdett láng harapózhassék tovább.

A tribünök lóháton, vagy gyalog folyton jöttek-mentek, parancsokat osztogattak. A rombolás és gyilkolás munkájában kintartókat dicsérték, az ácsorgókat foglalkozásra serkentették, a nem engedelmeskedőket fenyegették, lökdösték. A pusztulás sajátos zajában néha dobok pergése vegyült, mire a támadók a város egyik, másik pontján nagyobb tömegekbe verődtek össze s egy-egy lovastribuntól parancsokat vettek. Gyakran erősebb tüdőjű emberek éles kiáltozásai pótolták a csekély számmal levő dobokat s eme kiáltozások gyűjtötték össze parancs vételre a fegyveres pónép százait, ezreit. A gyulafehérvári várból kiosztott kézi lőfegyverek, teljes rendetlenségben, megszűnés nélkül puffogtak a város mindenik pontján éjjel nappal.

A szekerek, szánok, a havasi mokányok lovai üresen, vagy megrakodva folyton mentek-jöttek.

Vad állatokéhoz hasonló ordítózás, pokoli láрма mindenfelé. Szóval óriási zűrzavar, milyenről fogalma sem lehet az embernek, ki nem látott várost fánátizált pórhadak égő bosszúvágya, véres kezei és széthordott tüzes üszkei által megsemmisülni. Ezen néhány általános vonásból is láthatjuk, hogy Enyednek ama napokban valóba idegrázó kinézése volt. Midőn jelen dolgozatomhoz adatok gyűjtése céljából öreg enyedi magyar embereket kestem fel és hallgattam ki, kik ama napokat itt nyomorogták át: ama borzasztó idők és események emlékeire 41 hosszú esztendő után is, fájdalmas zokogásban törtek ki s a késő öregkor által megbarázdált arcaikon egymást sűrűen követő könnycseppek perregtek alá.

Említve volt, hogy az enyediek egy része a város pusztulásának kezdetével s főleg jan. 10-én menekült a város területéről a szőlő hegyekbe, pásztor lakokba, a közeli erdőségekbe, ki a melyiket közelebb érte s hol üldözött élete számára menekülést verméit találhatni,

Kényelemhez szokott nők hiányosan öltözködve, némelyek félig meztelenül, mert testükről a ruhát letépték, csecsemőjükkel karjaikon, ruhájokba csipeszkedett gyermekeiktől kísérve, jobbra-balra húzatva, éjnek idején, térden felül érő hóban, félig örülten szaladtak a szőlőhegyekbe, a „Bükkös“ és „Farkaspatak“ nevű erdőségekbe. Sőt még a Bethlen főiskola felenyed muzsinai, Enyedtől jelentékeny távolban fekvő kietlen erdőségei is fogadtak magukba ilyen menekülőket, hol akár hányán napokat töltöttek el.

Ezen szerencsétlen emberek nyomorát leírni nem lehet. Eme nyomornak, eme szenvedéseknek mértéke a képzeletet meghaladja. Bámolni lehet, hogyan volt lehetséges olyan helyzetet elviselni, milyenbe ama szerencsétlen emberek jutottak volt.

Egy nagy rész nem is bírta el.

Megfagyott, elpusztult ott a vadon erdők sűrűjében s testét felemésztették az erdei vadak.

Miután Nagyenyed eme pusztulását mutató rajzom a szőlőhegyekbe és erdőkbe menekült egy-kétezer ember helyzetének legalább vázlatos ösmertetése nélkül igen hiányos lenne, megkísérlem azt erőtelen tolammal, némileg ösmerhetővé tenni.

A vonagló városról, kevés időre vegyük le tehát tekintetünket s nézzük meg mik történtek eme napokban Enyed szőlőhegyeiben és a közeli erdőkben,

A Bethlen főiskola tulajdonát képezett „Körtvefai“ szőlő aljában a ref. temető felett közvetlenül, akkor még egy sajtó szili volt. Azok közül, kik a Várszeg utczában laktak, eme szőlőbe és eme sajtó színbe, több rendben sokan menekültek. Azért húzódtak ide, mert közel érték, aztán innen a városban történeteket figyelemmel kísérhették és reméltették, hogy Torda felé menekülhetnek.

Menekültek is sokan, de maradtak is még többen.

Maradtak azok, kik még mindig remélték, hogy Tordáról magyar katonaság érkezik, mely a szerencsétlen várost megszabadítja, biztonságba helyezi. Akkor vagyoncskájoknak egy részét megmenthetik s hajlékaik el nem pusztult részében, bárminő nyomorúsággal kitelelhetnek. '

Csak miután mély szomorúsággal győződtek meg, hogy eme reményt hiában táplálják, határozta rá magukat többen, hogy

távozzanak s menekülést kísérlejenek meg a régi Aranyosszék magyarok által lakot falvaiba vagy Tordára.

Akik későbbben távoztak, azok egy része a sajtó színbe húzódott, hol legalább az élesen metsző, a velőt fagyfaló szél ellenében valamennyire védve volt; a főleg férfiakból álló másik rész a szabadban őrt állott s figyelemmel kísérte a városban történeteket. Akadtak közülük olyanok is, kik éjjelenként a hozzájuk legközelebb fekvő városrészbe bélopóztak s házukból ruha félét, kamráikból valami enni valót szedtek össze s megrakodva tértek vissza.

Hogy tüzet gerjesszenek, arról itt szó sem lehetett, miután az elvadult ellenség tömegeitől alig 1—2 száz ölnyi távolban tanyáztak. Az oláhok látták is őket. A városból néha golyókat is röpítettek feléjük, melyek jobról-balról sívítva haladtak el mellettük, de ellenük rohamot nem intéztek.

A folytonos veszélyben forgó eme tanya végre néptelenné, élet nélkülivé vált. Csak a sajtó színben maradt 20 ember, többnyire nők, gyermekek. Ezeket, minden valószínűség szerint 11-re virradó éjjel az oláhok meglepték s egytől-egyig megölték.

Tény, hogy e helyen 20 embert öltek meg, többnyire nőket, serdülő leányokat, gyermekeket. Borzasztókéig eltorzult hulláikat Irimia Vaszilika, Czilika Dümitru s társaik jan. 17—18-án szálították onnan le s hányták be a Vár mellett, az Új kollégium átellenében volt nagy mész vermekbe.

A „Lövä szili“ és „Hosszú“ nevű szőlő hegyek szintén a város közvetlen közelében fekszenek, ettől északnyugati irányban.

Eme szőlő hegyeket, a katasztrófa első éjjelén azok népesítették be, kik a Magyarutca nyugoti során laktak s a „Kápolna“ dobra nyúló telkeiken menekülhettek.

A menekülők eme hegyekben nem ütöttek tanyát, mert olyan pásztoriai, vagy sajtó szili, mely körül csoportosulhattak volna, itt nem létezett. Rövid időre terjedő megáll: podás után mentek tovább a „Bükkös“-be, mely közvetlenül a „Hosszú“ nevű szőlőhegy végében kezd terülni.

Ezen szép erdőrész csakhamar megtelt, többnyire az intelligens osztályhoz tartozó menekülőkkel, kik tízével-húszával, legkisebb rend, vagy tervszerűség nélkül bolyongtak, mint Jakab Elek írja „Erdélyben szibériai télben, a milyenre nem emlékeznek az emberek.“

Ruhátlan anyák legtehetetlenebb gyermekükkel karjaikon s a más kettő vagy három által mozgásukban akadályozva vánszorogtak a holdvilágos éjben, néhol 1 m. magasságig emelkedő, keményre fagyott hóban, melybe ha a szerencsétlenek lábai behatoltak, csak erőfeszítéssel emelheték ki, hogy egy más lépést tehessenek előre. Emez édes anyák kétségbe esett segély kiáltzásait és a szerencsétlen gyermekek szívet rázó sikoltozásait viszhangozta a vadon erdőség mindenfelé.

Megpihenni nem lehetett senkinek, mert hó volt mindenütt, melyre ha valaki leereszkedett, nyakig merült bele. Tehát mentek tovább irány és cél nélkül. Megtörtént, hogy több óráig tartó fáradságos és szenvedés teljes kóborlás után némelyek az erdő ama pontjára kerültek vissza, honnan elindultak volt.

Rendes táplálkozásról szó sem lehetett, mert alig hozott valaki magával valami enni valót.

A nagy hó és kemény fagy miatt gyökérhez és farügyhöz is nehezen lehetett jutni. Vízet sem találhattak, mert a forrásokat is kemény hórétteg fődte s senki sem tudta tájékozni magát, hogy azokat mely ponton keresse. Valahányszor menekülő csapat más menekülő csapattal találkozott, mindannyiszor megújult rémület vett erőt a szerencsétlenek lelkén, mert kölcsönösen azt hitték, hogy oláhok törnek rájuk. Néhol terüben levő nőn a szülés fájdalmai vettek erőt a nagy fáradság és iszonyú lelki rázkódás miatt; rövid idő alatt megszült gyermekét a testén levő valamely rongy darabbá bebonyálta, s rokona, vagy valamelyik jó emberre karja által támogatva ment tovább.

Némelyek a fáradság és hideg miatt elhullanak s a halál álmába merülnek. A még életben maradottak búcsút vesznek tőlük s mennek tovább. Némelyek lerogynak. Lábaik nem bírják többé.

Akadnak az izmosabb férfiak közül jó emberek, kik emegyámoltalanokat hátokra emelik s viszik magukkal tovább.



Így vitte pl. Nagy Pál tímármester Virágháti Juditot, később Horváth Ferencznét hátán hosszasan. Édes apák, édes anyák karjaikon emelt s ez okon pihentebb gyermekeiket az aléltabbakkal cserélik fel s ezekkel karjaikon vánszorognak tovább.

Erősebb idegzetű férfiak pihenésre határozzák magukat. Bizonyos ponton félre hányák tehát a havat. Egyiküknek felsőjét alól terítik, ketten-hárman rádólnek, a többi felső ruhájával pedig takaróznak. Mire felébrednek, nem bírnak felkelni. A bundák szélei a testek melege által felolvasztott hóhoz fagytak. — Valahogyan felszaggatják, de az aláterített ruha darabot már épen nagy munkával bírják a földtől elválasztani s mikor ez el végre sikerül, olyan mint a kifeszített szalonna. Sehogy sem akar többé a testhez lapulni. Így járt pl. Zoltán János ügyvéd a Bükkösben. A hátán levő paplanyt, melylyel hazulról menekült, alul terítette, s hárman rajta elaludtak. Mire felébredtek, a csont keményre fagyott paplanyt jó ideig nem tudta testére idomítani. Annyira neveltséges jelenet, hogy képes volt a szomorúság amaz embereit derült hangulatba hozni.

Egy-egy csoportnak folytonos menése elvégre irányt nyert s valamelyik aranyosszéki magyar faluba, vagy Tordára eljutottak. Mások nem bírtak, vagy nem mertek az erdőségből ki jönni. Így történt Enyedi Sándorné szül. Császár Teréziával, ki barom fiával Károly (12 éves), Albert (10 éves) és Lajossal (4-éves) három nap és éjjel nyomorgott a „Bükkös“ erdőségben s végre is elfagyott tagokkal a városba jöttek vissza s egy oláh zsellér-házában várták be, inig a második mentőcsapat Enyedre érkezett mely annyi elnyomorodott menekülővel együtt őket is Tordára szállította.

Végre is a Bükkös kiürült, mert a hideget és éhséget koszosan nem lehetett kiáltani.

Menekülőkkel teltek meg a grintyeni, herzsai, gerepeni szőlőhegyek nyomom pásztorviskói. A Bethlen főiskola gerepeni sajtó színjében épen számosan voltak, honnan némelyek mint pl. Benkő Dániel lőrinczrévei ref. pap, ennek neje, veje Tövisre me-

nekültek, mások a „Gerepen“ és „Farkas patak“ nevű közeli erdőségekbe húzódtak fel.

A Bükkösbe menekültekéhez hasonló sorsuk volt azoknak is, kik a Farkaspatak nevű erdőségbe futottak. Sőt annyival rosszabb) hogy innen nem lehetett menekülniük egy irányban sem. Torda felé ítézt nem, mert akik ez irányban akartak volna elhúzódni, azoknak okvetlenül az Enyedet Felenyeddal összekötő úton kellett keresztül hatolniuk, ez pedig csaknem bizonyos életveszéllyel járt, miután a Prodán féle tábor részei, ez úton, szünet nélkül jöttek mentek.

Tövis felé azért nem, mert az Enyedről Tövisre vivő országút vonalat a Buttyán féle tábor kiállított őrcsapatái tartották megszállva. Aztán meg a zalathnai és abrudbányai havasokról folyton újabb meg újabb oláh felkelő csapatok ereszkedtek a Maros völgyébe alá, melyek ezen útvonalat özönlötték el. Nyugoti irányban a havasok fekszenek s a mokány falvak lakosságától lehetett méltán félniük.

Maradtak tehát eme kietlen erdőségben s a túlnyomó nagy rész várakozott a szabadulás órájának megérkezéére. Lehetek itt m. e. 400-an, ügyvédek, mérnökök, alsófehérmegyei, városi birtokosok és tisztviselők, iparos polgárok, szekeresek, földművelők, katona szökevények; intelligens és nem intelligens osztályhoz tartozó nők, cselédek, gyermekek, csecsemők.

Miután a Bükkösbe menekültek végtelen nyomorát imént már rajzoltam, az ezen erdőben nyomorgók helyzetének leírását mellőzöm. Szorítkozom tehát csakis annak elmondására, amiben ezeknek helyzete amazokétól különbözött.

A Farkaspatakban lévők legnagyobb része 8 napot töltött ott s két három kisebb, nagyobb csoportban helyezkedtek el egymástól csekély távolságban s tanyáikon a kezdetleges társulásnak némi jelei is fölismerhetek voltak.

Az ácsok fákat döntöttek le. Ezek anyagából tüzeket gyűjtöttek s az öregeket, nőket, gyermekeket ezek körül helyezték el. A jobban öltözködött és edzettebb férfiak, kezökben vasvillákkal és hatalmas dorongokkal őr állottak azon komoly elhatározással, hogy összedugott kezekkel nem fogják engedni, miként az oláhok a tehetetlen aggokat, nőket, gyermekeket s ma-

gukat is lemészárolják, ha kedvük kerekednék őket is felkeresni, mitől méltán félhettek, mert ezen erdőség a város közvetlen közelében és a közép és felső Orboról és más havasi falvokról levezető egyik útvonal mellett terül el.

Oláh ruhába öltözködve innen is sokan lopódtak be a városba, honnan némi élelmi szerezket s a főzésre használt edényeket szereztek össze s hoztak ki a tanyára s ezen életveszéllyel beszerzett élelmi szerezket a nagy tüzek mellett főzték, sütötték

Sőt a piaczfélének is némi nyomát lehetett fölismerni, a mennyiben azok, kik többecske élelmi szerekhez juthattak, jó pénzért adtak abból az éhhalállal kezdőknek. Rendkívül nagy jótétemény volt, ha pénzért is kaphattak valami enivalót,

Akik élelmi szerekhez sehogy sem juthattak, fa rügyeket szedegettek össze s ezeket rágcsálták. A vízhiányon úgy segítettek, hogy fazakaikban havat olvasztottak s a felolvadt hólevét itták.

Akárhányon a havat félre hányták s a hó alatt talált falevelekből nyugvó helyet csombojítottak maguknak. Az elhaltakat kissé íélrébb szállították, jobb öltönyöket róluk levették s azután a mély hóban sírokat ástak s ezen sírokba temették el.

A szülő nőkre különös gondot fordítottak.

Tűz mellett, tölgyfalevél ágycat vetettek számukra, ruhadarabokkal gondosan betakargatták és élelmeztek, amennyire csak tehették. így tettek például Varga Józsefné szül. Sas Zsuzsanna polgár-nővel, ki egy gyermekét itt hozta világra. Más szülési esetek is fordultak itt elő.\*)

Legtöbb baj volt a gyermekekkel, mert ezek szegények a hideg és éhségtől gyötörtetve, csaknem folyton sírtak. Még a félelem ösztönszerű hatása sem volt képes őket elhallgattatni.

Csodálatos képen az oláhok a leírhatatlan nyomornak és szenvedésnek azon telepét nem rohanták meg. Két okot tartok valószínűnek, a miért oda nem közeledtek. Ezek egyike: mert úgy voltak meggyőződve, hogy az a szerencsétlen tömeg a hideg

\* Egy az ötvenes évek elején tett összeszámitás szerint, ama borzasztó napokban, az erdőbe menekült nők közül összesen 13 szülési eset fordult elő. Az ekkor születettek közül pár egyén ma is életben van.

Özv. Varró Farkasné és Varga Zsuzsanna közléseik alapján.

és éhség miatt, az ők láncsaik éle nélkül is elpusztul. A másik s valószínűbb ok pedig: hogy nem mertek oda közeledni. Tudták, hogy ott több száz ember tanyázik, kik között sok izmos és elkeseredett férfi van, kik makacs ellenállást fejthetnek ki. Heylesen is gondolták, mert az a sok tóth utcza, többnyire ács és szekeres férfi a maga és családja életét kioltatni küzdelem nélkül bizonyára nem engedte volna.

Hogy ezen utóbbi feltevéssem több valószínűségen nyugszik, mint az első, bizonyítja az Enyedet romboló oláhok azon eselszövő eljárása, hogy maguk közül magyarul jól tudó oláhokat, vagy ép magyar parasztokat küldöttek a Farkaspatak nevű erdőség szélére, kik időnként eme szavakat kiálltatták be az erdő sűrűjébe: „M a g y a r o k ! j ö j e t e k k i a z e r d ő b ő l h ú z ó d - j a t o k b e a v á r o s b a , m e r t m e g m ö n t é s ü n k r e T o r d á r ó l h o n v é d e k é r k e z t e k .“

Az erdőben levők eme hívogató kiáltásukat, halloták, de nem mozdultak onnan. Sejtették, hogy a hívogató az oláhok által ki-gondolt gyáva csel, mely által őket a városba akarják csalni, hogy ott kényelmesen lemészárolják.

Jól sejtették, mert csel volt valóban, még pedig jól kigondolt csel.

Voltak ezen telepen, kik a hideget és éhséget egy időn túl teljességgel nem bírták elviselni s bejöttek a városba. Ilyenek valának, mint megelőzőleg láttuk Széles Ferencz, Boér Ferencz, Szatmári Nagy József, Vida Bálint stb. Ezek életükkel lakottak.

Mások mint pl. Veress Károly ügyvéd kisebb nagyobb csoportokban menekülési útra indultak, merre jó vagy balsorsuk vezérelni fogja. Némelyek el is menekülhettek, mások az észre vett fegyveres oláhok elől telepükre újólá visszaszaladtak.

Ezen iszonyú emlékű telep népe az Ujlaki-féle magyar mentő-csapat Enyeden jártáról mit sem tudott. Ép úgy nem értesült a Lozenau és Schvarczenau féle császári mentő csapatoknak a szerencsétlen város romjai között történt megfordulásukról sem. Borzasztó helyzetükből P e r e c z y honvéd ezredes csapata szabadította ki s szállította több száz más, szintén elnyomorodott menekülőkkel együtt Tordára, jan. 16-án.\*)

A Bethlen főiskola felenyed-muzsinai erdőségeibe is menekültek néhányan. Ide menekültek pl. a Prodán enyedi volt házigazdájának Krisán Miklós kovácmesternek segédei, kik között volt Markovics Sámuel is, jelenleg kovács mester Enyeden.

Az ezen kietlen erdőségbe menekültek, rövid időre terjedő itt tartózkodásuk után részint Toroczkó Szentgyörgyre, részint Abrudbányára vergődtek.

Az Abrudbányára vergődtek közt volt Markovics is.

De térjünk vissza elbeszélésünkkel Enyedre.

Jan. 9-én késő estve nagy dobolás volt a város egész területén.

Lárma dobot vertek mindenfelé s a tribünök, valamint az alárendelt fegyveres nép rémülten és eszeveszetten szaladtak a gyűlhelyre, mely úgy látszik mindenik tábor részére külön külön meg volt jelölve,

Valószínűleg azt hitték, hogy magyar csapatok jönnek Torodáról, mitől folyton tartottak.

Lehet, hogy a vezérek vettek is olyan értesítést, hogy a magyar csapatok Torda környékén mozognak. Sőt kémjeik talán látták<sup>is</sup> a jan. 9-én d. u. Hidas irányába elvonuló aranyosszéki nemzetőrökből álló magyar csapatot s ezen csapat mozgásának híre verte őket fel. Ez a valószínűbb. Az is lehet, hogy csak a táborozások alkalmával szokásos eljárás volt a szétszórt és rendetlen népek lárma dobbal összegyűjtése. Tény, hogy a táborok egy része, éjfél körül össze gyűlt s a vezetőktől parancsot vett. A vett parancs e volt: „Azon esetben ha Kolozsvár felől magyar csapatok közelednek, le kell ölni a nőket és gyermekeket is az utolsóig.“

Érdekes lesz tudnunk, hogy míg Enyeden ezen idegrázó dolgok történtek, hol voltak s a pusztuló várossal szemben miként viselték magukat az oláh vezérek?

Tudjuk, hogy Akszentye prefekt január 8-án éjjel csak táborát indította Enyed ellen, ő maga főhadi szállásin maradt Csombordon. Mielőtt a hírneves prefektnek a katasztrófa folyamata Enyeddal szemben tanúsított magaviseleté és véghezvitt dol-

gai elbeszéléséhez kezdenék, a katasztrófa keletkezése felett még mindig borongó homályt eloszlató eseményt kell megemlítenem, mely a prefekt személyével közelebbi összefüggésben áll.

Akszentye Juon jan. 2-án Balázsfalván volt és ott is maradt 6-áig. Azon helyen szállásolt, hol jelenleg a főgymnasium új épülete emelkedik, egy utczára néző három ablakos házban.

E hó 2-án Romániából a Rozetti, Bolescu, Bolliac, Ghica Juon és Bratián D. vezetősök alatt álló magyar barát román páitnak, egy bukaresti öreg pap, egy fiatalab pap és egy bójér személyeikből álló küldöttsége jelent meg Balázsfalván azon célból, hogy a Nagyszebenben székelő oláh komite magyarellenes törekvéseit ellensúlyozza; az erdélyi oláhokat a magyarokkal kibékítse, sőt a közös szabadság zászlója alatt, a magyarokkal együtt az osztrák reakezió elleni küzdelemre bírja rá.

Ezen küldöttség tiszteletére az nap estve az Axentye szállításán vacsora reudeztetett, melyen 33 tekintélyes oláh ember vett részt.

Asztalhoz ülés előtt ez a 33 ember, Akszentye elnöklete alatt értekezletet tartott, mikor is az oláhországi küldöttség küldetésének célját lelkes szavakkal előadta, s a szabadság ügyének nevében az ott jelenlevő oláh vezérférfiakat felhívta, hogy magyar testvéreikkel béküljenek ki, velük egyesüljenek, s az elnyomott nemzetek közös szabadsága érdekében harcoljanak együtt az osztrák reakezió ellen.

Az oláhországiak ellenében Akszentye vette fel a szót s beszélt a magyarok ellen táplált engesztelhetetlen gyűlötség által ösztönöztetve nagy tüzzel. Szónoklata záró szavaiban nyíltan kijelentette, hogy kibékülés a magyarokkal azért sem lehetséges, mert, ők t. i. az erdélyi oláhok már esküt mondtak, hogy a magyarok ellen fognak harcolni, az osztrák császári ház lobogói alatt. A hosszas és élénk vitának szavazás vetett véget. A jelenlevő 33 oláh közül 7 egyén a magyarokkal való kibékülés, 26 pedig az Akszentye álláspontja mellett szavazott.

Ezután vacsora következett, melyben részt vettek mind a 33-an.

Vacsora vége felé, éjfél körül futár érkezett Nagyszebenből

s egy a szebeni generál Comandó pecsétjével zárt levelet nyújtott át Akszentyének.

Akszentye a levelet feltörvén, azt szemeivel hirtelen átfutotta s azután tartalmát a jelenvoltakkal közölte. A levél 1848 decz. 30 vagy 31-ről kelt. Tartalma körülbelül ez: A magyar hadak Kolozsvárt megszállották s szándékoznak a gy.-fehérvári várat ostrom alá venni.

Miután Enyed a gyulafehérvári váratostrom alá venni szándékozó magyar seregnek hatalmas támpontja lehet, ezen várost, hadászati szempontból el kell pusztítani.

Az elpusztítás munkájának végrehajtásával Akszentye prefekt bizatik meg.

Ezen levél tartalmának közlése után új tanácskozás következett.

Néhányan, főleg az oláhországi küldöttség tagjai határozottan ellene nyilatkoztak, hogy a román név egy békés és ártatlan város elpusztításának gyalázatával szennyeztessék be. A vita végén Akszentye kijelentette, hogy ő kénytelen a most vett utasítás értelmében cselekedni, még akkor is, ha mindannyian az elpusztítás ellen szavaznának, mert meggyőződése, hogy ellenkező esetben őt föbe fogják lövetni. A tanácskozást szintén szavazás zárta be. Heten Enyed elpusztítása ellen, 25-ün az elpusztítás mellett szavaztak.

Szavazás után Akszentye a levelet összehajotta és zsebébe helyezte.\*)

\* Egy tekintélyes román férfi elbeszélése alapján, ki ama tanácskozásokban és szavazásokban személyesen részt vett. Sajnálom hogy nevét e helyen nem közölhettem, miután erre nem lettem felhatalmazva. Hogy ily nemit utasítást Akszentye Nagyszebenből vett, azt ő maga sem igen tagadja. 1889 nyarán Barabás Károly jelenleg romániai haszonbérével egy kupéban utazván s Enyed elpusztításának esete kettőjük között megbeszélés tárgyát képezvén, Akszentye beszéd közben úgy nyilatkozott, hogy egy olyan okmány van birtokában, mely Nagyenyed elpusztítása ódiáját vállairól leveszi.

Akszentyének azon időkből való okmányai határozott tudomásom szerint még ez ideig mind meg vannak. Oly gondosan őriz azonban azokat, hogy hozzá jók jutni, főleg magyar embernek most még nem lehetséges. Később talán egy hivatott történelmi Író, eme kétségen kivid érdekes történelmi okmányokba be-  
tekinthet.

Elbeszélésünk folyamán a január 8-án estig történeteket már előadtuk. Láttuk (36. 37, 1.) hogy Prodán az enyediek előtt tagadta, hogy Enyed elpusztítására határozat hozatott volna az intéző oláh körökben. Eddig tanúsított magatartása azt bizonyítja, hogy jóhiszeműleg nyilatkozott. Akszentye nem avatta be őt a titokba. Álnokul félre vezette őt és az enyedieket is.

Jannár 8-án Fnyedre zúdította gyilkos táborát. 9-re virradó éjjelen Csombordon volt. Br. Kemény Gábor, ide vonatkozólag ezeket írja:

„Este rémesen kezdett világítani a dúlt Enyed égése. Tán még a puska lövések és ordítások zaja is hallatszott kivehetőleg Csombordra. Akszentye a Maros partja felett levő pontról ezt hosszasan nézte, egy sövény kerítéshez támaszkodva.

Valaki ekkor szájából folyólag következő mondatot vélt halhatni: „Véz zoa lui Kosuth“ (nézd a Kosuth novenapját) és ezzel Enyedre mutatott.

Másnap reggel, mintegy 10 óraker, Enyeden kellett járnia. Többeknek egybehangzó tudósítása szól erről. A Sz.-király utcán látták bejönni, mint mondják fényes szerszámú szép lovon, két lovas kíséretében. Sőt egy nagyon szavavehető szemtanú állítása szerint saját kezűleg, egy pisztolylyal, rá lőtt egy tanulóra. Okát nem tudom, de nem szabad föltennem, hogy az meg ne támadta volna Akszentyét.

Hogy Akszentye mennyit időzött Enyeden nem tudom; azt gyaniton, hogy nem sokat.“ \*)

Saját adataim Akszentye Enyeden jártára, s ekkor viselt dolgaira vonatkozólag ezek: Ben e János a Bethlen főiskola enyedi és Enyed vidéki birtokainak udvarbírája január 9-én reggeli 9 óra körül, Enyedről Csombordra menekülése alkalmával szembe találta Akszentye prefektet a csombordi (Barátok) berkén innen. Lóháton, két tribün társaságában jött be Enyedre. Erről a találkozásról később részletesen fogunk szólni.

Varró Farkasné az akkori postamester nője, jan. 9-én dél körül, a felső porondról, hová az napra viradó éjjelen, egy ös-

\* Ld Nagyenyed és vidékének veszedelme 1848, 1849-ben 171, 172 lap.



merős oláh ember házához menekült volt, Ferencz nevű csecsemőjével karján jött haza porondi lakására. Hol jelenleg a „Fájler“ ház áll, tehát saját lakása szegleténél, találkozik öt intelligens oláh férfival, kik fényes tribün ruhákban voltak öltözködve s szintén fényesen szerszámozott gyönyörű lovaikat kantáron vezették. Mikor Varrónő eme tribunokkal találkozott, karjai közt levő csecsemője tőlük és lovaiktól megijedt, rémülten vetette magát anyja ölében hátra, s rémülete hangos sírásban tört ki Ekkor az öt közül egyik, egy magas fiatal, barna férfi a gyermekhez közeledett, fejét gyöngéden megsimogatta s tiszta magyar kiejtéssel így szólott: „Ne félj gyermek, mert mi tégedet nem bántunk“.

Erre egy másik szintén az öt közül, oláh nyelven eme megjegyzést tette: „Adj neki egy golyót inkább s akkor nem fog többé sírni.“ Ezzel odább mentek a l'oroudon felfelé.\*)

Alig foroghat fenn kétség, hogy ez Akszentye és kísérete volt. Kilencz és tíz óra körül jött be a íiz.-király utcáú s 12 óra körül járt a Porondon s találkozott Varrónéval.

Akszentye magas, fiatal, barna férfi volt, magyarul jól beszélt „Fényes szerszámú szép lovon“ jött Enyedre. O lehetett tehát, ki a Varrónő karján levő csecsemőt kezével gyöngéden megsimogatta,

Csomboréról jött kíséretéhez csatlakozhatott benn a városban táborának két legelőkelőbb embere, neki kiváló jó barátjai Sálka és Nemes Joun. Az általuk az ideig végzett munkáról tehettek jelentést a fővezér, előtt.

A minden einberies érzületet levetközött Nemes Juo.ii ajánlhatta Akszentyéuek, hogy adjon ama siró csecsemőneic egy golyót inkább, mert akkor nem fog többé sírni.

Vegyük ezekhez ü Veress Kálmán ref. lelkész azon állítását, mely szerint Akszentye jan. ü-én törzskarával együtt özv. Schmidnénel ozsonált az alsó Porondon. Vida Mihály enyedi iparos polgár állítja, hogy a, pusztulás folyama alatt látta Akszentyét Enydcen, s halottá a mint biztatta embereit, hogy gyűjt-sanak és gyilkoljanak, Kristófot a kocsist s ennek fiát a prefekt szemei előtt ölték meg.\* †)

\*) Özvegy Varró Farkasné közlése alapján.

†) J Lásd Viskoczy Henrich jegyzeteit.

Mіндеzen adatok alapján kétségen kívül állónak mutatkozik, miként a hírneves prefekt jan. 9-én egész nap Enyeden volt, s így határozottan nem áll azon állítása, melyei azt akarja elhíttetni, hogy ő a város pusztulásának ideje alatt Enyeden nemfordult meg.

Akszentye midőn egy alkalommal Hajdú József enyedi szövetfestővel találkozott s ez tőle kérdezte, hogy ugyan miért pusztította el Enyedet? ezt felelte. „Azért mert parancsolatom volt a generálistól (melyek?) hogy ezt tegyem“.\*)

Néhai Czirner Józsefné előtt így nyilatkozott: Azért pusztítottam el Enyedet, mert a magyarok Hidast elégették, és mert rosszak.†)

Hogy Akszentye maga rabo't, gyilkolt és égetett volna, arról nincs tudomásom.

Nem is hiszem, hogy saját kezeivel ilyes dolgokat véghez vitt volna.

Voltak nélküle is elegenden, kik mindezeket megcselekedjék.

A fővezértől elég volt az utasítás,

Amint láttuk, l'rodán a „Sisak“ vendéglő előtt jan. 8-án, éjjeli 11—12 óra között embereit Akszentye rabló népének a városból kiűzésére serkentette. Fellépésének azonban eredménye nem volt. Ezek rövid időig tartó lövöldözés után visszatértek a „Sisakéba s ott dorbézoltak.

A prefekt miután látta, hogy az Akszentye táborát a városból ki nem űzheti s Enyed veszve van, lehető gyorsasággal egy vagy két szekeret állítatott elő, azokra felpakolt s 30—40 oláh kíséretében, éjféli utáni 1 — 2 óra között a várost oda hagyta, s útját Tövis felé vette.

Veress Ottilia és Albert testvérek s szemtanúk Prodan emez utazását így beszélik el: „Miután a város lágyult, ügyvéd Veress Bálintné édes anyánk velünk, továbbá 14 napos cse-csemőjével, jelenleg is életben lévő Gizella testvérünkkel karján, szentkirályutezai lakásunkból kifutott az utcára s a „k i s p a l l ó“ felé siettünk.

\*\*) Lásd Viskoezy jegyzetei.

†) Lásd Viskoezy jegyzetei.

Mire emez átjáró közelébe jutottunk, más menekülők jöttek velünk szembe s ezt kiáltották, „ne jöjjenek tovább, mert az oláhok a piaczkörnyékén gyilkolnak s nyomunkban vannak“. Alig néhány másodperc alatt számos, jobbról-balról jövő menekülő csatlakozott hozzánk, pl. Kovács Dániel udvari tiszt és alsóféhérmegyei birtokos, Winkler János és Bene József fiatal kereskedő segédek és Czepeles Rózsi. Másokra nem emlékszünk, pedig sokan voltak.

Miután észre vettük, hogy a Szentkirály utcán feljövő oláhok is gyorsan közelednek, mi mindannyian a vármegye házával szomszédos Nethusi féle telekre, mely a „Hellos“-ra nyúlik, szaladtunk be\*)

Az oláhok rohantak utánnuk. A lakás ajtajában álló Nethusit azonnal leagyalták. Mi futottunk, a hogy csak tudtunk a telken végig. Az oláhok lőttek utánunk, de ha jól emlékszünk, golyóik senkit sem találtak. Kovács I. Winkler, Bene előbb minket segítettek át a telek végében emelkedő kerítésen, azután maguk ugrottak keresztül.

A „Hellos“ tetőről a „Sosszék“ nevű határ részre ereszkedtünk alá. Ezen is keresztül haladva, eljutottunk Szentkirály közelében a Maros jegére.

Ezután folyton a Maros jegén mentünk lefelé, inig a velünk lévő férfiak vezetése mellett a „Czifra“ fogadó körül, az ország útra értünk. Szegény néhai anyánk csecsemőjével karján, a nagy hóban, — mozgásában általunk is akadályozva, — nem bírt többi úti társainkkal együtt haladni.

Elszakadtunk tehát tőlük s csak Czepeles Rózsi maradt velünk. Ez a jó szívű cigánynő hol anyánkat támogatta, hol a kettőnk között kissebb testvért, a nem egészen 8 éves Albertet vette ölébe s vitte egy-cgy hajtásnyira.

Utazásunkat az ország úton folytatva, csakhamar egy csapat fegyveres oláhval találkoztunk, kik őrségül lettek e pontra állítva. Nem bántottak. Sőt egyik közülök anyánkat megszanva, ezondráját a hóra terítette s rá ültette. Ezen jó ember czondráján

\*) A „kis palló“-val ép átellenben fekvő telek.

álélt csecsemőjét megszoftatta s maga is valamennyire kipihente magát.

Mikor utunkat tovább akartuk folytatni, ugyan ez az oláh ember így szólott anyánkhoz: „Ne siess asszonyom, mert azok is, kikelőre menekültek, a tövisi, „Pad“-on meg fognak állani. Ott is őrcsapat áll, mely utasítva van minden Enyedről jövő menekülőt feltartóztatni, s őrizet alatt tartani mind addig, míg azon szerencsétlen emberek további sorsára vonatkozólag a prefektusától újabb parancs nem érkezik.

Elbúcsúztunk eme csapattól s folytattuk utazásunkat, míglen a tövisi padra értünk,

Itt egy más, az előbbinél jóval nagyobb fegyveres oláh csapat állott őrségen. Ez a csapat az ide korábban eljutott enyedi menekülőket már láncsák közé fogva őrizte. Itt találtuk a többiek között Horváth József béldi birtokos nejét, Jenei József asszonynépi birtokos nejét, Kovács Danit, Winklert, Benét. Ő Veress Pálné szül. Henter Birit. Lehettek negyvenen-ötvenen, talán még ennél is többen. .

Veress Pálné mondhatni egy szál ingben és mezítláb utazott a térdig érő hóban s kínjában hangosan és szívet repesztőleg sírt.

Láncsák közzé fogtak minket is s egy ideig ezen borzasztó helyzetben kellett maradnunk.

Kevés idő múltával egy 30 — 40 főből álló lovas oláh csapat érkezik Enyed felől s kiabálják, h o g y j ö n a p r e f e k P r o d á n.

P r o d á n v a l ó b a n j ö t t s z e k e r e m

Mellénk érkeve szekerét megállította, abból kihajolt s a tiszta holdvilágos éjben, minket enyedi menekülőket szemle alá vett.

Néhány pillanat múlva így szólott hozzánk hibátlan magyar kiejtéssel: „a férfiak és nők külön álljanak sorba s a kinél valami gyilkolásra használható eszköz van, azt magától dobja el.

Anyám csecsemőjével karján Prodánhoz közeledett s esdekelve kérte, hogy gyermekeit szekereire vegye fel, mert lábaik elvannak fagyva. Vegye fel őt is, mert nem bír tovább menni. Prodán anyánk kilétét kérdezte s miután megtudta, hogy Veress Bá-

lint ügyvéd nője, részvétellel azon szekéren, melyen ő ült, helyet szorított s felültette anyánkat s minket is a két testvért. Alig haladtunk néhány perczig, egy lovas oláh vágatva jön utánunk. Prodán szekéréhez érv« kérdi tőle, hogy a hátra maradt fogoly enyedi menekülőkkel mi történjék?

„Engedjétek mindnyájukat jönni Tövisre, Tövisen azonban reggel 8 órakor jelentkeznek nálam mindannyian,“ felelte a futárnak Prodán.

Útközben anyámmal és Otilia leányával, — ki ekkor már csaknem nagy leány volt, — Prodán beszédbe elegyedett. Enyed pusztulását illetőleg a prefek szintén magyarul így nyilatkozott: „Én Enyed pusztulásának oka nem vagyok. Azt Akszentye idézte elő egyedül. Magam is menekülők onnan az öldöklés és pusztítás elől.“

Miután Tövisre megérkeztünk s egy fogadóba megszálltunk, Prodán azonnal jeges vizet rendelt s tanácsa, sőt utasítása folytán abban lábainkat jól meg szítattuk. Ezután borlevest hozott számunkra.

Nem sok idő múlva megérkeztek a többi enyedi menekülők is. Úgy ezek, valamint mi, kik a Prodán szekéren jöttünk, január 9-én a Szuiny grenicsér lovas kapitány lakásába szállásoltatunk be.“

Ezen adat szerint, melynek hiteléhez kétség nem férhet, miután azt más szemtanuk jelesen özv. Jenei Józsefné id. VinkTer János és Czepeles Rózsi vallomásaik is megerősítik, Prodán jan. 9-ére virradó éjelen távozott Enyedről. Saját szavaival élve: menekült onnan az öldöklés és pusztítás elől.

Bizonyos tehát, hogy a felenyedi oláh tábornak nem Prodán hanem Birlea Péter vezette le Enyedre, a jan. 9-re virradó éjelen.

Bizonyos az is, hogy Prodán jan. 9-én egész nap Tövisen volt. Ezt állítják az ott volt enyedi menekülők.

Jan. 10-én reggel azonban vissza jött Enyedre.

Fennebb láttuk, hogy jan. 10-én d. u. a Hírósága házában alkudozott Czirner Józseffel, ki pénzes ember hírében állott, hogy ez a tisztos enyedi polgár adjon neki 100 frtot, mert azon eset-

ben nem öleli meg. Mint tudjuk 60 frtban egyeztek meg, mely összeget ő zsebre is tette.

Klucsik Györgyné, Pápai Lajosné, Pluszka Ignáczné és a Patkós Mátyás gazdasszonya, a pusztulás folyama alatt, minden valószínűség szerint 10-ikén találkoznak Prodánal a Pátkos ház előtt, hol ez áldogált. A szerencsétlen nők esdekelve kérik, hogyha mindenüktől meglőttek fosztva, legalább életüknek kegyelmezzen, mire Prodán így nyilatkozott: „Arról nem tehetek. Most háború van. Imádkozzatok, hogy az Isten engem segélyen.\*)

Bíró Sándorné, egy enyedi polgárnő állítja, hogy hallotta a mint Prodán embereit biztatta, hogy égessenek.

Vida Mihály enyedi polgár szintén hallotta Prodánt embereihez eképp szólni: Adjatok tüzet, mert fázom.†) Ezen adatok hitelességéhez alig férhet kétség, miután Prodánt Enyeden mindenki ösmerte.

Tövisről visszatért rabolni Enyedre, honnan azelőtt 36 órával, saját szavaival élve „maga is menekült az öldöklés és pusztítás elől“ s ezzel nevét és emlékét beszenyezte. Igen valószínű, hogy Akszentye, emberei által Tövisen, erkölcsi nyomást gyakorolt rá oly irányban, hogy térjen vissza Enyedre s annak elpusztításában vegyen ő is részt. Akszentye okos ember volt. Jól tudta, hogy Enyed elpusztításáért valaki felelősséggel fog tartozni Isten és világ előtt.

Ezt a súlyos felelősséget akarta ő a magáéről más vállaira hárítani, vagy, ha ez nem sikerül, legalább megosztani.

Czélja megvalósítása szempontjából szerencsés véletlen volt Hidasnak, jan. 10-re virradó éjjelen, egy kis honvéd csapat által történt megtámadása, mi 10-ke hajnalán már tudva volt úgy Enyeden mint Tövisen.

A menekülő hidasiak Enyed utczáin azt a hírt terjesztettek, hogy a honvédek Hidast teljesen feldúlták. Ezen hamis hírnek a többiek között hitelt adott Prodán is.

Prodán már Muzsina feldúlása miatt is elvult keseredve, mely alkalommal saját othona s némi ingóságai is megsemmisül-

\* Lásd Viskoczy jegyzeteit.

† Lásd Viskoczy jegyzeteit.

tek s miután Hidas község szomszédos volt Muzsinával, természetes, hogy ennek sorsa, lelkében a magyarok ellen érzett s még kinem aludott bosszúságának új tápanyagot nyújtott.

Ezen új lángra lobbant bosszúságát használhatták fel ügyesen Akszentyének Prodán körül volt emberei s bírták rá, hogy térjen vissza Enyedre; ezen város elpusztításában maga is vegyen részt s ez által a magyarok eljárásai miatt érzett bosszúságának szolgáltasson kielégítést.

Neki pedig nem volt elég lelki ereje és előre látása, hogy bosszú vágyát önmagában leküzdje; a cselszövő rábeszélésre ne hallgasson. Vissza tért tehát a pusztulás harmadik napján Enyedre, a rombolás bűnös munkájába némileg maga is bele vegyült és nevéért és emlékéért beszenyete ő is.

Az Enyed elpusztításában részt vett 3-ik oláh tábor vezére Buttyán \*) a katasztrófa folyama alatt volt-e bent Enyceden, vagy nem volt, arról nincs tudomásom. Azt hiszem, hogy Buttyán alprefekt, a városi tanács által, Trodán és törzskara tiszteletére, jan. 8-án este rendezett vacsora végzetével vissza tért tábora főhadi szállására Orbóra s a katasztrófa folyama alatt onnan nem mozgott. Amaz emlékezetes vacsora után nem látta őt többé Enyceden senki.

Buttyán János műveit fiatal ember volt. A magyaroknak teljességgel nem engesztelhetetlen ellensége, milyen pl. A k s z e n t y e J u o n X e v e r u s . Nemcsak, hogy engesztelhetetlen ellensége nem volt, sőt mint tudjuk 1849. tavaszán azon oláh párthoz csatlakozott, sőt annak egyik szóvivője lett, mely párt a m a g y a r o k k a l való kibékülés szükséges, s ő t ü d v ö s v o l t á t h a n g o z t a t t a és ilyen célzatú akciót indított folyamatba.

A „Honvéd“ s az abban közölt ide vonatkozó tudósítás alapján Jakab Elek azt írja, hogy Enyed elpusztítása véres munká-

\* Az 1848 — 49 évi mozgalmakban két Buttyán nevű egyén vitt kiválóbb szerepet. Egyik Buttyán János abrudbányai ügyvéd és a hírhedt oláh koraite tagja, egy alig 26-27 éves fiatal ember. A másik: a n.-somkuti Buttyán László, szintén ügyvéd. Más Buttyánról nincs tudomásom. Az Enyedet feldúlt egyik oláh tábor vezére az abrudbányai Buttyán volt, ki 1846 vagy 1847-ben telepedett Abrudbányára.

jában a szintén engesztelhetetlen magyar gyűlölő M i k á s F e r e n c is részt vett, mint prefekt, vagy vezér, \*)

Lehetséges, hogy eme történelmi feljegyzés a valóságnak megfelel, én azonban erre nézve kétségeskedem. B. Kemény Gábor és Viskoczy Henrich, kik Enyed eme púsztulására vonatkozó adatok összeszedésével tüzetesen foglalkoztak, arról, hogy Mikás a katasztrófa folyama alatt Enyeden járt s ennek elpnsztításába közvetlenül és személyesen befolyt volna, mit sem tudnak. Ilyen értelmű feljegyzést egy általán nem tettek. A „Honvéd“ említett közleményétől eltekintve, én sem olvastam ezt sehol, nem hallottam beszélni senkitől. Az Enyedet 1849 jan. havában feldúlt oláh táborok az Akszentye, Prodán és Buttyán vezényletei alatt állottak. Ez kétségtelen igaz, valamint igaz az is, hogy Buttyán csak másodrangn prefekt, csak olyan alvezér féle volt. †)

Valami vérbírótság félét is szerveztek a rabló bandák Enyeden, az életben maradt és fogságba esett szerencsétlen enyedik kihalgatására és elítélésére. Iroda helysége a Sz.-király-utca végen, a csürbírói lakással ép átellenben vala berendezve, egy Milidon nevű közönséges enyedi oláh ember nyomom házikójában.

Elnöke ezen bizottságnak Milidon kapitány volt.

Tyána vagyis Kaszinó János, ki ekkor maga is tevékeny tribün volt, szállította fedezet alatt a vérbírótság elébe, a fogságba jutott enyediket.

Milidon, valahányszor foglyakat kísérték hozzá, komoly képpel elébök állott s választást engedett nekik az azonnali főbe lövetés, vagy a táborba kísérés között.

A szerencsétlen emberek igen természetesen inkább a táborba kísértetést választották.

A kik az utóbbit választották, (az elsőt természetesen nem választotta senki), ezeknek neveiket és születési helyüket bemázolta egy előtte nyíva állott jegyzőkönyv felébe, minek megtörténte után, a foglyokat, fedezet alatt elindította vagy Csombord felé az

\* Lásd „Honvéd“ 18 szára, Jakab Elek „Szabadság harczznk történetéhez, visszaemlékezések 1848—1849-re“ czimii igen érdekes és becses munkáját 575 lap.

† Molnár Albert abrudbányai ref. lelkész közlése alapján.

\*) Dániel Imre kereskedő, szemtanú közlése alapján.



Akszentye táborába, vagy Fel-Enyed felé a Prodán féle tábor főhadi szállására.

Ennyiből állott a Milidon elnöklete alatt működő vérbíróság működése.

Ezen Milidontól kísérték pl. fedezet alatt, jan. 11-én Dániel Imrét, üraeellit és a város szerencsétlen dobosát Ilarta (Pirczi) Marczi uramat és rajtok kívül még 10 enyedi embert, előbb Csombordra az Akszentye, onnan Eel-Enyedre a Prodán táborába.

Csodálatos képen életben maradtak mind a 19-en s az osztrák katonák mentették ki borzasztó helyzetükből jan. 14-én.

## A menekülés.

Az orosz támadás által, többnyire álmából felvert m. e. 4000 enyedi magyar ember menekülése, a szélrózsa minden irányában, már a megrohanás órájában kezdetét vette.

Az első álmukból felvert emberek apróbb csoportokban, családonként hagyták oda otthonukat, mint már említve volt akár hányan a leghiányosabb öltözetben s szaladtak a közeli szőlőhegyek, erdők irányába s künn a szabadban verődtek össze nagyobb csoportokba, rendszeren a társadalom legkülönbözőbb osztályához tartozó emberek.

Szívet repesztő benyomást tett a meleg othonukból észvesztetten menekült ilyen csoportok szemlélése. Egyik ember felöltözött tűrhetően, de annyi ideje már nem volt, hogy főre valóját is elő keresse s fejére illessze; másik lábbelit húzott s bundát kapott magára. Ennyiből állott összes öltözete. Némelyek lábbeli nélkül, mások azon öltözetlenül, legfennebb éjjeli takarójukkal hátukon indultak menekülő útvjokra.

Voltak természetesen olyanok is, sőt ezek voltak túlnyomó számban, kik fel voltak eléggé öltözködve, sőt pénzük, ezüst neműik egy részét is magukhoz véve, menekültek. Akárhánynak ép a volt nyomorúsága, hogy igen sok ingóságot vett magához s a miatt nem bírt mozogni. Még a leghiányosabban öltözködött menekülők is rendszeren vitték ingóságaikból magukkal valamit.

A szerencsétlenek, csak miután telkeiket elhagyva, valamerre a szabadba jutottak, szedték össze magukat némileg. Csak akkor

jöttek rá, hogy a családnak egyik vagy másik, vagy több tagja hiányzik.

A szülők tőlük elszakadt gyermekeik, a hitestárs hitestársa, testvér testvére után kiáltozott, természetesen eredmény nélkül legtöbb esetben, mert a tőlük elszakadtak nem jöttek utánuk. A hívó szót az iszonyú zajban és zűrzavarban nem hallották meg.

Voltak, kik elmaradt kedveseik felkeresése végett vissza tértek. Az ilyenek legtöbbje ott veszett.

A találkozás első helyein a jajveszéklésnek, fájdalmas panasznak, a sírásnak vége hossza nem volt. Itt kezdték érezni az iszonyú hidegnek velőt fagylaló erejét. Itt ébredtek borzasztó helyzetük tudatára. Senki sem tudta mit tegyen, milyen irányban induljon. Mindenki menekülő társától kérte és várta a helyes tanácsot.

Az adott tanácsok rendszeren ide mentek ki: „Menjünk merre az Úr Isten vezérel,“ s egy nagy rész, apróbb csoportokban, valamely irányba el is indult.

Felenyed, Miriszló, Décse, mint Enyedhez közelebb fekvő, részben magyarok által lakott falvak, már a katasztrófa első éj-jelén megteltek menekülőkkel. Némelyek Tövis, Csombord és Szentkirály felé vették utjokat, tehát éppen torkukba mentek az oláh táboroknak. Voltak, kik eme helyekre is eljutottak életben, egy részük azonban a szembe talált fegyveres oláhok által le-agyaltatott s az úton pusztult. Legtöbben a régi Aranyosszék magyar falvaiba és Tordára igyekeztek eljutni.

Milyen utazások voltak ezek! A sanyaruságnak és szenvedésnek minő idegrázó képei mutatkoztak mindenfelé azon széles vonalon, melyen Enyedről Keresedre Bágyonba, Kövendre, Rákosra, Tordára stb. vergődött az a sok száz ember, mely már az első éjelen, ez irányban menekülési útra indult.

A régi Aranyosszék székhelye Felvincz ekkor már teljesen el volt pusztítva.

Az enyediek menekülését ez a körülmény is végtelenül súlyosbította.

A Tordára vezető ország utat mindenki kerülte ép azért, mert az Felvinczon vonult keresztül. Az akkori, vagy helyesebben mondva, a volt Felvincznek pedig oly annyira elriasztó kinézése

volt, hogy a menekülők közül senkinek sem vala annyi bátorsága, hogy útját Felvinczen, a kioltott egykori pezsgő élet ama végtelelenül komor temetőjén keresztül folytassa, főleg éjtel.

A kik tehát a „Bükköséből az ország útra ereszkedtek alá s egy ideig azon haladtak előre: D é c s e körül arról letértek s egyenesen észak irányban, meredek hegyeken, mély völgyeken, térden felül érő hóban folytatták Utjokat Örményes, a két Fügéd, Dombró, Mohács oláh községek határain, magokat a községeket gondosan és nagy fáradsággal kerülve. Rendesen csak Mohácson túl ereszkedtek le ismét az ország útra

Kimondhatatlan fáradságukba került a menekülőknek ez a kerülő utazás. Sokan nem is bírták ki. Megfagytak, elhullottak a régi „Aranyosszék“ most említett községeinek határain s testüket felfalták az erdei vadak és ragadozó szárnyasok.

Minden egyes menekülő család, vagy csoport szenvedés teljes utazását leírni ma már lehetetlen.

Szorítkozunk tehát csak a kiemelkedőbb mozzatok ösmertetésére, ezek előadásában az időrendet igyekeztünk szemünk előtt tartani.

A Prodánál jan. 9-re virradó éjjelen menekültek visszontagságait már (Ismertetem. Ösmertetem volt kamarai ügyvéd László István családjának is menekülését.

Ez a két csoport a katasztrófa első órájában indult menekülési útjára.

Olvasóink emlékezhetnek, hogy szintén a katasztrófa első órájában, a magyarutezai ref. papi lakból 4-én futottak ki a „Kápolna“ dombra és pedig özv. Sándor Elekné. Sándor Józsefné, anyám s kis leány testvérem K á r o l i n a.

Elég jól Möltözködve indultak útnak mind a négyen. Sándor Józsenével történt meg, hogy jóllehet az egész háznál legtöbb lelki ereje neki volt, mégis szép új bundája helyett, kopott, viseltes bundáját kapta vállaira s azzal menekült. Pénzt és ezüst nemüt is vitték magukkal.

Már a kertben észrevették, hogy én tőlük elmaradtam, de utánam nem térhettek vissza, mert a papi lak, távozásuk perezében megtelt rabló oláhokkal.

Engemet elveszettek hittek s mély lelki fájdalommal hu-

zódta a „Kápolna“ dombra; onnan a közeli szőlőhegyeken keresztül a „Bükösbe.“ Menetközben még csatlakozott hozzájuk pár menekülő. A „Bükköseben“ utjokat állandóan észak irányban folytatták. A Bethlen főiskola miriszlói tanyája körül leereszkedtek az ország útra s azon, háborítás nélkül haladtak Décséig. Testvérem itt már annyira elvult alélva, hogy nem bírt tovább menni. Valamelyik utitársuk vállalkozott, hogy beviszi Becsére s vele marad ő is mert érzi, hogy az út fáradalmait hosszasan ő sem bírja elviselni.

Retten, vagy hárman be is tértek Décsére s ott a ref. kántori lakba szállásolták be magukat. A kántor családja őket szívesen fogadta s egyiknek sem lett itt bántódása.

Anyámtól tehát már mindkét gyermeke elmaradt s ő útját, a 3 vagy 4 egyénre leapadt társasággal, keserves sírás közt folytatta.

Nem lévén bátorságuk Felvinczen menni keresztül, Décsé és Inakfalva között, az ország útról letérték balra s a meredek begyeknek indultak, egyenesen északi irányban. A fagyos, mély búban s a magukkal hozott pénz és ezüstnemű félékkel karjajikon, csak lassan s kimondhatatlan erőfeszítéssel bírtak haladni.

Egyik sem ösmerte közülük az irányt, mert azon helyeken megelőzőleg nem járt egyikök sem. De még ha járt volna is, legcsekélyebb ösvény nélkül, a mély hóban, éjnek idején, a rettentő hidegben s metsző szélben, mely szemeket mondhatni befagyasztotta, hogyan tudhatták volna tájékozni magukat. Hanem azért folyton mentek, állandóan egy irányt tartva szem előtt.

Egyszer özv. Sándor Elekné le rogyik s menyét és leányát kéri, hogy engedjék őt egy keveset pihenni s azzal szeméit álomra hunyja. Ott lévő szerettei rázzák, emelik, de a 60 éves öreg asszony nem szól, nem ébred. Újra rázzák, újra emelik. Mind Idában. A jó édes anya és anyós nem szól, nem ébred. Nem is szólt többé. Meg volt fagyva, meg volt hallva. Mint később megtudtuk: a mohácsi határon pusztult el. Ott emésztették fel hulláját a vad állatok.

A két gyámoltalan nő elbúcsúzik a legjobb édes anyák egyikétől s folytatja útját, hogy hol? maguk sem tudták. A keresedi fogadó körül az ország útra értek. Nagynehezen eljutottak

a „Létom“ délfelőli aljáig. Itt anyám akar leülni, hogy pihenjen s keveset aludjék. Sándor Józsefné Ifikének egész erejével serkenti; figyelmezteti édes anyai voltára s ebből folyó kötelességeire, melyek tiltják hogy engedje, miként a halálos bágyattság felette erőt vegyen. Bízta, hogy Torda már csak itt van, szedje tehát össze minden erejét s folytassák útjokat együtt.

Az erélyes szó használt. Az alélt nő még egyszer össze szedi minden erejét s vánszorognak a Létom oldalán felfelé. Mikor a tetőre értek, már hajnalod ott. A tetőn négy Kosuth huszárt vesznek észre feléjük lovagolni. Ezek rögtön meglátják őket s vágatva közelednek az alig vánszorogókhoz.

Mikor a huszárok a menekülőkhez értek, lovaikat megállítják s így szólnak: „Enyedről jönnek úgy el? „Onnan menekülünk“ lón a felet. „Mondják csak — kérdik tovább — mi történt Enyeden? Igaz a hír, hogy azt a várost az oláhok az éjel megrohanták, elpusztítottok, lakosságát legyilkolták?“ „Fájdalom, szóról szóra igaz. E n y e d e l p u s z t u l t“ felelik az alélt menekülők.

Ekkor a derék huszárok az oláhokra mondott nehéz káromlások között lovaikról leszállanak s közülök egyik, gyámoltalan anyámat, ki ezen rövid párbeszéd közben lerogyott, erős karokkal megragadja, lovára helyezi; maga is melléje ül s gyors ügésben viszi Torda felé s a régi u. n. „Fiskus“ fogadóba helyezi be, mely Tordától körülbelül 2 kilométer távolban van. \*)

A hátra maradt huszárok lovaikat kantáron fogva, Sándor Józsefnét s a más pár alélt menekülőt karon vezették s őket is a „Fiskus“-ba vitték be.

Tordára már jan. 9. kora reggelén érkeztek enyedi menekülők, jelentékeny számmal.

Néhai S á l i a k I s t v á n, akkor tüzér a Czech hadseregében, legutóbb fegyintézeti igazgató Nagyeneden, ide vonatkozólag így nyilatkozik:

„Enyed pusztulása idejében a Czech hadseregével Tordán voltam állomáson. A mint egy 2500—3000 főből álló magyar tábor tiszti kara és legénysége a polgároknál volt elhelyezve s a la-

\* A régi vendéglő épület ma is fenn áll. Jelenleg az állam ottani mezőgazdaságának tanya helyiségéül szolgál.

kásokat gyúródásig megtöltöttük. Én harmad, negyed magammal a rom. kath. templom háta mögött voltam szálláson egy tisztességes polgár családnál, a piac közvetlen közelében.

Január 9-én kora reggel, egyik tüzér társammal, egy altiszttel, kivel ugyanazon szálláson voltunk, kinéztünk a piacra s ott egy olyan fájdalmas jelenet bontakozott ki szemeink előtt, melyet elfelednem nem lehet. Ugyanis Torda piacán mintegy 100—150 ember állott félig megfagyva, kétségbe esetten panaszkodva s elszállásolásért esdekelve. Némelyik valamennyire felvult öltözködve, de egy résznek testén alig volt valami ruha féle. Akárhány meztelen lábbal állott a piac hóborította kövezetén.

A tordaiak ép elszállásolásukkal foglalkoztak, de ez nehézkesen ment; aztán meg az elhelyezettek helyébe folyton újabb s meg újabb menekülő csoportok érkeztek.

A menekülőkkel volt a többiek között egy nő és két növendék leánya. Özv. Balognénak adta ki magát. Ezt a hiányosan öltözködött három úri nőt mi vezettük szállásunkra s házi gazdákat megkértük, hogy szállásukat adja át nekik, mert mi szívesen fogunk az istállóban szállásolni. Úgy is történt. Mi kiköltözködtünk az istállóba s helyeinket az enyedi 3 menekülő nőt foglalta el.

Példáinkat bajtársaink közül követték mások is. Szívesen elviseltük a fütött szállás helyett az istálói szállás kényelmetlenségeit, csak hogy valamit mi is segítsünk a menekült enyedik irtózatos helyzetén, minek láttára srtunk mint a gyermekek.

Hnszáraink nap folytán kisebb csoportokban ki-ki lovagoltak a Létom tetőre \* †) s az Enyedről jövő menekülők egy részét lovaikra véve szállították Tordára. Fizetésünk egy részét is azon időre, míg Tordán állomásoztunk, az enyedi menekültek segélyezésére ajánlottuk fel.“ \*)

\* A Létom Torda és Felvincz között elvonuló rövid hegyláncz, Tordától 7—8 kilométer távolban.

† Sallak István a volt kitűnő magyar honvédtüzér s legutóbb fegyintézeti igazgató, kinek szívességéből közlöm ezen adatokat, 1890 évi május 31-én halt el Nagy Enyeden 58 éves korában. Mint 16 éves ifjn fogott fegyvert hazájáért 8 küzdötte végig a szabadságharcot.

Gyulai Sáska Mihály, alsófehérmegyei és enyedi birtokos, N.-Enyed városnak sokideig főjegyzője, családjával együtt szintén a jan. í)-érc virradó éjeien menekült.

Ezt Gy. Sáska Sándor alsóféliénegyei árvaszéki ülnök ekép beszéli el . „Én és öcsém Farkas, gr. Mikes Kelemen és Bethlen Gergely felhívásukra már elein, az általuk megalakított Mátyás huszár szabadságharczi csapatba állottunk he.

Szülőim, leánytestvércm a Ki éves Klára, öcséin a 14 éves Róbert, egy másik öcséin a 9 éves Gyula, továbbá Mohai Juli rokonunk Enyeden maradtak. Ott találta őket magyarutezai lakásunkban a város pusztulása is.

Miután a katasztrófa kezdetét vette, szülőim, testvéreim és Mohai Juli, a leghiányosabb öltözetben mindannyian, a mi akkori lakásunkkal ép átellenben fekvő Eozstájner telken végig a „Malomárok“-hoz futottak.

Mindenütt a malomárok mellett jöttek felfelé míg a Czinege István telkéhez értek. Ide elérkezvén, az öreg Czinegéhez húzódtak be azon számítással, hogy ott vagy együtt ellehetnek, vagy együtt menekülhetnek.

Miután a városba betört oláh tábor zaja perezről porezre növekedett s a vész nagy mérveket öltött, szülőim meggyőződtek, hogy e helyen nem maradhatnak. Felszólították tehát (zinegét is. hogy csatlakozzék hozzájuk s meneküljenek együtt, merre a jó Isten vezérelni fogja.

Ozinege, házától távozni nem akart, mert Ágnes nevű ágyban fekvő leányát nem tudta egymagára hátra hagyni, Czinege Károlina azonban csatlakozott szülőimhez s heten, folyton a patakmentén húzódtak felfelé, míg kiérték a városból. A város felsővégén, a Perzsa nevű szőlők felé vették menekülési utjuk irányát s ott egy nyomom pásztor lakban vonták meg magukat.

Csak pár negyedóraig lehetek itt is csendesen. A portyázó oláhok rájuk törtek, a pásztor lakból őket kiűzték s közülök egyik, szegény atyámat lőfegyverével célba vette, a többi meg láncsaival fenyegette.

A legveszélyesebb pillanatban Klára testvérein az atyámat célba vett oláh cicibe borult, a durva oláh kezeit csókolta, kö-



nyeivel áztatta s a gyermeki szeretet szívet repesztő hangján kérte, hogy kegyelmezzen jó atyámnak és ne lője meg.

Ezen esdeklés az oláhot gondolkozóba ejtette t. a fegyver elsütésével perczről perczre késett.

A gondviselés úgy akarta, hogy a legválságosabb pillanatokban oda vetődött egy J á g e r V a s z i l i k a nevű m.-szentkirályi oláh, ki atyámat rég idők óta jól ösmerte. Jáger, a lőfegyver csöve előtt térdeplő szerencsétlen emberben atyámat ösmervén fel, atyám érdekében azonnal erélyesen közbe lépett s követelte, hogy ne bántsák, mert mint mondá „én ezt az embert jól ösmern s jól tudom, hogy mint megyei és városi tisztviselő sok szegény emberrel tett jót“.

Kijelentette továbbá, hogy atyámért kezességet vállal s a tribünök parancsára előállítja bár mikor, de hogy ezt tehesse, engedjék meg, hogy vigye magához Szentkirályra.

Jáger erélyes fellépése használt. Nem csak azt eredményezte, hogy atyám kegyelmet kapott, hanem eredményezte azt is, hogy vele szülőim, akkor mindjárt elindulhattak Szentkirály felé. Az utazás, a már tudvalevő nagy hóban és hidegben kínos, a folyton jövő menő fegyveres oláhok miatt pedig felette veszélyes volt. de azért a Jáger fedezete alatt, hajnal körül, nagyobb baj nélkül, megérkeztek Szentkirályra.

Alig néhány perez múltával, czirkáló fegyveres oláhok vették körül a Jáger házát, meg tudván, hogy abban enyeoi menekülők vonták meg magukat

Közülük néhány a házba is behatol s a berzsai pásztor lakban imént előfordult jelenet ismétlődik.

Ez alkalommal is a Klári testvérem rimánkodása és Jáger erélye mentették meg atyám életét.

Sok rimánkodás és alkudozás után abban állapodtak meg, hogy atyámat és a vele levőket, a Jáger Vaszilika és még 10 fegyveres oláh fedezete alatt szállítsák Balázsfalvára s ott adják „a főkomité“ kezébe, ez aztán tegyen velők, a mit jónak fog látni.

Hajnalban, azon hiányos öltözetben, milyenben ínyedről menekültek, Czinege Karolina kivételével, 10 oláh láncsái között, gyalog, elindultak Balázsfalva felé. Követte őket Jáger Vaszilika is.

Cziuego Karolina, hogy hogynem? tőlük elszakadt. Egy ideig Szentkirályt nyomorgott, innen M.-Lapádra vergődött s onnan jött vissza jan. 13 vagy 14-én Kövedre, testvére Ágnes megmentése céljából.

Még az nap megérkeztek Bakizsfalvára, hol őket, szintén a Jáger ajánlatára egyenesen a püspöki rezidenciába szállították.

Ez atyám óhajára történt így, mert remélte, hogy Mán János professzort\*) itt megtalálja, ki jó ismerőse volt.

Reményében nem is csalódott.

A derék tanár akkor ép a püspöki lakban volt s szerencsétlen, atyám személyében egyik régi jó ismerősét, azonnal fölösmerte

Mán elszállásoltatta késedelem nélkül az egész családot s tisztességes ellátásokról folyton gondoskodott.

Balázsfalván, a kiállott iszonya hideg és lelki rázkódások miatt ágyban fekvő betegek lettek mind a hatan.

Ilyen állapotban találták őket a január közepe táján†) Balázsfalvára érkezett magyar honvéd csapatok.

Miután egészségük valamennyire helyre állott, egy V e r e b é l y i K á r o l y nevű honvéd főhadnagy Balázsfalváról elszállította Székely Kocsárdon keresztül fordára, honnan később, sok más menekülővel együtt Kolozsvárra húzódtak“.

Jan. 9-én délkörül indult menekülési útjára, saját lakásáról Nagyenyed város akkori főbírája H a n k József számos tagot számoló családjával, a Tövis utcán felfelé. Menet közben még benn a városban csatlakoztak hozzá annyian, túlnyomó számban enyedi szászok, hogy a menekülő csoport létszáma 61-re növekedett. Eme csoportban voltak névszerint: Kovács Mihály iparos polgár, ennek neje és 2 és fél éves Mihály nevű kis újok; Bakk János iparos polgár és nője, Hendel János iparos polgár és családja, a Sántáim leánya, özv. Bessenyei János földbirtokosnő a prof. Péterti László anyósa, Virág József s mások.

Céljuk az volt, hogy Tövisre meneküljenek.

Bakk János szemtanú cm- csoport menekülését ekép beszéli el:

\* Mán János professzor az Enyeden legyilkolt Mán János kereskedőnek fia volt.

†) Január 17.

„Jan.9-én d. u. 1 óra körül, telkem hátsó részéről, hol az egész vésteljes éjét s a rá következő nap délelőttjét, remegve és bujkálva töltöttem, belopódtam házamba s az utcára nyíló egyik ablakból lestem, hogy lakásom közelében mik történnek. A Tövis utcában már nem volt nagy zaj. A házak sorban égtek, az oláhok raboltak, ittasan dőlingéztek, de ezen utcában ők ekkor nem voltak valami sokan. A mint nagy óvatossággal jobbra-balra nézgetek, egyszer csak egy csoport embert látok a Nagyhíd felől előbukkanni s nagy sietséggel lakásom felé közeledni. Útközben, a szomszédos telkekről egy egy szerencsétlen menekülő csatlakozott még hozzájuk. Csakhamar megismertem az üreg Ifánkot s azután másokat is.

Miután ablakom alá érkeztek, kérdeztem tőlük, hogy hová mennek? Merre a jó Isten vezérel, jöjjön maga is, lón a rövid válasz. Azonnal hozzájuk csatlakoztunk én és feleségem.

Benn a városban nem bántott senki s így háborítlanul értük el a Tövis utca végét.

Itt egy csoport fegyveres oláh ácsorgott. Nehányan, főleg tribünök, a szabadba kitett asztalok mellett ittak.

Ezek a mint minket megláttak, minden oldalról körül vettek s parancsolták, hogy forduljunk vissza s fegyveres fedezet alatt menjünk a táborba F e l e n y e d r c hol, sorsunk felett határozni foguak.

Hank előveszi és mutatja a Prodán védőlevelét, melyet a prefekttől jan. 8-án kapott volt. A tribünök megnézték, azután nevetni kezdenék s szorgatják, hogy csak forduljunk vissza s menjünk fedezett alatt Felenyedre.

Hank látva, hogy Prodán védőlevelére mit sem adnak, kijenti, hogy ők százok mindannyian, hívei a császárnak s azért óhajtának innen távozni, mert hajlékaik leégtek s nincs e városban többé hely, hová a borzasztó hideg elől bevonulhassanak.

Ez használt.

Rövid tanácskozás után beléegyeztek a tribünök, hogy utunkat folytathassuk.

Eljutottunk a tinódi utász házig. \*)

\* A Tövis utca végétől 2 kilométer távolban fekszik.

E bolyon újólág utunkat állotta egy Enyedre igyekvő fegyveres oláh csapat s kényszeríteni kezdett, hogy menjünk velök a szentkirályi oláh táborba. Az eféle táborba vivés tudvalevőleg azt tette, hogy az illetőket kissé férőbb viszik s aztán lelövik, vagy agyon verik.

Ezt mi jól tudtuk, azért remegtünk a táborba hurczoltatástól.

Hank itt is hivatkozott arra, hogy mi szászok vagyunk, hívei a császárnak, de keveset használt. Ezeknek pénz kellett. Csak pénzért ígérték a kegyelem megadását.

Adtunk tehát nekik pénzt.

A zürzavarban, a fosztogatás közben az öreg özv. Bessenyei Jánosnét láncsákkal halálra sebeztek. A szegény üreg úri nő az országút mellett levő sánczba bukott s ott meg is halt.

Miután eléggé kifosztottak, nagynehezen ezek is megengedték, hogy tovább menjünk.

A „Czifra“ fogadónál\*) ismét feltartóztatnak. Itt már egy Orbórol jövő nagy tömeg fegyveres oláhval találkozunk, mely mint az döbbeni csoport, szintén Enyedre sietett.

Ezek is valamelyik táborba akartak hurczolni. Előbb pénzcsekénket vették el, majd ruhánkat húzták le hátunkról, végül ütlegeket mertek ránk.

Eléggé hangoztattuk itt is, hogy mi szászok vagyunk, hívei a császárnak, de mit sem használt. Majd megragadták az öreg Hankot s vonszolták az országút sánczán keresztül, hogy ott verjék agyon.

Helyzetünk rendkívül válságossá vált.

Minden oldalról fegyverek irányozhattak ránk, láncsák emeltek ellenünk,

Hittük, hogy ütött utolsó óránk s pár percz múltával itt pusztulunk mindannyian.

Az öreg Hank gyermekei látván, hogy atyjukat hurczolják, ütlegelik: ruhájába csipeszkednek minden oldalról s szívet repesztő sirások és rimánkodások között igyekeznek őt menteni. Hank is kegyeimért esdekel, mint monda nem annyira magáért, mert ő

\*Enyedtől 4 km. távolban fekvő fogadó épület, a Tövisre vivő országút mellett.

már hajlott korú ember, hanem neje és gyermekeiért kiknek egyedüli gyámoluk.

Ez a mélyen megható jelenet volt életünk megmentője.

Egyszer csak látjuk, hogy az oláhok közül egy hatalmas férfi alak kiválik, kardot ránt s harsány hangon kiáltja, hogy a menekülőket ne bántsa senki, mert aki bántani fogja, annak vele fog meggyúlni a baja. Ezután Hankhoz közeledik, őt az oláhok kezeiből kiszabadítja s azután rimánkodó gyermekeire mutatva, így szól hozzá; „Ezek mind a te gyermekeid Uram?“ „Az enyémek mindannyian“ felelte Hunk. „Látod — folytatja az oláh, ki eléggé ittas volt, én is apa vagyok, nekem is gyermekeim vannak othon Hidason, kik aggódnak miattam, sírnak utánam“ s eme szavak közben szemeiből könnycseppek peregtek alá. Majd biztat, hogy mit se féljünk, mert ő elkísér Tövisre mindnyájunkat s nem lesz semmi bántódásunk, de eme fáradságért adjunk neki valamit, mert ő szegény családos ember s a mi kívésé van is honn, ki tudja a forradalom vihara nem söpri-e azt is el?

Természetesen megköszöntük szívességét s Ígértük, hogy fáradságát tölünk, földönfutó emberektől telhetőleg megfogjuk jutalmazni.

A mi oláliunk ekkor magasra emelt karddal kezében, parancsoló hangon szól fegyvertársaihoz, hogy nyissanak számunkra utat azonnal, mert a ki tovább is utunkat meri állani, ő azt leszúrja, vagy ketté vágja.

Emberünk ilyen határozott fellépésére, a fegyveres oláhok számunkra csakugyan utat nyitnak s ő nekünk, oláh nyelven „indulj“t parancsol. Meg is indultunk. Az oláhok elmaradtak tőlünk mindannyian, csak ez az egy ember kísért folyton, kivont karddal kezeiben, néha jó nagyokat dölingézve s hol előttünk, hol utánunk de mindig közelünkben haladva, Tövis felé.

Mikor fegyveres oláhokat látott, felénk közeledni, ez pedig utazásunk folytán még többször megtörtént, messziről kiáltotta hogy ezen embereket ne bántsák, mert az ő őrizetére vannak bízva. Ezen szavai közben kardját fenyegetőleg mutatta nekik.

Végre, késő alkonyában, a fáradság, hideg és izgalom miatt végkép kimerülten elértünk Tövisre. A város végén jó emberünktől, életünk megmentőjétől elbúcsúztunk, miután neki, ha jól emlékszem 5 pengő frtot adtunk át fáradsága jutalma fejében.

Búcsúzás közben oláhunk beszédes lett. Ekkor mondotta meg, hogy ő hidasi, lovas határ őr s tanítás végett lett a táborba rendelve. Nevét is megmondta, de azt elfelejtettem.

Tövisen Tömös István (Stefán) fogadott minket, ki akkor Ductor néven, a tövisi oláh határőr családok policzialis ügyének felügyelője volt.

Ez a tisztos, értelmes oláh azonnal intézkedett, hogy el-  
gyünk szállásolva.

Majd jelentést tett megérkeztünk felől Szuiny Pál határőr lovas kapitánynak, ki Tövisen állomásozott és ki Tömésnek megrendelte, hogy az enyedi menekülőknek személyenként, minden nap egy-egy fél font húst s ennek megfelelő kenyeret osszon ki.

Szuiny e mellett a katonai pénztárból pénzt is utalt ki számunkra a Tömös kezéhez, mit mi meg is kaptunk.

Tövisen ekkor jelentékeny számú császári katonaság állomásozott s a kis város csakhamar gyűrődésig megtelt enyedi menekülőkkel.

A fegyveres oláhok is folyton vonultak keresztül Tövisen s tribunjaik gyűlölködően viselték magukat velünk, enyedi menekülőkkel szemben. Ennek bizonyosságául a sok eset közül megemlítek egyet.

Az őrnagyi lakás közelében voltunk beszállásolva többen enyedi menekülők.

Egyszer bejött hozzánk egy tribün, a krakkói gör. kath pap\*) s elkezd velünk gúnyolódni.

Nekem hosszú szakálom volt. Fogta magát a tisztelendő tribün, szakálomba csipeszkedett, annál fogva keményen rázta fejemet s közbe-közbe így szóllott: „te is honvéd vagy kutya“.

Ezen jelenet láttára, menekült társaim közül valamelyik átszalad Szuiny kapitányhoz s a tribünök türehtlen maguk viseletéről előtte jelentést tesz.

A derék Szuiny azonnal át is jött szállásunkra. A tribün papot még ott találta s mikor tudomására jött, hogy ez az em-

\* Trucza Péternek hívták a krakkói akkori gör. k. lelkészt. Középtermetű, szenvedélyes természetű ember volt. A magyarokat engesztelhetetlenül gyűlölte.

ber mennyire gorombán, mennyire embertelenül viselte magát velünk szemben, tört magyar kiejtéssel\*) így szólott a tribünhöz:

„Maga pap létere nem szégyenli ezekkel a szerencsétlen emberekkel szemben vitézkedni.

Tudja mit mondok magának. Most jönnek Torda felől a magyar honvédek, menyjen maga tisztelendő úr azok elibe s előtük mutassa meg, hogy mennyire vitéz ember“.

Ezután további bántódásunk nem lett Tövísen. Szuiny és Tömüs éber figyelemmel örködtek, hogy ne bántson minket senki. Szállásunk, ételmezésünk mindvégig tisztességes volt. A kik ruházat nélkül menekültek Enyedről, azok ruhadarabokkal is ellettek látva.

A Hank J. családjával és a hozzájuk csatlakozottakkal csaknem ugyanazon időben menekült Gróf Józsefektől özv. Tóth Józsefné is családja egy részével előbb Tompaházára, később Tövísen keresztül Gy.-Fehérvárra. Tutiméval volt két gyermeke: Krisztina és Miklós, †) továbbá Hernád Péter kapitány, kivel elbeszélésem folytán már találkoztunk, özv. Eröss Jánosné szintén tompaházi birtokosnő és a Csernátoni májor özvegye, összesen hatan, Nagy Imre nevű szekeresükkel heten.

Menekülésük viszontagságait özvegy Szászné és Tóth Miklós szemtanuk ekép beszélik el:

„A pusztuló városban, a fenyegető tűzveszély és az oláhok durva zaklatásai miatt tovább maradnunk nem lehetett.“

Menekülnük kellett valamerre múlhatatlanul.

De hogyan és merre meneküljünk? E volt a nagy kérdés. Istenben bíztunk. A prófétával tartottunk, ki ezt mondja:

„Jó az Ú r é s a s z o r o n g a t t a t á s n a k n a p j a i b a n erősség és nem hagyja a z o k a t, kik ő benne bíznak.

Bizalmunkban nem is csalódtunk. A jó Isten nem hagyott el.

Miután a Lukáts féle gyógyszertár lágyult s ennek következtében Gréféknél tovább már csak a tűzveszély miatt sem maradhattunk. újjólag megjelent Major Miklós tompaházi gör. kath.

\* Szuiny Pál olasz származású ember volt. Magyarul előg jól megtanult ugyan, de a kiejtése idegen szerű volt mindvégig.

† Első jelenleg özvegy Szász Pálné lakik Sárdon, utóbbi Alsó-Fehérmegye árvaszékének elnöke. A másik két testvér Zsigmond jelenleg a gróf Mikó Anna teljhatalmú jószágigazgatója cs Kati, jelenleg Vadadi Gergely sárdi birtokos neje, akkor Kolozsvárit voltak.

lelkész, továbbá Szintoma Juon még két társával. Szintomáék mindhárman úrbéreseink valának s mert szülőink velük, valamint tübbi úrbéreseinkkel mindig tisztességesen bántak, ők is jó indulatot tanúsítottak családunk iránt.

Néhai b. e. édes anyánk a mint Májeröket meglátta, őket zokogva hívta fel, hogy vigyenek Knyedről mindnyájunkat valamerre, mert ha tovább maradunk e helyen, el kell pusztulnunk.

A jó emberek kijelentették, hogy ép azért kerestek fel, hogy a pusztulásnak eme helyéről elszállítsanak; vigyenek haza Tompaházára,

Egy Nagy Imre nevű felenyedi szekeres magyar ember állott elő két lovas fogatával, nem tudjuk a Májerék parancsára, vagy öltként, menekülni óhajtván maga is. Nagy Imre szekere nagy sebbel-lobbal fölpackolódtunk s a Major és imént említett láncsás jobbágyunk fedezete alatt, dél körül, a Tövis utcán fel, megindultunk Tompaháza irányába. A város minden ponton égett. A Tövis utcában számos eltorzult hullát láttunk, melyek haladásunkban némileg akadályoztak is.

A Szentkirály utca sarkán láttuk például a Brencsán K., Györfi Mihály és Gál Mihály hulláit egymás közelében, ruházatauktól mégfosztva és eltorzulva.

A folyton jövő-menő fegyveres oláhok természetesen mindegyre utunkat állották, de kiséretünk nem engedte, hogy bántalmazzanak s így bántalom nélkül eljutottunk Tompaházára és a Szintoma Juon lakásában vontuk meg magunkat. Ez a becsületes ember híven őrzött, védett; a szükségesekkel tőle telhetőleg ellátott. Két éjét és egy napot töltöttünk Tompaházán folytonos remegések között.

Jan. 11-én hozzánk jött Máer a pap s figyelmeztetett, hogy Akszentye, táborával jön s ő nem mer kezeskedni, hogy ama tábortól nem lesz-e bántódásunk, sőt neki határozottan rossz sejtelmek vannak. Ajánlja tehát, hogy távozzunk. Húzódjunk át Tövisre a ha itt nem állapodhatunk meg, folytassuk utunkat Gy.-Fchervárra, ő a kellő fedezetről gondoskodni fog.

A Májer jó akaratú figyelmeztetése után, természetesen Tompaházán tovább nem maradhattunk. Oláh képviselőbe öltözködtünk mindannyian s ugyanazon napon, ugyanazon szekérral, mely-



lyel Enyedről távoztunk, 2 láncás oláh fedezete alatt, kiknek egyike Szintoma volt, megindultunk Tövis felé — Útlevelemel Má-jéi<sup>1</sup> Miklós látott el.

A „Czifra fogadó“-nál egy oláh őrcsapat utunkat állotta. Mutattuk nekik útleveleinket. Szintomáék is elő állottak s követelték, hogy ne tartoztassanak fel, mert mi az ők felügyeletökre vagyunk bízva s ők érettünk felelősök.

Az őrcsapat nem is bántott, engedte utunkat tovább folytatnunk.

Sok viszontagság után megérkeztünk Tövisre.

Itt is oláh őrcsapat állotta utunkat s követelte, hogy utle velür.ket „láttam“-oztassuk.

Meg kellett tehát állanunk a „Nagy vendéglő“ előtt, hol a Tövisen állomásozó oláh csapatok tribunjai tanyáztak.

Mikor Tövisre érkeztünk, ebéd ideje kellett hogy legyen, mert a tribünök asztal körül ültek s igen kedélyes hangulatban ebédeltek.

Bejelentettük magunkat azon kérésünk kíséretében, hogy útleveleinket láttamozzák, mert szándékoznak tovább utazni. A boldog tribünök az „ebédlő“ terembe rendeltek be.

Nem tehetünk egyebet, bementünk. Bementünk úgy a mint öltözködve voltunk, tehát oláh ruhában mindannyian.

Az „ebédlő“ teremben egy hosszú asztal körül volt ülve. Egytől egyig tribünök foglaltak körülte helyet.

Mikor minket megláttak, nagyot röhögtek. Különösen is nézhattünk ki, mert az oláh nép viselet nem talált egyikünkre sem. A ruha darabok mintha csak úgy ránk lettek volna hányva.

A 9 éves Miklóson pl. egy hosszú czondra volt, mely neki sarkig ért s ujjai is az elégségesnél legalább egy jó araszszal hosszabbak voltak. Kezében egy éktelen nagy báránybőrből készült kucsmát szorongatott. Ilyen formán talált többi menekülő társainkra is a hevenyében össze szerzett oláh népruha.

A tribünök, miután kinézésünk miatt magokat tetszésük szerint kinevették, parancsolták, hogy álljunk az ajtó mögé, mert mint mondták, minket az a hely illet meg.

Azután meg kérdezték, hogy Enyeden eléggé jó meleg volt-e? Ilyen hangból gúnyolódtak velünk tovább.

Egy időn túl Tóth Krisztina, ki akkor már kifejlett leány volt, megszólalt s kérte őket, hogy 'Szíveskedjenek útlevelünket láttamozni, mert célunk, utunkat Fehérvár felé még ma tovább folytatni.

„Várjátok, míg az ebédnek vége lessz; addig álljatok ott az ajtó mögött,“ lön a sivár, a maró gúnyval telt válasz.

Egy ideig állottunk is még ott, azonban a vérig sebző gúnyt tovább hallgatnunk nem lehetett.

Önézetünk háborodott fel. Megfordultunk tehát, az ebédlőt ott hagytuk, egy más szobába húzódtunk ki s abban foglaltunk helyet.

Nagy későre bejött hozzánk néhány tribün. Köztök volt liukur is, az alsó gáldi akkori gör. kath. pap. \*)

Ez az ember elkezdte piszkolni a magyarokat a legaljasabb módon. Tóth Krisztinától megkérdezte, hogy mennyire tetszik az oláh viselet?

Majd kedve kerekedett, a „csinos oláh fáta“ arcját megsimogatni. Ebben azonban a lovagiatlan embernek nem telhetett kedve, mert Tóth Krisztina a szemérmetlen tolakodót rendre utasította. Visszautasította a magyarokra szórt piszkoló szavait is.

Bukurnak ez nagyon fájhatott s ha nem Tövisen vagyunk, hol Szuiny és Tömös miatt az enyedi menekülőket bántalmazni nem volt szabad, minden bizonytalansággal járunk volna.

Végre útlevelünket láttamozták s mi még az nap, két láncsás olálnink fedezete alatt, elindultunk Gyulafehérvár felé. Nyomom két lovunk alig bírta szekerünket vonni. Nem is fértünk fel a szekérré mindnyájan, ez okon Tóth Miklós többnyire gyalog jött a szekér mellett, Bukur sem maradt hosszasan Tövisen.

Ugyanis, mikor a gáldi fogadó tájt haladtunk, egy fényes szán-fogat vágatott el mellettünk. Bukur és a vajasdi gör. kath. pap foglaltak benne helyet. Gáld felé tértek le a fő útról. Mi többnyire csak lépésben és mély aggodalmak között folytattuk utunkat. Mikor Vajasdot valamivel meghaladtuk, szekeresünk hátra nézett s látta, hogy Vajasad felől egy csoport láncsás oláh utá mink tart.

\* Bukur akkor majori rangban volt azon oláh táborban, melybe bevala osztva.

Semmi kétségünk nem maradt fenn, miként ezen csapatot Bukni' indította sietve utánnunk, hogy a tövisi vendéglőben törtétekért rajtunk magának elégtételt vegyen.

Igyekezünk előlük menekülni, de nem lehetett, mert lábaink a „Bilak“ kaptatóján fel nem bírtak haladni, sőt egy időn túl meg is állottak. Ezt látva, leugrottunk a szekérről mindannyivian s azt kétségbe esett erőfeszítéssel taszítottuk, de így is csak lassan haladtunk: a láncsás oláhok ellenben gyorsan közeledtek s már már nyomunkban vauinak. Elvultunk készülve a legrosszabbra is. Megvultunk győződve, hogy szerencsétlen életünknek pár perez múltával vége lesz. Az isteni gondviselés azonban ez alkalommal sem hagyott el. Ugyanis nagynehezen a tetőre értünk, a láncsás oláhok is már csak alig néhány ölnyi távolban voltak tőlünk. A tetőn két császári társzekeret találtunk, melyeket néhány katona kísért. Eleimet szállítottak IVhévárról a Karácsonfalvá i és ezen község környékén állomásozó császári katonák részére.

Szerencsénkre a társzekereket kísérő katonák őrmestere magyar fiú volt. Határozottan ezen katonák voltak életünk megmentői. A láncsás oláhok a mint őket meglátták, azonnal megállották. Az őrmester hozzánk közeledett s látván mennyire megvagyunk rémülve s megtudván honnan és miért jövünk, meleg részvétellel nyugtatott, bátorított. Igerte, hogy míg annyira előre nem baladunk, hogy az oláhok többé utol nem érhetnek, ő társzekereivel azon helyről nem mozdul s üldözőinket feltartóztatja.

Úgy is történt. Üldöző oláhainkat többé nem láttuk, csak a két tompaházi jobbágyunk kísért folyton.

Este 6 óra volt, mikor Gy.-Fehérvárra, félig megfagyotton, fáradtság és a kiállított isszonyú lelki rázkódások miatt teljesen kimerülten, megérkeztünk.

Itt az az újabb kellemetlenség ért, hogy egyik vendéglőben sem akartak nekünk szállást adni. Azt állították a vendéglősök, miként rendeletet vettek a várból, mely megtiltja, hogy enyedi menekülőknak szállást adjanak s a ki ezen tilalom ellenére enyedi menekülőt hajlékába fogad, annak házat lebombázzák.\*

\* Tudvalevőleg: gyulafehérvári várőrséget az 1-ső oláh határőr ezrednek egy zászlóalja képezte, melynek legénysége és tisztí kara legnagyobb részben oláh volt.

Végre a „Nap“ vendéglőben mégis csak megállapodhattunk. Ennek vendéglőse anyáknak jó ismerőse lévén, nem kergetett el, mint a többiek tették, ellenkezőleg szívesen fogadott s jó meleg szobát nyitott számunkra,

Az oláhoktól e helyen sem lehattunk nyugton.

Ugyanis a következő napon, már korán reggel tribünök tolokodtak be szobánkba kardokkal oldalukon, pisztolyokkal közökben, pipákkal szájokban s a legembertelenebb módon insultáltak annyira, hogy teljes lehetetlen volt e helyen tovább maradnunk.

Egy Szigeti János nevű régi jó ismerősünket hozta ide a véletlen, ki bérben bírt szállására vitt át s rendelkezésünkre egy külön szobát ajánlott fel.

Tóth Krisztina, a sok izgalom miatt ekkor már annyira ki volt merülve, hogy a „Nap“ vendéglőből csak öcscse Miklós segítségével bírt Szigeti szállására át vándorolni.

Itt sem állapodhattunk meg.

Ugyanis, alig érkeztünk a kilátásba helyezett új szállásunkra, a ház tulajdonosa állott elő. Elkezdett éktelenül káromkodni, s a legdurvább módon kijelentette, hogy ő ily jött-ment emberekért házát összelövetni nem akarja, tehát onnan azonnal távozzunk. Természetesen távoztunk. Magyar ember volt fájdalom, ki házától ily embertelen módon elűldözött.

Szigeti most egy Shtaulbach nevű órásmesterhez vezetett.

Ez a becsületes zsidó ember szívesen fogadott. Neki magának is csak egy szobája lévén, nejét, gyermekeit, segédjét szobájából kiköltöztette. Valamelyik szomszédjánál szerzett számukra szállást s egyetlen szobáját rendelkezésünkre bocsátotta.

Shtaulbachnál végre egy csendes éjszakát töltöttünk s magunkat valamennyire kipihentük,

Másnap jan. 14-én egy Hoffinger nevű háztulajdonosnál szállást fogadtunk a vár közelében.

Itt csendesen voltunk április haváig, mikor a magyar seregek a gyulafehérvári várat ostrom alá vették.

Ekkor innen is menekülnünk kellett, mert az ostromló ágyuk golyói szállásunk udvarára is sűrűen hullottak.

Utunkat Borbánd felé vettük. Útközben a vár ágyúi lödöztek utánunk.

Az ágyúgolyók jobbról, balról szántották mellettünk a földet, de szerencsénkre egyikünket sem találtak.

A borbándi magyar táborban tíz napot töltöttünk“.

Maszák Hugó, a magyar főrendiház naplószerkesztője, ki akkor 19 éves ifjú volt s kit a város katasztrófája szintén Enyeden talált, jan. 9 én hajnali 4 órakor indult 18-ad magával menekülési útjára. Vele voltak: Szili Sándor, Polgári György, Kovács Sámuel és nője iparos polgárok, Barabás József i. p. nője és akkor 12 éves Károly nevű fiók, jelenleg haszonbérletű Itomániában; az akkori m.-décsei ref. pap Vásárhelyi Mihálynak Károly nevű fia, jelenleg kereskedő Nagyenyedre és Krisztina leánya, akkor gyámoltalan gyermekek mindketten, Sebestyén Józsefné szül. Mihályi Eszter, özv. ref. papné sat. Csatlakozott eme csoporthoz pár Enyedre menekült szerencsétlen felvinczi ember is.

Ezen csoport menekülését Maszák eképp írja le:

„Bokán felül érő hóban törtettünk fel a kerten át, a kollégium szőlőjébe.\*)

Itt fenn, kertünk mögött már többen voltak összegyűlve, kik mint mi, házaikat, lakásaikat odahagyva, a menekülés útja felett tanakodtak. A lövések mind közelebből hangzottak az utca felől; az égő házak száma szaporodott.

Megindultunk az „Örhegy“ felé, mert a szőlő hápáhupás talaján, a mély hóban csak bajjal és lassan lehetett előre törni.

Így haladva, egyszer körültekintek s azt veszem észre, hogy anyám és nővérem nincs közelemben. S-diól sem vehettem ki alakjokat a csoportban. Visszaszaladtam a kertig, ott sem valónak. Nem képzeltem, hogy a házba visszatértek volna, mert ott ismét rablók garázdálkodtak.

Azon feltevésben, hogy tán jóval előre haladtak a hegy felé, ismét a szőlőbe indultam, hol társaim egyike azzal nyugtatott meg,

hogy kétségkívül előre siettek, e kínos út küzdelmében úgysem lehet együtt tartani.

Felfelé siettem tehát én is, a meredek oldalon őket utói érendő.

A tetőre érve, mindnyájunkat lebilincsel a borzalmas látvány, mely innen egész áttekintést engedett.

Egy hang nem jött ki a rémület zárta ajkakon, a néma csendet csak a lábaink alól felhangzó recsegés, fegyverropogás, tompa ütések döreje s az araszos hóval borított szeglet bástya\*) égő fedelének sístergése zavarta.

A czéhek bástyaiban ugyanis a mesterek szalonáit őrizték s a meggyült szalonna pokoli tűzlángba hozta belül a fedelet, melynek alján az elolvadt hó vize csurgott le, a csúcson pedig lánggal égett a belülről átmelegült zsindely.

Az egész piacz égett kereken. A város területén több ponton egyszerre gyuladtak ki a házak: a „Varczagás“ utca alsó része mindkét oldalán lángban állott.

A Ferenczrendiek zárdája előtt világosan kivehető volt, a mint egy alak, kezében égő fáklyával, beszaladt a Szántó Gergely lakta szomszédházba.

A fáklyát valószínűleg nem azért vitte, hogy világítson, hanem, hogy felgyújtsa a házat, mely csakugyan porig égett.

Hosszasan merengtünk bele némán az égő város tűzébe, mely mindenünket elemésztette, rajtunk legroszabb ruháink; a jobbak a rablók zsákmányául estek.

Egyszerre újabb csapat tört fel balról a hegyre, a Kollégium utczai kertek felül. „Tovább! tovább!“ kiálták, mert fegyveres üldözők jönnek nyomunkban. És valóban sötétlett is alább egy csoport, de inkább hiszem, hogy azok is menekülők valónak, mert hős (!) polgártársainknak valószínűleg kevesebb gondjuk volt az üldözésre, mint a rablásra.

A rémület azonban hirtelen általánossá lón és sietve kergett feljebb a hegy legmagasabb csúcsára, hol már többen meg-előztek.

Ismét hiába kérlelém enyéimet.

\* A lakatosok bástyája.

A válasz újra az volt; hogy kétség kívül az elsőbbi csoportokban lesznek.

Két rokonomat Vásárhelyi (lőcsei rcf. lelkész fiát és kis leányát karomra fogva, felindultam a csúcsra velök, kik az általános zavarban szintén elszakadtak anyjoktól.

Egész viradtig mentünk a hegygerinczen azon feltevésben, hogy a „Bükkös“ irányában, az országút mentén haladunk Kelvin ez felé.

Végre egy magasabb pontra érve, letekintettem az alatt elterülő völgyre, hol egy leégett falu romjait pillantám meg.

E felfedezésre újabb rémület szállott meg. Hisz ez Muzsina, Brodának a múlt ősön leégett faluja.

El innen! kiáltani, míg áfájából észre nem vesznek. És rögtön más irányban tértünk jobbra.

Így barangoltunk mindenütt a hegy gerinczét keresve, térdig érő hóban bugdácsolva, átázott lábunkra fagyott lábbelikkal, fagyos kezekkel — alkonyaiig, mikor egyszerre három lovast láttunk velünk szembe vágtatni, ránk szegzett pistolyokkal.

„Megálj“! kiáltá egyik, a mint közelünkbe értek. „Csak egy jöjjön előre“!

Egyik társunk, a ki jól beszélt olá hul, — ha jól emlékszem Barabás József volt a gombkötő — oda bátorkodott és elmond, honnan jövünk s hogy nem tudjuk, hol járunk.

Erre a pap, mert egyikük, a szakálas alak az volt, másik meg a bíró, felvilágosított, hogy Hidas aranyosszéki falu határán vagyunk. Utasított, menjünk be a faluba az ő házához, ott majd menedéket és ételmet kapunk. Ismertető jelül, hogy ő küld, átadatta serdült fiával ennek tűzütő aczélát s ezzel elvágattak Enyed felé.

Valószínűleg nem a tűz oltására siettek.

Mikor a falu közelébe érkeztünk, hirtelen ránk rontott a falu fegyveres népe s körül vett bonunkét.

Végre megértvén, hogy 18 személyből álló csoportunk, nők, gyermekek és egy béna öreg — nem szándékszik falujokat ostrom alá venni és gondosan megszemlélvén ad hoc amuletünket a pap fiának aczélát, kézbevettek és őrizet alatt bekísértetek, a

házába, hol a papnőtől egy-egy darab málét \*) kapva, éhünket némileg enyhítettük.

A falu asszonyai csodára jöttek, némelyike szánalmat tanúsított s egyiknek, másiknak, kit közel ért, málét adott. Nincs ínycenz lakoma, mely jobban ízlett volna éhükben, mint a máié.

Kevés idei pihenést is engedtek itt fáradt tagjainknak.

Miután besetétedett, egyszerre ismét fegyver közzé fogott 10 ember és elvittek a falu másik szélére, egy magánosán álló, lakatlan és egészen üres paraszt házba,\*\*) mert a mint mondák a papnál nem vagyunk biztonságban; tegnap egy kis csatájok volt a határon a honvédekkel, félő, hogy ezek a falura törnek és „miniket“ megölnék!

Hogy bajunk ne essék „védelmül“ a házkörül hagytak 8 láncsás őrt, meghagyva nekünk, hogyha életünk kedves, ki ne merjünk lépni a házból. Egyszermind vékony réteg szalmát hintettek a földre, fekhelyül.

A fáradság, a kimerülés csakhamar mindnyájunkat letett a szalmára, melyen a kis szobában alig jutott hely valamennyinek.

A nagyobb rész nyomban el is aludt a jéghideg földön és havas szalmán.

A ház, mint említém elhagyatva, üresen állott és bár a külső, legalább is 24 fokú hideg mellett a belső hőmérsékre nem lehet 15—16 foknál többet venni, az mégis tűrhetőnek tetszett, az álmot azonban, ha egész éjen át tart vala, minden valószínűség szerint megfagyás, halál követte volna a gyengébb testalkatoknál.

Künn ez alatt „védőink“ azon tanakodtak, mi történjék velünk?

Egyik úgy vélte: legjobb lesz, ha visszakísérnek Enyedre, ott majd elbánnak velünk

Másik azzal egészítette ki, hogy a falu határán röviden végezhetnek velünk; puskaporuk van elég, aztán ott van a láncsa is.

\*) Kukoricza lisztből készült kenyér féle. Az erdélyi oláhok egyik rendes tápláléka.

\*\*\*) A falu valamelyik csorda pásztorának lakása volt. Mikor eme csoportot a 10 láncsás oláh a papi telekről kísérte ki, a pap üreg atyja, ki maga is pap volt ekép szólott a kísérőkhöz: „Fiaim kérlek bánjatok jól ama szerencsétlen emberekkel, mert ma nekik holnap nekünk.



A harmadik azt vélte legcélszerűbb eljárási módnak, ha mindjárt itt ránk gyűjtják a házat s nem bocsátanak ki belőle. Nagy kár nem lesz, mert a ház úgylégszerűen dűledező.

Ez utóbbi vélemény majdnem általános helyeslésre talált, csak az egyik, ki az Enyedre visszaküldést indítványozta, tett némi ellenvetést, hogy mit fog mondani a tisztelettel „parintya“ ha reggel haza jön?

Megnyugtatták, hogy az most jól mulat Enyeden, nem jó haza egyhamar.

E beszélgetést hallva, menekülés után néztem és felkelve a földről, az ajtón kiosonni készültem. Az ajtó csikorgása magára vont a figyelmüket és egyikök lándcsáját elém tartva, vissza kergetett.

E pillanatban sűrű fegyverropogás hallatszott le a falu felső végéről százsorosán viszbangozva és hirtelen fellobbant tűz fénye világítja meg a környéket.

Egy csűr égett a tetőn.

„Vin kentesi“! (Jönnek az önkénytesek!) kiáltással eszevesztetten elrohannak lándcsásaink. Megnyíltak a házak ajtai s a lakosság, különösen a nők batyuikkal, a falu ellenkező oldalán kifelé rohantak a határra.

Ép úgy mint mi tegnap éjél.

Hódié milii, cras tibi.

Ilyen a polgárháború átka.

Senki sem törődött többé velünk.

Felköltöttük alvó társainkat s ki siettünk azon irányba, merről a lövés és a magyar szó hangzott. A láng fényénél kivelelttük a sugár alakokat a mint egyik házból a másikba mentek.

Csakugyan honvédek valának.

Egy fél század jött Tordáról túsokul elvinni a falu bíróját és esküdtjeit.

Hidas ugyanis a korábbi székely huszárok úgynevezett határőrségéhez tartozott, de eloláhosodott lakói, izgatóik tanácsára megtagadták az engedelmisséget a magyar kormánynak, az osztrákhhoz szíttak és jól felfegyverkezve lévén, megtámadták a jan. 1-én kiküldött honvéd őrzőjáratot s állítólag többet el is ejtettek a legénységéből.

Ezt megtorolni jöttek a mi szerencsénkre honvédeink éppen ma, s ha késnek vala, ki tudja mi történik velünk. A hidasiak rendes előőrseit állították ki s ezek ideje korán bemenekülve, értesítették a falu népét, mire apraja nagyja elmenekült ellenállás nélkül, mielőtt a honvédek valakit kézre keríthettek volna. A bírő mint említém különben is Enyedre ment vala a pappal.

A mint csoportunkat honvédeink egy domb oldalon felfelé, közeledni látták, azt híve, hogy ellenállás készül, ráuk lövöldöztek. „Ne lőj!” hangzott fel részünkről, — magyarok vagyunk, enyediak!”

„Ide jöjjetek hát” válaszolák egy néhányan és lefelé rohantak hozzánk.

Az első kivel találkoztam Szöcs Adolf korábbi tanulóársam és jó barátom volt, a deézi nagy hírű orvosnak Szöcs Sámuelnek ha.

A derék fiú, a hadjárat későbbi folyamán, ha nem tévedek Piskinéle esett.\*)

A pillanat hatása alatt némán, könnyezve öleltük meg egymást. Ez alatt társaim is oda érve, mind felmentünk a falu felső végére, hová a parancsnokhoz az a jelentés érkezett, hogy az előljároság elmenekült, egy lélek sincs a falubau, a házak üresek.

Megindultunk tehát Bágyon felé. Felesleges megjegyznem, hogy honvédeink nem raboltak, bár a tilalom néni volt kiadva.

Bágyonban Zonda kapitány lakásán húzódtam meg pár óráig. A derék urnák nem jutott eszébe megkérdezni: vajon nem volna-e jó egy darab kenyér? Nekem pedig, szemérmes koldus lévén, üresen maradt a tarisnyám és így étien, fáradtan indultam tovább reggel 4 órakor, a többiekkel Tordára, hol egy Varga nevű derék korcsmárosnál kaptam menedéket. Innen néhány -nap múlva Kolozsvárra mentem és beállottam honvédnek Ormai I-ső vadász századába.“

Mínthogy Hidas aranyosszéki oláh község neve és sorsa Nagy-Enyed pusztulásának nagy drámába nem kevés mértékben játszik bele s a meneküléssel is összefügg, a mene-

\*) Piskinéle esett el. Tanulótársai, barátjai, az ütközet folytán és hevében egy kis sírgödört ástak s a rokonszenves ifjú hulláját abba temették ott a csatatéren.

külést ismertető elbeszélésünket pár perczre szakítsuk meg s vessünk egy pillantást az ezen község környékén, 1840. január havában véghez ment eseményekre s lássuk meg, hogy ezen makacs oláh falu mikor, kik által s minő mérvben lett feldúlva?

Hidas község a „Székely kő“ délkeleti oldala aljában fekszik Torda-Aranyos megye alsó járásában, Nagyenyedtől 17.3 km. távolban. Lakóinak száma 1300, oláhok egytől-egyig, erőteljes munkás nép. Határa hegyes, völgyes, sziklás. A férfiak az 1848/49 előtti időkben katona emberek voltak mindannyian s a székely huszárok u. n. határőrségéhez valának beosztva.

A hidasiak, mint Maszák írja, a magyar kormánynak az engedelmességet megtagadták s a kamarilla szolgálatába szegődtek. Jan. 7-én egy Tordáról kiküldött honvéd őrző csapatot megtámadtak s közülek, állítólag, nehányat el is ejtettek.

Erre következett a jan. 9-én este honvédeink által véghezvitt megtorlás, melyet Maszák fennebb részletesen ösmertet. A mint eme leírásban láthatjuk, Hidas jan. 9-én nem pusztult el, csak egy csűr kapott tüzet és égett le.

Ezt Maszákön kívül más szemtanuk is erősítik. Erősiti pl. Magyar György felvinczi birtokos és tanácsstag, ki mint nemzetőr, a jan. 9-én Hidas ellen intézett támadásban maga is részt vett Magyar épességben találta Hidast még jan. 29-re virradó éjeién is, mikor ott mint nemzetőr utólag megfordult. Hamis hírt hoztak tehát a megrémült s eszeveszetten menekülő hidasiak Enyedre, midőn jan. 10-én hajnal felé, Enyed lángokban álló utcáin, torokuk szakadtából kiabálták, hogy a magyarok azon éj folytán Hidast hamuvá tették, lakosságának nagy részét legyilkolták, mely hamis hír vétele, mint láttuk — az Enyed elpusztításában működő tenger menyiségű oláhot, sőt magát a Tövisre menekült Prodánt is mélyen elkésérette s a szerencsétlen Enyed ellen újabb bosszúra ingerelte.

Kemény Gábor báró is téved, midőn azt állítja, hogy Hidast honvédeink jan. 10-re viradó éjei meggyújtották s az jan. 10-én égett.\*) Ekkor nem maga a község égett, hanem égett abban Maszák és Magyar szerint, csak egy csűr.

\* Lásd „Nagyenyed és vidékének veszedelme 1848—49-ben, 179 lap.

Ellenben áll az, hogy honvédeink eme támadása a hidasiakat oly mérvű rémületbe ejtette, hogy a lakosság apraja-nagyja észvesztetten menekült a községből, egy része egészen Enyedig szaladt, más része pár nap és éj folytán a falu határán kisebb nagyobb csoportokban bolyongott s az azon irányban menekülő szerencsétlen enyediket kirabolta, halálra kinezta.

A rémület csilapultával a lakosság elhagyott tűzhelyéhez visszatért s a községnek egy eshetőleges újabb támadás elleni megvédése iránt a lehető intézkedéseket megtette. Sőt Bedellő és Gyertyános\*) községekből, melyekben Jánk táborának egy részecskéje állomásozott, felkelő oláhokból álló, jelentékeny számú fedezetet is nyert, mely fedezet Hidas és a vele szomszédos Csákó községben lett elhelyezve.

A hidasiak, nem csak a szórványosan folyton menekülő enyedikén vittek véghez további kegyetlenségeket, hanem a fedezetükre rendelt oláh táborrésszel Toroczkó-Szentgyörgyöt, sőt magát Toroczkót is fenyegették.

Ezen okok indíthatták a Czecc elvonulása után, általa Marosujvárt hagyott magyar helyőrséget Hidas ellen egy újabb támadásra és Toroczkó vidékének a felkelő oláhoktól lehető megtisztítására.

Tény, hogy jan. 28-án esti 8 órakor egy honvédekből, néhány Mátyás huszárból és egy század aranyosszéki nemzetőrből álló csapat indult el M-Ujvárról Hidas ellen és Toroczkó vidékére. A nemzetőr századnak Br. Józsi Pál volt a parancsnoka.

Ezen magyar csapat Bágyon felé vette útját, s Kövenden, Várfalván, Csegezen keresztül vonulva, intézett jan. 29-re virradó éjelen Hidas és az ott levő oláh tábor ellen újabb támadást.

Az oláhok ellenállást fejtettek ki.

A magyarok benyomultak az ellenséges községbe s a harc, kevés ideig Hidas főutezáján dühöngött. Ez az utca, mely Hidas nagy részét teszi, az ütközet folyama alatt minden ponton meggyült s legnagyobb részben leégett.

Az oláhok ereje csakhamar megtört es észvesztetten megszaladtak.

\* Hidas közelében fekvő havasi községek, határosok Toroczkó Szentgyörgyvel.

A makacs Hidas tehát 1849 január havában nagy részben csakugyan elpusztult, de nem 10-ére, hanem 29-ére virradó éjelen.

A Marosujvárról elindult csapat, még az nap reggel folytatta útját s további ellenállás nélkül megérkezett Toroczkó-Szentgyörgyre. '

Itt pár órát pihent s azután Gyertyánoson keresztül leereszkedett Nyírmezőre.\*)

Mint Magyar György szemtanú írja, kinek sajátkezűleg tett feljegyzései alapján közlöm eme csapatnak Hidas ellen intézett támadását és Toroczkó vidékére tett kirándulását — Nyírmezőn ekkor teméntelen — Enyedről rabolt mindenféle tárgyat lehetett látni, melyet a csapat ott hagyott.

B. Józsika Pálék Nyírmezőről újólág visszamentek Gyertyánosra és huzamos ideig Toroczkó környékén maradtak.

Enyeden azon alkalommal nem fordultak meg.

Ezek után folytassuk a menekülést ismertető elbeszélésünket.

Bene János, 11 tagot számláló családjával, Maszákékkal csaknem egy időben menekült Enyedről.

Ezen menekülés viszontagságait Bene Károly szemtanú ekép adja elő:

„Édes atyám Bene János Pródánnak több rendben adott kölcsön pénzt, ki is a visszafizetéseket pontosan teljesítette, elösmervén egyszersmind atyámnak jó indulatú eljárásait személyével seemben. Ez alapon atyám és Prodán között jó akaratú ösmeretségi viszony állott fenn.

Családunk, az Enyedet ért katasztrófa idejében ott lakott, hol jelenleg a Czirner féle kereskedés van berendezve, tehát a Prodán prefekt enyedi szállásától alig 100 lépésnyi távolban.

Jan. 8-án este édes anyámon rettegés és balsejtelmek vettek erőt annyira, hogy nem biit lenyugodni.

Ez okon, 8 óra körül egy nő cselédet vevén maga mellé, ennek kíséretében átment Prodánboz s a prefekt előtt elmon-

\* Nagy-Enyedtől 13.3 km. távolban fekvő havasalyi, oláhok által lakott község.

dotta, hogy a küszöbön álló éjtől mennyire remeg; hogy a remegés miatt nem tud lenyugodni.

Prodán, anyámat a legszívélyesebben fogadta s biztosította, hogy lefekhetik bátran, mert Enyednek mi bántódásasem lesz. Nagyobb megnyugtatás céljából szállása előszobájából egy tribünt szólított bes annak meg rendelte, hogy jöjjön át családjának lakásába s az éjét töltsse velünk egy fedél alatt.

Anyám, a magával vitt cseléd és a Prodán által hozzánk rendelt tribün kíséretében csakhamar haza jött s megnyugodva lefeküdtünk. '

Első álmunkból rémes kiáltás zaja és tűznek fénye vert fel.

Atyám az utcára akart kimenni, de nem tehetett, mert a mely szempillantásban oda kilépett, előtte lövés dördült el.

A vész lármája verte fel álmából a tribünt is, akin észre“ vehető volt a zavar és megütődés, a városon történtek miatt.

Gyorsan felöltözött a tribün is és sietett ki az utcára. Később múlt, hogy egy golyó őt is le nem terítette. Visszatért tehát hozzánk s azon gondolattal vesződött, hogy a veszedelemből minket minő módon mentsen ki.

Az utcára nem mert vezetni, mert az eshetőségektől maga is remegett. Egy létra után nézett tehát az udvaron s azt a kerítéshez támasztva, azon mindnyájunkat átsegített a tőszomszédunkban levő rezidentzia telkére.

Idő múltával, a rablás és gyilkolás e helyen is kezdetét vette s a többi menekültek százaival együtt, mi is a legnagyobb veszélyben forogtunk.

Egy Juon nevű oláh legény, ki családunkat 8 év óta szolgálta mint darabont, jött be a rezidentziába, tiszti karddal oldalán, mely kardot lakásunkon találta.

Ez az oláh legény magát tribunnak adván ki, minket 11-en maga elibe vett s kivont karddal kezében kísért ki a rezidentzia telkéről toroka szakadtából kiabálva, hogy mi az ő őrizetére vagyunk bízva, tehát senki se merészkedjék minket bántani.

Fedezete alatt bántalom nélkül kivergődtünk a városból a

Szentkirály utca végére, hol egy nyomom kis zsellér házba helyezett be s azzal távozott.

Csakhamar egy cigány állott be hozzánk, kezében véres lándcsával s így szállott: megyek, iszom még egy keveset, de hamar visszatérek, hogy lándcsámmal megöljelek mindnyájatokat.

Természetesen nem mertünk e nyomom hajlékban tovább maradni. Ki indultunk tehát onnan azon elhatározással, hogy ha csak lehetséges lesz, elmegyünk Balázsfalvára Ferenczy Jánoshoz ki anyai részről, nekünk gyermekeknek nagyatyánk volt.

Enyed és Csombord között talákoztunk egy csoport lándcsás oláhval. Ezen csoport egyik tagja lándcsájával atyámra ütést mért, melyet atyám karjával fogott fel. A halálos csapást ily módon fejéről elhárította ugyan, de karja ezen ütés következtében egész életére használhatatlanná vált.

Eme válságos pillanatban egy háportoni oláhnak rajtunk, halálra rémült gyermekeken szíve megesvén, kik szüléink mellé csoportosultunk, a csoportból előugrott s gyilkolni akaró társára eme szavakkal rivalt rá: „nem szégyenled megölni egy embert, ki mellett annyi gyermek van, s ily módon annyi szerencsétlen gyermeket árvává tenni.“

A liáportoni oláh ember fellépése használt, s mi utunkat folytathattunk Csombord felé.

Útközben három lovasat látunk jöni szembe velünk, Ernyődnek tartva.

A csombordi berket már meghaladták volt a lovasok, midőn velők szemtől-szembe talákoztunk.

Jan. 9-én reggel 9 óra tájt járhatott ekkor az idő.

Szülőim a lovasok egyikében A k s z e n t y e Sevcru prefektet ismerték fel.

Édes atyám Akszentyével barátságos viszonyban nem állott ugyan, ez egészen más körben forogván, de azért egymást jól ösmerték.

Édes anyánk a prefektet megállította s esdekelve kérte őt, hogy vegyen minket oltalma alá s találja módját, hogy valami úton-módon, bántalom nélkül mehessünk Balázsfalvára.

Anyánk rimánkodására a prefekt hidegen és durván ezt felelte:

„Nincs most időm, hogy holmi rongyos magyarokért valamit tehessek, menjetek Combordra főhadi szállásomra, ott tribunokat találtak, ezek tégye nek veletek a mit tetszik.“

Ezzel a lovasok Enyed felé vágattak,

Ezen rideg válasz meghallgatása után folytattuk utunkat s feltartóztatás nélkül meg is érkeztünk Akszentye főhadi szállására, Csombordra.

Csombordon megtaláltuk Albini Vasziliát, egy romlatlan szívű, szép barna fiatal embert, ki májori ranggal volt alkalmazva az Akszentye táborában. \*)

Ez a fiatal ember minket a legszívesebben fogadott s miután előtte elmondtuk, hogy Balázsfalvára óhajtunk elmenni, részünkre tdfjes készséggel útlevelet állított ki. Ezen útlevél magyarra fordítva így szól: „T i z e n e g y m a g y a r m e n n i a k a r B a l á z s f a l v á r a.“

Aláírva Albini májor.

Albini útlevelével nem mertünk útra indulni. Pártfogónk Albini ezt látva, megtette velünk azt a szívességet is, hogy embert fogadott s attól atyám egy levelét Balázsfalvára küldte s míg eme levélre onnan válasz érkezett, a faluban részünkre szállást rendezett be s élelmünkről gondoskodott.

Három-négy napig vettük igénybe Albini májor szives gondoskodását, míg Ferenczi Jánosnak sikerült részünkre, Balázsfalván útlevelet és fedezetünkre egy császári katonát nyerni. Ezt a katonát az útlevéllel együtt egy szánon azonnal útnak is indította utánnunk Csombordra.

Az útlevél szószerinti szövege magyar fordításban ez:

### *Útlevél.*

„Ezen útlevél írással szabadság adatik Bene Jánosnak, nejének Ferenczi Annának és gyermekeiknek: Ferenczi Rozáliának és fivérének Lajosnak, hogy az utánuk küldendő szekérral mindnyájan Balázsfalvára jöhessenek és senki a földön élők közzül, fentnevezett. utasoknak az ők útjok-

\* Albini Vaszilika ma is életben van Kutfalván (Alsófellér megye), néhai Sulucz érseknek egy unokahúgát bírja nőül.



ban semmit ne csináljon. Balázsfalva jan. 11-én 1840.“ Aláírva Geirgiu Pop’a C. R. Capitán si Administratoriu Petru Mánu.

Bene János közleménye eme szavakkal záródik: „Ezután még kétszer voltunk a halál torkában, egyszer Balázsfalván és azután Medgyesen, míg végre Marosvásárhelyre mehettünk el.“

Január 9-én késő este szaladt ki a Minorita rend zárdájából egy 10 —15 tagból álló csoport, pár férfi kivételével nők mindnyájan.

Eme csoportban voltak: özv. Kováts Mihályné leánya Sára, Mártont! Anna és néhai Kováts Sándor mérnök, az „EMKE“ egyik nagy alapítója. A többi menekülőnek neve előttem ismeretlen.

Ezen Csoportnak is mint Benéneknek az a merész gondolata támadt, hogy kísértsék meg egyenesen Csombordra, tehát az Ak-szentye főhadi szállására menekülni.

A minorita rend telkéről távozva, a milomárok mellett, a patak medre felé siettek s azt elérvén, mindenütt a medren haladtak a Kollégium kertje tájékáig.

Itt a patak medrét elhagyva, egyenesen déli irányba tértek s kimentek a Szentkirály utczába. Alig haladtak ezen utcán, valamit Csombord irányában, fegyveres felkelőkkel találkoztak.

Ezek a menekülő csoportot körülfogták, kirabolták s levetkőztették, de csodára nem öltek meg közülök egyet sem.

A szerencsétlen csoport csaknem meztelen testtel folytatta útját tovább. A rablók között két magyar tiu volt, aligha nem ép csombordiak. \*\*)

Ezek hibátlan magyar kiejtéssel azt kiáltották a futva menekülő csoport után: „ha Csombordra akarnak menni, a város végén térjenek le az útról s menjenek a berek felső szélén, hol egy ösvényre fognak találni. Az úton azért ne menjenek, mert azon oláhokkal fognak találkozni, kik megölik.“

A menekülők ezen utasításhoz is tartották magukat. Az utca végét elérve, onnan egyenes irányt vettek, a két kamasz által jelzett ösvényt megtalálták s a Barátok berke éjszaki részén keresztül haladva, a Maroshoz érkeztek.

A Maros jegén keresztül menve, megmászták a meredek

partot és Csombord északnyugoti szegletén levő legelső házba tértek be, velőkig átfázva.

Eme hajlékban egy magyar paraszt asszonyt találtak, ki szívtelen durvasággal, oláh nyelven eme szavakkal rivalt rájuk: „jesitzafáre“!

Ezen nyilatkozatát többször is ismételve, szintén oláh nyelven kijelentette, hogy ő nem akarja, miként ilyen jöttment, ilyen tekerő emberekért házát felgyújtsák.

Ilyen fogadásra a szerencsétleneknek onnan távoznik kellett.

Szerencsájukra, ama magyar asszonynak rikácsoló káromlásait, durva elutasító szavait hallotta egy más, a szomszédban lakó, szintén magyar paraszt asszony.

Ez a jó asszony a lárma színhelyére sietett s ott a dolgot megértvén, szomszédját szívtelenségeért derekasan lehordta.

E közben a menekülő csoport két részre vált.

Egyik rész behúzódott a faluba, az ott maradt részhez pedig a nemes szívű asszony így szóllott: „Ne búsuljanak semmit, jöjjenek velem, mert keríték én magoknak szállást“ s ezzel elvezette őket Zöldi Pistához, egy jómódú magyar parasztgazdához, ki a ref. papi lakkal csaknem átellenben lakott s kinek házánál Akszentye táborának egyik őrtanyája volt.

Zöldit honn találták, ki a szerencsétlen enyedieket meglátva így szóllott: „Ne búsuljanak semmit. Meg van ugyan tiltva hogy házainkba Enyedről menekülőket befogadjunk, főleg férfiakat, de azért ezen éjelen maradjanak házamnál. Reggel átmegek a nagyságos prefekthez, Akszentye úrhoz, ő talán megfogja engedni, hogy továbbra is itt maradjassanak.“

Özvegy Kováts Mihálynéék néhányan azon éjei Zöldinél is háltak. Itt hált Kováts Sándor is.

Zöldi a következő nap, reggel felkereste a „nagyságos“ prefektet, kinek tudvalevőleg a ref. papi lakban volt a szállása s kitől Kováts Sándor részére elfogadást eszközölt ki.

Kováts úgy a mint Enyedről, megelőző nap éjelen menekült, ingben, főrevaló nélkül, Zöldivel átment az Akszentye szál-

ására. A prefektet két fiatal ember társaságában találta, kik titkárai lehettek. Akszentye fel volt rendesen öltözködve, író asztala mellett foglalt helyet és semmi jele nem volt észre vehető, hogy lába gyógykezelés alatt állott volna.\*)

Kováts a prefekttől csak annyit kért, hogy engedné meg, miként Csombordon maradhasson ő és ide menekült társai, míg sorsuk jobbra-balra eldől.

Akszentye komor volt. Kovátshoz sem jót sem rosszat nem szóllott; író asztaláról egy darab papírt vett fel, azt szintén szótlanul egyik mellette levő ifjú elibe tette s ezt mondta tolla alá: „Ácsesztá Unguru, anumitu Kováts Sándor nyime se n ú' l b á n t ú j á s z k e. †)

Ezután nevét aláírta, s az ily módon kiállított védőlevélet átadta Kovátsnak, ki köszönt s a prefekttől nyomban távozott.

Kováts menekült társaival, pár napig maradt még Csombordon. Nem bántotta őket senki.

Kovácsot, Akszentye prefekt, Csombordon nem kínálta Oláh országból hozott aranyokkal, s ott időzése alatt többi Enyedről Csombordra menekült társaitól sem hallotta, sem akkor, sem azután soha, hogy ezek közül valamelyik, Akszentye prefekttől pénz segélyben részesült volna. ‡)

Hadd foglaljon helyet eme történelmi rajz lapjain az én Enyedről való menekülésem leírása is.

\* Akszentye azt állítja, hogy a mint táborával Csombord felé húzódott, (melyik napon?) a „beczei hegyen lova elcsúszván elesett s ballába (Akszentyéé) kificzamodott, minek következtében ezen lába „i s z o n y ú a n“ megdagadt. E miatt Enyedre sem jöhetett be. Csombordon kellett maradnia. Lásd „Válasz gr. Teleki Sándor“ ezredes urnák. Krakkó 1890. évi július havában“.

† Ezt a magyar embert névszerint Kováts Sándort senki se bántsa.

‡ Néhai Kováts Sándor mérnök közlése alapján. Akszentye Severu azt írja egy 1890. évi július havában Nagy-Szebenben, magyar nyelven, gróf Teleki Sándor ezredesnek adott válaszában, hogy ő a „Csombordon át könnyes színekkel és gyöngyeöltözettel“ menekülő enyediakat szállása ablakán át meglátván, ki ment közénk és a Romániában megtakarított 200 darab aranyból álló összes pénzt köztük elosztotta.

Mint feljegyzéseim során már említettem, jan. 9-én a „Milo tai“ kert egyik lakóházában, egy ódonszerű, félemeletes épületben voltam egész nap. Ezen kert akkor a Seres István sorostélyi gazdaszt tulajdonát képezte. Két külön álló lakóház emelkedett a telken. Egyik, az ódonszerű, magán lakásul használtatott, s Seres tartotta fenn a maga számára. Abban szállott meg midőn Sorostélyről Enyedre jött. A kertet s ezen lakóházat egy Vonászi nevű oláh kertész gondozta. A későbben épült ház gyanús természetű fogadó és fürdő helyiség volt akkor is.

Én ezen lakásban, jan. 9-nek hajnalán két szerencsétlen ifjú nőt találtam, mást senkit. Vonászit egész nap nem láttam. Neki benn a városban lehetett dolga. . . A két nő a fogadó személyzetéhez tartozott.

Mikor hajnalban a több rendben rám rohant ebek vad támadásaiktól valahogyan épségben szabadulva oda értem, ez a két nő rémülten ugyan, de szívestül fogadott. Kilétem és a városban történtek felől kérdezősködtek.

Körülbelül délelőtt 9 óráig csendesen voltunk. Komoran szemléltük a pusztuló város idegrázó képét s a lakás ablakai előtt elvonuló ország úton nagy és sűrű csoportokban folyton jövő-menő oláhokat, kik üres kezekkel jöttek a városba s felpakolva tértek vissza a szomszéd községekbe,

Délelőtt 9 óra körül 4 — 5 tribün állított be eme lakásba süveggel fejükön; karddal, pisztolyokkal fegyverkezetten.

A két nőre szívélyesen mosolyogtak, rám durva és félelemre indító tekinteteket vetettek. A nők ezt látva, siettek kijelenteni, hogy testvérük vagyok s kegyelmet kértek részemre. Nem is bán-, tottak, hanem a nőekkel együtt az első szobába vonultak be. Bizonyos ideig tartó együttlét után ezek elmentek, de kevés idő múltával jöttek mások. Így tartott ez a látogatás, hosszabb-rövidebb szünetekkel egész nap. Megfordult e helyen az nap folytán körülbelül 20—25 tribün, durva, vad kinézésű emberek mindannyian. A szegény nők siettek mindenik újon jött csoport előtt kijelenteni, hogy én testvérük vagyok.

Aznapi táplálékunk főtt kukoricza volt és sült burgonya. A burgonyát a nők folyton sütötték. Alkonyat közeledtével a tribünök látogatásai ritkultak.

Este megjelenik itt hat egyén, három férfi, két nő, és egy 14 évet töltött serdülő ifjú. A „Deákok“ pusztájáról űzte be őket a hideg. Mint később megtudám a két nő m-igeni volt, kiknek valahogy sikerült a megelőző évi okt. 29-én M-Igenyben véghez vitt nagy mészárlásból menekülniük s Enyeden vonták meg magukat; a férfiak közül egyik Kováts Károly volt, Kováts Sándor mérnök testvér bátyja. Kováts testét női ruha fődte, derekán egy hagyma fonadékkal átszorítva, lábain valami bocskor féle. Ruhájától megfosztották a rablók a pusztulás első évein, s a testén ekkor létezett ruhadarabokat, hányódása közben innen-onnan sze-degette össze.

A másik férfi egy o. lapádi birtokos, harmadik egy Óriás Károly nevű lakatos segéd. A serdülő ifjút Seres Mártonnak hívták.

Mikor ez a menekülő csoport hozzánk betért, a háznál lévő nőket rémület szálta meg s a jöttöket figyelmeztették, hogy ha életük kedves, késedelem nélkül meneküljenek, mert ide tribünök járnak, s nem lehet tudni melyik perczben toppan be közülök újólag egy csoport.

Ezen nyilatkozat folytán Kovátsék, néhány pereznyi idő múltával távoztak.

Velük indultam menekülési útra magam is.

Mielőtt elindultunk, Kovács egy hús hordó kosarat kerített elő, azt megtöltötte sült burgonyával, karára akasztotta s így indult útra.

Rajtam csak könnyű öltöny volt, téli felsőmet a nagy zűrzavarban elfeledtem magamra öltetni.

A két ifjú nő nem tartott velünk. Ezek ott maradtak a „Milotai“-ban s hogy később mi történt velök, nem tudom.

A mint a szobából kiléptem, éreztem, hogy lábaim azonnal megfáztak.

A „Deákok pusztája“ felső végére mentünk fel. Itt vártak reánk Arday István, Takács Péter, Muzsnai István iparos polgárok; Zoltán János ügyvéd, Vilk Sámuel, Barta Lajos i. polgárok már ekkor elváltak Ardayéktól.

Ezek hárman a „Rétes“ nevű szőlőhegybe tértek s más csoporttal menekültek, később.

A „Deákok pusztá“-járól utunkat a „Bükkös“ felé vettük. A hó nekem mindenütt térdemen felül ért. Az idő egészen tiszta volt. Fényesen világított a tele hold. Az égbolt ivezete rakva vala ragyogó csillagokkal.

A Bükkösön végig haladva, az oláh lapádi erdőségben haladtunk tovább. Ebből kivergődve utunkat Ó-Lapád „széna füves“ határrészén folytattuk, végre éjféli tájt elérkeztünk a hidasi keresthez. E perczben Hidas felől sűrű fegyverropogás lármája ütötte meg füleinket s a faluban egy gyulás füstje támadt. Nyomban rá egy oláhnét láttunk rémulten felénk közeledni valami kis batyuval kezében. Megállítjuk s kérdezzük tőle, hogy mi történik a faluban. „A honvédek megrohanták s felgyújtották a falut“ feleli az alig lihegő oláhné s ezzel szalad tovább.

Mi attól tartva, hogy a falu népe ez irányba menekül, utunknak egészen keleti irányt szabva, siettünk Hidas környékéről minél messzibbre és minél gyorsabban távozni.

Talán felesleges is említenem, hogy Hidason ekkor vette kezdetét a honvédek ama támadása, melyet Maszák imént elbeszélt.

A hidasi határt elhagyva, a fügedi erdőbe tértünk be.

Szándékosan kerestük az erdőben való utazást, nehogy a nyílt mezőn, kóbor oláhokkal találkozzunk. Ezen erdőségben viradtunk fel jan. 10-re.

Rendkívül fáradságos volt utazásunk ezen erdőségben, Egyik mélységből alig vergődtünk ki, egy másba kellett ereszkednünk. A lio nélkül derekamig ért. Ilyen helyeken hó fuvatagok voltak. Féltünk az oláhoktól, féltünk az erdei vadaktól,

Takács Péter egy kis baltát hozott magával. Ennyiből állott összes védő eszközünk. Egy időn túl erőt vett rajtunk a kimerültség mellett az éhség és szomjúság is.

Nekem zsebeim tele voltak czukor féléllel, miket az az oláhné adott volt, kihez jan. 8-án menekültem.

Ezek éhségemet nem csilapították; nem ízlettek.

Társaságunk a Kovács sült burgonyájához folyamodott. Ezt nem lehetett enni, mert jégkeményre volt fagyva. Elővettük tehát a Takács baltáját s egy-egy fatörzs előtt megállva, a burgonyát a balta fokával összeroncoltuk s úgy fogyasztottuk.

Valamelyik közülünk, valószínűleg o. lapádi úti társunk, némileg tájékozott lehetett az erdőségben.

Tény hogy egy ponton forrást sejtettünk.

Félre hánytuk tehát a havat, a forrás jegét a baltával bevágtuk s a megtalált forrás vizéből tikkasztó szomjunkát enyhítettük.

Jobbra-balra barangolva mentünk egész nap, lehetőleg mindig az erdőséget keresve.

Az utazó társaságban gyermek tulajdonképpen csak én voltam, de Seres is gyermek számba jött, miután gyöngye teszkalkata miatt, korához képest nagyon fejletlen vala,\*)

Egy ideig bírtuk én is Seres is a rendkívül nehéz utazás fáradalmait, de 10-én estefelé már a kimerültség kezdett rajtunk erőt venni. Úti társainktól ekkor már el-el maradoztunk. A mély hóból néhol kikellett segíteniök, mert nekünk nem volt többé elég erőnk, hogy a hófuvatagokból kimásszunk. Utitársaink azonban nem hagytak el. Segítettek, nógattak, biztattak, Irováts olykor-olykor karon fogott mindkettőnket s így vezetett.

Naplemente tájt az erdőségekből kivergődöttünk s elértünk Mohács fölibe.†)

A nap vérvörös színben ép akkor szállott alá az erdélyi érez hegyek mögé, bágyadt sugarai vörös színnel vonva be a levegő ég egész nyugoti részét. Mi a testi és lelki kimerültség és a szaggató hideg miatt egész testünkben reszkettünk, fogaink vaczogtak.

Mohács nyugót felőli részén egy csoport ember állott. Oláhok voltak. Ezen ember csoportot meglátva, újabb rémület vett erőt rajtunk. Futni akartunk vissza azon irányba, merről jöttünk. A mohácsiak azonban megsejtették, hogy Enyedről jövő menekülők vagyunk s barátságos hangon kiáltották utánunk, hogy ne fussunk, ne féljünk tőlük, mert nem bántanak. A barátságos hang hallatára némi bátorság szállott bélénk, megfordultunk s közeledtünk a csoporthoz.

\* Tüdővészbeu halt el 1801 márcz 28-án.

† Mohács falu, Tordaaranyos megye felvinczi járásában. Lakóinak száma 860 és 900 között ingadozik, oláhok valamennyien.

„N u v a t y e m e c z, n u v a t y e m e c z!“\*) hangzott sűrűen a csoportból, mire mi a falusiakhoz egészen közel mentünk s velők beszédbe elegyedtünk.

Ezek a mint közelebről szemügyre vettek, tudták, hogy Enyedről jövünk s kérdéseikkel nem sokat faggattak. Hívtak be a faluba, míg megmelegsünk s magunkat valamennyire kipihenjük. Ne féljünk tőlük, ismétlők, mert náluk biztosan nem lesz bántódásunk, hisz a pap és falubírája most ép Kercsedben vannak békülni a magyarokkal s ők a falu küldöttségére várakoznak megtudandók, hogy a béküléssikerült-e vagy nem.

Nem bízunk bennük s ez okon meghívásukat megköszöntük, de nem fogadtuk el, pedig nagyon is hihető, hogy nem bántottak volna. Papjuk és bírójok valóban ekkor Körösedben voltak, s a kercsedi magyar nemzetörökkel egyességre léptek, melynek lényege e volt; ha a magyarok Mohácsot nem bántják, ők a magyarok ellen nem fognak harcolni.

Honvédeinknek megelőző napon Hidas ellen intézett támadása ejtette őket aggodalomba s tette békülékenyekké.

Néhány percznyi társalkodás után folytattuk utazásunkat Keresed felé.

Kercsedet Mohácsból egy meredek hegyvonal választja el. Mintegy öt kilométernyi távolban fekszik a két falu egymástól, torony irányában.

Mi természetesen torony irányában haladtunk s egy hosszan tartó hegyen kellett átmennünk.

Én már csak vánszorogtam, nem bírtam többi utitársaimmal haladni. Mindenik tagom, egész testem érzéketlenné kezdett válni.

Meglepett nagy erővel az álom s vont, hogy feküdjem le aóra.

Nemeslelkű utitársaim azonban nem engedték, hogy ezt tegyem. Kováts újólág karon fogott és vitt. A többiek is nógattak, hogy vegyek erőt bágyadtságomon. mert Keresed, a magyarok által lakott község már itt van s ha sikerül odáig eljutnunk, mentve vagyunk.

Én mentem, mozogtam mint egy gép, de mondhatni nem éreztem. Nem tudtam ébren vagyok-e vagy alszom.

\* Ne féljetek, ne féljetek.



Végre estéli 7—8 óra tájt elértük Kercesedet.\*) A falu nyugoti részén ereszkedtünk be a községbe. A falu népe ébren volt, egy része az utcán ácsorgóit. Ezek közül neliányan, kik megláttak, felénk siettek s körül vettek. Magyarok voltak. Ezeknek sem kellett mondanunk, hogy enyediék vagyunk.

„Épen most érkezett még egy csoport enyedi menekült. Ezeket már elszállásoltuk. Nyomban elszállásoljuk a az urakat is“ mondák a jó emberek, a legmélyebb részvétellel.

A minket körül vett csoportban egy nő is volt, vízzel telt edény vala kezében.

Ez a jó asszony rám ösmert, nevemen szólított, ölébe emelt és ölében elvitt saját házához. Gyorsan ágyat vetett számomra s lefektetett. E közben zokogva sírt, könnyei hullottak mint a zápor eső. Ez a nemes lélek ösmert engemet egyedül a régi Aranysszéken.

N a g y Sárának hívják.

Nagyanyámnál özv. Sándor Eleknénél szolgált úgy hiszem 1847-ben. Azután férjhez inant egy Finta Mihály nevű szorgalmas kis székely gazdához.

Csakhamar haza jött a gazda is és a jó asszony elmondotta ifjú jérjének, hogy én ki vagyok és ő engem honnan ösmer.

Azután jöttek a szomszéd asszonyok, enni valót hoztak számomra, kezeimet lábaimat borongatták a legmélyebb részvétellel.

Ekközben elaludtam. Mikor felébredtem, jól megvolt viradva. Ekkor is a szaggató fájdalmak ébresztettek fel. Túrhetetlen fájdalmakat éreztem kezeimben, lábaimban, melyek elvoltak dagadva.

A házi asszony és a szomszéd asszonyok jó ételekkel kínáltak, de a fájdalom miatt alig tudtam valamit enni.

Öt napot töltöttem el ezen becsületes emberek hajlékában.

Január 10-én este többi menekülő társaim is ellettek jó helyekre szállásolva.

Ők a következő napon bementek Tordára.

Pogány György Alsófehérmegye alispánja ekkor már Tordán volt s egész odaadással fáradozott, hogy az enyedi menekül-

\* Keresed község szintén Torda-aranyos megyében fekszik. Túlnyomó számban magyar lakossága megközelíti a 800-at. A lakosság kisebb része oláh.

tek borzasztó helyzetén segítsen, a mennyit azon rendkívüli viszonyok között segítenie lehetséges vala.

A városházánál volt az irodája. Itt intézte a város tanácsával egygyetértőleg a menekültek elszállásolásának ügyét. Pogány pcnzszegélyt is osztott szét a menekültek között. Muzsnai Istvánnak pl, ki velem menekült, egy darab 10 firtos fekete bankót adott január 11-én. Ilyen arányban juttatta a pénz segélyt a többi menekülteknek is, míg a rendelkezése alatt álló pénzkészlet bírta.

Menekülő társaim engem nem ösmertek. Csak annyit tudtak rólam, hogy Csekelakáról való vagyok és Kercsedén maradtam.

Sándor Józsefné január 14-én Torda piacán megfordulván találkozott Kováts K.-al; tőle menekülése felől kérdezősködvén, K. megmondta, hogy velük egy gyermek is menekült, ki magát Csekelakáról valónak adta ki s Kercsedén maradt. S. J-né, ki anyámmal egy szálláson volt, sietett haza s a Kováts-tól hallott hírt közölte anyámmal.

Nem volt kit azonnal felkeresésemre indítsanak. Az nap este azonban megérkezett Deézs vidékéről atyám. Enyed pusztutulásauak Ilire hozta Tordára. Atyám más nap korán reggel, egy egylovas szánnal, felkeresésemre indult s Kercsedén meg is talált.

Két hónap óta ekkor láttam először atyámat.

Pár órai pihenés után felpakolt a szánra s az nap este bevitt Tordára.

A becsületes Fintáék ruhafélékkel láttak el bőven, hogy az úton meg ne fázzam.

Károlina testvérem is ekkor már Tordán volt. Őt az Újlaki féle njentő csapat vette fel Décséről s hozta Tordára.

Elképzelhető anyám öröme, mikor annyi viszontagság után férjét s mindkét gyermekét újólag maga mellett láthatta.

Az ilyen viszont találkozások megrázó jeleneit elképzelni igen. de leírni nem lehet.

Az öröm közé azonban keserűség vegyült. Én a fagyás bánatmai miatt nagyon szenvedtem.

Szülőim, főleg e miatt Kolozsvárra siettek, hogy ott rendszeres gyógykezelés alá vétessenek.

Velünk jött Sándor Józsefné is s újólag a ref. Collégiumban lettünk elszállásolva.

Engemet néhány nap múlva a „Karolina“ kórházba vittek be s életein legkeservesebb három hónapját e helyen töltöttem el.

Ez a kórház csakhamar gyűrődásig megtelt fagyás, vagy egyéb okok miatt sérült enyediékkel.

Málnási József ref. énekvezér a katasztrófa első órájában 13-ad magával a reformátusok tornyába menekült s a torony ablakaiból nézte egész éjszakán a város pusztulását. Reggel társait ott hagyva, lejött s a luth. papi lakba vonta meg magát. Itt a legnagyobb életveszélyek között forgott azon nap folytán. Kedden (9) estefelé, miután Keul 40-ed magával, mint Málnási írja „nagy sirások cs jajgatások között,“ pár oláh ismerőse fedezete alatt a papi lakból távozott, Málnási újólág a toronyba szaladt fel. A lutli. papi lakból történt távozását, a toronyba visszatérését, a templom hiújában történeteket és az ott lévő csoport nagyobb részének Enyedről menekülését, naplójegyzeteiben ekép adja elő:

„Minekutánua Kentek távoztak, azon gondolkoztam, hogy én, ki egyedül maradtam ott, mit tegyek? hogyan szabaduljak? Mikor e felett gondolkoztam, hallék egy suttogó hangot megszólalni. Figyeltem rá s megértettem, hogy a hang nevemen szólít s azt mondja: „jöjjön ki, ne féljen semmit“. Erre rejtekhelyemből kinézek s meglátom az öreg papot. Az öreg újólág int, hogy menjek velük, mért na itt maradok, megölnek.

Én nem mentem. Azt feleltem a derék öregnek, nem megyek, mert ruházatomtól megfosztanak s megfagyok. Inkább öljenek meg itt, hogy sem ruházat nélkül a hideg miatt pusztuljak el s ezzel visszatértem előbbi helyemre.

Kevés idő múlva hallom, hogy a konyha ajtaja megnyílik s azon jön be valaki. Egy oláh volt, ki ezt kiáltotta: „hová méssz pap? miért térsz vissza házadba V látom te is akasztófára való vagy.“ Az öreg azzal mentette magát, hogy dohánynyal telt zacskóját feledte honn s ezután tért vissza, holott neki az a gondja vala, hogy engem valami úton módon megmentsen. Rejött újólág házába s ismételten sürgette, hogy ne féljek, menjek vele, mert itt biztosan megölnek.

Ezzel az öreg pap távozott. Én az udvarra nyíló ajtóhoz mentem s mikor épen ezt nyitnám, a toronyfelől való külső szoba

ajtaján rohannak be az oláhok. Gyorsan ki az udvarra siettem s a kukuriczás kas mellett lévő kapu sarkánál megállottam s széttekintettem, ha a toronyba feljuthatnék-e. Látva, hogy sem az északi, s é m a déli várkapu felől nem jön senki, bundámat hirtelen hátamra hánytam s sebessen futottam a torony külső fa-lépcsőzete felé. Mikor ezen lépcsőzet ajtajához érkeztem, szembe jött velem egy jól megtermett vad oláh. Hirtelen elkáromkodtam magamat, mire az oláh megijedt s még mutatni akará rablott portékáit, melyeket a lépcsőzetre horda. Én rá mit sem ügyelve, a lépcsőzeten felszaladtam a toronyba s onnan a csiga lépcsőzeten fennebb haladva eljutottam odáig, honnan a templom hiújába be lehet ereszkedni s oda be is ereszkedtem.

Sok szenvedés után eké p szabadultam ki a luth. pap házából. A templom hiúján magamat kissé bátrabban éreztem. E helyen felkeresni akartam azon többi szerencsétlen társaimat, kik velem ide szorultak, de a hiúban nagyon setét lévén, egyiket sem láthattam.

Ők jól hallották, hogy jár ott valaki, de szólani nem mertek, mert nem tudták, ki jött fel ide.

Egy idő n túl halk hangon kérdeztem: itt vannak-é menekülő társaim?

Nem szólott senki.

Ekkor neveiken szólítottam az ott levőket kijelentvén, hogy én vagyok a kántor Málnási József.

Erre megszólaltak, én pedig a setétben addig tapogattam, míg menekülő társaimra találtam.

Megörvendettek a nyomorúság emberei, hogy újól ag köztök vagyok s bámultak, hogy hol lehettem egész nap.

Elmondtam, hogy azon idő óta minő szenvedéseken mentem át, de azt nem említettem, hogy mikor ide feljöttem, egy oláh látott. Nem említettem ezt azért, nehogy őket még nagyobb rémületbe ejtsem.

Magam is nagyon aggódtam a miatt az oláh miatt, kivel a torony külső lépcsőzetén találkoztam vala.

Attól tartottam, hogy ez elmondja társainak, miként egy magyar embert ide felmenekülni látott s azok vagy feljönnek utánunk s megölnék, vagy a templomot gyújtják rá nk.

Mikor épen ezen gondolatokkal vesződtem, a templom hiúja hirtelen és szokatlanul megvilágosodott.

Felállottam, egy fedél cserepet félre toltam, hadd lássam a szokatlan világosság honnan jön. Megláttam, hogy a szabó czéhnek templomunk közelében levő bástyája\*) ég, melybe roppant mennyiségű szalonna volt elhelyezve.

Oda szólítottam társaimat is s a templom keletre nyúló részének boltozatán foglaltunk helyet mindnyájan. Innen néztük szótlanul egy ideig a közvetlen közelünkben támadt borzasztó tüzet. Egy időn túl társaimhoz ekép szólítottam: barátaim! ha itt tovább maradunk, elfogunk pusztulni. Elpusztulunk vagy a tűz, vagy a füst, vagy a hideg és éhség miatt. Ki tudja mikor jönnek Tordáról az önkéntesek minket kiszabadítani.

Eljöttek látom az időt, hogy válasszunk a lehető menekülés, vagy a bizonyos halál között. Ha szavamat fogadjátok, úgy hiszem jobb lesz: nyilatkozzék tehát, ki akar velem innen távozni Torda felé?

Ezen felhívásomra egyik igennel felelt. Ilyen értelemben nyilatkoztak utána még haton.

Nyolczan voltunk e szerint, kik a távozásra határoztuk magunkat.†)

Ezután azon kérdés felett folytattunk tanácskozást, hogy mely irányba távozzunk. Egyik egyet, másik mást ajánlott. Az irányra nézve megállapodásra jutnunk nem sikerült, miután tudtuk, hogy minden felől oláh falvak feküsznek, melyeken a keresztülhatolás életveszéllyel jár.

Egy időn túl a tanácskozást abban hagytuk s bizonytalan sorsunk feletti aggodalmaink között, a sok álmatlanság után egyszer csak meglepett mindnyájunkat az álom.

Rövid ideig tartó szendergésünkből nagy kiabálás ébresztett fel. Nagy lármával ezt kiabálták az oláhok:

\* Ezen bástya a templom keletre nyúló részétől 9 méter távolban emelkedik.

† Málnási József naplójegyzeteiben ezen nyolcz menekülő nevét nem említi. Miután neveiket szemtanuktól megtudnom sikerült e helyen közlöm: Málnási József ref. énekvezér. Farkas Sámuel, Lőrincz Károly i, p. Szegedi József o. lapádi birtokos. Szabó Mihály, i. p., Nagy Sándor szücs, neje Soltész Kóza s ennek testvére Soltész Mária.

„Á fáre k o p i j! a f a r e d i n v o r á s k e t r e T y i u s.“\*)

Ezen kiabálásra siettem fel a toronyba széjjel nézni, nem jött-e segély valamerről?

Ekkor érkeztek Enyedre a hidasi menekülők, hírül hozván, hogy falujokat a magyarok megrohanták.

Csak az oláhokat láttam futni a Tövis utcza felé. Annyira siettek ki a városból, hogy rövid idő múltával egyszem volttöbbé észrevehető sem a p i a c z k ö r ü l , s e m a z u t c z á k o n . †)

Gyorsan visszatértem szerencsétlen társaimhoz s azokat, kik a távozásba bele voltak egyezve szólítottam, hogy menjünk.

Szó nélkül jöttek is.

A lehető csendben megindultunk a templom hiújáról s a torony lépcsőzetén ereszkedtünk lefelé, be a templomba. Egyszer valami zörejt hallunk. Megállunk mindannyian s tusakodunk, hogy váljon mi történik alul, a zörejt mi okozta? Rendre megnéztük, hogy lenn mi van, de nem láttunk semmit, csak a zörejt hallottuk tovább.

Egyikünk sem mert tovább menni. Attól tartottunk, hogy oláhok vannak a templomban s ha lemegyünk, mindnyájunkat agyon vernek. Még csak egy páleza sem volt egyikünkénél is.

Hosszas helytállás után ekép szólottam:

Jöjjenek utánam! Ne féljenek! Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk? Erre megindultam a korom sötétben lefelé. Utánam jöttek a többiek is.

Szerencsésen bejutottunk a nagy templomba.

A mint a toronyba vivő ajtón ide beléptem, azonnal megvilágosodott, mert a templom körül minden épület égett.

A templomba szerencsésen bejutva, itt a felett tanácskoztunk, hogy melyik ajtón menjünk ki.

Volt köztünk egy fiatal asszony.‡)

Ezt a nőt felkértem, menjen ki a vár északra nyíló kapuja elé, ott nézzen széjjel.

\* Ki a városból fiúk! ki Tövis irányába.

† Hajnal felé visszatértek az égő városba még nagyobb számmal,

‡ Nagy Sándorné, szül. Soltész Róza.

Ha a piaczon nem lát senkit, intsen nekünk s azzal vegye Htját a Kápolnára s követni fogjuk mi is.

A nő szó nélkül távozott. A vár kapuban széjjel nézve intett, hogy mehetünk.

Ezen jelre futottunk fel a Kápolna dombra.

Ide elérve, kevés ideig pihentünk. Hálákat adtunk jó Istenünknek, hogy a nagy veszedelemből kiszabadított.

Az oláhoktól való félelem miatt hosszasan itt sem maradtunk, hanem folytattuk utunkat a Bükkösbe. Ekkor éjeli 2—3 órá körül járt az idő.\*)

Utunkban mindenütt a legsűrűbb erdőt kerestük, hogy magunkat elrejtthessük az oláhok elől. Sok járásunk után találtunk egy nagyon sűrű bokros helyet. Itt elrejtőzködtünk.

Kevés idő múltával lövést hallunk nagyon közelről. Erre felugrunk mindnyájan. Azon perezben egy nagy kutyát láttunk felénk közeledni, mely elkezdett veszettül reánk ugatni.†)

Gyorsan futásra vettük a dolgot mindnyájan.

Egy magas hegynek tartottunk. Barangoltunk jobbra-balra, hogyha jönnek is utánnunk ellenségeink, ne találjanak meg.

Egy gyalog ösvényre értünk, Ezen ösvényen semmi nyomot nem látva, rajta mendegéltünk egyenként, egymásután.

Nem messze megláttunk egy nagy fát, mely alatt fegyveres oláhok ácsorogtak. Ezekre én rámutatva, visszatértünk s előlük sebes futással és sok keringéssel ismét kitértünk s minekutána úgy gondolok, hogy itt meg nem kapnak, egy nagy fa tövibe leültünk.

Egy negyed óra sem telt el, közelünkben zörejt hallunk.

Felugrottunk s folytattuk utunkat O.-Lapád felé, innen az erdők széleinél elhaladva Muzsina és Iiákova községek határán keresztül Ó Bakosnál egy mély árokba ereszkedtünk.

Itt találtunk vizet, mellyel szomjunkat enyhíthettük. Feljebb menve az erdőben találtunk galagonyát s azt ettük. Három nap folytán nem ettünk volt semmit.

Nemsokára elérkeztünk egy nagy hegy tetejére, honnan

\* Jan. 11-re virradóig.

† Elvadult kóbor kutya lehetett az elpusztult Muzsináról.

megláttuk Toroczkót. Ekkor már közelgett az est. Meglátván Toroczkót, kettőzött léppéssel siettünk, hogy estére oda érjünk.

El is értünk megfagyott lábakkal, kezekkel a kis magyar bánya városba.

Mi vittük meg Toroczkóra a bírt, hogy Enyed elpusztult s lakosai részint leölettek, részint földönfutókká lettek.

Azon éjei Toroczkón háltunk, de már a következő napon, Borév felé' Tordára mentünk. Én ott levő szülőim mellé húzódtam.

A sok nyughatatlanság, éhezés, szomjuhozás és a kiállott hideg erősen megviselt, megtört.

Lábaim is megvoltak fagyva, e miatt nem járhattam. De leginkább nőm és 3 gyermekem sorsa miatt aggódtam.

Azon éjszakán Enyeden járván a magyar katonaság, 3 óra tájt vissza is jöttek. Szállásom előtt beszédet hallok.

Gyermekeimet hozták. Kevés idő múltával hozták feleségeimet is. Könyeim omlottak az öröm miatt, hogy egymást újólag láthatjuk.

Tordáról lábaim gyógyítása céljából, Kolozsvárra kellett mennem s ott lábbajom miatt feküdtem 16 hétig“.

Tordán sok más enyedi menekültekkel együtt az unitárius kollégium épületében szállásolták el Málnási úti társait, mely iskola épület ekkor már gyűrődásig tele volt enyedi menekültekkel.

Báró K e m é n y I s t v á n Alsófehérmegye főispánja őket itt fölkereste, vigasztalta s a szerencsétlenek közt pénz segélyt osztott ki. Nagy Sándornak s több másoknak 10—10 firtot adott.

A hideg bántalma, vagy más okok miatt sebesülteket jan. 13-án 12 — 15 szárra fölrakatta s katonai fedezet mellett Kolozsvárra szállíttatta. Maga a főispán is kísérte eme szállítmányt. Másnap újólag visszatért Tordára s az oda folyton özönlő enyedi menekülteket minden kitelhető módon gyámolította.

Jan. 10-re virradó éjelen a „Farkas patak“ nevű erdőségből, az elképzelhetetlen nyomornak amaz emlékezetes tanyájáról is elindult Torda felé egy körülbelül 25 tagból álló csoport. Eme csoportban voltak O. Veress Károly ügyvéd, Virágháti Farkas a 60-as években Nagyenyed városnak derék főjegyzője, testvére V. Judith, Tatár Sándor a B. főiskolának sok év során udvarbírája, Tóth



Gáspár, Eszéki Sámuel, Váró József iparos polgárok, Bárdos Elek-né és egy Ferdinánd szőkevényi katona.

Ezt a csoportot O. Veress Károly ügyvéd szedte össze s bírta elindulásra azzal bátorítván a remegőket, hogy császári katona is utazik velők, tehát nagy okuk a félelemre nincs.

Életben levő szemtanuk eme csoport menekülését eképp beszélik el:

„Ott nyomorogtunk a Farkaspatak nevű erdőségben az éhség s főleg a hideg miatt erősen sanyargattatva. Éjfél utáni 2 óra tájt O. Veress Károly ügyvéd, a mint a tüzek mellett melengettük magunkat, egyikünket, másikunkat halkán megszólított s nógatott, hogy kíséreljük meg menekülni innen Torda felé, mert ha e helyen tovább maradunk, biztosan elfogunk pusztulni. Azt is mondotta, hogy ne féljünk útra indulni, mert egy császári katona is jön velünk.

Engedtünk nógatásának s pár negyedóra múltával egy csoportában, számszerűt 25-ön el is indultunk.

Némelyikünk kezében hatalmas dorong volt.

A Farkaspatakából kiérve, a Bethlen főiskola fűrészmalmanál ereszkedtünk alá s onnan a Felenyedre vivő úton gyorsan átszaladva s a „Kétes“ nevű szőlőhegy völgyén felhaladva a „Bükkös“-be tértünk be.

A Felenyedre vivő úton, szerencsénkre, felkelő oláhokkal nem találkoztunk, mitől pedig nagyon féltünk.

A „Bükkösében nem állottunk meg, hanem folytattuk utunkat mindenütt az erdőségben, míg az ó lapádi erdőségből is kiértünk.

Innen északkeleti irányba tértünk Dombró felé.

Leírhatatlan az a sanyarúság, az a szenvedés, melyet el kellett viselnünk. Menekülő társaink nagy részének mondhatni nem volt ruházata. A mi testüket valamennyire fődte, az nem ruha volt, hanem rongy. A lábbeliket is hitvány rongy pótolta, melyek madzagokkal valának lábaikra szorítva.

Többen nem bírtak saját lábaikon jönni. Az ilyeneket izmosabb férfiak hátukra emelték s úgy vitték. Hátán emelte pl. Nagy Bál Virágháti Judithot csaknem az egész úton, ki az éhség és hideg miatt végleg ki volt merülve. A fügedi és dombrói határo-

kon ekkor már a mély hó mindenfelé össze vala járva, taposva. A szerencsétlen enyedi menekülők taposták össze.

Doriibró felett nappal haladtunk el s tisztán kilehetett venni, hogy a falu alsó végén oláh tábor tanyázik.

Sietve vonultunk el ezen oláh falu felett, nehogy az oláhok észrevegyenek és legyilkoljanak. Némely helyeken mély hó fuvatagokba estünk be s volt mit dolgozzunk, míg egyikünk a másikat azokból kiszabadította.

Útközben oláhokkal nem találkoztunk.

Estére hajlott az idő, mikor Kercsedre megérkeztünk.

Itt csoportunk felbomlott. Egy része, főleg a teljesen elalóltak Kercseden maradtak, a másik rész Tatár Sándorral az élen át ment Hágynba s ott állapodott meg; a harmadik rész pedig még az nap este beérkezett Tordára, hol szíves fogadtatásra talált.

Utazó társaink közül, ha jól emlékszünk az úton senki sem pusztult el, mi tekintve a rendkívüli nyomort és szenvedést, melyet el kellett viselnünk, valóban bámulatra méltó dolog.“\*)

Jan. 10-én is indultak Enycdről menekülő csoportok Torda irányába. Ugyanazon viszontagságokat állották ki ezek is, miket a többiek.

Általán eme napokban a menekülők éjjel nappal özönlöttek Torda felé. Ezek között némelyeket a kóborló hidasiak kirabol-ták. Akárhányan nem bírva az utazás sanyaruságait elviselni, az úton elbuktak s ott pusztultak.

Kényelemhez szokott édes anyák félmeztelen testtel vitték karjaikon folyton siró csecsemőjüket.

Ezek az édes anyák saját nyomorúságukat nem vették számba, csakhogy ártatlan magzataikat a rettentő hidegnek halállal fenyegető bánta!mai ellenében valahogyan megvédhessék.

Félig megfagyott testükről vették le a rongy ruhadarabokat s csecsemőjüket azokkal takargatták.

Mint a felvert hangyaboly, csoportokra oszolva menekül a szélrózsa minden irányában, akként menekült Enyednek álmából felvert lakossága, kisebb-nagyobb csoportokban, éjjel és nappal.

Jan. 10—11-én Felenyed, Miriszló, Décse, Csombord, M.-Sz.-

\* Szemtanúk elbeszélése alapján.

Király, Felgyógy, Tövis; a régi Aranyosszék magyar falvai, Torda, tömve roltak enyedi menekültekkel.

Tartozom azon igazság kijelentésével, hogy az enyedi menekülőket, ha városuk határáról távozhattak, tömegesen még a tisztán oláhok által lakott falvakban sem gyilkolták le. Tudtom szerint csak Csákon és Felenyeden fordultak elő gyilkolási esetek, más községekben nem. Kirabolták, ruhájuktól megúszatták, rémitgették, megverték, más községekben is, de nyomom életüknek rendesen kegyelmeztek.

## Az oláh táborok zömének kivonulása a pusztuló városból.

Nagyenyed elpusztításának gyalázatos munkája jan. 10-én a nagygyából végett ért. A mi ebből még hátra vala, azt már kevesebb ember is elvégezhetette.<sup>1</sup>

Ez okon a jan. 8-án éjjel s 9-én Enyed utczáin egyesült Akszentye, Prodán és Buttyán féle táborok nagyobb része 11 éjeién a kivonulást megkezdette s az ezen éjjet követő napon folytatta.

Az Enyedet feldúlt oláh táborok kivonulása a rendes kivonulás jellegével épen nem bírt.

Kihúzódtak innen százával, ezrével, a hogy őket valahogyan össze lehetett szedni és Csombord felé útnak indítani.

Akszentye ittás s békés polgároknak álnokul kiontott véretől szennyos tábora egv részével, jan. 11-én M.-Ujvár felé vonult el, nem azért, hogy miként a gróf Teleki Sándor ezredesnek adott válaszában írja: a székelyeknek a Maroson átkelését megakadályozza.\*)

Arra akkor ugyan semmi szükség nem vala, miután a székelység eme napokban a Maros völgyére támadást nem tervezett; ilyen szándékának legcsekélyebb jelét sem mutatta.

Marosujvár környékére vonult azért, hogy mint később látni fogjuk, az Enyed és Gyulafehérvár közelében figyelő állásban levő császári rendes katonasággal egyenesen Torda ellen t á-

madást intézzen, onnan a Czech táborát elűzzék és ha lehetséges lessz, ezen magyar várost is N.-Enyed szomorú sorsára juttassák.

Dániel Imre szemtanú, kit jan. 11-én (Csütörtökön) Enyedről, 9-ed magával, a csombordi oláh táborba hurczoltak, az Akszentye tábora zömét ekkor már nem találta Csombordon. Nevezett Dániel I. ide vonatkozólag azt írja: „Mikor két káplár elkísért minket Enyedről Csombordra, az Akszentye tábora, mely Enyedet elpusztította, már nem volt ott. Elhúzódtott Maros-Ujvárra, hogy onnan Tordára menve, Tordát is pusztítsa el.“

Enyeden azonban Akszentye elvonulása után is. maradt elég fegyveres és fegyvertelen oláh. Itt maradt ezen rablógyilkos tábornak az a része, mely kényelmesebbnek találta e helyen tovább is rabolni, részegeskedni s a város romjai között még mindig nagy számmal rejtőzködő enyedi magyarok ellen, az embertelen irtóadászatot folytatni, mint a táborozás kényelmetlenségeit viselni.

Aztán meg az erdélyi Hegyalja községeiből és az abrudbányai és zalathnai havasokról újabb meg újabb fegyveres oláh csapatok jöttek a Maros völgyébe s csatlakoztak az Akszentye táborához, mely Enyed pusztulása után a Prodán és Buttyán féle táborokat is magához vonta.

Ezen újabb csapatok Enyeden vonultak keresztül, hol rendszeren pihenőt tartottak s ezen idő alatt ők is részegeskedtek és raboltak.

Számítsuk ezekhez a nagy számú csöcseléket, mely nem tartozott a táborhoz; melyet csak a rablás vágya csődített a környékről Enyedre.

Ezek együtt ismét egy nagy oláh tömeget alkottak, mely Enyed romjai között tanyázott, rabolt és pusztított Akszentye elvonulása után is mindaddig, míg e helyen valami elrabolni és elpusztítani való létezett.

E szerint az Újlaki által vezetett mentő magyar csapat jan. 11-én és a Pereczíé jan. 15-én Enyeden nem az Akszentye vezérlete alatt egyesült nagy oláh tábor, hanem csak a fent említett elemekből összeverődött fegyveres és fegyvertelen oláh tömeget találta.

## A mentés. Az első vagyis az Újlaki-féle magyar mentő csapat megjelenése Enyeden.

A katasztófa bekövetkezte előtt, valamint a jan. 9-re virradó éjelen Tordára menekült enyediek közül jan. 9-én, már kora reggel, Czccz honvéd ezredeshez ment Veress Mózes jelenleg Enyed városi tanács tag vezetése mellett egy kisebb küldöttség, az elkeseredettség hangján sürgetvén, hogy a parancsnoksága alatt álló honvédő seregből egy csapatot azonnal indítson útnak a most már lángokban álló Enyedre azon utasítással, hogy a mi ott vagyokban és emberéletben még menthető, mentse meg; az úton vánszorgó menekülőket pedig szedje össze s hozza Tordára.

Czecz az enyedi küldöttségnek ez alkalommal is ugyanazon választ adta, minőt megelőzőleg négy nappal egy más szintén enyedi küldöttségnek adott volt, hogy t. i, bár mennyire sajnálja az enyedieket, kérésüknek ez alkalommal sem tehet eleget, miután Bem tábornoktól szigorú, utasítása van, hogy táborával semmi irányban ne mozduljon, míg a tábornok nem rendeli.

Az enyediek ezen sivár válaszon teljességgel nem nyugodtak meg, hanem a szintén Tordán állomásozó Inczédi Sámuel őrnagyhoz siettek s tőle sürgették egy mentő csapat Enyedre indítását.

A végkép elkeseredett szerencsétlen enyediek, Inczédi előtt,

kit régi idők óta ismertek, kiöntötték szívüknek a miatt érzett teljes keserűségét, hogy a magyar csapatok, öt mérföldnyi távolban, összedugott kezekkel tűrik, miként az erdélyi magyarság egyik szemefénye, az oláh pórhadak által semmivé, tétessék; magyar ajkú lakossága halomra gyilkoltassék, vagy az elemek gyilkoló ereje által menekülése útján pusztuljon.

A derék I n c z é d i az enyediek esdeklését künyezve hallgatta: a vitéz magyar seregre mondott súlyos vádakat méltóság-teljesen tűrte. A C z e c z értelmében nyilatkozott ő is; Ígérte azonban, hogy Czecket késedelem nélkül megtalálja s ha csak lehetséges lessz, rá fogja birni, miként Envedre mentő csapatot indítson azonnal.

Ezalatt az enyediek elkeseredése Czecz válasza miatt folyton növekedett, főleg miután az újabban meg újabban érkező menekülők Enyedről borzalmasnál borzalmasabb híreket hoztak,

Inczédi közbenjárásának annyi eredménye lett is, hogy még az nap délután, a Czecz táborából Hegyesi Ferencz hovéd főhadnagy, később százados vezetése alatt kétszáz honvéd s néhány Kossuth huszár Enyed irányában útra indult.

Ezen csapatnak minő utasítás volt adva? az é, hogy Enyedre jöjjön, vagy pedig csak annyi, hogy a Felvinczre vezető útvonalon egy nagyobb kémszcmlet vigyen véghez s az ezen útvonalon található menekülőket szedje össze? megtudnom nem sikerült.

Azt hiszem, az utasítás csak egy nagyobb kémszemle véghez vitelére szorítkozott. Hegyessi csapatához az enyedi menekülők közül is csatlakoztak néhányan.

Elérkezvén a „Látom“ tetőre, Hegyesi, csapatát megállítja s távcsövével Enyed irányába hosszasan néz. Ekkor már alkonyodott.

Az alkony homályában Enyed égése jól látszott. A borzasztó tűz a levegő eget nagy területen pirosra festette s a gomolygó óriási füstfelleg a látó határt messzire elborította.

Hegyesi m. e. negyed óráig elmerengve, komoran nézett az égő Enyed irányába, azután csapatával megfordult s a „Látom“ tetőről vissza tért Tordára néhány, az úton felszedett enyedi menekülőt hozván magával.

Eljárását azzal indokolta, hogy komoly meggyőződése szerint, Enyeden akkora ellenséges tábor van, melylyel kis csapata,

a bizonyos megsemmisülés veszélye nélkül szembe nem szállhat.

Természetes, hogy a Hegyessy felé csapat gyors visszatérése híre az enyediékel méginkább elkésérette. \*)

Az enyediékek Czecz ezredes ellen akkor hangoztatott komoly zúgolódásait, heves vádaskodásait értem.

Nekik ott Enyeden hajlékaik, vagyonuk, egyéni- és családi boldogságuk, szóval mindenük pusztulóban volt.

Volt is idő tagadhatlanul, mikor Czecz Enyedet megmenthette volna, a nélkül, hogy a parancsnoksága alatt álló rendes hadsereget megossa. Megmenthette volna, ha jan. első napjaiban a Tordán volt enyedi, felvinczi menekült s más hozzájok csatlakozni akaró férfiakat összeszedi, felfegyverezi s egy bátor és erélyes katona vezetése alatt, néhány száz fegyverrel Enyedre küldi; szóval, ha a fegyveres önvédelmet Enyeden szervezi.

Ezt Czecz ezredes akkor bizonyára megtehetette volna, ha saját kényelmét Enyed megmentésénél előbb valónak nem tekintti.

S minthogy Enyed megmentése érdekében akkor nem így járt el, az enyediékek komoly szemrehányását megérdemelte.

A katasztrófa bekövetkeztével azonban a viszonyok nagyot változtak.

Jan. 9-én egy kis honvéd csapat Enyedre küldése nagy kockázattal járt volna. Ekkor már a Czecz féle hadseregnek legalább is fele részére lesz vala szükség, hogy a mentés munkáját itt sikerrel végezhesse. Jan. 9-én Enyedet 18—20 ezer vérszemet kapott fegyveres oláh tartotta megszállva, mely tábor a város romjai között, a csak néhány száz honvéddel szemben bizonyára komolyan összetűz, őket minden valószínűség szerint felkoncolja s azután még nagyobb dühvei fekszik neki a szerencsétlen enyedi lakosság legyilkolásúak. Azt sem szabad számítás kívül hagynunk, hogy Enyed környékén, ama napokban m. e. 1000 főre menő császári rendes katona táborozott, mely sereg a maga őrszemeit egész Apahidáig†) előre tolt. Ha az oláhokat

\* Horváth József enyedvárosi főjegyző, mint részben szemtanú közlése alapján.



ekkor konvécl csapatok támadják meg, ezen császári rendes katonaság kétségen kívül segélyükre siet, miután szövetségesek voltak.

Aztán meg Czech ezredes, Bem határozott parancsa ellenére, a parancsnoksága alatt álló magyar tábornok semmi szín alatt meg nem oszthatta.

Ne terheljük tehát az egykori derék katona emlékét Enyed pusztulása miatt a felelősségnek azon terhével is, melyet az adott helyzet, a létezett s általa meg nem változtatható akkori viszonyok elfogulatlan megítélése, vállairól önként levesznek.

A január 11 és 16-án Enyeden járt magyar mentőcsapatok által elért, fényesnek teljességgel nem mondhat\*) eredményre sem lehet a Czech rovására hivatkozni, mert akkor Enyeden megint mások voltak a viszonyok, mint jan. 9-én. 11-ikén s még inkább 16-án az oláh táborok nagyobb része Enyedről már kivonult volt.

Okosan tette Hegyessi Ferencz is, hogy csekély erejével, jan. 9-én a Létom tetőn megfordult s visszatért Tordára.

Ezen csapat, lui akkor Enyedre jön, minden valószínűség szerint ott pusztul.

Jan. 11 -én reggel indult el Tordáról Enyedre Újlaki Gusztáv honvédhadnagy vezetése alatt egy újabb honvédcsapat, mely a szerencsétlen várost el is érte s ott mentett, a mennyit menthetett.

Ezen mentőcsapat útjáról és a vonagló szerencsétlen városban viselt dolgairól két szemtanútól nyertem leírást.

Miután mindkét leírás becses, az akkori viszonyokat megvilágító és jellemző részleteket foglal magában, az emlékezet számára megőrzés céljából, közlöm e helyen mindkettőt.

Barabás József, akkor már a 11-ik honvéd zászlóaljban szolgált,\*) naplójegyzetei alapján ezeket írja:

„1840. jan. 10-én délután indították a 11-ik zászlóalj pár századát (egyik a 2-ik volt, melyben voltam én is) Tordáról, ennek vidékén fekvő Telistye nevű oláh faluba, melyet (hallomás szerint) valami fegyveres oláh tábor szállott meg. Már jó éjszaka és roppant hideg volt mire oda értünk. Kellő óvatossággal közeled-

\* Jelenleg egerhegyi ref. pap.

tünk a faluhoz, sötét is volt, csak a hó világított, — midőn egyszerre, a falu felett levő magaslatról, meglehetősen sortűzzel fogadtattunk.

Mindjárt tudtuk, hogy graenitzer katonák is vannak közöttük. Ruskatüzelés kezdődött (minthogy ágyú nem is volt velünk) s e tüzelés közben egyszerre csak felgyuladt a falu szélén egy ház.

Ennek világánál látván, hogy milyen közel vagyunk a faluhoz s az oláhokhoz, megrohantuk őket. Rövid ellentállás után kiverők a faluból, s velük együtt úgy elfutottak a lakók is, hogy senki sem maradt ott. Részint egy kis pihenés, részint némi élelem keresés végett bementünk a házakba. Az egyik házban, melybe történetesen én mentembe néhányad magammal, az asztalon pár négyyszögű (kellő felírással ellátott) nagyobb patikai üveget találtunk, minőkben ma is a gyógyszerészek egy s más tincturát stb. tartanak, és egy üveg dióbefőttet. Ebből következtettük, hogy való Nagyenyed pusztulása, melyről azon nap folytában csak úgy tél-tul hallottunk valamit.

Hajnal felé érkeztünk Tordára, erősen elfáradva, kimerülve és szenvedve a roppant hideg miatt. Reggel azonban még is hangzott a kirukkolásra hívogató dobszó. Ki is rukkoltunk a piacra (a 2-ik század). De alig állott elő tt0-9ü ember, a többinek azon éjei, füle, lába, orra vagy ujjai elfagytak, azok hát otthon maradtak. Nemsokára felgyűlt a piacra egy csomó (többnyire egy fogatú) lószekér. Lehetett vagy 40. Akkor a parancsnok felszólította a 11-ik zászlóalj 2-ik századát, hogy ámbár tudja az éjeli expedíciók küzdelmeit, de másként nem lehetvén, a kinek kedve van és erőt érez magában, lószekereken menve, vegyen részt a Felviuczig tartó kémszemlében. (Akkor már Nagyenyed pusztulásának biztosabb hírei kerengtek, s az a hír is el volt terjedve, hogy már Felvinczen innen is nagy oláh táborok vannak). A kik ott jelen voltunk, mind jelenkeztünk a menetelre. Hozzánk csatlakozott még néhány fegyveres nemzetőr, lehetek vagy 30-an. Nem sokára jött egy szakasznyi Kossuth-huszár, és egy pár nemzetőr huszár, önként.

Lehetett d. e. 10 óra, mikor megindultunk Tordáról, a lovasokat kivéve, mind szekereim Felvinczig rendes volt utazásunk. Útközben azonban mind biztosabb-biztosabb tudomására jutottunk

Nagyenyed veszedelmének. Felvinczre érve, a Maroson túli hegyeken nagy oláh tábort pillantottunk meg, tömegekben lepvén el a hegyek tetőit. Itt a szekerekről leszállva, Újlaki Gusztáv (nem emlékszem, hogy akkor más tiszt is lett volna a századnál) 11-ik zászlóalj 2-ik századbeli hadnagyunk (ki egy szép, magas, bátor fiatal ember volt) sorakoztatván a századot, egy lelkesítő, gyújtó beszédet tartott az ott lévők előtt, hogy: bár küldetésünk eddig tartott, de menjünk el már egész Nagyenyedig, hogy tudhassunk biztost annak sorsáról; hadd lássuk magunk, mik igazak a hírekből? hát ha véreinket most gyilkolják, égetik stb.

Nem akadt ott senki, a ki valami olyan formát mondott volna, hogy hát ez bolond vakmerőség lenne, ilyen kevesen, egyetlen ágyú nélkül, ismeretlen számú ellenség közé berontani, hanem nagy lelkesedés közt elfogadtatott az indítvány. Aztán megindultunk oly formán, hogy lovasság, mint gyalogság, egyes sorban, jó ritkásan mentünk, hogy a hegyekről néző oláhok előtt egész seregnek látszassunk. A közrevett szekereket gondolják ágyuknak és tüzérségnek. Igaz, hogy nem is mertek megtámadni!

Így menve, M.-Décse körül már találtunk az országúton elömlött gabonát, bútordarabokat s egyéb háztartási eszközöket elhullatva vagy elszórva. Nensokára Décsén túl, eléinte csak ritkábban láttunk egy-egy felénk jövő paraszt marha szekeret, melyről azonban az emberek, a mint minket megláttak leugrándozva szétfutottak, ott hagyván szekereiket, marháikat. A szekerek rakva voltak mindennemű, Enyedről rablott portékkákkal. Élelmi szerek, bútordarabok, holmi árucikkek, fali nagyobb családi képek stb. egymásra, összevissza hányva a szekerekre. Ez a jelenet megható, de egyszermind felbőszítő hatást is gyakorolt reánk!

A marha szekereket megfordítottuk s vittünk magunkkal vissza Enyéd felé!

Minél inkább közeledtünk Enyedhez, annál sűrűbben találkoztunk ilyen rablott portékkákkal megrakott marhaszekerekkel. De fogoly képen, vagy másként, egyetlen magyar embert sem találtunk ezeken. Azonban, vagy meghallották már közeledésünket vagy messziről megláttak, elég hogy az oláhok korán szétfutottak az országút két felén, A szekerek mellett egyetlen embert sem találtunk.

Azután a gyalogság egy része csatárlánczczá alakulva, ment az országút két felén s lődözött a futó oláhok után. De a huszár-ságnak volt itt nagy haszna! kik is szétszórtan üldözték a térségen futó oláhokat, s felbőszülve az eddig látottakon, kegyelmet egynek sem adtak. Különösen Miriszlón túl, az erdő alatti síkságon jobb felől, a futó oláhok az erdőben akarván menekülni, sokat levágták a huszárok. így folyt az inig Nagyenyed végéhez érkeztünk.

Alkonyaira értünk oda. Bámulat és irtózat fogott el mindnyájunkat az égő város láttára. Mert bár nem égett még ekkor mindenütt, de még is már jelentékeny része lángokban állott. A lovas és a visszatérített marhaszekerek — némi fedezet alatt — künn hagytak a város végén. Mi pedig gyalogosok, zártabb sorokban neki indultunk a városnak, s azon főutcán vonultunk be, mely a piaczról jó Torda felé, Míg magunkat rendbeszedtük, épen jó este lett s így annál borzasztóbb látványt nyújtott az égő város.

Különösen azon főutca, melyen bementünk, állott mindkét oldalon teljesen lángokban annyire, hogy némelykor a szél által is hajtva, fölöttük összecsaptak a lángok. Alig bírtuk a hőséget állani, alig bírtunk lélekzetet venni. Azért is rohamos futásban igyekeztünk a piacra jutni. Semmi ellentállásra nem találtunk, csak az égő házsorok megül (rejtekhelyekből) jött egy-egy lövés felénk mindkét oldalról, melyek azonban senkit sem találtak. E közben folytonosan teletorokkal kiabáltunk: Ide magyarok! Jeretek elő magyarok! Mi vagyunk itt honvédek! És csakugyan többen is jöttek elé pinczékből s egyéb rejtekhelyekről, nők gyermekek, férfiak is, mindannyian sírva, jajgatva, — másfelől örvendezve a menekülhetésnek.

Az anya gyermeke, férje, szóval kedvesei nevét kiabálta, mely kiáltásokra — bizony — soha sem jött válasz.

A piaczra érve, a legborzasztóbb látvány tárult elénk! Ugyanis a templom körül — körben lévő — épületek egy tüztengert képeztek, mint valamely óriási lánggyűrű. Mint ha minden épületet olajjal léöntve, külön-külön, de egyszerre gyújtak volna

meg, olyan megszakadás nélküli lángtenger volt az, mely e perczenben a ref. templomot körül övezte. Ez épületkor égésének ekkor volt tetőpontja. Rövid ott létünk alatt, kezdtek a gerendázatok sziporkázva, izzóan beszakadni. Lehet képzelni az elkeseredés és bosszú érzelmeit, melyek akkor mindnyájunkat uraltak.

Egy nagy izmos örmény ifjú honvéd, Gajzágó Lászlónak hit-ták (ha jól emlékszem szamosújvári volt) \*) megfogott egy oláhot (nem tudom, hogy akadhatott elevenen a kezébe) s eg maga fel-emelvén, épen az újkollégium szegletével szemközt levő lángtenger-be hajította, ezt kiáltván: „ti csináltátok kutyák, melegedj nála.“

A piacon szét osztattunk tán 9—10 csoportra, azon czélből, hogy csoportonként a város minden része felé szét oszoljunk s az utcákból nyomjuk ki a még bent levő oláhokat, a magyarokat pedig szedjük össze s hozzuk magunkkal. Isméti találkozási helyül a piac tűzetett ki. Ekkor a város még nem égett egészen, a mennyire emlékszem, csak is az említett főuteza, a melyen bementünk és a piac környéke, egyébűtt teljes sötétség uralkodott. De nem akadt köztünk ismét senki, a ki valami olyan formát mondott volna, hogy hát ez eszeveszettség, 10—15-enként nyomulni be az ösmeretlen sötétségbe, ki tudja milyen számú ellenség közé? hanem ment mindenik készségei arra a merre vezé nyelve lett.

Én azon utcára jutottam, mely a kollégium előtt vonul Föl-ényed felé. \*) A templom körüli épületek lángjai teljes világosságot árasztottak ott. Megható és elszomorító látványt nyújtott a nagy kollégium előtti tér. Mert az épület maga nem égett, de ablakai már jó részt össze voltak törve, a térre kivoltak szórva a temérdek mennyiségű kéziratok, nagy halmazokban a könyvek; szerteszt szórva heverték a természettani, természetrajzi eszközök, kitömött emlősök, madarak nagy mennyisége. Ezeken kellett nekünk keresztül gázolnunk. Én, mint diák ember, felkaptam egy szép nagy fehér, kutyabőrbe kötött, aranymetszésű könyvet, még arra is emlékszem, hogy kül oldalára díszes aranycirádák voltak

\* Enyedi volt. Id. Gajzágó László tekintélyes kereskedő fia. Szülei és testvérei felkeresése végett sietett Szamosújvárról, hova a katasztrófát megelőzőtt pár nappal ment volt.

nyomva, a hónom alá kaptam. Ezt azonban (nagy sajnálatomra) később el kellett dobnom, mert a mint tovább hatoltunk a sötét utcában, innen onnan szembe is lövöldöztek reánk, tovább oláh tömegre is akadunk s így két kézre is kellett fogni a szuronyos fegyvert.

De csakhamar futásra vették a dolgot s mi egészen kiűztük őket a városból, sőt azon túl is egy darabocskáig. A város végén az a jelenet adta elé magát, hogy egy oláh ház ajtajában az egyik honvéd egy oláhot pillantván meg, elkáromkodja magát s már felemelte fegyverét, midőn éles sikoltással két fiatal (oláh női öltönybe öltözött) nő rohant ki az ajtón, így kiáltva: „ne bántsák az Istenért, ez a becsületes oláh ember mentette meg életünket“. Az egyik honvéd enyedi diák lévén, megismerte az oláh öltönybe öltözött nőket s így kiáltott fel: „Kegyed az kisasszony?!“ (a nevet elfelejtettem). Akkor a kisasszonyok elbeszéltek, hogy a rablás, gyűjtogatás, öldöklés kezdetén ezen olához menekültek, ki járatos volt házukhoz, kibem nem is csalakoztak mert elrejtette őket nője s leánya ruháiba átöltöztetve. Természetesen, hogy velünk jöttek. Mi is visszatértünk ugyanazon utcán, a mellék-utczába is be-be menve, folytonosan kiabálva: ide magyarok! Jertek elő magyarok! Ezt tették a szétoszlott honvédek a város minden részeiben.

Visszatérve a piacra, már sok menekült volt ott, kik nagyobbára sirva, jajgatva, kedveseik nevét kiabálták. Másfelől folyvást remegtek, (látva kevés számunkat) hogy mindjárt betör a nagy oláh tábor s vége mindnyájunknak. Innen magyarázható, hogy sok nem merészelve körünkből távozni, — daczára a nagy, erős télnek — semmi takarót vagy pokrócz félét nem hozott magával, csak azon öltönyben maradt, a mi rajta volt. Míg némelyek jobban gondoskodtak magukról.

A szétosztott honvéd csapatok is — pár Inán — már összeváltak gyűlve, mindamellet ismét elkedzetett a dobolás, kiabálás hogy a lehetőségig sem fegyveres, sem fegyvertelen magyar ott ne maradjon. Az itt való várakozásban is eltelhetett egy pár óra. Azalatt egyik-másik, egy s más epizódot beszélt el rövid távollétök idejéből.

Azt mindenik csapat említette, hogy a város minden részé-

ben találkoztak oláh csapatokkal, de kik egyetlen sortűzre szétfutottak, csak a sötétben, rejtekhelyekről esett egy-egy lövés rájuk. Nehányan azt adták elő, hogy kimerülve, megszemjázva egy udvarra mentek, hogy a kútból vizet mentsenek. De alig nyomhaták le kissé a vedret, nem ment tovább. Világot csináltak, benéztek s iszonytal látták, hogy a kút csaknem tele volt megölt magyarok hulláival (ez ha jól emlékszem a mostani megyeház és kórház környékén volt). Mások: hogy ők egy pincze ablakán némi világosságot vevén észre, behatoltuk, s ott bevett fenekű hordók közt dorbézoló oláhokra akadtak, kik közül egyet sem hagytak életben.

Ilyen pinczei jelenet több is volt. Meg mások: hogy ők elbújt magyarokat minő helyeken és helyzetben találtak fel, hogy mentették meg azokat az oláhok őrködése alól, némelyeket épen a kezökből.

Végre, miután a piacra senki sem jött többé, számbavétettek a honvédek, s kitűnt, hogy egyetlenegy sem hiányzik és egy sem sebesült meg. Ezután az ott lévő menekülőkkel együtt visszaindultunk azon utcán, a melyen bejöttünk volt.

Lehetett ekkor úgy 10 óra. A város végén megtaláltuk az ott hagyott szekereket. Ide még az erdőkből is jöttek azalatt menekülő magyarok. .

A szekereket mind megtöltötték a menekülő nők, gyermekek s férfiak is, minthogy némelyek meglehetősen holmival jöttek (ágynemű, ruhafélék stb., bútor darabot nem volt szabad feltenni,) hát a szekerek sajátságosán néztek ki az össze-vissza hányt holmik és emberek halmaza alatt. A menekülők közül még most is sokan ordítottak, sírtak, gyermekük, nejük vagy férjük nevét kiabálva; kétségbe voltak esve, hogy hát ők menekülnek, azokról pedig semmit sem tudnak.

Voltak olyanok is, kik leugorva a szekerekről, esküdöztek hogy ők egy tapodtat sem mennek addig, míg e vagy ama hozzártozóikat fel nem találják, azonban a titulálásoknak véget, vetettek főbbjeink. Mert bár végre lett hajtva a vakmerő vállalat, az igazi aggodalom, sőt félelem még csak most kezdődött igazán, mely még a fegyveres honvédek szívét is uralni kezdte. Én nem tudom, hogy keletkezett és terjedt el kis táborunkban

az a gondolat, (hihetőleg a menekülők által) hogy az oláhok azért eresztettek olyan könnyű szerrel a városba, hogy most már éjtel, nagy erővel elállják utunkat és közülünk egy sem érendi el a reggelt. Ha közelebb nem, Felvincznél már nagy oláh tábor vár reánk és ott fognak megrohanni. A menekültekkel telt szekereket közre véve, a férfiak közül sokan gyalog, mellettük elindultunk végre Enyed végétől. Hát ón azt már most nem tudom hány? de úgy gondolom lehetett össze-vissza vagy 80 szekér, sőt több is.

Kellő csenben és óvatossággal haladtunk mind elébb-elébb a nélkül, hogy a legcsekélyebb akadály is gördítettett volna utunkba, holott eddig már rég meggyőződhetek volna az oláhok, hogy nincsenek ágyúink. Végre Felvinczhez értünk minden baj nélkül.

Itt hosszabb megállás volt és a felett folyt az illetők közt a tanácskozás, vajjon bemenjünk-e egyenesen Vinczre, vagy e romvárost megkerülve, igyekezzünk Torda felé. Azonban tekintve a velünk (szekereken) lévő menekültek nagy számát is, abban történt a megállapodás, hogy egyenesen Vincznek kell menni.

A szokásos avant-garde-ok előre küldése után tehát mindnyájan megindultunk (nem kevés szorongások közt és mindenre készen) az országúton egyenesen előre Felvincznek. Abban az időben (Enyedfelől jöve) egy meglehetősen meredek hágón át lehetett Vinczre érn\*) Mi e hágó oldalán felfelé mentünk, fegyvereinket tüzelésre készen tartva, mindé perczen vártuk; hogy no most dördillend reánk egy decharge a magaslatról!

Azonban felértünk és sehol semmi! Nem mondhatom hogy nyugodtan, de csendesen keresztül vonultunk Vinczen is, a legkisebb baj nélkül.

Akkor az aggódobbak azt mondták, hogy a községen túl várnak. A hegyeken köröskörül sehol őrtüzek nem látszottak, mit szintén rász jelnek, az ellenség óvatosságának tulajdonítottak.

Azonban a városon túl sem állott bizony mi élönkbe senki. Igaz, hogy az előőrsök jeleztek (Enyed felől jöve) az országúttól jobbra eső magaslatokon némi mozgolódás formát, és mi ugyan-



csak lelkesen tartottuk fegyvereinket, de itt sem akadtunk ellenállásra. Lehet hogy voltak, de nem mertek meg támadni.

Mi pedig azután, egészen megkönnyebbülve, csendesen folytattuk utunkat Torda felé, hová — a kimerülésen kivü' — minden egyéb baj nélkül megérkeztünk hajnal felé. A kimerülést pedig ellehet képzelni, ha meggondolja azt ember, hogy az előző nap délelőttjétől fogva — t. i. mikor Vinczen leszállottunk a szekerekről — többet soha még csak le sem ültünk, inig vissza nem érkeztünk Tordára.

Mikor a 11-ik zászlóalj 2 százada Tordáról az nap délután (vagy másnap reggel, már nem emlékszem) ismét kirukkolt, a parancsnok megfedette az engedetlenségért, főként pedig a hadnagyot Újlakit, hogy a parancson túl ment. Ez szóllott a katonáknak! Azután erősen megdicsért, mint honfiakat, kik nem hallhatták a nélkül honfitársaik pusztítását, hogy — a lehetőségig — segítségükre ue menjenek, mit igazol a nagyszámmal menekültek itt léte.

A dicséreten kívül minden legénynek (haj, nagy pénz volt az akkor) egy ezüst húszas utaltatott ki, ajándékul. A 11-ik zászlóalj legénysége azonban csaknem egészen művelt férfiakból állván, a 2-ik századnak ezen expedícióiban részt vett tagjai, ott a helyszínén, rövid tanácskozás után kinyilatkoztatták; hogy egyik sem veszi fel a húszast, hanem kéri a parancsnokot, osztassa ki azokat az enyedi menekültek között.

Ezért újabb elismerésben részesítettett a század.“

Maszák Hugó szintén szemtanú, az Újlaki által vezetett csapat emez útjáról ezeket írja:

„Tordáról csütörtökön, január 11-én délelőtti 11 óra tájban, mintegy 40 szekér és 100 honvéd indult Enyedre, hogy a 4 nap óta égő városból, ha még lehet, megmentsenek valakit. Csatlakoztam hozzájuk, remélve, hogy anyámra ráakadok.

Rendkívül erős, hideg volt, a hőmérő 20 Reaumur fokon állott, mikor pokróczokba takarózva megindultunk.

Az úton, a kercesedi fogadó táján, távolról két alak közeledett felénk, gyalog. A ferencziek zárdájának két tagja volt. És

milyen ruhában. Hosszú misemondó ing volt rajtuk, hátukon fekete szegélyű temetési pallium, lábaik nyúlborbe kötve, mert ruháiktól és csizmáiktól megfosztották a római tesztvérek. Életben maradásukat is csak annak köszönhették — a mint mondták — hogy mikor Yiskoczit ornátusban, szentséggel kezében leütötték a rablók és a templom fosztogatásához kezdtek, kisurranva, a kriptába menekültek s onnan este, a kert mögött a patak mentén, a jégen menekültek. Folytonosan távol a szántóföldeken bujdokoltak és csak Felvincz táján kerültek az országútra.

Hajmeresztő kegyetlenségről, embertelen kínzásokról beszéltek, miknek részben szemtanúi valának és csak akkor gondoltak menekülésre, mikor már papi ruhájok és a templom sem adott védelmet. A papokat kocsihoz vettük és megindultunk tovább. Utunkat folytatván, Felvinczre értünk, melyet még ősszel leégették volt az oláhok, leégették pedig a szó teljes értelmében porig, mert a sütő kemenezéken, és itt-ott egy-egy kéményen kívül csak a rém. kath. templom, a nagy fogadó, a posta épület fala állott fenn feketére kormosodva.

Keresztül haladva az Enyed felé eső részen, kívül az országúton két megrakott szekeret találtunk ember és igavonó marha nélkül, magára hagyva. A két szekéren magasra halmozott bútorok, ágyneműek, ládák, csonttá fagyott fehér ruha, melyet úgy látszik a szárító kötélről szedtek le és egyéb holmi volt, mind Enyedről szerzett hadi zsákmány. A fehérenemű alatt azonban honvédóink fürkésző szemei csizmás lábakat fedezvén fel, tulajdonosaikat kivonták a szekérből, hová sebtében elbújtak, mert menekülni már nem volt idejük. E két ember, mint külsejük és fekete-sárga, zsinóros csizmájuk mutatta, az aranyosszéki oláh határőrök közül mentek a hadjáratra.

Honvédóink nyomban haditörvényszéket ültek s röviden végeztek velők.

E kis megállapodás után, sietve haladtunk tovább. Az úton, innen kezdve, több gazdátlan szekeret találtunk, mind enyedi rablott holmival megrakva.

Décséhez érkeztünk. Itt a falusiak közül néhányan kijöttek elénk az országútra. Egyikük azt kérdezte, az elől lovagló két huszártól (mert ennyi volt velünk), hogy merünk ilyen kevesen

az ellenség torkába menni, midőn Enyeden 8000 oláh van, Maros-újvárt szintén táborozik néhány ezer. Ezek hátunkba kerülnek. Egyik huszár tréfásan azt válaszolta rá, hogy hátul jó 4000 veres nadrágos török. És ez a tréfa megmentett, mert kevés idő múlva lovas tribünök jöttek át Marosujvárról Décsére s utánunk kérdezősködve, arra a hírre, hogy a nagyobb erő hátra van, jön az is Torda felől, vissza vágattak s nem háborgatták visszatértünket. Holott pár nap múlva Pereczi expedícióját megtámadták.

Végre Enyedre érkeztünk.

Borzasztó látomány tárult elénk, a Magyar utca mindkét oldala le volt égve, sok ház még ekkor is lángolt, a fojtó füst összelelekezett az utcán át. Szűkebb pontjain, a Nagy József házánál, alig hatolhattunk át a leverődött füstön. A házak előtt itt-ott leölt alakok. A refomátus paplak táján, kerekas korcsolján, milyenen a kollégium hordóit szokták szállítani, egy nagy boroshordó volt szádlójával lefordítva, alatta szomjas római testvér feküdt, nyitott szájába csorgatva a bort. Azonban úgy látszik, a jó bor és a hideg megtette a magáét, mert meredten, élettelenül hevert.

Kiáltásainkra: Magyarok! Jöjjetek elő! Segítség jött számotokra! Lassan-félénken elő vánszorgott imitt-amott egy-egy alak. Legtöbbjén a halálfélelmének nyomai, kiéhezett fagyos alakok, majnem az örület dúltságával arcaikon.

A dob folytonosan pergett, a trombita szólott, míg a piacon át a Varczagás utca végéig mentünk, folytonosan hívogatva, bátorítva a rejtőzőket.

Útközben házunkba kísért be Szöcs Adolf, ki itt is jelen volt. és Móga László szintén tanuló társam a bölcsészeti cursuson, és jó barátom. Móga maga is oláh születésű volt, de nem román“ mint akkor magokat nevezték, ez ellen tiltakozott, szabadságharcunk derék katonája, bátor harczosa a 11. honvéd zászlóaljnak. Testvérbátyja József elébb megyei Írnok, ekkor mint prefekt az oláh táborban volt s így a két tettvér egymás ellen harczolt.

Hárman bementünk a házba. A tornácunkon egy ismeretlen városi ember feküdt megölve. Végig jártuk a szobákat, lementünk az alsó pincze végéig. Seholy élő lény. Hiába hívtuk, senki sem válaszolt.

Édes anyám, mint azután hónapok múlva értesültem, ekkor már Felenyeden volt egy ismerős magyar paraszt asszonynál.

Késő estve lett, mire vissza indultunk.

Néhánszáz főre ment összesen a menekültek száma, kiket kocsikra vettünk. Ebből igen sokan útközben, Miriszlónál csatlakoztak. A városiak csak félve mertek elő jönni, mert állítólag a megelőző napon sokat az utczára csaltak ki, biztató kiáltásokkal az oláhok és mire elő jöttek, kegyetlenül legyilkolták mindnyáját.

Miriszló előtt már többen vártak az országúton. Egyszerre megüti fületem: az öreg Zeyk Miklós suttogó hangja.

Rögtön leugrottam a szekérről s a 70. évét meghaladott gyenge, roskatag öreg urat megkínáltam helyemmel. A nemes lélek azonban ekkor is máson kívánt előbb segíteni s inkább Szövérfinét és ennek gyermekét ültette a szekérbe, a kik vidékről, még az ősz folytán hozzá menekültek vala. Végre sikerült az öreg urnák is helyett találnom egyik szekerem

így indultunk és érkeztünk meg menekült társaink nagy részével gyalog, január .12-én kora reggel, Tordára.“

Nekünk az Újlaki által vezetett mentő csapat enyedi útját ösmertető emez érdekes két leíráshoz csak kevés hozzá adni valónk van, ez pedig a következő:

A mentő csapathoz enyedi polgárok is csatlakoztak azok közül, kik a katasztrófa bekövetkeztekor Tordán voltak és azok közül, kiknek sikerült ennek folyama alatt Enyedről oda menekülniük.

Az expedícióhoz csatlakozott enyedi polgárok száma 30—40-re tehető.

Ezek között voltak: Mester K. ügyvéd, O. Veress Károly ügyvéd, Mester Eduárd gyógyszerész, Maszák Hugó akkor enyedi diák, Vájna István gazdatiszt, ifj. Gajzágó László kereskedő, Nagy József, Nagy Zsigmond, Veress Pál, birtokosok; Zsigmond Laczi megyei tisztviselő, továbbá Lőcsey Lajos, Veress Zsigmond, Tornai Mihály, Fodor Károly, Nagy Pál, Gánya János iparos polgárok.

Az Újlaki csapatához csatlakozott enyedi nemzetőrök hiányosan voltak fegyverkezve. Némelyek közülök, mint pl. Varró F. és Mester E. ásóval és kapával jelentek meg Nagyenyeden

azon számítással, hogy ha szeretteik hulláira találnak, azokat el-  
 ássák s nem engedik, hogy az ebek, macskák és kóbor ser-  
 tések táplálékául szolgáljanak.

A pusztuló városban gyorsan terjedő ama hírre, hogy hor-  
 dáról honvédek érkeztek, a részegeskedő oláh tömegeket magas  
 fokú rémület szálta meg. Ellenállásra komolyan még csak nem is  
 gondoltak, hanem részeg tribunaikkal együtt, nagy csoportokban  
 éktelen ordítózasok között futottak ki a városból.

Nagy szerencsésükre volt a gyáváknak az est homály és a  
 város területét ellepő tömött füst.

Ez a két körülmény lehetővé tette, hogy iszonyúan bosszús  
 s elkeseredett honvédóink és nemzetőreink fegyverei elől futás,  
 vagy elrejtőzködés által meneküljenek.

Az est homály és tömött füst a mentés munkáját is nehe-  
 zítették.

A szerencsétlen enyediék ezek miatt nem látták, hogy hon-  
 védeink merre vannak s a helyett, hogy a futó és ordító oláh-  
 ok tömegei között ezek felkeresésére induljanak, előnyösebbnek  
 találták rejtékheleiken maradni s várni be a reggelt.

Fordultak esetek elő, hogy rejték helyeken enyedi magyar em-  
 berek és honvédeink elől menekülő rémült oláhok találkoztak  
 össze s jó békességben s egyenlő remegések között, együtt éltek  
 át a 12-re virradó borzalmas éjt.

Az is megtörtént — fájdalom — hogy honvédeink a nagy  
 zűrzavarban és homályban, oláh ruhába öltözködött magyar em-  
 bert lőttek le.

Az expedíció sikerére bénítólag ható fent említett körülményekből lehet kimagyarázni, hogy ezen mentő csapat alig 300  
 szerencsétlen embert bírt Enyed romjai között összeszedni, jólle-  
 het 2000-nél is többre ment még ekkor is azoknak száma, kik  
 borzasztó helyzetükből megmentendők valának.

Ez a 300 ember is többnyire a Magyar utcából, az ezen  
 utca közelében fekvő cigány sorból, a piac környékéről gyűlt  
 össze s csak igen kevés a többi városrészekből.

A Farkaspatákban nyomorgók épen semmit sem tudtak arról,  
 hogy a váróba mentő csapat érkezett.

Ez alkalommal menekültek Tordára Zoltán János ügyvéd, Horváth István városi főjegyző, Beke János városi szolgabíró, Bálint Sándor posta kezelő, a Veress Károly családja, Borsos Lajos ügyvéd, a Mester Károly ügyvéd, a Varró Farkas postamester, az Enyedi Sándor mérnök családjai, Veress Mózesné, a minorita atya és házfőnök, Viskóczi Henrich, továbbá Viskóc/i Antal és László Czirjék, szintén minorita papok.

Az össze vagdalt és nyolez lösebbői vérző öreg Viskóczit, azon majortelkről, hová a rezidencia épületéből 10-én szállítottán át, a V. A. L. Cz. paptársai felügyeletük alatt, mindenütt a malom árok mentén vezették karon fogva mindaddig, míg a mentő csapat által hozott szekerek egyikére, nagy gonddal elhelyezhették. Ugyanezen szekéren foglalt helyett a halálra sebzett pap mellett most említett két kollégája is.

Ezeket tartottam szükségesnek ezen expeditióra vonatkozólag a Barabás és Maszák által elmondottak kiegészítéséül, szemtanuk közlései alapján még elmondani.

## A menekülés ösmertetésének folytatása.

A kisebb csoportok menekülése jan. 11 — 12 és 13-án is megszűnés nélkül folyt.

Az ezen napokon menekülő csoportok többnyire Csombort! és Szentkirály felé vették útjokat és ezen községeken keresztül igyekeztek Tövis, illetőleg Gyulafehérvárra eljutni.

Szomorúan érdekes és tanulságos ezeknek is menekülésük. Elbeszélek egy pár eseményt ebből is.

Az öreg Keul István lelkész, miután a lutli. papi lakból, 40-ed magával „nagy sirások között“ ismert, pár oláh jó ismerősének fedezete alatt, a Tövis utczában fekvő, lutli. papi majorba ért, hol egy Mán Nuczu nevű oláh ember volt akkor a majoros.

Ez az ember az öreg papot lakásába nem bocsátotta be.

Azt mondta, hogy az a telek és ház az övé s neki nincs kedve a papnak szállást adni.

Ezen szívtelen elutasítást Keul tudomásul vevén, társaival együtt egy ideig ott állongált az utca közepén azon gondolattal vesződve, hogy most már mit tegyen, merre menjen. Ekközben menekülő társainak egy része mellőle jobbra-balra távozott.

Az utca közepén ámulgós a hideg miatt egész testében reszkető Keult meglátta egy Morál Nikuláj nevű oláh, egy volt zsellére. Morár az öreget megszánta, társaival együtt magához vitette s tőle telhetőleg meg is vendégelte, akkor bizony, nagy jótétemény volt.

Másnap Keulek kénytelenek voltak e helyről is távozni, mert mint tudjuk 10-én rendelet lett kiadva, mely azenyedi oláhoknak szigorúan megtiltotta, hogy magyar embereket hajlékaikba fogadjanak. Ez a rendelet, úgy látszik az enyedi szászokra nézve sem engedett kivételt.

Az öreg pap tehát újólág az utczára került. Ekkor egy Kobis Juon nevű olához ment fel a felső porondra, ki szintén régi ösmerőse volt Keulnek.

Ez nem üzte el az öreget, de miután nem merte házánál hosszasan rejtegetni, 11-én reggel egy Szintye Juon nevű oláhnak ízsnt ki Csomhordra, hogy az jöjjön Enyedre s vigye ki magához.

Szintye be is jött s Keuléket még az nap dél előtt elszállította Csomhordra.

Eme csoportban voltak a Keni család tagjain kívül Vilk Sámuel, Czajtner András ip. polgárok is.

Útközben rabló oláhok támadták meg őket s ruházatuktól megfosztották.

Csombordon a csoport elszéledt. Egy része a báró Kemény István palotájába húzódott, mely tele volt tribunokkal, kik a báró pinczéjében levő kitűnő horokat nagy dinom-dánom között fogyasztották.

Ezek a vigadó emberek az oda vetődött szerencsétlen enyediket nem bántották, sőt p é n z é r t még bort is adtak nekik.

Vilk Sámuel pl. potom áron természetesen, vásárolt töltik bort, melyből az udvarba vetődött enyedi menekülőket megvendégelte.

Eközben Keid Mihály Szászsebeszék akkori ügyésze, az öreg Ivéül Istvánnak fia, Enyed veszedelméről értesülvén, sógorával együtt szekerre ült s sietett Enyedre, hogy szülőit és testvéreit a veszedelemből megmentse.

Keul Mihály szülőit és testvér öcscsét Józsit Csombordon találta meg jan. 12. vagy 13-án.

A mint Ilire terjedett Csombordon, hogy Keul M. oda érkezett, az enyedik egy része hozzá szaladott, őt körül vették s esdekelve kérték, hogy irtózatás helyzetükből szabadítsa ki őket is.

Szászsebeszék akkori ügyésze s ennek sógora fedezete alatt, kik mint szász nemzetőrök felváltak fegyverkezve, még az napon



elindult Csombordról egy 24, 30 tagot számláló csoport, ebben Kovács Sándor mérnök, ennek édes anyja, nő testvére stb. M.-Szentkirály felé.

A nők, gyermekek közül néhányan a K. M. szekérén foglaltak helyet, a többi menekülő a szekér után vánszorgott.

Gyalog ment az öreg Keul is.

Valahányszor nógatták, hogy üljön szekérre, mert a kiállott nyomor és izgalmak miatt erősen meg van viselve, mindannyiszor azt felelte: „Nem ülök a szekérre, mert ha ezt tenném, a nők és gyermekek valamelyikét kellene onnan leszállítanom, már pedig azok szegények még megviselt ebek és aléltabbak, mint a milyen én vagyok.“

Egy Brukker Zsuzsánna nevű enyedi szász nő is eme csoporttal menekült.

Ez a nő elkeseredésében kíméletlenül szólott a magyarokról, s azt hangoztatta, hogy az Enyedet ért szerencsétlenségnek közvetett okozói a magyarok. A derék öreg pap a gyöngédtelen nőt eme szavakkal utasította rendre: „Szűnjél meg Zsuzsa leányom hibáztatni a magyarokat. Gondold meg, hogy most nem annak az ideje, hogy egymást hibáztassuk, hanem, hogy imádkozzunk.“

Újfaluban fegyveres oláhok rohantak rájuk s Keul Mihályt és sógorát fegyvereiktől megfosztották.

A menekülő csoport helyzete néhány perczig a legválságosabb volt.

A válságos perczek egyikében Czajtner András, ki a megelőző év őszén mint lovas nemzetőr szolgált az enyedi és az alsófehérmegyei neihzetőr csapatban s ez okon az oláhok boszszujától méltán félhetett, futásra vette dolgot s a Maros jegén át menekült, egymagára, előbb a Czifra fogadóhoz s onnan Tövisre.

Hosszas alkudozás után, mely közben Keulék folyton azt hangoztatták, hogy eme menekülő csoport tagjai egytől-egyig enyedi szászok, hivei a császárnak, a támadók az elvett fegyvereket vissza adták s meg engedték, hogy a szerencsétlen csoport útját folytathassa.

Ezen izgalmas jelenet után további háborítás nélkül folytatták utjokat a Czifra fogadó s onnan az ország úton Tövis felé.

Tövisen a csoport szét vált. A Ivéül család az Aporféle vendéglőben töltötte el a következő éjszakát s más napon Szászsebesbe utazott, a többiek egy részét Vagner enyedi volt gyógyszerességé, Prodán egyik titkára vette pártfogása alá s szállásolta el. \*)

Ezen menekülő csoport tagjai, túlnyomó számban enyedi szászok voltak. Az öreg Ivide I. lelkész Enyedre nem tért többé vissza.

A forradalom izgalmai erejét annyira kimentették, hogy az Enyedről történt menekülése után néhány hó múltával, 1849. alig. 15-én Szászsebesben, szeretett Mihály fia házánál, 73 éves korában elhunyt.

Ivóul valódi pap volt, szívében evangéliumi szeretet, lelkében emberbecsülés lakoztak. Ezen tulajdonaiért becsülték Enyedcn vallás és nemzetiségi különbség nélkül, eleitől végig. Nevét kegyelettel emlegetik ma is azok, kik a derék papot még személyesen ösmerték.

A Osombordon nyomorgó menekülők Keulékkal nem távoztak onnan mindnyájan.

Ott maradt pl. Czirner József és ott maradtak mindazok, kik a Hírcsága házától 11-én menekültek Csombordra s sorsukat ezen becsületes és tekintélyes enyedi polgár sorsával azonosították.

Csombordra jan 13-án d. u. lovas császári katonaság érkezett s ott el is szállásoltatott.

Az öreg Czirner a mint hírül vette, hogy a faluba császári rendes katonásig jött, azonnal ezen csapat parancsnokához Lozenauhoz sietett, hogy ettől az enyedi menekülők részére oltalmat kérjen.

A parancsnok azonban Czirner t h i d e g e n elutasította.

Czirnernek a Csombordra érkezett császári lovas katonaság parancsnokával történt találkozását, továbbá a személye körül csoportosult enyedieknek Csombordról történt távozását, menekü-

\*) Kováts Sándor mérnök és más szemtanuk közlése alapján.

lésök viszontagságait, Czirner József kereskedő, mint szemtanú, naplójegyzetei alapján eképp beszéli el:

„A 6-ik nap (jan. 13) lovas császári katonaság érkezett a faluba.

Ennek hírére mintha valami súlyos kő esett volna le lelünkéről, egészen megkönnyebbültünk és megvigasztalódtunk. Bros-sén hittük, hogy most már mentve vagyunk. Atyám sietett is a vezető tiszthez esdekelni, hogy helyezzen minket katonai oltalom alá. Hasztalan volt az esdeklés. Atyám kérését a vezető tisztszámba sem vette.

Azon hideg és rövid válasszal bocsátotta el az üreget, hogy érettünk mit sem tehet; segítsünk magunkon m i m a g u n k, ahogy tudunk.

Aznap éjjei kénytelenek voltunk Csombordot oda hagyni s két oláh ismerősünk kíséretében egy szekéren, azok kik a szekerre nem fértek fel, gyalog el indultunk Tövis felé.

Utunkat Megykerék \*) felé vettük. Odáig el is jutottunk baj nélkül. Mikor a faluba heakartunk menni, lövöldözéseket hallottunk; erre megrémültünk s a falu végén megállottunk.

Oláh vezetőink bementek a faluba s a fegyveres oláhoktól, kik nagy számmal voltak, részünkre annyi kedvezményt nyertek, hogy bemehessünk a bíró házához.

Vezetőink kíséretében be is mentünk a faluba s a bíró háza felé tartottunk.

A vezető oláhainknak tett ígéret nem lett megtartva. Utunkban folyton lövöldöztek ránk. Szerencsénkre a felénk röpített golyók nem találtak s épségben érkeztünk a bíró házához.

Itt a szekéren ülőket is leszállították s bevittek mindnyájunkat a házba.

Eközben a faluban volt fegyveres oláhok abban állapotok meg, hogy minket az utolsó emberig legyilkolnak.

A bíró ezen megállapodásról értesülvén, azt velünk közölte.

Hajdú József enyedi polgár, szövetség, ekkor is velünk volt.

A vészterhes zaj künn folyton növekedett és zúgott, mint a háborgó tenger moraja.

\* Oláhok által lakott falu Alsófékérmegye enyedi járásában, a Maros bal partján.

Mi a bíró házában remegtünk. Megvoltunk győződve, hogy ütött utolsó óránk; hogy veszve vagyunk.

A minket fenyegető nagy veszedelem tudatában lélekjelenlétünket elvesztettük mindnyájan, egyedül Hajdú József nem csüggedett és tudott gondolkozni.

Ezen embernek a legválságosabb perczekben egy szerencsés gondolata támadt, mely megmentett. Ugyanis a bírótól tentát, pennát és egy darab papírt kért. A bíró véletlenül és szerencsénkre mindezekkel rendelkezett és adott.

Hajdú az író szerekkkel más szobába távozott s miután az oláh nyelvet annyira bírta, hogy eme nyelven valamennyire fogalmazni is tudott, asztal mellé ült s lehető gyorsasággal, az Akszentye nevében egy útlevelet fogalmazott, mely ekép szólott:

*Ú t l e v é l .*

„Alulírott ezennel kinyilatkoztatom, hogy a Czirner József családját, bármelyik falun megy keresztül, ne merje bántani senkii hanem, hogy bajok ne történjék, parancsolom, hogy oda hová menni akarnak a faluból, a falu bírása, saját felelőssége mellett rendeljen két embert fedezetül, kik kísérik tovább. Ha ezenrendeletem nem fog teljesíteni, fejökkel fognak fizetni, főleg a falu bírása.“

Aláírva

A k s z e n t i, vezér.

Mikor Hajdú az útlevéllal készen volt, azt zsebébe tette és kijött azon szobába, melyben mi voltunk.

Ez alatt a vész, lárma, az ordítózás, lövöldözés künn folyton tartott, sőt növekedett.

Atyám a rögtönzött útlevelet Hajdútól magához vevén, a bírótól kérdezte, hogy miért az a lárma ott künn, mit akarnak tenni velünk? A bíró atyám kérdésére azt felelte, hogy innen menekülés nincs, minket itt lefognak gyilkolni.

Erre atyám előadta, hogy nekünk útlevelünk van magától Akszentye vezértől, mely megtiltja, hogy minket valaki bántson-

A bíró az előmutatott útlevelet atyámtól átvette, a tömegnek megmutatta, de nem tudták elolvasni.

Összejárták vele a falut s csak nagynehezen találtak egy-euiberre, ki az abban írtak értelmét kitudta venni.

Az útlevel átoltvasása megtörténvén, annak tartalmát az életünk ellen törő sokaságnak rögtön kihirdették, mire mi mentve valánk.

Nem csak, hanem az előjárók két őrt rendeltek mellénk s ezeknek szigorúan meghagyták, hogy kísérjenek Tövisre s jól vigyázzanak, hogy az úton bántódásunk ne legyen, mert érettünk fejükkel felelősök.

A mellénk rendelt két fegyveres oláh fedezete alatt gyorsan távoztunk a faluból s további baj nélkül érkezünk Tövisre, hol elszállásoltak s tisztességes ételmezésünkről gondoskodva lett

Tövisen körülbelül egy hó elteltéig maradtunk s ezután lementünk Gyulafehérvárra“

Arra hogy a katasztrófa borzalmas napjait Enycd területén átélt üldözöttek minő szenvedéseken mentek keresztül, élénk világot vetnek özv. Maszák Jánosé szül. Testi Szegedi Zsuzsájának és leányának, az akkor 13 éves Maszák Rózának itteni, kétségsé esett menekülési küzdelmeik.

Maszákné és M. Róza jan. 13-án Enycdről történt menekülését Maszák Hugó így írja le:

„Midőn a borzalmas éjelen nőcselédünk figyelmeztetésére a Collegium szőlőjébe siettünk, b. e. jó anyámnak eszébe jutott, hogy valamit, tán zsebóráát a házba feledett és a szőlőből, testvérhúgommal Rózával együtt visszatért annak elhozása végett.

Azonban már nem jöhetett ki többé, mert a szobákban lévő rablók útját állották, bár ekkor még nem bántották. Ott maradt tehát a házban, különben is nehezen vált volna meg kedves lakhelyünktől.

Reggel és egész nap kedden, folytonosan ismétlődött a rabló csoportok látogatása.

Anyáméit ennek daczára maradtak. Elelmök füstölt lius volt a kamrából, melyet a rablók nem vertek fel. Valamint a pinezét is csak nappal fedezték fel, mert az utca ajtaja hátra vetve, félig takarta a pincze ajtót. Végre betörték ezt is; elhordták az ott felhalmozott nagy mennyiségű ruhaneműt; azután neki estek a boroknak, előbb csak kisebb edényekben, később hordókkal szállítván el,

Egy második rémes éjszaka telt el szintén álmatlanul, mint az előbbi.

Szerdán délelőtt már részegen csörtettek be a rablók és egyike pénzt követelve, lándzsájával anyám mellére ütött. Seb nem támadt ugyan e bántalom nyomán ekkor, de a vak ütés mégis végzetessé vált a menyiben, a daganatot mindjárt nem borongatván, később állandó keményedés maradt ott, ez évek múltán elmergesedett és végre a legszorgosabb orvoslás dacára, halált hozóvá lett.

Azután újabb csoport tört be. Durva lökdöséssel vallatták anyámat, hová rejtette pénzét és ékszereit, mire vezetőjük, egy elvadult részeg tribün, embereit félre lökve, maga fogta vállat alá, felhúzott sárkányú, lővészre kész pisztolyal.

Róza nővérem e komoly veszedelem percében, kétségbe esetten az átellenben levő Gajzágó féle házba sietett, hol éppen P r o d á n t, találta. Sírva esengett: jöjjön át, mert megölik anyámat!

Prodán nyomban át is jött és látva a helyzetet, hosszú szij-ostorával egész erejéből rávágott a tribunra. Ezt a váratlan ütés eltántorította, pisztolya, melyet éppen anyám mellének szegzett, a levegőbe röpíté golyóját s balkeze kiereszté a dobozt, mely anyám karjára volt kötve s melyben pénze s ékszerei valának és a melyet anyám végső erőfeszítéssel védett.

E húzódás közben, éppen mikor a pisztolyt anyám mellének szegezve löni akart, érte Prodán csapása a rablót, ki megpillantva a prefektet, társaival együtt nyomban kitakarodott a házból.

Prodán nem hallgatott anyám köszönő szavaira, hanem mérgesen ráivalva: „Miért nem takarodik ki az asszony innen, hiszen látja, hogy már ittasok az emberek? — maga is eltávozott.

A halál torkából ilyen váratlanul, szerencsésen megmenekülve, anyám ekkor csakugyan odahagyta a házat és a tőlünk nem messze levő esperesi házba ment, hol jó ismerősünk Molnár görögegyesült esperes lakott volt. (3 azonban családjával együtt már korábban Gyulafehérvárra távozott.

Az esperesi lakba nagy számmal kerestek menedéket a szomszédok, azt hívén, hogy saját lelkészük házat csak ínegkímélik a rablók.

Csalódtak.

Hívei ugyanis rossz szemmel nézték papjokat s azzal gyanúsították, hogy a „magyarokkal tart“, hibáztatták azért is, hogy eltávozott Enyedről. Kancsal szemmel nézték az oda menekülteket is, oda azonban nem törtek be. Ám de később felgyújtották ezt a házat is, és a kik a tliből kimenekültek, azokat leöldösték. Ezt legalább így hallottam utóbb.

Anyám csakhamar felismerte a helyzet veszélyes voltát és sejtve, hogy itt sincs hosszabb idei védelem, ruháját kicserélve Molnár oláh cselédjével és maga nővérem is oláh paraszt ruhát öltvén, szürkeében — czondrában — kiment estefelé a kertbe s innen a patak mentén elindult Felenyed felé, hol az úgynevezett „Cseremalom“ szomszédságában, Yáradi elhalt felenyedi reform, rector özvegyének házában húzódott meg.

A szegény özvegy asszony, ki házunktól különben is több jótékonyágban részesült, készséggel osztotta meg fedelét és szegényes élés kamráját az üldözöttekkel.

Ott létükről értesülvén a szomszédban lakó cigány asszony, kinek férje hozzánk járt fát vágni, szintén felajánlotta lakását és konyháját, mely már bőségesebben volt ellátva mint a Váradinéé, mert a mikor anyám hozzá belépett és melegített borral kínálta, választást engedett a méz és cukkor között a bor édeskésére, mert úgymond van mind a kettőből.

A bor ízét nagyon hasonlónak találta anyám a mienkéhez és valóban nem csalódott, mert a padon, a zugban saját pinczénk boros csatlósára ismert rá. Az asszony épen füstölt ódalost tett a tűzhöz, mikor betoppan egyik szomszéd asszony, ki ráismervén anyámra, sietve távozott, de elébb gúnyosan azt jegyezte meg anyám ruhájára czélozva: „Ilin! Milyen jól áll a damnának (úrnő) a czondra.“

A balsejtelem siettségével ugrott fel erre anyám s nővéremet kivezetve, az udvaron rejtek helyet keresett. A házból a fészerbe ment, hol tapogatózva üres hordókra talált, melyek egyikéből kiszedvén a beléje rakott csepüt, mindketten bele ültek és a csepüt magokra húzták. Ideje volt!

Még el sem helyezkedtek kellően, mikor már hangzott a

szobákból az asszonyok esküdözése, hogy: nem tudják hová tűnt el az enyedi asszony és leánya, ők nem rejtették el.

A szegény asszonyoktól durva ütésekkel sem bírván megtudni a valót, fáklyával, mécsekkal, gyertyával magok indultak keresésre a fegyveres rablók — kiket kétségtelenül az előbb említettem oláhnő vezetett nyomra — folytonosan anyám nevét kiáltozták.

Mindent összekutattak; udvart, padlást; többször megfordultak a színben, a hordók körül, de szerencsére a csepüt nem érintették.

E csoport felenyedi oláhokból állott, kik jól ismerték anyámat, nagyobb összeg pénzt és drága ékszereket véltek tőle elrabolhatni. Anyám is jól ismerte őket, sőt mint állítá, két magyar is volt köztök, mindketten felenyediek, testvérek, már régebb időben tolvaj hírben állók. Nevöket is megtudnám mondani, de hadd vesszen feledékenységbe a gazok emléke!

Lassanként, ismét csendesség lett. A kiállott félelem azonban újabb futásra készíté és miután a falu felé nem volt tanácsos mennie, ismét csak a patak mentét választá, hová házak nem nyíltak és ember nem járt. Ezen az úton indultak vissza a város felé. Egész éjeit a szabad ég alatt töltötték a szibériai hidegben egymáshoz bújva melengették egymást, minden neszre meglapultak egy-cgy fa tövénél.

Ez az éjei még hosszabbnak tetszett, mint a megelőzők, de ekkor már bizonyos elfásultság kezdett jelentkezni és a kétségbe esés elkönyszeredésével elhatározó édes anyám, hogy következék bármi, de bemegy a városba.

Elhatározását az ég sugalta, mert csakugyan védelmet és segedelmet találtak.

Tövis felől végre valahára, jan. 13-án egy csapat osztrák katona jött a leégett városba. Száz meg száz szerencsétlenre nézve ugyan későn, mert a fegyvertársak gyilkos keze alatt már nyolczszázan véreztek el. Es jöhettek volna korább, mert volt tudomásuk a vérengzésről és pusztításról. Azonban néhány kimerült bujdoklóra s köztük enyéimre nézve is még elég jókor jöttek.

A piacra érve ugyanis Róza megismerte a tiszték között azt az oláh határőrezredbeli főhadnagyot, ki a múlt szeptemberben



nővérevel együtt Gajzágóékhoz volt beszállásolva és megszólította. A főhadnagy alig ismert az oláh ruhában nővéremre és anyámra, kiket a végkimerülés egészen elváltoztatott. Azonban csakhamar visszaemlékezett hogy édes anyám többször küldött gyümölcsöt nővérenek és ő hozzánk gyakrabban jött látogatóba. Meg voltak mentve. A főhadnagy számít rendelt elő röktön és azon előbb Csombordra s onnan még az nap este Tövisre vitette anyámékat.

Itt véget ért üldöztetésük. Innen későbbben a magyarok délre vonulása után Kolozsvárra mentek, hol minden segélyforrás nélkül állva, a magyar kormány részéről némi támogatásban részesültek és a szabadságharc végével, 4—5 hetes időközönként, Urbán kegyelméből 10 forintos alamizsnával kárpótolták anyámat elrablott vagyonáért, mely összeg az éhen hálástól megmentette ugyan, de ruhaneműre nem jutott belőle és az 1850-iki kegyetlen tél hidege ellen nem adott védelmet.“ -

Felenyed is telve volt enyedi menekülőkkel.

Ott voltak a többek közt Vajna Antal enyedi professor nője és Róza leánya, Kiss Károly főiskolai pénztáros nője és gyermekei, Török I. ügyvéd nője, ennek egy nőtestvére és 3 gyermeke, az id. Gajzágó László családja, Budai János egykori enyedi ref. lelkész özvegye, Kosa Anna, később Sándor Elekné, ezek mellett számos iparos polgár családja.

Eme községben fordult ugyan elő, mint megelőzőleg láttuk, három gyilkolási eset, még is az ide menekülteknek helyzetük nem volt tűrhetetlen, a mit részint Prodánnak, de főleg Birlea Péter odavaló gör. kath. lelkésznek lehet tulajdonítani.

Birlea ugyanis rabolt a mennyit csak rabolhatott. Négy ökrös szekere a katasztrófa első napjaiban, folyton szállította Fényedről a rablott tárgyakat.

Lakásán szakadatlanul folyt a dinorn-dánom, az éktelen tivornya, melyet a mindig részeg tribünök nagy száma csapott, de ez az ember, a szerencsétlen enyedi menekülőkkel szemben, elége emberségesen viselte magát.

Ezek egy részét a rcf. papi lakba helyeztette be, sőt szegényes élelmezésükről is gondoskodott.

Valahányszor fegyvertársai a menekülők legyilkolását hoz-

ták ajánlatba, ő mindannyiszor azt felelte nekik „ítélet nélkül senkit sem szabad kivégezni. Majd ha apad a dolgunk összeülünk, ítélünk felettük s ha bűnösöknek találjuk, megöljük, de ítéletmondás nélkül nem öltek meg scukit.\*)

A Felenyeden volt menekülők sem tudtak semmit, mint a f a r k a s p a t a k i a k, az Újlaki által vezetett mentő csapat Enyeden jártáról, mert ezen csapatnak sem ideje, sem kellő ereje nem volt, bogy oda honvédeket vagy nemzetőröket küldjön fel, ez alkalommal onnan tehát nem menekül: egy enyedi ember sem.

Csak jan. 13-án, szombaton kezdettek onnan távozni.

Gnjzágóné, Török Dánielné, Kosa Anna, addig rimánkodtak Uirlea pap előtt; fadtak neki pénzt is, míg végre a hatalmas tribün beleegyezését adta, hogy onnan távozhassanak.

Támogatták a szerencsétlen nőket menekülési törekvéseikben: Missinger Károly, Pongrácz Gergely és Károly kereskedő segédek, kik többnyire maguk is Felenyeden voltak a katasztrófa első napjaiban.

13-án Birlea egy pár, ökrök által vont szánat bocsátót rendelkezésükre s egy Prokop nevű felenyedi oláh fedezete alatt, ki egyszersmint egyik fuvaros volt és a Birleától kapott útlevéllel, oláh ruhában mindannyian, elindultak Tövis felé.

Utjuk Enyeden vezetett keresztül, mely város, mint Törökné szemtanú állítja, még akkor is borzalmasan égett.

A tövisi pádon innen egy oláh táborral találkoztak, mely Enyednek tartott.

Ezen tábort 3 — 4 száz császári lovas katona követte.

Az oláh táboron baj nélkül keresztül hatolva, menekülőink találkoztak a svaüzserekkel és lovas határőrökkel.

Miután ezen katonák egy része, a svalizserek a megelőző években Enyeden voltak állomásban s csak 1848 nyarán távoztak onnan, Törökné a tisztek közül megösmerte Lozenau ezredest, Truszlánszki és Lozelli főhadnagyokat, megösmerte továbbá Szuiny Pál lovas határőrkapitánvt is, ki hosszú ideig Tövisen volt állomáson s Enyeden gyakran megfordult, főleg az 1848-ik év nyarán, mikor a

\* Néhai Sándor Elekné és özv. Török Dánielné elbeszélésük alapján.

lovas katonaság részére Enyeden és vidékén a beszerzett lovak vásárlását és begyakorlását eszközlő bizottság elnöke vala.

A megnevezett katonatisztek Töröknéeket szintén megösmerve, a szerencsétlenekkel szóba állottak, őket szívélyesen és észrevehető részvétellel vigasztalták s utasításul adták, hogy Tövisen találják meg Tömöst, mert ő elszállásolásukról és élelmükről gondoskodni fog.

Társalgás közben Lozenau adott Töröknének 6 frtot, Truszlánszki 5 frtot s ezzel egymástól búcsút vettek. Lozenauék folytatták útjokat Enyed, a menekülők pedig Tövis felé, hová alkonyattájt meg is érkeztek s ott levő ismerőseik egyikénél-másikánál vonták meg magukat,\*)

\* Özv. Török Dánielné közlése alapján.

## Az osztrák katonák mentése Enyed romjai között.

Mielőtt az osztrák katonaság által, véghez vitt m e n t é s t elbeszélnek: egy rövid kitéréssel felvilágosítást kell adnunk arról, hogy mi célból vonultak az osztrák katonák Enyed környékére; ki rendeletéből, vagy utasításából jelentek meg Enyeden mentés végett, miután hat nap és hat éjen át szemök láttára folyt a rablás, gyújtogatás és az öldöklés a szerencsétlen városban?

Tudjuk, hogy a Csúcsánál 1848. deczember 19-én keményen megvert osztrák hadsereg visszavonultában két részre vált. A nagyobbik rész Jáblonszky és Urbán vezetése alatt Szamosujvár s onnan Bethlen felé hátrált; a kisebb rész Vardener tábornok vezetése alatt Tordán és Knyeden keresztül, a gyulafehérvári vár közelébe vonult vissza s Obrázsa, Karácsonfalva és Berve községekben pihente ki a csúcsai vereség és a teljes rendetlenségben történt visszavonulás fátalmait.

Bem tábornok Jáblonszky és Urbán üldözésére indult; Czecz ezredest pedig mintegy 2000 emberével Tordára rendelte, hogy a Gyulafehérvár felé hátrált császáriakat féken tartsa.

Czecz seregének Tordán léte nagy szállka volt a Gyulafehérvár közelében táborozó császári katonaság szemében.

Ez okon, miután magát valamennyire kipihente, azt forgatta elméjében, hogy a felkelő oláhok támogatásával Tordát megrohanja s Czecz táborát onnan kiverje s ha ez sikerül, Kolozsvárt Bem háta megett vissza vegye.

Nagyon valószínű, hogy ezen hadi tervbe Nagyenyed elpusz-

títása is bele volt véve, részint azért, hogy az oláhság Enyed ellen táplált bosszú vágyának ezen város feldúlásában szabad kielégítést engedve, ez által ragaszkodását az osztrák hadsereghez még szorosabbra fűzze s az együtt működéshez a lelkesedést benők fokozza; részint azért, hogy egy Torda előtt történhető újabb veresége esetében az utánuk nyomuló Czech serege, Enyeden támpontot ne találhasson.

Tény, hogy miután Enyed elpusztítása megtörtént, de csak ezután, a Gyulafehérvár környékén szétoszolva volt osztrák sereg az a része, mely Vardener tábornok vezénylete alatt vonult vissza Csúcsától Kolozsváron, Tordán és Enyeden keresztül, újólág visszatért nem ugyan Enyedre, mert Enyed ekkor már csak romhalmaz volt, hanem visszatért Enyed közvetlen közelébe M.-Lapádra, Csomboréra és M.-Bagóba.

Az az osztrák hadosztály, mely január 13-án este felé és 13-én reggel érkezett Csomboréra s melyet a Károly Ferdinánd, a Turczky, a Bianchy ezredek egy-egy százada, a Székely gyalog határőr ezred két százada, továbbá egy század svalizser és egy század lovas határőr, együtt körülbelül 1400—1800 ember alkotott megfelelő ágyukkal és másnemű hadi felszerelvényekkel, a nyugalmból szolgálatra felhívott öreg Schwarzenau ezredes vezetése alatt \*) január 14-én délután M.-Bagóba, M.-Lapádra vonult át s csak a kissebb része maradt Lozenauval együtt a 15-re virradó éjre Csombordon.

Schwarzenau M.-Lapádon László Márton akkori m.-lapuúi ref. paphoz szállott, Szuiny és a többi tiszték pedig Sala Mózes ref. kántortanító és a jobb módú paraszt gazdák lakásaiban vonták meg magukat.

Akszentye, Enyedről kivont táborával, ekkor-már Marosujvár környékén volt, hol a hegyeken hatalmas tábortüzek égtek s égő lármafák jelezték a táborvonalát. M.-ujvár, M.-Csösztve, Csongva Szilvás, Háporton, Miklóslaka gyúrva voltak oláhokkal. Emellett a

\* Vardener Ágost tábornok a csúcsai ütközet után szolgálat képtelenné vált. Némelyek szerint a Genoral Kommandó hadi törvényszék elébe akarta állítani azért, hogy a csúcsai ütközet után Kolozsvárt miért adta fel a magyaroknak. A hadi törvényszék elibe állítás elől az önérzetes katona oly módon tért ki, hogy magát megmérgezte.

közel havasokról, a Marosvölgyéről és a Ktiköllő mentéről folyton özönlöttek az újabb oláh csapatok ezen tábor erősítésére, melynek létszáma január 15-én a 20 ezeret biztosan megközelítette. A január 14-én és 15-re virradó éjelen M.-Lapádon történteket László József enyedi birtokos, szemtanú ekép beszéli el:

„Én 1849. január 14-én édes atyám László Márton ref. pap házánál voltam M.-Lapádon.

Említett napon, déli idő után nagy dobpergés, trombitaszó verte fel a lakosokat nyugalmukból.

Siettünk ki az utcára s láttuk, hogy Csombord felől jelentékeny számú császári gyalog és lovas katonaság vonul be a faluba, lehetett mintegy 6—8 száz gyalog és 300 lovas. A csapatot négy ágyú s néhány társzeker követte.

Ezen katonáktól hallottuk, hogy a hadosztály egy része Csombordon és M.-Bagóban maradt éjeli szálláson, minthogy Lupádon nem lehetett volna ezeket is elszállásolni. Schwarzenau atyám lakásába szállott.

Én az öreg ezredest a mint megláttam, azonnal megismertem. Ugyanis enyedi tanuló koromban számtalanszor láttam őt Enyeden, hol évek során lakott, mint az ezen városban állomásozott schwalizser ezredtörzs és század parancsnoka.

Csakhamar átjött hozzánk Szuiny kapitány is. Atyámmal szemben gyöngéden viselkedtek s figyelemmel kérdezősködtek, hogy Lupádról melyik irányban lehet kevesebb fáradsággal és rövidebb idő alatt M.-Ujvárra átvonulni V

Atyám ezen kérdésre a kellő felvilágosítást megadván, csakhamar asztalt térítettet s vendégeit ozsonával kínálta meg.

Az asztal terítés körül és felszolgálásban egy magyar népviseletbe öltözködött fiatal leány is segédkezett, ki cselédhelyzetébe sehogy sem tudta magát beletalálni. Megtörtént pl., hogy szerepéről megfélemedkezve, az asztal mellett ő is helyet akart foglalni.

Szuiny a leány mozdulatait figyelemmel kísérvén, kérdi atyámtól, hogy ki ez a leány?

Ez — monda — cseléd nem lehet.

Minden mozdulata a mellett bizonyít, hogy nem cseléd.

Szuiny kérdéseire atyáin őszintén megmondotta, hogy a

leány nem cseléd, hanem egy asszonynépi jómódú magyar birtokosnak a leánya s a neve Farkas Biri. Magyar népviseletbe pedig azért öltözködött, mert a faluban az a hír van elterjedve, hogy a császári katonák is, mint az oláhok, leölik mindazokat a magyarokat, kik nincsenek paraszt ruhába öltözködve.

„Minő szomorú időket kelle megélnünk, hogy a szerencsétlen magyarok már tőlünk császári rendes katonáktól is félnek, hogy megöljük“, mondá Szuiny komoran és meghatottam

Ezután Farkas Birit magához szólította, arcát gyöngéden megsimította s felkérte, hogy öltse magára szokott öltönyét s mit se féljen tőlük, mert ők nem gyilkosok, ők lovagias emberek.

E közben egy csoport enyedi menekülő érkezett Csombordról Lapádra iszonyúan nyomorúságos állapotban. Velük volt Monostori Márton asszonynépi ref. pap, Hamari György asszonynépi birtokos, nője és gyermekei, Kováts Póli hajadon leány szintén Asszonynépéről, Nagy Pál fugadi gazdatiszt, neje, és gyermekei.

Rendes ruházata egyiknek sem volt, hanem ágytakarókat és karton szövet féléket csombojítottak testökre, miket az azon napon Enyeden járt katonák hoztak onnan s adtak nekik, hogy csaknem meztelen testüket az Isten hidege meg ne vegye.

A szerencsétlenek eme csoportja egyenesen a kántori lak felé tartott s odaérkezve, bebocsátást kért.

Salánál katonatisztek voltak szállásban, ez okon és mert ő is hitelt adott a faluban elterjedett ama hírnek, hogy az enyedi menekülőket a császári katonák is legyilkolják, a csoportot nem merte lakásba bebocsátani.

A katonatisztek azonban az enyedieket meglátván, maguk vitték be a házba, helyeiket nekik engedték át, bátorították s azzal vigasztalták, hogy a következő reggel, katonai fedezet alatt Tövisre fogják átszállítani, hol lesz számukra jó meleg szállás és kenyér.

Schwarzenau és Szuiny az estét atyám házánál töltötték.

Csendesen bórozgattak és komolyan társalogtak.

Elkövetkezett a lefekvés ideje, Szuiny távozott, Schwarzenau pedig öltözetében nyugalomra dőlt.

Kevés idő múlva legénye ébreszti az ezredest s jelenti, hogy futár érkezett levéllel Nagy-Szebenből.

Az ezredes a levelet gyorsan feltöri és olvassa.

Olvasás közben ajkai hatalmas „b r á v ó“ kiáltásokat hangoztatnak, majd átadja a levelet legényének azon utasítással, hogy vigye Szuinyhoz és a többi tisztékhez, hogy ők is örvendjenek.

Atyám, ki nem tudott alunni, vette magának a bátorságot és megkérdezte Schvarzenautól, hogy nem lenne szives a vett örömhírt vele is közleni?

„Hát abban a levélben az van megírva tiszteletes ur — mondd Seb., hogy Yindisgrác herczeg tábornok, seregével bevonult Magyarország fővárosába Pestre; a rebelisek seregei minden ponton gyors visszavonulásban vannak s a hadjárat a császári ser'gek győzelmével befejezéséhez közeledik“.

Csakhamar más futár érkezett szintén Szebenből s hozott egy újabb levelet.

Seb, ki maga sem tudott többé alunni, ezen levél tartalmát is közölte atyámmal.

Észrevehető gúnnyal ugyanis ezeket mondá:

„Azok a magyarok megint fészkelődnek. A Tordán állomásozó Czeznek ugyanis Bem előírta, hogy Nagyszeben alá, annak idejében, mely útvonalon vonuljon, seregét mely községekben és mennyi ideig pihenesse!

Majd adunk mi neki Nagyszebent és pihenést“ tévé hozzá a jó öreg ezredes fokozódó gúnnyal és indulatosan.

Pár óra múltával a harmadik futár érkezett ugyancsak N.-Szebenből.

Schvarzenau miután ezen sürgöny levelet iŕjtíolvasta, röktön küldött Szuiny után. Majd izgatottan járt a házban alá s fel, miközben indulatosan „sakrament“-ezett.

Szuiny csakhamar jött is s a kettőjük között folyt beszélgetésből atyám annyit megérthetett, hogy az utolsó sürgönylevél tartalma ez;

Bem tábornok jan. 13-án bevonult M. Vásárhelyre s további célja Nagyszeben megtámadása.

Ez okon a Schv. parancsnoksága alatt álló császári hadosztály azonnal térjen vissza s a legrövidebb útvonalon, gyors menetben siessen N.-Szeben alá.

Az indulás csakhamar meg is történt.



A dobok hajnalban M.-Lapádon megperdilltek s a katonaság, 15-én korán reggel távozott onnan Csombord felé, magával vivén Tövisre a megelőző napon falunkba érkezett enyedi menekülteket, ezek között Farkas Birit is!“

László József egészen szavabevehető szemtanúnak ide vonatkozó elbeszéléséből ezeket tartottam szükségesnek e helyen közleni.

Ezekből világosan áll előttünk az a tény, hogy a Vardener féle hadosztály nagy része, közel 2000 ember, jan 14-én Enyed közvetlen közelében mozgolódott s' Marosujvárra szándékozott vonulni, hol az Akszentye féle nagy oláh tábor ekkor táborozott, tehát egyesülni akart a M.-Ujvár környékén összpontosított felkelő oláhokkal.

Ezen egyesülésnek más ezélja alig lehetett mint az, hogy Tordát megtámadják, a Czech táborát onnan elűzzék s ha ez sikerül, visszavegyék Kolozsvárt is, s ez úton a Bem háta mögé kerüljenek.

Hogy pedig a Torda s esetleg Kolozsvár ellen tervezett támadás elmaradt, annak oka Bem tábornok gyors és szerencsés előre nyomulásában található meg.

Az osztrák katonaság tehát nem a város megmentése végett jelent meg Enyed környékén, hanem katonai vállalatra készült. Eközben, bizonyára felsőbb utasítás nélkül, könyörületből fogott a mentés munkájához. Eljárásukat im itt elbeszéljük:

A mint fennebb mondók, jan. 13-án d. u. Lozenau lovas ezredes parancsnoksága alatt néhány száz svalizser és székely lovas határőr vonult Enyeden keresztül s húzódott Csombordra.\*)

Ezek ez alkalommal megmentették özv. Maszák Jánosnét és Róza leányát, más valakit aligha.

Ugyan e napon egy század Károly Ferdinánd gyalogos is érkezett Csombordra-Bervéről.

\* Lozenau ezredes jan. 9-re virradó éjelen nem Búzásbocsárdon állomásozott, mint Akszentye a gr. Teleky Sándor ezredesnek adott „Válaszaiban állója, hanem Obrásán 1 század Turczky, 1 század Károly Ferdinánd, 2 század székely gyalog határőr és 1 század svalizserrel. Hadosztályával csak jan. 10-én húzódott át B.-Bocsárdra. Enyeden jan. 13-án 1 század svalizser és 1 század lovas székely határőr vonult át. — Vadadi Gergely szemtanú közlése alapján.

Jan. 13-án, a mint a Czirner József elbeszéléséből tudjuk, az osztrák katonák még igen kevés hajlamot mutattak az enyediak mentésére.

Január 14-én azonban S c h w a r z e n a u nyugalmazott lovas ezredes is átvonult Csombordon egy század „Biánchy“, egy század „Turczky“, egy század székely gyalog határőrrel s találkozott Lozenauékkal.

Az öreg Schwarczenau, ki hosszasan volt Enyeden állomáson s az enyedi intelligenciával folyton barátságos viszonyban élt, léphetett fel pártolólá az enyediak érdekében. Tény, hogyjan. 14-én d. e. Csombord felől, egy tiszt vezetése alatt m. e. 30—40 \*) gyalogos katona s pár svalizser jött Enyedre s az utcákon szétoszolva, szállitgatták elő és szedegedtték össze inhen-amonnan a rejtőzködő nyomorgókat.

Két-három katona felment Felenyedre s innen is hoztak le néhány enyedit, ezek között Muzsnai István iparos polgár nejét és gyermekeit.

Apahidira is küldték pár Károly Ferdinánd ezredbeli gyalogost, köztük Bitó Dánielt†) azon utasítással, hogy az ott levő enyedi menekülőket indítsák Enyedre, a mi meg is történt, ők pedig, további rendeletig maradjanak Apahidán őrségen s ha honvédeket látnak Torda felől közeledni, a Maros balpartján siesse-nek Csombordra s adjanak hírt. ‡)

D á n i e l I m r é é k, kiket a mint láttuk Militontól jan. 11-én szállítottak Felenyedre. egy kis menedéklevél félével, melyet Felenyeden egy tribün, minden valószínűség szerint Birlea Péter állított, ki kérésökre, épen akkor érkeztek Enyedre, mikor a császári katonák jan. 14-én délelőtt Csombord felől vonultak be a városba.

Dániel szemtanú jegyzeteiben, ide vonatkozólag ezeket mondja:

„A felenyedi oláh parancsnoktól kapott oklevelünkkel minden kíséret nélkül indultunk el Felenyedről le Nagyenyedre. Mikor

\* Dániel Imre szemtanú azt álltja, hogy egy egész század jött, más szemtanúk a jan. 14-én Enyeden megfordult császári katonák számát csak 30—40 főre becsülik.

† Bíró Dániel ma is életben van. Fuváros Nagyenyeden.

‡ A két község egyenes vonalban alig 2—3 km. távolban fekszik egymástól.

A Varczagás (Várszeg) utcán jövünk be, látjuk, hogy itt ott oláhok hevernek meglőve. Bámultunk s kérdeztük egymástól, hogy ezeket kik ölték meg, s rögtön az a gondolat villant meg agyunkban, hogy Enyeden magyar katonaság járt s ez a katonaság pusztított el felkelő oláhokat.

Az utcán s a piacon nem láttunk senkit.

A piacra érkezve, ott csoportunk egy kis tanácskozást folytatott azon kérdés felett, hogy most már merre menjünk Gyulafehérvár, avagy Torda felé? Tanácskozás közben le tértünk a Magyar utcán. Mikor a Magyar utca végéhez érteztünk, egy hang üti meg füleinket s így szól hozzánk: „az Istenért ne menjenek arra felé, mert ép most mennek ki a tribünök a városból, a tábor ott van az „akasztó domb alatt“. Egy zsidó volt ki ezen figyelmeztetést hozzánk intézte. Néztünk az „akasztó domb“ felé s csakugyan láttunk valami lovas embereket, kik lovaikon játszadozva kergették egymást. Azonnal irányt változtattunk s a Szentkirály utca felé tértünk. Midőn ezen utczába érteztünk látjuk, hogy egy század császári katona jön fel az utcán, szembe velünk, Károly ferdinándok voltak. Miután meggyőződünk, hogy a velünk szembe jövő fegyveresek császári rendes katonák, sietünk feléjük és a vezető tisztnek, a feleenyedi parancsnoktól kaptott útlevelünket átadtuk. A tiszttel azt bosszankodva átolvastván indulatosan szétepte s szidta azokat, „k i k e g y v i r á g z ó v á r o s t í g y p o r r á t e t t e k.“

A katonaság a piac felé tartott s velök mi is visszatértünk a piacra.

A mint a Szentkirály utcát a piacczal összekötő pallón átjöttünk, körülbelül öt szánat pillantottunk meg a piacon, melyek mindenike elébe két-két jármás marha volt fogva. A szánok borral telt hordókkal s egyéb tárgyakkal valának megrakva. A vezető katonatiszt ezeket meglátva, elkáromkotta magát s katonáihoz oláhhul így szóllott: p u s k á c z l ! “ (lőjétek!)

A katonák nem lőttek ugyan, de azért az oláhok, kik a szánokkal voltak, annyira megijedtek, hogy ott hagytak szánt, marhát, mindent s szaladtak.

A szaladó oláhok később vissza szállingóztak ugyan, de a rablott holmit nem vihették el, mert a katona tiszttel, a katonasággal

fedezete alatt, az Enyeden életben talált és összeszedett menekültekkel együtt, azokat is Csombordra szállította s így mi is meglettünk az oláhoktól mentve“.

Pár óra múlva a császári katonák néhány száz enyedit összeszedtek s velük megindultak Csombord felé.

A mint a Szentkirály utcán lassú menetben, a rejtőzkedőket folyton gyűjtve, kifelé haladtak a városból, egyszer valamerről oda toppan Akszentyének egy Groza Isztrátyi nevű kapitánya, egy enyedi közönséges oláh ember, kinek nevével már találkoztunk.

Ez a Gróza a legvérengzőbb, a legiszonyúbb emberek egyikének bizonyult a katasztrófa folyama alatt. Az enyediak közül látták többen, hogy nemcsak nagy kitartással rabolt és gyűjtögetett, hanem látták hogy sajtit kezeivel öldökölt is.

Gróza, fején kakastollakkal fedett fekete báránybőr sipkával, oldalán rablott ékes karddal és pisztolyokkal fegyverkezve egyenesen a menet előtt haladó tiszt felé tart s kezét kézzsorításra nyújtja, őt üdvözölni akarva, mint bajtársat.

E perczben a menekülőknél, ezen, a kiállott irtózatosszenvedések miatt félőruült embereknek ajkain idegrázó zsivaj támadt.

Hóhér! Gyilkos! Te ölted meg atyámat, te gyilkoltad meg férjemet, testvéretem. Átkozott légy hóhér, te emberi szörny! Büntessen meg az igazságos Isten véghez vitt bűneidhez méltóan! Ilyen és ezekhez hasonló kifakadások hangzottak az elkeseredett tömeg ajkairól minden oldalról, mely kifakadások közé szívrepesztő sikoltozások és fájdalmas zokogások vegyültek.

A vezető tiszt, ezen idegrázó zaj hallatára kezeit hátra téve pár perczig merően és szótlanul állott, azután az élötte álló Grózához így szólott: „én hóhérnak fegyvertársa nem vagyok“ ezzel intett katonáinak, hogy ezen szemtelen embert csípjék nyakon, mi azonnal meg is történt.

Gróza magas, erőteljes férfi volt, feje fölött dús, szőke hajfürtök lógtak alá. A katonák, a mint a gyalázatos ember nyaka körül tapogatóznak, észre veszik, hogy a hajfürtök alá apró csomagocskák vannak rejtve. Ezeket közelebbről vizsgálat alá véve rájönnek, hogy Isztrátyi a rablott aranyok egy részét keskeny zacskócskákba pakolva, nyakához erősítve, dús hajzata alá rejtette.

Az aranyakkal telt csomagocskákat a katonák, a tömeg

gúnykaczaja között, gyöngédnek teljességgel nem nevezhető el járással a Grúza nyakáról leszedeketik. Ezután a vitéz kapitányt amúgy istenigazába megegyengetik, kezeit hátra kötik s őt érde-me szerint illetéknépen magtisztelve, maguk előtt útnak indítják

Grúzának az illetén megtiszteltetés és utazás nem igen tetszett s ennek szóval, vagy mis módon olykor-olykor jeleit is adta. Ilyenkor a katonák mindannyiszor puskájok agyát hozták érintkezésbe a Grúza Isztrityi testével.

Így megkötözve vitték ezen átkos emlékű embert Tövisen keresztül Gyulafehérvárra, hol mint rablógyilkost börtönbe zárták de kevés idő múlva szabadon bocsátották.\*)

Mikor a menekülők tömege az Enyedre küldött osztrák katonák fedezete alatt Csombordra érkezett, Schwarzenauék épen induló félben voltak M.-Lapádra.

Jan. 15-én reggel a katonaság a csombordiakat puskatusával kényszerítette, hogy az enyedi menekülőknek Tövisre szállítása végett fuvarokat állítsanak elő. Elő is állott a faluból minden fuvar, de annyian voltak a menekülők, hogy az előállított szánokra alig fele fért fel, a többi gyalog kísérte a katonai fedezet alatt megindult szomorú menetet.

M.-Szentkirályt is fegyverrel kényszerítették a lakosokat a katonák, hogy a menekülők tovább szállítása végett fogataikkal elő álljanak.

Ezen községben végre szánfogatokra telepedett fel a mintegy 6—7 száz főre tehető egész menekülő tömeg s folytatták utjokat Tövis felé.

Az úton, a M.-Lapád felé még akkor is nagy tömegekben vonuló fegyveres oláhok és a katonai kényszerrel előállított fuvarosok nem egyszer akarták a menekülők tömegét megrohanni s csak a fedezetükre rendelt néhány gyalog császári katona erélyes fellépése mentette meg őket a lemészároltatástól, kik szuronynyal és puskaágygyal ütötték, üzték vissza mindannyiszor a boszszus és vérszomjas támadókat.

Végre, az nap este megérkeztek Tövisre. Itt Töméstől mindenik menekülő fejenként 4 ezüst húszast kapott.

\* A császári katonák Enyeden és Csombordon sok rablott tárgyat is szedtek össze, melyet a menekülők között osztottak fel.

Tövisen már nem lehetett őket mind elszállásolni, épen azért a menekülők egy része, ugyanazon fuvarokon, melyeken idáig jött, még azon éjelen tovább indított Gyulafehérvárra, hol ellettek szállásolva és tisztességes ellátásban részesültek.

Így mentettek meg a császári katonák lovagiasságból és szánalomból Enyed romjai közül jan. 14 és 15-én, 70—80 fuvaron 6—7 száz szerencsétlen enyedi embert. A Farkas-pataki kolónia erről a mentésről sem szerezhette magának tudomást\*).

Január 17-én is fordultak meg Enyeden császári katonák és mentettek meg néhány szerencsétlen magyar embert, erről azonban hátrább fogunk részletesebben szólni.

\* Szentanúk, név szerint Resenjei Pál, Muzsnai Istvánné és Brassai Zsigmondné összhangzó elbeszélésük, továbbá Dániel Imre szintén szemtanú jegyzetei alapján.

A Perczy által vezetett, mentőcsapat Enyeden.  
Ütközete az Akszentye táborával Felvincz meHett  
1849. január 17-én.

Míg a jan. 16-át közvetlenül megelőzőt pár napon Enyeden és környékén ezek történtek, azalatt a Tordán levő enyedi menekültek hangulata rendkívül izgatott volt.

A beteg, a félig megfagyott, a sebesült enyediket folyton szállították Kolozsvárra, az épségben maradt férfiak pedig ingerülten és nagy zajjal követelték, hogy Enyedre újabb és az előbeninél erősebb mentőcsapat küldessék.

Jan. 14-én b. Kemény István Alsófehérmegye főispánja Kolozsvárról újólág Tordára jött. Vele jött Perczy „Kress“ lovas százados m. e. 250 honvéd gyaloggal és 24 Kress Schvalizserrel.

Ez a katonaság a csúcsai ütközet alkalmával előőrsön volt s az ütközet hevében, majd a megfutamodott császári sergek üldözése közben Csúcsa környékén lett felejtve s csak néhány nappal a csúcsai ütközet után jött Kolozsvárra.

Ezen csapatot valószínűleg maga Csányi, a kormánybiztos küldötte Tordára azon utasítással, hogy onnan jöjjön át Enyedre s a mi itt még megmenthető, mentse meg.

Azért hihető, hogy egy ilyen értelmű rendeletet Percziék magától a kormánybiztostól vettek, mert báró Kemény István, támogatva a Kolozsvárt levő erdélyi főurak által, Csányit folyton sürgette, hogy bár honnan veszi is, Enyedre mentőcsapatot küldjön, mert ezen városban még sok emberélet várakozik megmen-

tésre. A 27-ik honvédszászlóaljhoz tartozó eme két kis honvéd század s néhány lovas ép akkor, szorosabb értelemben véve, sem a Bem seregéhez, sem a Czech dandáréhoz nem tartozott s így az Enyedre indítandó expedícióra felhasználható volt.

Régi szomorú tapasztalat, hogy a szerencsétlenül járt emberek balsorsuk okozóit ön maguk között keresik.

Ez a tapasztalat igaznak bizonyult a mindenüket veszített s világgá szórt enyediekre nézve is.

Ezek nagy része úgy volt meggyőződve, hogy Enyed nem pusztul vala el, ha az alsófehérmegyei és enyedi nemzetőr csapat nov. 8-án, az Enyeden levő többi magyar fegyveres erővel együtt, onnan ki nem vonatik.

Bizonyos, hogy b. Kemény Istvánnak, a nov. 8-án tanúsított eljárása miatt, az enyediak egy részétől súlyos szemrehányások keserőségeit kelle elviselnie nemcsak amaz izgalmas időkben, hanem azok elmúlta után is sokáig.

Sőt, jan. 13-án kevésbe múlt, hogy Tordán a végkép elkeseredett enyedi menekültek egy része bosszús kitörésének áldozatául nem esett.

Ezen sajnálatos incidens lefolyását Keresztes Áron\*) szemtanú ekép adja elő:

„A napra nem emlékszem,†) tény, hogy egy napon híre jött Tordára, miként b. Kemény István Alsófehérmegye akkori főispánja katonasággal jön Kolozsvárról, hogy Enyedre menjen s a még ott bujkáló, nyomorgó enyediakat Tordára szállítsa.

Ezen hír sok enyedi menekült szívében örömet okozott, mások ellenben bosszús kifejezéseket hangoztattak a főispán személye ellen, s a nagy hideg daczára folyton künn a piacon és utczákon várakoztak megérkezésére.

Másnap csakugyan meg is jött 250 honvéddel.

Nagyvárad környékéről való fiúk voltak, köztük számos román.

A főispánnal együtt jöttek Kolozsvárról: b. Vesselényi Ferencz, Szilvási Miklós, Zeyk Miklós enyedi professor, Zeyk Károly,

\* Akkor Szilvási Miklós gazdatisztje Hadrévén, jelenleg m.-ludasi birtokos.

† Január 14.



g. Toldi Lajos, Miksa Elek, Páget János s a főurak közül még többen.

Egy rész örömmel fogadta a bírót, más rész indulatosan ezt kiáltotta: **Á r u l ó ! e l a d t a N a g y c n y e d e t !**

Kemény István a Biasini vendéglőben szállott meg s a tüntetők elöl egy szobába húzódott be. Oda szállottak a vele jött főurak is.

Pár perez alatt a vendéglő nagy udvara megtelt enyedi és nem enyedi férfiakkal s néhány nagyszájú ember ezt kiabálta: **h o z z á t o k k i , m e g k e l l l ő n i a z á r u l ó t !**“

A láрма nőttön-nőtt az udvarom s a helyzet rendkívül aggasztóvá vált.

„J ö j j ö n k i é s s z á m o l j o n E n y e d é r t !” hangzott folyton az isszonyu kiabálás minden oldalról.

A bosszúok között a főszerepet Bartók Ferencz, Bartók Károly és ifj. Veress Pál vitték.

Némelyek csilapították a lármázókat, de szavuk nem használt, az óriási zajban elveszett.

A főispán egy Ízben ki is jött a folyosóra, de a nagy láрма miatt nem beszélhetett.

Professor Zeyk is kijöven szobájából, a főispán elibe állott, hogy ne lőhessék meg.

A báró kérte Zeyket s mellett« levő többi barátait, hogy távozzanak; hagyják őt magára, nehogy helyette valamelyiket közülök érje a szerencsétlenség.

Én többed magammal alól az udvaron voltam és megragadtuk a fegyvert azoknak kezükben, kik a főispánra lőni akartak •

Ekkor Zeyk professor beszélni kezdett a néphez. I'ereczy százados, ki szintén ott volt, inig Zeyk beszélt, a bárót bevitte szobájába. Zeyk professor után beszélt Pogány Károly alsófehérmegyei főjegyző, beszéltek mások is, mindannyian csillapítani igyekezvén a felbőszülteket.

Én látván, hogy a helyzet felette komoly, néhány barátomat a felbőszültek mellett hagyva, szaladtam b. Kemény Farkas őrnagyhoz, hogy őt a helyzetről értesítsem.

Kemény Farkas néhány honvédtiszt társaságában épen ebéd mellett ült.

Benyitottam az ebédlőbe s ezt kiáltottam: b. Kemény István megérkezett. Jöjjenek az urak rögtön és segítsenek, mert megakarják löni.

Ezen hírre Kemény F. őrnagy és a többi honvédtisztek helyeikről felugrottak és velem együtt szaladtak a Biasini vendéglő felé.

A lárma mikor oda érkeztünk is folyt.

„Jöjjön ki, le kell löni“ hangzott ekkor is az ingerült kiáltozás minden oldalról.

Kemény István, a Kemény Farkas őrnagy és Zeyk Miklós társaságában újólá kijött szobájából s kérte a zajongókat, hogy engedjék őt szóhoz jutni.

Ugyanezt kérte Zeyk M. is.

Mi ezalatt az udvaron a szájasabbakat, ezek között Bartók Károlyt is lefogtuk, sőt ez utóbbinak kezéből a fegyvert is erőszakkal elvettük.

Végre a zaj csendesült s a báró főispán szóhoz juthatott.

Beszédében körülbelül ezeket mondta:

Az Enyed védelmére rendelt császári katonaság egy éjszaka\*) az utolsó emberig megszőkött és Gyulafehérvárra húzódtott, a vezénylő tiszt levelet hagyván hátra, melyben ezen eljárást azal indokolta, hogy az elvonulás felsőbb helyről vett parancs következménye, mely azt rendelte, hogy Enyedet hagyják oda s húzódjának Gy.-Fehérvárra.

Az ezután Enyedre összepontosított magyar fegyveres erő nov. 8-án utasítást vett, hogy onnan húzódjék Tordán át Kolozsvárra.

Tudósítás érkezett ugyan-e napon Tövisről is, mely azt jelentette, hogy egy nagy oláh tábor már Tövisen van, mely tábort a gyulafehérvári várból támogatnak s fegyverrel is onnan láttak el.

Ilyen körülmények között figyelmeztette az enyedieket, hogy miután segítség nincs s erre az adott viszonyok között nem is számíthatnak; mentsenek meg a mit lehet. Mentsék meg főleg azt, mi legdrágább kincs; mentsék meg legalább életüket.

Ily célból, a ki teheti hagyja el Enyedet; ő maga is ezt fogja tenni.

\* Október 24-én.

Beszédét annak kifejezésével végezte, hogy azon rendkívüli körülmények között az ilyen eljárást tartotta czélszerűnek. Komoly meggyőződése szerint járt el ekép.

Keresztes Á. elbeszélését ezen szomorú incidensre vonatkozólag ekép végzi: Ezután beszéltek még mások is többen.

Végre a nép lecsendesedett. így menekült meg b. Kemény István azon napon a haláltól.

Ha én nem találom fel magamat s nem szaladok b. Kemény Farkas őrnagy után, Kemény István báró veszve van.“

Kemény főispán még azon napon kért b. Kemény Farkas őrnagytól 150 egerbcgyi nemzetőrt.

Ezekkel, továbbá a vele Kolozsvárról érkezett 250 honvéddel és 24 Ki ess lovassal, Perczi uhlánus százados vezetése alatt, jan. 16-án reggel, Enyedre indult.

Csatlakoztak a mentő csapathoz az Enyed vidékéről való nagy és kissebb birtokosok s az udvari tisztek közül: b. Kemény István, b. Wesselényi Ferencz, Paget János, g. Toldi Lajos, Szilvási Miklós, Miksa Elek, Pocsa Mihály Gyárfás István, Zsigmond Elek, Jenei Elek, Keresztes Áron, Vájna Isván, Kádár János, Horváth József, Heves Gábor, Heves Mihály, Ferencz Márton s mások Forráról

Az enyedi polgárok közül is m. e. 70-cn, köztük Sándor Elek ügyvéd, ekkor nemzetőr százados, Horváth István városi főjegyző, Vájna Antal főtámadai professor, Farczádi Sándor János birtokos, 0. Veress Károly, Zoltán János ügyvédek, id. Kiss Károly főtámadai pénztáros, Veress Mózes városgazda ekkor nemzetőr hadnagy, Budai János, Nagy Zsigmond, ifj. Gajzágó László, Kovács Dénes, Veress Pál, Szikszai Lajos fiatal emberek; az iparos polgárok közül: Tornai Mihály, Lócsey Sp. Lajos, Fodor Miklós, Szöllősi József, Lőrincz József, Balta János, Órás Domokos József, Nagy József, Virág Mózes, Nagy Sándor, Réti János, Lakatos József, Gánya János, Fogarasi András, Opra János, Fogarasi József, Molnár József, Mándoki János, Bitai Dániel, Bitai Sándor, Kovács András, Nyitrai Lajos, Szabó Károly, Tóth Gáspár, Eszéki Sámuel, Andrádi Mihály, Szabó Sámuel, Demeter Zsigmond, Lukács Bálint, Héjjas Sándor, Tornai Gergely, Kiss Zsigmond, Bartha Lajos. Vecsei Ferencz, Técsi Sámuel, Bakó Pál, Sándor János, Bartha

József, Krizbai István, Radó Zsigmond, Horváth Károly, Nagy János, Sebeidéri József, Krizbai Lajos, Takács Péter, Angyalosi Ferenc, Borsós Mózes, Kovács Ferencz.

Az ezen ekspedícióban részt vett többi Enyed vidéki birtokosok és enyedi polgárok nevei nem maradtak emlékezetben.

Az enyedi, valamint az egerbegyi nemzetőrök nagyon hiányosan, többnyire láncsákkal voltak felfegyverkezve.

A mentő csapatot kísérte m. e. 70 szekér, melyeket szintén b. Kemény főispán szedett össze Tordán.

Az úton, míg Felvincz romjai közül ki nem értek, semmi különösebb esett nem adta magát elő.

Az ut nyitva volt és a csapat, a roppant hidegben és mély hóban rendes menetben haladt előre.

Útközben egy epizód fordult elő, melyet még élő tanúk elterőleg beszélnek el. Egyik elbeszélés a következő:

Felvinczen innen, a „Zsidóvár“ tetőn két, velők szembejövő lovas tribünt pillantottak meg, kik a csendben előre haladó magyar csapatot csak akkor vették észre, mikor attól már egy puska lövésnyi távolban voltak.

Szilvási, a híres főúri vadász egyiket azonnal célba vette s lováról lelőtte, a másik azonban nyomban megfordult, s a lehető leggyorsabb vágatásban futott Maros-Csesztve irányában.

A Kress lovasok közül néhányan utánna iramodtak, de nem tudták sem utolérni, sem elejteni, végre a Marospartján levő téglahalmok között eltűnt.

Egy bizonyos ponton túl azért nem tartották lovasaink célszerűnek üldözni, nehogy a közvetlen közelben, a Maros balpartján levő nagy oláh táborát felverjék s magukra zúdítsák.\*)

A másik elbeszélés így szól:

Báró Kemény főispán, Szilvási Miklós s mások, kik lóháton a csapat előtt haladtak, a meg szaladt tribünt gyors vágatásban üldözőbe vették. A többnyire szekereken jövő enyedi nemzetőrök közül is többen, névszerint Fodor Miklós, a csapatot hátra hagyva, szintén vágatásban sietnek a „Zsidóvár“ nevű hegy oldalán fel a tetőre.

\* Az ekspedícióban részt vettek közül akkor többen azt hitték, hogy az elmenekült tribün maga Akszentye vezér volt, de ez nem valószínű.

A menekülő tribünt Kemény Istvánék már a hegytetőn utolérték. A megrémült tribün látván, hogy veszve van, pisztolyát nyújtja b. Keménynek.

Kemény főispán úgy értelmezi a dolgot, hogy a tribün rá akar lőni, ez okból a tribün jobb kezére vág oly erővel, hogy a kéz a csuklóból, a pisztollyal együtt azon pillanatban földre hull.

Erre, a tribün alatt levő ló megiramodik, s bénává lett gazdájával hátán, szalad Inakfalva irányába.

Ezt Szilvási meg látván, a tribünt célba veszi s utána lő.

A nyomorult ember ezen lövés következtében lováról lebuport s a földön halva terült el.

A hegyaljában egy másik lovas tribün alakja tűnt elő.

Ekkor már Perczi Kress lovasai is a hegytetőre értek s a Csesztve irányába menekülő tribünt üldözőbe vették, de nem tudták sem utol érni, sem elejteni, s így a téglá halmok között eltűnt.

Ez utóbbi elbeszélés kevés valószínűséggel bír s többen kétkednek benne azok is, akik az ekspedícióban résztvettek.

A mentőcsapat Décse körül már Enyedről jövő szekerekkel találkozott, melyek rakva valának mindenféle rablott portékákkal. A kik eme szekerekkel voltak, azok közül életben egy oláh sem maradt. A honvédek és nemzetőrök annyira ingerültek valának, hogy nem volt emberi hatalom, mely őket ezek legyilkolásától vissza bírta volna tartani.

Mentől közelebb értek Enyedhez, annál sűrűbben jöttek a rablott holmikkal rakott szekerek.

Néhol az országút mindkét szélén ledobott bútordarabok heverték. Itt-ott borraltelt, csapra ütött hordót is lehetett látni. A megrongált bútordarabok, törött családi képek közül az enyedi nemzetőrök némelyike sajátjára ösmert

Az „Akasztódomb“-on innen csakhamar, három czirkáló oláh lovast pillantottak meg, kik a magyar csapatot észrevevén, azonnal megfordultak s lóhalálában vágattak vissza a városba.

Az olasz lovasok közül kettő-három utánuk iramodott s az országúton, majd a „Kápolna“ dombon üzték be a városba, utolérni azonban nem tudták.

A város végétől két kilométernyi távolban az országúttól

egy út ágazott el Torda felől jöve jobbra, mely a „Veres kereszt“ mellett és a „Kápolna domb“-on végig a Collegium utcán vezetett be a városba,\*)

Azon ponton, hol ezen régi út az ország utat érintette, Perczi a most már lehető leggyorsabb menetben előre haladó csapatát pár perezre megállította. Öt üres szekeret előrendelt, azokra felültetett 18 nemzetőrt s meghagyta, hogy sebes hajtásban igyekezzenek Enyedet elérni a régi országúton.

A honvédek és a többi nemzetőröket pedig csatasorokba állította s utasításul adta, hogy gyorsított menetben haladjanak előre az országúton, nyomuljanak be a városba s az ellenséget oot támadják meg, a hol találják.

Ezen intézkedéseit végezve, svalizsereivel s a csapattal jött főurakkal, kik mindannyian lovon ültek, maga is vágatva a szekereken előre indított nemzetőrök után indult a régi úton.

A gyalog csapat előtt hét enyedi nemzetőr haladt előre Nagy József nemzetőr káplár vezetése alatt, köztük Lőrincz József, Opra János és Nagy Sándor.

Perczi terve az vala, hogy az Enyeden létező oláh tábort két oldalról lepjék meg, ezáltal hozzák zavarba, mi mint mindjárt látni fogjuk teljesen sikerült is.

Amint a zöm Dancs Lajos honvéd százados vezetése alatt a város végéhez érkezett, a városból dobpergést hallott és sárga fekete lobogót pillantott meg.

Felkelő oláhok vonultak le a Magyar-utcán, szembe a mentőcsapattal.

Ezek, a mint észrevették a csatasorokban előre nyomuló fegyveres erőt, megrémültén s legcsekélyebb ellenállás kifejtése nélkül szaladtak vissza a város központja felé.

A mentőcsapat ezen része a jelenleg „Reznek“ ház előtt két részre vált.

A kisebb rész a régi laktanya felé indult s a Magyar-utca háta mögött, a Malom árján húzódott fel a Nagy híd irányába, a nagyobb rész pedig a Magyar utcán üzte a teljes rendetlenségben szaladó felkelő oláhokat.

\* A régi országút (Traján útja). Most már nem létezik.

Percziék néhány perczzel korábban érkeztek a Bethlen utcán a városba, mint a gyalog csapat, s a régi „Apafi“ féle colégium kapuja előtt foglaltak állást.

Megérkezésük perczében jöttek vissza a 3 oláh lovas üldözött svalizserek s jelentették, hogy azok Felenyed felé menekültek anélkül, hogy a városban levő oláh tábor a magyar csapat jöveteléről értesíthették volna.

Ugyanekkor a várból, ennek északra nyíló bejáratán egy szerencsétlen magyar ember szaladt ki s Percziéket megpillantván, egyenesen feléjük tartott.

Mikor észrevette, hogy ezek mily kevesen vannak, kérte őket mindenre, hogyha csak ennyien jöttek, azonnal térjenek vissza, mert a városban nagy oláh tábor van.

Ekkor már a mentőcsapat ezen része is meghallotta a városban levő oláh csapat zaját, mire a nemzetőrök rémület szállta meg annyira, hogy közülük némelyek menekülni akartak vissza azon az utcán, melyen a városba jöttek.

Perczi ezt észrevevén mindkét kezébe pisztolyt ragad s a nemzetőrök felé fordulva harsány hangon eképp szól: Nem hátra, hanem előre. Aki csak egy lépést hátrál, lelőöm!”

Ezen szavai elhangzása után a rettentetlen katona nemzetőröit és lovasait előre vezette a vár mellett a „Sisak“ vendéglő felé.

A „Búza-piacz“-on fegyveres oláh tömeget pillantottak meg, melyet azonnal megrohantak.

Az oláhok ezen ponton némi ellenállást fejtettek ki s eközben húzódtak vissza a „Nagyhíd“ irányába.

Mikor a támadó csapat a vár délnyugoti szegletéig nyomult előre, a „Váradi“ féle ház felől már omlott az eszeveszetten szaladó oláhság.

Ezeket a Magyar-utcán és a malomárok mentén előre nyomuló honvédek és nemzetőrök üzték.

A híd piaczfelőli végénél csakhamar nagy torlódás keletkezett. Növelte a torlódást az a körülmény is, hogy ép ekkor Tövis felől egy újabb oláh tábor érkezett a városba, mely a hídon keresztül menekülőket szemben találta.

Perecsi emberei keményen dolgoztak. A folyton növekedő tömeget nagy erővel nyomták keresztül a hídon, de ez lassan ment, mert az oláhok e helyen kezdettek makacs ellenállást kifejteni. A patak medre is a híd mindkét oldalán gyúrva volt oláhokkal, kik vaktába lődöztek s ordítottak.

Szilvási Miklós személyes bátorságának ez alkalommal is kiváló jeleit adta.

Eközben megérkezett a gyalogság is s a hidat, valamint a patak medrét egy percz alatt megtisztították az oláhoktól, kik eszeveszetten menekültek a Tövis utcán végig ki a városból.

Közvetlenül a híd mellett, ettől balra a Tövis-utca szegletén a Réderberger Ignác kovácmester háza emelkedett.

Ezen épületbe, melynek fedele szintén levolt égve, néhány oláh szorult be s vésztökét látva, az ablak nyílásokon keresztül makacsul tüzeltek Perecsi csapatjára. Sőt egy onnan jövő golyó az olasz lovasok derék őrmesterét oly szerencsétlenül találta hátban, hogy lováról lebukott és csakhamar meg is halt.

Ezen fájdalmas veszteség láttára a csapat egy része körülvette a Réderberger házat, hogy abból senki ne menekülhesen, a nagyobb rész pedig a menekülő tábort űzte a Tövis utcán.

Kiérve a városból nem merték a futó ellenséget üldözni, nehogy az a győztes csapat csekély számát észre vevén, összedjé magát, visszatérjen s a harcztot újra kezdje.

Aztán már alkonyodott is.

Míg a csapat nagyobb része a futó tábort kergette, azalatt Perecsi a Réderberger ház körül maradottaknak meg parancsolta, hogy akárhonnan szalmát hozzanak oda.

A hid közelében fekvő Graef József féle telken egy szasz szalma csodálatosképen megmaradt.

Ebből vittek a Réderberger házhoz, a mennyi elég volt.

A szalmából tekerceket csombojitottak, ezeket, meggyújtották s nagy mennyiségben dobták be az ablakokon.

A benn rekedt oláhok ekkor inár felhagytak a tüzeléssel. Kettő közülük kétségbe esett erőfeszítéssel felkapaszkodott a kéménybe, a többi meg a falak mellé lapulva, vagy a földön elterülve várakozott borzasztó sorsára. Némelyek a ház ajtaját támasztották.



Egyik a honvédek közül, egy a Királyhágón túlról való izmos fiú benyomja az ajtót s bemegy a házba. E pillanatban két golyó is repült feléje, de szerencsére egyik sem talált. A bátor fiú példáját nyomban követték többen honvédeink s főleg az enyedi nemzetőrök közül. Ajtón ablakon siettek be a házba.

A házban levő oláhok, kiket az égő szalmatekeresek világánál lehetett jól látni, legcsekélyebb önvédelmet sem fejtettek ki. Kegyelemért rimáncodtak, vagy a földön elterülve, halottaknak tetették magukat.

Kegyelem nem volt.

Bosszús és elkeseredett embereink a halálra rémülteket előbb élve földre terítették, aztán szuronyaikkal keresztül szúrták.

Észrevették, hogy a kéményben is rejtőzködik a megszorult oláhok közül egy, vagy kettő.

A kémény nyílásába nagy szalmatüzet élesztettek. Ennek füstjét és melegét egyik a kéményben levők közül nem bírta kiállani s kábultan lebukott. Nyomban keresztül szúrták. A másik, egy balázsfalvi theologus a tűz és füst próbát kiállotta s életben maradt. Ezt másnap az enyedi oláhok vették le onnan létra segítségével, a kiállott rémület és hideg miatt félholtan. Később görög kath. pap lett belőle Inakfalván.

Néhány percz alatt a borzasztó munka véget ért.

Jan. 17-én az enyedi oláhok ezen házban 28 hullát számláltak meg.

Budai János és Nagy Sándor benéztek a Fájler Iguácز telkére, mely a Szentkirály utca sarkán feküdt.

A mint az utca ajtót hátralökték, megette egy magyar parasztot pillantottak meg, ki derék czilinderes fegyverét ép a Budai mellének szegezte.

Mielőtt lóhetett volna, a két nemzetőr magát rávetette, fegyverét kezéből kifacsarták, majd földre terítették s Budai szuronyt szegzett mellének

A szerencsétlen ember szívrehatólag esdeklett kegyelemért ígervén, hogy ha kegyelmet kap, olyan helyre fogja a nemzetőrökét elvezetni, hol tribünök rejtőzködnek.

Megkegyelmeztek a nyomorú embernek s ez ígérete szerint

elvezette Budaiékat a csaknem átellenben levő Kovács Mihály féle telekre s a pincze felé mutatott.

Ez a pincze valóban tele volt oláhokkal, köztük pár tribün, kik abban dorbézoltak s a városon történekről csak akkor vettek tudomást, mikor Perczi emberei annyira előre nyomultak, hogy ők már nem menekülhettek onnan.

Budaiék a koromsetét pinczébe csak ketten nem mertek bemenni. Segítség után kiáltottak tehát, mi nyomban jött is.

Itt is égő szalmatekerceket dobtak le s a nagy pinczét ezek lángjával világították meg.

Néhány oláh halálra rémulten állott, vagy hevert abban.

A Réderberger féle házban előfordult jelenet bizonyára ismétlődött volna itt is, ha a legválságosabb pilláiban Perczi oda nem toppan s embereinek szigorúan meg nem tiltja, hogy többet öljenek, miután az ütközet véget ért.

Foglyul ejtették tehát a pincze hősokeket s a laktanyába szállították.

Hasonló jelenet fordult elő a Bakk János pinczében.

Más pinczékben is találtak földrészeg oláhokat, kik közül némelyek véghezvitt bűneikért életökkel lakoltak.

Mire beesteledett, a város területén már nem volt fegyveres oláh s a mentőcsapat emberei az imitt-amott rejtőzködő szerencsétlen enyediék összeszedéséhez foghattak.

Ez a nehéz munka az egész éj folytán tartott.

A honvédek és nemzetőrök kisebb-nagyobb csoportokban széjjél jártak az utcákon s szólítottak elő a rejtőzködő enyediéket s csoportonként szállították a laktanyába.

A város romjai között szerteszét barangoló honvédek meg járták a Collegium új épületét is. A felsőemelet valamelyik szobájában egy gyújtogató oláhra találtak.

Nem mentek Perczihez tanácsot kérni, hogy mit tegyenek vele, hanem statáriumot rögtönöztek s a hitvány embert az ablakon kidobták.

Természetesen szörnyethalt.

B. Kemény főispán egy Jáger Simon nevű enyedi oláhot, jelentékeny pénzjutalmat helyezvén neki kilátásba, kiküldött Csomboréra, hogy az ott levő enyediéket értesítse s küldje a vá-

fosba, aztán még hozzon hírt, hogy Csombordon és M.-Lapád körül vannak-e császári katonák?

Pár enyedi az éj folytán be is jött Csombordról a városba. Jágerből azonban Noé hollója lett.

A mentő csapatból néhányan kimentek a „Farkas patak”ba s onnan is egy csapat iszonyú állapotban talált embert hoztak be s vittek a laktanyába.

Megjárták a szőlőhegyeket s a „Bükkös” nevű erdőt is s kiket ezen helyen találtak, szintén a gyűlhelyre, a laktanyába szállítottak.

Ide szállították még este a nagyhídnál elesett lovasőrmeister hulláját is, továbbá azt a pár sebesültet, kik a nagyhid körül folyt csete-paté alkalmával könnyű sebet kaptak.

Vajna Antal professor és id. Kiss Károly s mások az enyedi nemzetőrök közül, pár honvéd fedezete alatt felmentek Felenyedre s szeretteiket ott összeszedve, szintén a laktanyába vitték.

A rejtőzködők összeszedésének fáradságos és elszomorító munkája csak hajnal felé ért véget, mikor a város mindenik részéből olyan értelmű jelentés érkezett, hogy a romok között nincs több életben levő magyar ember, mert a felszólításokra nem felel sehonnan senki.

A foglyokul ejtett oláhokat az éj folytán b. Kemény Istvánék kikérdezték s ezek egyhangúlag azt vallották, hogy a fegyvereket a gy-fehérvárvárból kapták. Ugyan-onnan küldöttek az alakulásnak indult oláh táborokba kiszolgált k a t o n á k a t, kik a táborba rendelt pór népet a fegyverviselésben s katonai mozdulatokban begyakorolják.

Emlékezetes egy éj volt az, melyet az Enyed romjai közül-Felenyedről, Csombordról, az erdőkből, szőlőhegyekről összeszedett enyediek a laktanyában töltöttek el.

Ellehet képzelni, hogyan nézhetek ki ezen elcsigázott, elkeseredett, elnyomorodott emberek egy csoportban!

Hogyan nézhetett ki ez a többnyire oláh népviseletbe és mindenféle rongyba öltözködött, elfagyott kezű és lábú; ez a panaszkodó, síró, jajgató m. e. 700 ember, melynek szíve, lelke csordultig telve volt keserűséggel, bánattal.

A laktanya épület is összevont rombolva. Csak egyik termét lehetett gyorsan, valamenyire használható állapotba hozni. Ezen terembe helyezték be ama szerencsétlen emberek nagyobb részét, a gyengébbegeket, a betegeket. Az edzettebbek a szabadég alatt virasztották át az éjét a laktanya udvarán, lobogó őrüzek mellett.

Az összezsúfolt enyediék legnagyobb része 9 éjei és 8 nap óta most erezett először jótékony meleget és most kaphatott illő táplálékot.

Élelem volt. Hozott ilyest a mentőcsapat is magával, de megtaláltak a városban is imitt-amott.

Főleg a Collegium csürbírójánál Szöcs Andrásnál akadtak honvédeink tele kamrára és tele pinczére, melyeknek tartalmát a laktanya telkére szállították.

Eme helyen eltöltött éjről báró Kemény Gábor ekéj szól:

„Mondják a jelenvoltak, hogy ott csakhamar egy szívrendítő, egy leírhatatlan jelenet fejlődött ki. Sokan valának, kiknek megjelenése, a végtelen nyomorban elkényszeredve, a kiknek állózkodása, a kiknek megmenekvése módja rendkívül nevetséges lett volna, ha az egész dolog folyama nem lett volna rendkívül szomorú és nagyon is komoly jellemű.

Sokan voltak, kik már napok óta fáztak, dideregtek; kiknek tagjait megvette a hideg, kik napok óta koplaltak, kik napok óta még csak egy csendes, még csak egy biztos percet sem töltöttek,

Akkor vala újra módjuk bemelegedni, jól lakni s pár perezre magukat bátorságban érezni. De hányán valának olyanok, kik a percztől-perczre fenyegető veszélytől, a testi nyomorúságoktól, szenvedésektől üldözötve, úgyszólván még reá se tudnak gondolni jelen állásokra, veszteségeik tömérdekségére. Ama rövid, biztos nyugalom, először napok óta indította saját útjára érzelmeiket.

Megeredtek az érzelmek és a nyelvek.

Nem egy volt, ki még csak akkor kezdette valódi szerencsétlenségét érezni, midőn nyomorúságai elbeszélése folytán gondolkozott helyzetéről. De hogy az érzelmek, a gondolatok ezen felháborodott helyzetében az ellentét ne hiányozzék, egyesek már

már elveszettek vélt kedveseikre találtak, kiktől eddig elzárva tartotta a sors, és minden veszteségeik daczára boldogoknak érezték magokat. Másoknak ellenben szívrepesztő zokogása jelentette, hogy a biztos adatok övéiknek keserves halálát mondják. Itt amott petéig egy-egy ideges nő nem mer kérdezősködni családjáról, szive bálványáról és magát a kétségbe ejtő bizonytalanságot is előbbre becsüli a kegyetlen, a szomorú valónál, minden érzékükkel azonban csüngenek azokon, kik tudhatják azt, mit ők tudni nem mernek; a kétely hatalmában, a kétségbeesés szélén izgatottan, de némán szenvednek“ \*).

A csapat nagyobb része az éjét a laktanya udvarán töltötte harcukészen.

Az udvaron az ott talált ölfákból nagy tüzeket raktak s a menekültek egy része, a honvédek, nemzetőrök, lovasok ezek körül fütöztek; fogyasztották az összeszerzett bort, pálinkát; sütöttek a szalonnát s a sertéshús félleket.

Az éj folytán a város romjai között erős őrcsapatok czirkáltak. Általán komoly aggodalom uralta a vezetők és a csapat legénységének lelkét emez éjeién, mert nem tudták, hogy az Enyed környékén tanyázó fegyveres oláhok melyik perzben rontanak rájuk s akad velük kemény munkájok.

Végtelenül lehangolólag hatott lelkükre az elpusztult város képe is.

Több helyen még mindig égett néhány épület, mások már csak füstölögtek. Az elpusztítás barbar munkája már be vala fejezve s a romok felett borzalmas csend honolt, melyét az éji homály még borzalmasabbá tett.

Az utczákon, feldúlt, telkeken az eltemetetlen halottak százával heverték.

A lég az egész város felett bűzhödt és fojtó volt.

A gazda nélkül maradt ebek városszerte fájdalmasan vonítottak, kóbor sertések barangoltak, felvert szárnyas állatok repkedtek, macskák futkostak, melyek valamelyik általuk megkjzdet hullát hagyták oda.

Ezen éj folytán ásta ki O. Veress Károly ügyvéd néhány

\*) Nagyenyed és Vidékének veszedelme“, 183, 184 lap.

nemzetőr fedezete alatt, az „új Collégium“ pinczéből a Bethlen-főiskola nagy vasas, tölgyfaládáját s szállította a Tornai Mihály három ló által vont szekereére.

A láda ép volt. A rablók bár nagy gonddal kutatták napok során, nem tudtak ráakadni s így a Bethlen főiskolának 1848. nov. 4-én ezen ládába helyezett nagybecsű történelmi okmányai, egy csomó adós levele s néhány ezer forint kézpénze szerencsésen megmaradt.

Veress Károly, Tornai, ennek legénye Gánya nem is mozdultak a láda mellől, míg azzal Tordára meg nem érkeztek.

A feldúlt telkek romjai között néhol mécsek halovány világa volt látható.

Enyedi nemzetőrök kutattak ezek világánál elásott ingóságok után.

Némelyek szerencsésen meg is kapták, mások ellenben azoknak csak hült helyükre találtak. .

Végre elmúlt a borzalmas éj, s felderült jan. 17 nek reggele.

Az olasz lovasok kiterítve levő, szeretett őrmesterük, honfitársuk hullájához járultak, rendre arczát megcsókolták, aztán elbúcsúztak tőle örökre.

A menekülők meleg hajlékukat újra elhagyták s ringy-rongy öltözetükben, sokan súlyos betegen, dideregve, siratván meg nem talált kedveseiket, feldúlt othonukat, semmivé lett szülővárosukat; a rendelkezés alatt álló 70—80 szekeren szorongva, a hogy lehetett ember ember hátán, reggel 8 óra körül, a mentő csapattal s néhány oláh fogolylyal együtt, legcsekélyebb katonai zaj nélkül, elhagyták Enyedet s megindultak Torda felé.

Elöl ment három olasz lovas, továbbá Kemény főispán és az expedícióban részt vett többi főurak, lóháton.

Mintegy 200 lépéssel utánuk haladt Perczi olasz lovasaival és a két század honvéd.

Ezeket követték a menekülőkkel rakott szekerek és azon menekülők, kik a szekerekre nem férven fel, gyalog mentek.

A szekérsort b. Kemény István négylovas kocsija nyitotta meg, melyen a Sárdon 1848, okt. 29-én véghez ment mézszárlás alkalmival legyilkolt Benedek József Alsófehérmegye volt főbírájának özvegye és az ugyanott legyilkolt Szöllösi Elek alsófe-

hérmegyei szolgabíró özvegye és ennek 5 kis árvája foglaltak helyet.\*)

Utolsók voltak az enyedi és egyberbergyi nemzetőrök.

Felvinczig nem volt baj.

A hosszan elnyúló és lassan haladó menet csendjét csak a szekereknek messze elhallszó csikorgása, a keményre fagyott mély hó ropogása, a menekülők egy részének keserves sírása és a nemzetőrök néha hangosabb társalgásának sajátságos, egyhangú zaja zavarta.

Décsé községnél még pár enyedi menekülőt vettek fel, kik a falu végén várakoztak a csapatra.

A régi országút egy meredek hegyen keresztül vezetett be Felvinczre.

Mikor a menet előtt haladó 3 olasz lovas és Kemény István a hegy lapályára felértek, három szembe jövő oláh lovast pillantottak meg.

Svalizsereink utánuk iramodtak s sebes vágatásban űzték a város romjai közzé.

Mikor a székháza elibe a csörgőhöz értek, a székházából, a rom. kath. templom és papi lakból váratlanul száz meg száz golyót röpítettek lovasainkra, mire ezek megfordultak s vérző lovaikkal vágattak vissza a csapat felé.

A lovasok annyira súlyos sebeket kaptak, hogy szekerekre kellett őket helyezni.†)

E közben a tetőre értek a honvédek és nemzetőrök, is, hol Perczi a honvéd tisztekkel és a nemzetőrök őrnagyával rövid hadi tanácsott tartott.

A hegyről már jól kilehetett venni, hogy benn Vinczen az

\* Benedek Józsefnét, további Száll ősi Eleknét kis gyermekeivel együtt az akkori sárdi unitus oláhpap néhai Papp Miklós mentette meg a bizonyosnak látszó haláltól. Eleintén lelkészt lakásában adott nekik szállást, később egy zsellérházba helyeztette be. Hat hét múltával a gyulafehérvári várparancsnoktól nyert részökre engedélyt, hogy Sárdot elhagyhassák s Enyedre jöhessenek. Decz. 17-dike kerül jöttek fel Enyedre két császári katona fedezete alatt, kiket szinten Papp Miklós kért a várból.

† A tordai kórházban felgyógyult mind a három. A sebesült lovak között a Zsidóvár tetőn pusztult.

úgynevezett „Czigány hegy“ és az attól jobbra kezdődő hegyvonal nyugoti oldala rakva volt fegyveres oláhokkal.

Az Akszentye, vezetése alatt álló nagy oláh tábor volt, mely M.-Ujvár környékéről nyomult Felvinczig előre, hogy a mentő csapatnak és menekülőknak e helyen útjokat állja s ha lehetséges lesz, az utolsó emberig legyilkolja.

Képzelné lehet, hogy a menekülőkön mily magas fokú rémület vett erőt, mikor újólag oláh tábor pillantottak meg, mely életökre tör.

A rövid haditanács végeztével Pereczi a szekereket és az oláh foglyokat, néhány enyedi nemzetőr fedezete alatt a Vincz nyugoti- szélén elvonuló régi országúton indította útnak, maga pedig csekély számú csapatát csatasorokba állítva, ereszkedett alá a város romjai közé.

Felvincznek északi irányban nyúló része az u. n. „Tordautca“ egy nem széles völgyben terül. A ki Torda felé akar menni, ezen völgyet nem kerülheti el.

Akszentye szerencsére csak a kelet félöli hegyvonalat szálotta meg seregével, a nyugoti emelkedést ellenben fedezetlenül hagyta.

A mentőcsapat és a menekülők tehát í'üged felülről nem voltak támadásnak kitéve.

Az enyedi nemzetőrök, a mint Pereczi kissé odább haladt, az oláh foglyokat lelőtték, vagy láncsaikkal keresztül szúrták, hogy a bajt ne növeljék még ezek is.

Csak kettő-három maradt életben közülük, a szekerek között bujkálva, vagy magát valamelyik enyedi jó ismerősének oltalma alá helyezve. Ezeket aztán Tordára szállították.

A szekerek között csakhamar iszonyú zürzavar keletkezett.

Ezek egy része a járatlan úton, a rét fűzfái között, árkon-bokron keresztül sebes vágatásnak indult, gyors futással igyekeztvén az ellenség táborát meghaladni.

Néhánynak sikerült is a menekülés, mások azonban feldültek s csakhamar nagy szekér torlódás keletkezett.

Olyan szekeresek is akadtak, kik a menekülőket ledobták s üres szekereikkel igyekeztek menekülni.



Ezeket a lelketlen embereket a nemzetőrök szuronnal vagy puska-agyai kergették vissza.

Növelték a bajt, az óriási zűrzavart a menekülők jajveszékései, kik a szekerekről lebukva, vagy ledobotva, ide-oda futkostak, az elfagyott tagúak, a sebesültek mászkáltak, vérző tagjaik nyomot hagyván magok után a keményre fagyott havon.

Eközben az oláhok golyói is repülni kezdték a nemzetőrök és a menekülők közé, melyek azonban kárt nem tettek, miután egy részüket a fűzfák fogták fel, más részük elfáradva érkezett, a harmadik nem talált.

A bátrabb és a lövésben gyakoroltabb nemzetőrök elvégre valamennyire sorakoztak s a szekereket hátukkal fedve, az oláhok tüzelését viszonzni kezdték.

Míg Vincz nyugoti szélén ezek történtek, azalatt a város romjai között, az országút mentén kemény és elkeseredett küzdelem fejlődött ki egyrésztől honvédeink és az egerbegyi nemzetőrök, másrésztől a Schwarczenau hadosztályából Akszentye táborába került két század grancsár és az oláh tábor azon része között, mely a „Czigány hegy“-en volt elhelyezve.

A grancsárok tömött sorokban elállották az országutat s az útról, valamint a kath. templomból, a papi lak udvaráról és az ut két szélén fekvő telkek romjai közül, támogatva az oláh tábor balszárnya által, honvédeink et saz egerbegyi nemzetőröket kemény sortűzzel fogadták.

Perecz csapatát látván a vele szemben álló nagy számú ellenséget, eleintén ingadozni kezdett s a sorokon a megbomlás aggasztó jelei valának észvevehetők.

Ezt Perecz észreuvé, harsány hangon szigorú rendeletet ad ki, hogy mindenik katona teljesítse kötelességét, meghatárlni ne próbálja senki, mert a ki ezt teszi, le fog lövetni.

A „Czigány hegy“-ről az oláhság nagy láрма között — úgyszólván omlott alá az országútra.

Marosujvár felől nagyszámú oláh lovas vágatott előre s sietett a magyar csapat háta megett foglalni állást, azt innen támadni meg.

A veszély perczről-percre növekedett.

Dancs Lajos honvédkapitány századával az út nyugoti olda-

dalára húzódik s az országút sánca által némileg fedett állásból szór kemény tüzet az ellenségre, a másik század vezető tisztje azonban ingadozik, nem fejt ki elég energiát, mi a küzdő magyar csapatra lehangelő hatott.

Ezt látva egyik őrmester, egy magyarországi derék fiú Onászti-i-nak hívták, a század élire áll s erőteljes, érczes hangon eképz szól:

„Fiúk, a ki még látni óhajtja s zé p Hagyarországot, utánam!

Meg kell vernünk az ellenséget, mert ha ő ver meg minket, akkor közülünk hirmond, ő sem m rád. Előre tehát!”

Onászti buzdító szavai felvillanyozó hatással voltak az ingadozó századra s szuronyt szegezve rohanta meg a granicsárokat s a felkelő oláhokat.

A század egyik dobosa, egy 14 éves ifjúi az egerbegyi nemzetőrök clibe szalad s az ellenségtől 20 lépésnyi távolban keményen veri dobját s e közben kéri, biztatja a nemzetőröket, hogy ne féljenek, kövessék a honvédek példáját, jöjjenek utána, nyomuljanak előre ők is.

A gyermek katona bátor fellépésének is megvolt lelkesítő hatása.

Előre székelyek! hangzott fel az egerhegyiek sorajból a bátorító kiáltás s ezen csatakiáltással ők is halál megvétéssel rohantak az ellenségre.

Perczi olasz lovasaival és kíséretével az előre nyomuló gyalogosokat nyomon követte.

Az erős támadás folytán az ellenség sorai csakhamar ingadozni, majd hátrálni kezdetek s a kis magyar csapat fokozódó bátorsággal lépésről-lépésre nyomult előre.

Végre kiértek a kis székely város romjai közül.

Itt szabad tér nyílt az egész oláh tábor áttekinthetésére, mely az országúttól jobbra\*) elvonuló hegyvonalon terült el.

Lárni lehetett a mint Akszentye pej lován ülve, fehér köpenyébe burkolódzva, valamelyik szintén fehérköpenyes vezértársá-

\* Menet Torda felé.

val a felkelő tábor sorai között jobbra-balra lovagolt, embereit tüzelte, majd kardlapozta, hogy rohanják meg a maroknyi magyar csapatot.

A nagy tábor ott a hegyen még helyt állott s észrevehetőleg újabb rohamra készült a magyar csapatok ellen.

Egyszer csak szokatlan nagy mozgolódás lett soraikban észrevehető.

Majd megfordult az egész tábor s óriási lárma és zűrzavar közt futni kezdett S z é k e l y K o c s á r d irányába.

A 20 olasz lovas és a Danes Lajos százada a megbomlott tábor ellen rohamra indult, de Pereci őket csakhamar visszarendelte, nem tartván czélszerűnek, hogy egy maroknyi magyar fegyveres erő 15—20 ezer embert üldözőbe vegyen.

A mentő csapat s a menekülők ekkor már szabadabban kezdetek lélekzeni.

Mentve voltak. Most már azután nézhetek, hogy sebesültjeiket s a menekülő enyediakat összeszedjék s odább indítsák.

A honvédek és a nemzetőrök közül csudálatosképen nem kullott el egyszem, sebesültjük is csak négy volt, a megelőzőleg sebet kapott három huszárral együtt, - hét.

A sebesülteket gondosan szekérre rakták s útnak indították)

A sebesült honvédek közül az úton kettő vagy három meghalt.

Nagyobb baj volt az enyedi menekülők összeszedésével s tovább szállításával.

Ezek, miután a szekerek nagy része elmenekült Torda felé, ott maradtak gyalog, akárhányan magukkal jól tehetetlen állapotban.

Derék honvédeink, a nemzetőrök, a lovasok az ilyeneket hátukra, lovaikra emelték s így vitték, míg szekeret értek utói, melyekre őket rá helyezhették.

Ott csuszkáit F Sándor Miklós is, egy 13 éves gyermek a havon, vérnyomokat hagyva maga után.

Lábaira nem birt állani, mert elváltak fagyva és kisebezve.

A csapat és a nemzetőrök már némileg előre haladtak, mikor Bocskor József enyedi nemzetőr észreveszi, hogy egy gyer-

mek kétségbe esett erőfeszítéssel mászkál utánuk és sírva kiabál, hogy őt se hagyják ott.

A jó ember visszatér, a gyermeket hátára veszi és viszi a csapat után. míg utolérte azt a szekeret, mely a sebesült honvédekot szállította.

Végre a rend lehetőleg helyreállott s a derék csapat és a menekülők további háborítás nélkül folytatták útjokat.

Dancs Lajos kapitány haladott legelői egy szép angol paripán, melyet egyik — az expedícióban részt vett fő úr ajándékozta meg Felvincz felső végén, közvetlenül az ütközet után, bátor magaviseletének elismerése jeléül.

A. kercesdi fogadó előtt, Keresed felől egy tömeg ember szalad az országút felé láncsákkal, kaszákkal, vasvillákkal fegyverkezve.

Keresed magyar lakossága volt.

A jó emberek azon hírt vették, hogy a magyar csapatot és az enyedi menekülőket az oláhok Felvincznél leülték. Jöttek, hogy segítsenek. Mentsenek, ha valamit még menthetnek.

Mikor a csapat a Létomhoz közeledett, a nap már alkonyra hanyatlott.

Az alkony homályában egyszer csak velük szembe jövő csapatot pillantottak meg.

Dancsék a szembe jövő csapat zajától és ágyú dübörgésétől megütődnek.

Az első pillanatban agyokban az a gondolat villant meg, hogy az oláh tábor egy része elibok került s most azon szándékkal jön velök szembe, hogy újra megtámadja.

Kellemesen csalódtak.

Magyar fegyveres erővel találkoztak.

„Állj! ki v a g y ?“ hangzott a szembejövő csapat soraiból. Ugyanis az egerbegyi nemzetőrök parancsnoka látván Felvincznél a nagy veszélyt, az ütközetet oda hagyta s lóhalálába futott Tordára Iliiül vivón, hogy az Füvedre küldött mentő csapatot és az enyedi menekülteket az oláh tábor Vincznél lemészárolta.

Ugyanezen hírt vitték Tordára az ütközet kezdetén elmenekült szekerek is, mire a tordaiakat magas fokú rémület szállta meg.

Attól tartottak, hogy most már Torda is Enyed sorsára jut, miután Czech is távozott dandárával onnan.

A derék Egloffstein tényleg ezen lesújtó hírről, Tordán minden fegyveres embert összeszedett s 2 ágyúval, a leggyorsabb menetben indult Vincz felé.

Ar Egloffstein által vezetett csapattal találkoztak Perecziék valamivel a Létomon innen.

Ellehet képzelni Egloffsteinék örömét, midőn az elveszettnek hitt Perecziéket életben látták; nemcsak, hanem még azt is megtudták, hogy ez a csapat nem veszett el, sőt az oláh tábor megverte és elkergette.\*)

Az enyediakat szállító szekerek közül néhány mindjárt ebéd után megérkezett Tordára.

Terecziék és Egloffsteinék azonban a menekültek zömével csak esti 7 óra körül értek oda. A város végén a tordai népzenekar várta és a Kákóczi induló hangjai mellett vonultak be a városba.

Volt baj, míg a 700 menekültet elszállásolták.

Torda város polgársága az expedíció sikerének öröme, az nap este a várost kivilágította.

A honvéd és nemzetőr tisztek, s az expedícióban résztvevő főurak pedig a Biasini szállodában társas vacsorára gyűltek össze.†)

Még csak pár szót idevonatkozólag.

A Pereczi által vezetett mentőcsapat jan. 10 és 17-én 700 elnyomorodott enyedi magyar embert mentett meg a bizonyos elvesztéstől.

Ezen csapatot határozottan b. Kemény István, Alsófehérvármegye akkori főispánja erőszakolta ki Csányi kormánybiztostól s így ezen szerencsétlen emberek megmentésének érdeme első sorban az ő emlékéhez van fűzve.

A mentőcsapat akkor úgy volt meggyőződve, hogy Felvincznél

\* Lásd Dancs Lajos ny. kir. honvéd őrnagy „A nagyenyedi sebesültek szállítása Tordára“ című cikkét. „Közérdek“ 1890 évi folyam, 8 szám.

† Keresztes Áron, Vajha István, Fodor Miklós. Nagy Sándor. F Sándor Miklós, Nagy József, Szöllösi Károly, Molnár József, Bocskor József szemtanuk közlése alapján,

a két század oláh granicsár s az Akszentye tábora az ők fegyverek golyói és szuronyai elől futottak meg nagy hirtelenséggel.

Tévedtek.

Igaz, hogy a kis magyar csapat az óriási veszélyben helyét derekason megállotta, de igaz az is, hogy ha egy véletlen körülmény segélyökre nem jön, a tömérdek ellenség elvégre is, minden valószínűség szerint legyőzi és lemészárolja őket.

Mert nem több, mint négy-ötszáz fiatal honvéd és hiányosan fegyverezett, gyakorlatlan nemzetőr állott szembe jól fegyverezett és jól begyakorolt 4—5 száz császári granicsár gyalogossal s legalább is 15 ezer oláh felkelővel.

A véletlenül közbejött szerencsés körülmény pedig e volt:

Czecz ezredes a Bem tábornoktól vett rendelet folytán, az nap reggel indult útra dandáréval Tordáról és sietett Szeben alá s mikor az ütközet javában folyt, tűnt elő a harasztosi völgyben. Ezt Akszentye seregének czirkáló lovasai észrevették s a vezért értesítették.

Az oláh tábor vezetői attól való félelmökben, hogy ezen magyar hadosztály őket megakarja kerülni, a dolgot futásra vették.

Az is lehetséges, hogy a Czecz dandára elibe akartak akadályokat gördíteni, hogy Szeben alá vivő útjában feltartóztassák, vagy legalább is késleltessék.

Tény, hogy a Harasztos, Sz.-Kocsárd. Nagy-Lak, Elekes, Karácsonfalva, Balázsfalva, Szancsal községeken keresztül N.-Szeben alá siető Czecz útjába, Elekes és Szancsal községeknél a felkelő oláhok megkísértették akadályokat gördíteni, de természetesen könnyű szerrel szét szórattak, Szancsalnál négy vagy öt fa ágyút is elvettek tőlük honvédeink. A bosszús magyar hadosztály ez alkalommal Elekest és Szancsalt, mint a mely községekből ellene, a felkelő oláhok támadásokat kísértettek meg, szigorúan megfenyítette.

Január 17-én hajnalban, még mielőtt a Perczi csapata Enyedről elindult volna, m. e. másfél század császári gyalog katona érkezett egy ágyúval, Lőrinczréve felől Csombordra.

A gyulafehérvári várórséghez tartóztak s kétségen kívül a megelőző napon Enyedről kikergetett felkelő oláhok lovas futár-

jaitól vett értesülés folytán indultak Enyed felé, hogy megszorult fegyvertársaiknak segítségükre legyenek.

A magukkal hozott egy ágyút a csomboréi hajóhíd kapatatója tetőjén, lövésre készen, Enyed felé irányítva állították fel; azonban míg a magyar csapat Enyedről el nem távozott, a Maros jegén nem jött át egy császári katona sem.

De miután a mentő csapat távozása felől hírt vettek, egy részök bejött a városba s a romok között még összeszedtek in. e. 25—30 embert, kiket még az napon magukkal vittek Gyulafehérvárra.

Ezzel a menekülés és mentés munkája véget ért.

Enyeden életben levő magyar ember alig maradt.

Sőt az enyedi oláhok nagyobb része is elmenekült ezen iszonyú, ezen borzalmat gerjesztő helyről s elhúzódott a szomszéd községekbe.

És nem maradt más, a még csak imént virágzó kis magyar városban, Erdély eme kis Athénjében csak a föld szegény népe. És elnémult benne a malomzörgés, kialudott a lámpafény és hasonlóvá leve az Ezékiél mezejéhez, mely csontokkal rakva vala.

Munkás és jólléthez szokott lakosságának az a része, mely az iszonyú katasztrófából menekülhetett, szétszóródott a hazában s e század egyik legkeményebb telét a könyörület által előtte megnyitott idegen hajlékokban és kegyelem-kenyéren töltötte el.

A hír, mely Nagyenyed pusztulásáról értesítette a hazai közönséget, az élet-halál harczot vívó magyar nemzet kebelét megdöbbsentette s a legmélyebb részvétet ébresztette mindenfelé.

A hírlapok a fájdalom és elkeseredettség hangján emlékeztek meg ezen vérlázító eseményről s adakozásra hívták fel a közönséget az enyedi menekültek segélyezésére

A „Honvéd“ ezen borzalmas esetre vonatkozólag a többek között ekép nyilatkozik: „Nagyenyed e kis Athénje Erdélynek, a civilizáció s a polgári erépyek bölcsője — fájdalom — nincs többé. A történet Cliója szívrazóbb s hitet ingatóbb eseményt a magyar nemzet annáleseibe ritkán jegyzett fel,“ (3-ik sz.)

„Enyed meg van semmisítve, ki van a városok sorából törölve, nincs, csak képzelni sem lehet a pártdüh, az egyoldalú

felvilágosítás által annyira elvadult, elfásult egyént, ki ha Enyed, az ebek és varjak által félig megemésztett, irtózatosan elferdített, számtalan holttestekkel tele utczáin végig megyen, el ne borzadjon s — pillanatra bár — magába ne szóljon, Istenhez ne térjen.“ (5-ik szám.)

Ugyancsak a „Honvéd“ 49-ik számában ifj. Kemény István báró főispán, szintén ezen nagy tragédiára vonatkozólag eképszól: „Bátran merem állítani, hogy csak pár évtized múlva nem a külföld, de saját utódaink egyenesen a mesék közé fogják számlálni azon vérfagyasztó viszontagságokat, melyeknek külön-külön, a halál torkából megszabadult enyediék kitéve valónak. Sőt nem szenved előttem legkissebb kétséget, mikép az itt helyt (Kolozsvárt) lakó emberek egy tizede sem ösmeri valódilag azon nyomort, melylyel az enyediék küzdenek. Minden egyes ember, család menekülése egy borzasztóan érdekes kaland. Olyan eset, milyen a Hóra idejében alig fordult elő egy pár, melyre nemzedékek irtózással emlékeztek vissza, mostan száz meg száz adta elő magát.“

A világgá szórt enyediék fiatalságának azon része, mely a honvéd zászlóaljok lobogói alá még nem sorakozott volt, ezek alá sietett és a hon védelmére fegyvert fogott. Példájokat a nők közül is követték néhányan. Az idősebb férfiakat, a családapákat Torda és Kolozsvár utczáin összeszedte Sándor Elek, mint az enyedi nemzetőr csapat parancsnoka, levezette Deésre, hol csapata állomáson volt s helyőrségi szolgálatokat végzett, a többieket a csaknem halálos sebekből vérző nemzet könyörülete karolta fel. A betegeket kórházakba szállították, a többit pedig elszállásolták úgy, miként a nehéz viszonyok között lehetséges volt.



## A temetés.

Mennyit vesztett Enyed emberéletben és vagyonban?

A pusztulás első napjaiban a halottak eltakarítására alig gondolt valaki.

Az enyedi magyar emberek természetesen nem gondolhattak. Nekik ennél sulyosabb gondjaik valának.

Nekik életük megmentésére kellett mindenekelőtt gondolniok.

Az Újlaki és Perczi vezetésük alatt Enyeden járt mentőcsapatok figyelme a halottak eltakarítására szintén nem terjedhetett ki.

Ezeknek még annyi idejük sem volt, hogy az életben maradt magyarokat a város romjai közül, az erdőkből és a környék falvaiból mind össze szedhessék.

A jan. 14-én Enyeden járt osztrák katonák tehettek volna ez irányban valamit, de ekkor még ezek sem tettek semmit.

ük is sürgősebb teendőnek ítélték az életben levő nyomorult emberek összeszedését, mint a legyilkoltak hulláinak eltakarítását.

Az Enyeden keresztül barangoló oláh táborokról nem is szólok. Ezek a halottakat eltakaríthatták volna, de eszük ágában sem volt, hogy azt tegyék. Minden egyebet végeztek, ültek, raboltak, dorbézoltak, csak nem temettek.

Ott heverték tehát az áldozatok hullái temetetlenül az utcákon, a rommá lett épületek törmelékei alatt, a szőlőhegyek

oldalain, erdőkben, napok sőt hetek folytán ebeknek, macskáknak, mezei és erdei vadaknak szolgálván táplálékul, a civilizált 19-ik század szégyenére.

A halottak eltakarítása csak jan. 17-én vette kezdetét.

Imént említettük, hogy jan. 17-re virradólag Csombordra újólag császári katonaság érkezett, melynek egy része Enyeden is megfordult.

Ez a katonaság kezdé meg a halottak eltakarítását.

Az enyedi oláhok s pár enyedi magyar ember, mint szemtanuk, ide vonatkozóleg ezeket beszéltek:

A magyar mentő csapat\*) eltávozás után mindjárt Tövisről\*\*) jött egy katona tiszt s rendelte az enyedi oláhoknak, hogy a halottakat temessék el.

Ezen rendelet folytán Irimia Vaszilika (Rosu) Furda György, Czilika Dumitru, Mókán Ilia és Mókán Dumitru elmentek a lietlilen-főiskola egyik kiválásához Mészáros Vaszilikához, ki a Cserernalom közelében lakott és a ki a főiskola bivaljai közül megtartott magának kettőt és egy teher szekeret. Ezt a fogatot tőle elvették, azzal felmentek előbb a collégium sajtó színjéhez. Innen lehordták 20 halottat s behányták a nagy mész verembe.\*\*\*)

A megnevezett oláhok 2 nap alatt eme verembe összeír ortak összesen Sfi hullát, magyarokét és oláhokét vegyesen.

Ezen két nap folytán Jáger Szimion is hordta szekérral ugyancsak a mészverembe a hullákat.

A következő nap, Jan. 18-án pár svalizser jött újólag a városba. Ezek még két szekeret kerítettek s azokkal is hordatták a halottakat szintén a mészverembe.

Ugyanez alkalommal a „Sisak“ vendéglő kútja is megtelt legyilkoltak hulláival.

\*) Perczi féle.

\*\*) Gyulafehérvárról jött.

\*\*\*) Ez a verem a vár mellett volt, átellenben az „Új collegium“ épületével. Ezen szokotlanul nagy verembe oltották folyton a meszet, a míg az említett nagy épület felépült.

Egyidejűleg az „Ebhát“ sánczaiba is temettek hullákat, azokét, kik eme sánczok közelében pusztultak el.

Temettek továbbá az Alszegeben az Ambrus-féle major telek mellé, a kapu bejárat közelében; a Benedek J. féle patakmenti telek mellé a patak martjára ásott gödörbe. Az ezen helyen eltemetett hullákat már rég kimosták s elvitték a megmegáradt enyedi patak hullámai.

Bakk János szemtanú is tud egyet mást a temetésről. Azt mondja, hogy menekülése után mint egy két héttel tehát, jan. 23 körül, pár tövisi granicsár fedezete alatt feljött Tövisről Enyedre s látta, hogy Jáger Szimion, továbbá Kiadni Sámuel és. Nagy (Nagyfejű) Zsiga egy szánnal hordták össze a hullákat a nagy sirha, a mézverembe.

Január hó végén a gyulafehérvári vár parancsnoka, az Enyeden és Enyed vidékén legyilkolt magyarok hulláinak összeszedésével és eltemetésével P o t h á j e c z k i császári gyalog százados, M o l n á r Sándor n.-enyedi gör. kath. lelkész és Schoket Károly gyulafehérvári orvos személyeikben egy küldöttséget bízott meg.

Ez a küldöttség azonnal el is indult Gyulafehérvárról, megjárta Alsófehérvármegye azon helyeit, hol a magyarok tömegesebben gyilkoltattak le és eltemettetett; Zalathnan 22, Preszákán 345, Sárdon 44, M.-Igenben 120, B. Bocsárdon 60, Krakkóban 150, Diódon 6, B.-Benedeken 143, Alsó Gáldon 5, M.-Váradján 6 és N.-Enyeden 34G hullát.

Ezen hullák, az Enyeden találtak kivételével, a megelőző év őszi napjai óta hevertek szerteszét temetetlenül, csak a tél havának szemfedője alatt, de ragadozó állatok által megszaggatva. Megszaggatták a hó által fedett hullákat annyira, hogy az eltakarításkor ezek legnagyobb része már csak csontváz volt. \*)

Molnárék Enyeden először megtöltették színültig a mézverinet s a fenn maradt többi hullát a patak közelében ásott sírokba temették.

Az emlékezet úgy tudja, hogy a vármelletti mézveremben 405 legyilkolt egyén hullája pihen és pedig legtöbbször azoké, kik a sajtó színben, a Magyar utczában, a Várszeg-utczában a piac területén és a Kápolna dombon gyilkoltattak le.

\*) Viskóczi Henrich jegyzetei.

Szilágyi József és Székely II. János enyedi polgárok állítják, hogy miután a mézverem színültig megtelt egymásra hányt tetemmel, egy sor épületkövet fektettek rájuk, mely kövek a verem szélén voltak fölhalmozva.

A méz verembe temetett hullák az egész tél folyamán, az elvadult ebek és macskák táplálékául szolgáltak.

Egyik szemtanú beszéli, hogy a temetés után egy alkalommal a mézverem előtt haladt elé, mikor' is egy falka macskát látott abból kiugrálni s szertesét szaladni.

, Január második felében és február első napjaiban a hullák a város területéről korántsem szedettek mind össze.

A S o r b á n őrnagy parancsnoksága alatt, márcz. 2-ik hetében helyőrségül Enyedre rendelt „Dobokai Nemzetőr század“ legénysége is szedett össze és temetett el hullákat, melyek ekkor márcsak csontvázak voltak.

A vár melletti nagy sírt is ez a nemzetőr század zárta be egy sírhalmot domborítva fölibe.

Az elmondottakból világos, hogy az 1849. jan. 8 és az ezt követő napokon Enyeden legyilkolt áldozatok porai korántsem nyugosznak mind a vármelletti sírban, mint sokan hinni szeretik. Legalább is még egy annyinak porai szertesét alusszák a nagy álmat, melyet az elfajult polgárháború vihara hozott szemökre.

Hogy ezen katasztrófa akalmával mennyit vesztett Enyed emberéletben? nehéz dolog feleletet adni, miután az áldozatok számbavétele s azok számának hiteles összeállítása hivatalosan sohasem történt meg, az ide vonatkozó feljegyzések pedig egymással nem megegyezők.

Helyrehozhatlan mulasztást követett el Nagyenyed város tanácsa, hogy mikor ezt még sikeresen tehetne volna nem tette.

Ma már késő.

Jakab Elek az ekkor Enyeden legyilkoltak számát 2000-nél többre becsüli.\*)

Ez az adat a „Honvéd“-be, honnan, Jakab Elek vette, akkor került, mikor a szerteszét rejtőzködő enyediak nagy részét az elpusztultak közé számították.

Ma már biztosan lehet tudni, hogy Enyeden, 1849. január havában ennyi ember nem pusztult el.

Nagyenyed város tanácsa úgy tudja, hogy közel 600-an gyilkoltattak le „nagyobb részint tehetetlen üreg polgárok, nők és ártatlan kisdedek“\*). Csak hozzávetőleges szám.

Viskoczi Henrich, mindjárt a pusztulás után megkísérelte az áldozatok számáról, vallásáról, koráról, társadalmi állásáról, hiteles kimutatást állítani össze, mely hivatva lett volna az elpusztult anyakönyveket is valamennyire pótolni.

Sikerült is a munkás és lelkiismeretes papnak 351 elpusztult egyén nevét összeszedni és följegyezni.

Egész munkát azonban nem végzett.

Ő kérte magához az enyediakat, hogy bevallásaikat előtte tegyék meg. A kik megjelentek azokét fel is jegyezte, de akárhánynak nem volt kedve megjelenni, mások pedig még nem tértek volt Enyedre vissza.

Aztán meg pusztultak el Enyeden vidékiek is, kik ösmeretlenek voltak s ez okon rájuk vonatkozó bevallásokat az enyediak nem tehettek.

M o l n á r Sándor enyedi gör. kát. pap és esperes, ki mint tudjuk az Alsófehérvármegye területén temetetlenül heverő hullák eltakarítása végett kiküldött bizottságnak is tagja volt, az enyeden legyilkolt magyarok számát 558-ra számítja.

Dr. Váradi Sámuel Nagyenyed városnak akkori főorvossá, 1855. márcz. 17-ről kelt végrendeletében ide vonatkozólag ezt írja: „H é t s z á z n á l t ö b b e n g y i l k o l t a t t a k m e g akkor Enyeden az oláhok által s az öldöklés elől elfutottak közül sokan megfagytak“.

M a s z á k Hugó úgy tudja, hogy 800 magyar ember pusztult el Enyeden.

Minden valószínűség mellett szól, hogy az akkori áldozatok valódi számához a Maszák számítása áll legközelebb.

\*) Lásd Nagyenyed városának febr. 28-ról 468—1850 sz. a., az akkori erdélyi kormánybiztoshoz küldött folyamodását.

Molnár csak azokat számítja, kiknek hulláit ő temettette el, vagy a kikét korábban eltemették az enyedi oláhok, az ő hallgatói.

Ezeket ő az általuk korábban eltemetett magyarok hulláinak számáról kétségen kívül kikérdezte s a tőlük ez ügyre vonatkozólag kapott számot és a magáét összeadta s így jött ki az 558-as szám, de azokat nem számítja, kik eme katasztrófa következtében akkor mindjárt, vagy később valamivel az úton, a távolabbi erdőkben, a régi Aranyosszék községeinek határain, Tordán, Kolozsvárit pusztultak el.

Megvagyok győződve, miként a város területén és határán kívül elpusztult enyedi magyarok száma a 250-et megközelíti.

Aztán a mint láttuk a Sorbán csapata is ásott el hullákat márczius havában. Ha ezen két számot még hozzá adjuk a Molnárhoz, megkapjuk a Maszák által felvett 800-at.

Azok akik, verés és fagyás következtében egész életükre bénákká lettek, ilyenek pedig fájdalom nagyon sokan voltak, nincsenek ide számítva.

Nincsenek ide számítva azok, kik a kiállott isszonyu sanyaruságok és lelki rázkódások következtében betegekké lettek s idő előtt pusztultak el a bujdosásban.

Azok sincsenek ide számítva, kiket mint gyermekeket mentett meg a haláltól egyik vagy másik könyörületes szívű felkelő oláh; elvitte haza falujába, aztán oláhot, bérest növelt belőlök.

Az ilyen szerencsétlen gyermekek életben maradtak ugyan, de magyarok lenni megszűntek. Elvesztették vallásukat, melyben születtek; elvesztették azon társadalmi kört, melyhez szülőik után tartoztak volna.

Lettek a társadalom olyan nyomorult tagjaivá, kiknek még növények sincs \*)

\*) A nyolczvanas évek elején egy mokány népviseletbe öltözködött, m. e 36 — 38 éves ember keresett fel. Ha nem csalódom F. Orbórol valónak mondta magát s keresztlevele kiadását kérte.

Magyarul egy árva szót sem tudott, Nevét kérdeztem, Nem tudta megmondani.

Kérdeztem, hogy hol s körülbelül melyik évben született? kik voltak szülői?

Egyik kérdésemre sem tudott felvilágosító feleletet adni.

A mi az elpusztult oláhok számát illeti, Molnár Sándor úgy tudja, hogy 1849 első felében Enyeden összesen 5b oláh pusztult el és pedig 45 enyedi és 13 idegen.

Ezen 45 enyedi oláh közül is 29-et az Enyedre helyezett magyar helyőrség emberei lőttek agyon az 1849 év tavaszán, így tehát január havában Enyeden nem több mint 29 oláh pusztult el, kik közül 16 enyedi s csak 13 idegen.

Bizonyos, hogy Molnár az oláhok veszteségét hibás adatok alapján mutatja ki.

Láttuk, hogy az enyedi oláhok jan. 17-én csak a Réderberger házban 28 keresztül szúrt oláh hulláját számlálták meg.

„Csak annyit tudok így mond, hogy Enyeden születtem s mikor a város elpusztult, egy oláh ember magával hozott, felnevelt s első ifjú korom óta mint béres szolgáltam hol azt a jó embert, hol mást.

Juonnak nevez mindenki, m á s n e v e m n i n c s .

Sor alá sem szólítottak soha. Azt is, hogy Enyeden születtem magyar s minden valószínűség szerint ref. vallású szülőktől, csak nem régen tudtam meg a falusiaktól.

Ilyen körülmények között kérésének természetesen még azon esetben sem tehettem volna eleget, ha az enyedi ref. egyház azon anyakönyve, melybe az ő neve is mint újszülötté be vala vezetve, nem pusztult volna el.

Szomorúan távozott tőlem a szerencsétlen ember s többé nem láttam.

Az is jellemző, amit O. Veress Mikiós, jelenleg Alsófehérvármegye árvaszékének egyik ülnöke e tárgyra vonatkozólag, saját tapasztalatából beszél.

„Enyed pusztulása első éjelen — írja egy hozzám küldött levélben — anyámtól és testvéreimtől elszakadva, egyedül egy ingben és mezítláb, két oláh üldözőm elől a Kovács József féle, velünk csaknem szomszédos m.-ufczai ház fele szaladtam.

Szerencsémre velem szembe jött egy Dumitru nevű oláh legény, ki megelőzőleg szülőimet, ekkor Kovács József ügyvéd családját szolgálta mint darabont-

Ez a becsületes oláh ifjú üldözőimtől megszabadított, egy czondrát adott hátamra; azon ójel és másnap d, e. a Kovácsék házában rejtegetett s d. u. kivitt Tompaházára, hol egyik sógoránál helyezett el.

A Dumitru sógora oláh ruhába öltöztetett s a tavasz beáltával bárányinak őrzésével bízott meg.

Megtanultam nyelvüket, sőt pár nevezetesebb imájokat is.

Családomról mitsem tudtam.

Azon év avaráig maradtam Tompaházán. T ö k é l e t e s o l á h k e z - d e t t e m l e n n i .

Egy Csombori nevű honvéd százados vett el az oláhtól azon év nyarán.“

melyek mind idegen oláhokéi voltak. Vegyük ide azokét is. kiket az Újlaki és Perczi által vezetett magyar mentőcsapatok lőttek le Felvincz és Enyed között az úton, továbbá Enyed romjai között, valamint azokét is, kiket mint foglyokat szűrtak le az enyedi nemzetőrök Felvincz nyugoti szélén jan 17-én.

Sőt megbízható adatok szólnak a mellett, hogy enyedi polgárok is ütöttek agyon néhány életökre törő oláh felkelőt a katasztrófa folytán.

A Molnár számítása szerint az enyedi oláhok vesztesége teljességgel nincs is arányban az Pinyedet megrohant oláh táborok veszteségével.

Hogyan történhetett volna, hogy m. e. 120—150 ember közül, mert az enyedi felkelő oláhok száma ennyinél többre teljességgel nem tehető, több hűljön el mint a sok ezeret számláló idegen felkelők közül?

Molnár az enyedi oláhok veszteségét a valóságnak megfelelőleg mutatja ki.

Papjok volt régi idők óta, ösmerte őket talán elsőtől-utolsóig s így az emberéletben szenvedett veszteségüket csekély fáradtsággal számba vehette, de hogy az idegen oláhok veszteségét nem tudja, ha azt csak 13-ra becsüli, ehhez kétség nem férhet.

Ha az Enyedet megrohant és itt napok során pusztító, rabló idegen oláhok veszteségét, a január havában elpusztult enyedi oláhok vesztesége tízszeressére, 160-ra becsüljük, hozzá adjuk az enyedik veszteségét a 45-öt, ki jön, hogy ezen nagy katasztrófa alkalmával és annak következtében Enyeden m. e. 200 oláh vesz-tette életét s így a két részről összesen 1000 ember pusztult el.

Hányán pusztultak el Enyeden a magyarok társadalmi állás, nem, kor és vallás szerint s minő halálnemmel múltak ki, arra nézve tájékozás okáért álljon e helyen följegyezve egy kis statistika, melyet Viskoczi nem egészen hibátlan jegyzeteiből állítottam össze.

A Viskoczi által feljegyzett 351 egyén közül a férfi nemhez 241, a nőnemhez 110 egyén tartozott. Elpusztult 1—10 éves élet korban levő 48., 10—20 éves 36., 20—50 éves 134, ennél idősebb 95, 38 egyén életkora ösmeretlen.



Református vallású volt 238, rom. kath. 65, luth. 22, gör. kath. 1. (Mán János kereskedő), 25 egyén vallása nincs tudva.

Társadalmi állás szerint: ügyvéd 4, orvos 2, pap 2, (ref. papok a vidékről), főúr 1, megyei városi tisztviselő, középbirto-  
kos 14. kereskedő, gyógyszerész 13, kiszolgált nyugdíjas katona  
8, iparos, földműves polgár 99. A nők, gyermekek és ös meretle-  
nek társadalmi állás szerint melyik osztályhoz tartoztak, arról  
Viskoczi nem szól.

Elpusztult erőszak, az az lövés, lánása szúrás, közönséges  
agyonverés folytán 213, félelemből kapott betegségek folytán ré-  
szint a katasztrófa folyama alatt Enyeden, vagy később a bujdo-  
sásban. 48, megfagyott 72, elégett 4, megtébolyodott 1 egyén.  
13 egyén elpusztulásának oka nincs említve.

Ezen kimutatásból tájékozást szerezhetünk magunknak az  
összes elpusztultak neme, kora, társadalmi állása, vallása, valamint  
a halál nemére vonatkozólag, melylyel kimúltak.

Azt is láthatjuk, hogy a lutheránusok, vagyis szászok az  
oláhok részéről ép oly kevés kíméletben részesültek, mint a ma-  
gyarok. Aránylag ők is annyit vesztek ember életben is, mint  
a magyarajku lakosság.

Az is tény, hogy az Enyeden elpusztult, az intelligens osz-  
tályhoz tartozó egyének egy része inkább az U d v a r, m i n t a z  
alkotmányos magyar k o r m á n y á l l á s p o n t j a felé  
h a j l o t t. Ezért nem tartották az illetők szükségesnek Enyedről  
a maga idejében menekülni, mint tették mások igen sokan.

A forradalom előtt vívott politikai küzdelmek folytán társa-  
dalmi ellentétek is fejlődtek ki Enyed lakosai között. A nagy te-  
kintélyű, népszerű „Nemzeti párt“ vezér férfiai követelő fellépé-  
sükkel a reakció felé tereltek egy néhány előkelő családot mind  
az intelligens, mind a polgári osztályból. Ezek tüntetve és ma-  
kacsul maradtak Enyeden 1848. nov. S-ika után. Keservesen lakoltak  
oktalan bizalmok miatt.

Mennyit vesztett Enyed a katasztrófa alkalmával, vagyon-  
ban? A rövid, egyszerű felelet ez: m i n d e n t.

A városon létezett könyv és levéltárak, tudományos gyűjte-  
mények teljes megsemmisüléséről már szólottunk.

A mi az anyagiakban szenvedett károsodást illeti: néhány az

utczák végein létező zsellér lakásokon és a tulajdonképeni város területén imitt-amott megmaradt m. e. 40 épületen kívül, leégett bármely névvel nevezhető minden épület.

Azon épületek is, melyeknek fedelei csodálatos képen lenem égtek, belől összeromboltattak teljesen.

Cseréppel vagy zindelylyel fedett épület Enyed területén épségben nem maradt egyetlen egy sem.

Néhol még a falakat is megbontották azon czélból, hogy e helyen „k ő k ö v ö n n e m a r a d j o n .”\*

Enyed inkább földműveléssel foglalkozott mindig.

A földművelést nagy szorgalommal folytatta s mert határa földje egy kis Kanaán volt, a lakosság borban, búzában bővölködött. A régibb idők szokása szerint volt évekről megtakarított terménye, bora, volt híres marha állománya.

Mindez teljesen elpusztult.

Iparos polgársága a földművelés mellett a kézműipart is szorgalommal s mint e tekintetben egy nagy vidék központja, jelentékeny tőkével, mondhatni üzletszerűleg folytatta.

Ipar készítményei keresettek voltak nemcsak Alsófehér, hanem Hunyad, Torda, Küküllő vármegyék és Aranyosszék piacain is.

Volt tehát a különböző kézműiparágak műveléséhez szükséges felszerelvénye, jelentékeny mennyiségű anyag készlete, volt felhalmozott ipar készítménye.

Ez is elpusztult mind.

Volt akkor Enyeden két csinosan berendezeti gyógyszerár, volt könyvnyomda, arany-ezüst mű, volt óra kereskedés, ezek mellett 15—16 gazdag fűszer, singes és pipere kereskedés, melylyek közül egyedül a Mozsa és Szabó félének értéke 24000 pengő forintnál többre becsültetett.

Ezek is elpusztultak mind.

Szorgalmas és takarékos iparos polgársága kedvező anyagi viszonyok között élt.

Tömör és tekintélyes intelligenciája, állásához mérten ép

vagyonos volt. Fényt nem üzött egyik osztály sem, de házi berendezkedése kényelmes, öltözködése a kor ízlésének és szokásainak megfelelő volt. •

A mindennapi élet szükségletei fedezésére szolgáló ilyenmű tárgyak is elpusztultak mind.

Ezernél nem kevesebb család vesztette el Enyeden, ez alkalommal, földbirtokán kívül összes vagyonát.

Az elveszett vagyon pénzértékét, természetesen csak hozzávetőleg lehet kimutatni.

Nagy-Enyed város 1850 febr. 28-ról, az országos kormánybiztoshoz intézett folyamodásában az ingatlanokban szenvedett kárt, véghez vitt hivatalos becsű alapján 1.205,065 váltó forint összegben mutatja ki, az ingó vagyonban szenvedett kárról pedig azt mutatja, hogy, „az épületekben károk értékét a legbizonyosabban többszörösen meghal? dja“.

Úgy hiszem, hogy minden egyes család károsodása átlag 2000 p. forintra bátran becsülhető. Ez teljességgel nem tűnhetik fel soknak, ha meggondoljuk, hogy a Bethlen főiskola egyedül 200000 p. frt értéket meghaladó vagyont veszített.

Antal János ref. püspök kára is megközelíti a 60—70 ezer p. frtot.

A 30000 p. forintot jóval meghaladja egyenként a város, mint erkölcsi testület, a ref egyház s legalább is 10 magán ember családi kára. Öttől tízezer forintot veszettek Alsófehérvármegye, a minorita-rend enyedi háza, az állam s ezek mellett, 20—25 család.

Azt sem kell számításán kívül hagynunk, hogy féltettebb ingóságaikkal a vidék birtokos családai közül is húzódtak be Enyedre többen, kiknek vagyona szintén itt pusztult el.

Számításunkat ezen alapra fektetve úgy jön ki, hogy Enyed 1848. nov. 8-tól az ezt követő év jan. 10—15-ig a két millió pengő forintot meghaladó károsodást szenvedett.

Az azon évi július 26-án és az ezt követő napokon szenvedett károsodás értéke nincs ide számítva.

Ennyi magyar nemzeti vagyon semmisült meg, vagy került részben idegen kézre ama setét emlékü időkben a Maros szép

völgyének ama regényes pontján, hol Enyed feküdt s Isten jóvoltából fekszik ma is.

Ha a felsorolt veszteségekhez hozzá számítjuk még, hogy ezen katasztrófa következtében az erdélyi ref. püspökség, 64 évre terjedő Enyeden létele után eltávozott, s ez által ezen kis város tekintélyét, hírnevét szellemi erejét közvetlenül emelni úgy lehet minden időre megszűnt; hogy a Bethlen főiskola pár évig teljesen zárva volt, azután is egyideig csak mint elemi iskola fogadta kebelére csekély számú növendékeit s csak 14 év múltával lett újólág azzá, a mi az emlékezetes 1848 évet megelőző időkben volt t. i. a hazai tudományos miveltség egyik hatalmas terjesztőjévé s egyszersmind Enyed forgalmát s ezáltal anyagi jóllétét nagyban előmozdító tényezővé; hogy szép intelligenciája elszéledt, melyben Enyednek messzire kiható erkölcsi ereje s a katasztrófát közvetlenül megelőzőt időkben rohamosan megindult fejlődésének rugója rejtett; hogy a rohamos fejlődés eme századában ránézve elveszett 40 esztendő. Ha Enyed veszteségeihez még ezeket is hozzászámítjuk, csak akkor fog a maga teljességében szemünk előtt állani, hogy ez a város 1840-ben, a nagy katasztrófa következtében mennyit veszített.

## A menekültek segítése. Küldöttségük Kossuthnál. Társadalmi életjelenségeik az idegen légkörben.

Enyed életben maradt lakossága elszéledt a hazában. Ott állapodott meg, a hol befogadták.

Némelyek Abrudbányára, Balászfalvára, M.-Vásárhelyre, Szamosújvárra, Zilahra, mások Medgyes, Szászsebes, N.-Szeben városokba húzódtak. Sokan vonták meg magukat egyes falvakban is, a túlnyomó nagy rész azonban Tordán, Kolozsvárit, Tövisen és Gyulafehérvárit talált menedék helyet.

Főleg az alig 2000 lakost számláló Tövist árasztották el aránytalan nagy számukkal, minthogy azon túlnyomó számban oláh granicsár családok által lakott kis mezőváros Enyeddal csaknem határos.\*)

A Tövisre menekültek száma a katasztrófa napjaiban a 600-at is meghaladta Még febr. elején is, mikor pedig a nagy rész onnan már jobbra-balra elhúzódott, az országos segélyző bizottság ezen kis városban 260 enyedi menekültet talált.

Tordán főleg azért nem állapodhattak meg tömegesebben, mert ezen jó magyar várost már megelőzőleg elárasztották a felvinczi menekültek. Itt tehát az enyediek közül többnyire csak azok maradtak hosszabb időre, kiket az ottani magyar családokhoz a rokonság, vagy a barátságos viszony kötelei fűztek.

A menekültek nagy tömege, közel 2000 ember Tordán keresztül Kolozsvárra húzódtott.

\* Tövis Enyedtől 12.3 klm. távolban fekszik.

Készséggel elismerjük mi enyediak, hogy Kolozsvárnak magyarjku polgársága, jóllehet a változó szerencsével folyt polgárháború terhe csaknem elviselhetetlen súllyal nehezkedett vállaira, a szerencsétlen enyedi menekültek iránt magát igen előzékenyen, nemesen viselte.

Groiz Gusztáv Kolozsvár derék főbírája állott a segélyezési ügy élén; szervezte újra és bővítette ki saját elnöklete alatt az 1848. nov. első felében, az enyedi menekültek segélyezésére megalakult bizottságot, mely ekkor már annyiban országosnak vala tekinthető, mennyiben működését kiterjesztette az ország mindazon pontjaira, hol enyedi menekültek voltak.

Tagjai valának ezen bizottságnak a többek között: Nagy Ferenc/ kolozsvári ref. tanár, Ivágerbauer Antal, Veudler Frigyes, Székely József, Arcz Rudolf kolozsvári tekintélyes polgárok. Részt vettek ebben: b. Kemény István Alsófehérvámegye főispánja, Pogány György Alsófehérvámegye első alispánja és Benedek János Nagyenyed városnak alkotmányosan megválasztott főhadnagya is.

Működésében lelkesen támogatta Kolozsvár összes lakossága, osztály különbség nélkül.

A főurak, kereskedők, iparos és földmívelő polgárok szíves készséggel szorítottak lakásaikban helyet a földön futóvá lett szerencsétlenek részére s osztották meg velök ruházatukat és kenyérüket.

Néhai b. e. b. Kadák Istvánná egy magára több családot fogadott belvárosi és külső magyar-utezai lakásába, melyeket fűtéssel, világítással élelemmel, ruházattal, szóval minden szükségességekkel a legtisztességesebben, hogy ne mondjam úrilag látott el, hónapok folytán.

Nencsak állandó vendégeit látta el a legtisztességesebben, hanem asztalai mellett mindenkor volt néhány teríték olyan enyediak számára is, kik nem voltak ugyan nálla szállásban, de azért szíves vendégszeretetét igénybe óhajtották venni.

Ennél is többet tett a nemes szívű báróné.

Aligha nem ő bocsátotta sajátjából a legtöbb pénzt a segélyező bizottság rendelkezése alá.

Megjárta nem egyszer a kórházakat, melyekben enyediak

voltak elhelyezve s az azokban levő szerencsétleneket vigasztalta, pénzzel segélyezte.

Sőt egy pár enyedi családot pl. a néhai Szöllösi Elek árva családját még a szabadságharcz leverése után is hosszasan magánál tartotta.

Valóban ez a ritka nemesszivü főúri özvegy, azon\ szomorú emlékű időkben, a végtelenül súlyos körülmények közzé jutott enyedieknek egy új a b b k o r i T a b i t h á j a v o l t.

A református, az unitárius főiskola tanítási czélokra használt épületei, továbbá a rom. kath. Lyceum épülete lakásokul rendeztetek be a menekültek részére.

A műzsák eme díszes hajlékainak kapuin, a mindig derült kedélyű ifjúság helyett, ekkor sáppadt arczú, gyászos özvegyek és gyámol nélkül maradt gyermekek jöttek ki és mentek be, hónapok során.

Az eleven, a vidáman zsongó méh raj helyett, egy mélyen levert, bánatos, gyászoló sereg foglalt helyet ezekben.

A Károlina kórház a szomszédos épületek néhány szobájával kibővítettett s a benne levő ágyak legnagyobb része a beteg enyedieknek engedtetett át, kiket Szabó, Szócs, Csiki és Pffennigsdorf kolozsvári orvosok a legodaadóbb gonddal ápoltak.

A segélyező bizottság felhívást intézett Kolozsvár, M.-Vásárlhely, Deés, Torda, Zilah, Szilágysomlyó, Bánffihunyad, Szilágycseh városok polgárságához, továbbá Kraszna, Kolozs, Szolnok Doboka vármegyék birtokosaihoz, ref. és róm. kath. lelki pásztoraihoz segély nyújtás és segély gyűjtés végett.

Összeállította a segélyezésre szorultak kimutatását.

Segélyezésre felhívó szózata nem maradt kiáltó szó a pusztaiban.

Az említett városokban, továbbá a Szilágý valamennyi jelentékenyebb községében fiók bizottságok alakultak.

Zilah közönsége sietve értesítette a központi bizottságot, hogy kész 400 enyedi menekültet, három hónap folytán szállás, élelem és ruházattal ellátni.

Kevesebb egyénre szóló, de hasonló lelkes ajánlatot tett a derék örmény város Szamosujvár, továbbá Kraszna községe.

Bánffihunyad küldöttséget indított Kolozsvárra, mely a baj

mérvéről személyes meggyőződést szerezzen s hozzon magával annyi menekültet, mennyit szükségesnek lát.

Aláírási ívek hordoztattak szét Erdély mindazon részeiben, melyek a magyar kormány hatalmi körébe estek; szóval olyan mozgalom keletkezett országszerte az enyediék segélyezése érdekében, melynek láttára a lélek emelkedett s a szerencsétlenek ezereinek szemében a lelki fájdalom könnyeit, a mély meghatottság könnyei váltották fel.

Nagy nehézséget okozott a segélyezésben az, hogy a megyék magyar birtokosságának kilencztized része Erdély-haza részünkben ki volt rabolva, ki volt mindenéből pusztítva. A városok polgárságát és a birtokos osztály azon részét, melynek vagyonához a felkelő oláhság nem férhetett, a háború folytatásához szükségeltető nemzeti ajándékozások, és az osztrák hadsereg óriási sarcjai merítették ki vagyonilag.

Ebben leli magyarázatát az a körülmény, hogy a széjjel hordozott aláírási ívek, a legjobb akarat mellett is csak lassan teltek be s a szükség nagyságához mérten mérsékelt összegeket mutattak.

Aztán meg január és februárban, mikor a baj legnagyobb vala, Erdély területéből csak annyi volt. magyar kézben, meddig a magyar hadsereg fegyverei elértek, a nagyobb részben vagy a felkelő oláhok raboltak, pusztítottak még mindig, vagy az elleneség osztrák hadsereg volt az úr.

Ez okon a segély gyűjtés szűk körre, mondhatni csak Kolozsvár környékére szorítkozott.

Az anyaországból csak alig valami segély jött. Az a néhány száz frt is, melyet F o s z t ó Ferencz aranyosszéki orsz. képviselő és ifj. g. B e t h l e n Jánosné Debreczenből küldöttek az enyediék részére, részben az anyaországba menekült erdélyi főurak és az erdélyi orsz. képviselők adománya.

Jó példával jártak elöl honvédeink. Ezek a derék fiúk a háború sanyarúságai között sem feledkeztek meg társadalmi és keresztyéni kötelmeikről s csekély fizetésükből is kész örömmel juttattak bizonyos részt bajtársaik világgá szórt szülői, testvérei segélyezésére.

Növelte a bajt és nyomorúságot az is, hogy a segélyezendők száma folyton növekedett.



Jan. 14 és 15-én elpusztult A l s ó-J á r a is, az erdélyi Ércz hegyek között elszigetelten fekvő ez a tekintélyes szép magyar község s életben maradt lakosságának legnagyobb része szintén a nemzet könyörületére szorult. \*)

Jára pusztulását látva, jan. 14-én este M.-Léta lakossága is menekült tűzhelye mellől Szent-Lászlóra, marháival és más féltettebb ingóságaival együtt. \* †)

Járat a B á l i n t Simon verespataki gör. kath pap és esperes, ekkor oláh prefectnek többnyire Albák vidékéről való mőczokból alakult serege rohanta meg 1849. jan. 14-én d. u. Pálfi József unitárius és Gálfi István ref. pap hiába kérték a prefectet, hogy gondoljon Istenre és tiltsa meg a vezetése alatt álló tábornak, hogy az ártatlan községet felprédálja, lakosságát legyilkolja.

Bálint a pap, az evangéliumi szeretet hirdetője, a Krisztus szolgája hajthatatlan maradt.

Jan. 14-én kirabolták és porrá égették az egész községet; legyilkoltak 37—40 egyént, 15 embert pedig, Pálfi József és Gálfi István papokat, továbbá Dávid József ref. káutortanitőt foglyokul ejtvén, mint „békeköveteket“ e siralomházzá változtatott unitárius templomba zárták s ott tartották a borzasztó hidegben másnap dél feléig.

Egy Udvarnoki nevű egyén a templomba zártak közül megmenekült „ly módon, hogy kétségbeesett erőfeszítéssel kimászott a templom fedelére s onnan leugrott.

Jan. 15-én d. e. a foglyokat a templomból rendre kivezették s a templom ajtaja előtt botokkal és láncsákkal, a szó teljes értelmében agyon verték. Összesen 58 egyén gyilkoltatok le Járóban, férfiak, nők és gyermekek. Azért csak ennyi, mert a község lakosságának nagyobb része a katasztrófát megelőzőleg menekült a községből.

(Siméntalvi György volt alsó-járai, jelenleg toroczko-szentgyörgyi unitárius lelkész közlése alapján.)

Lásd „Keresztyén Magvető“ 1886-ik folyamának 382 -83, 84. lapjait.

\*\*) M.-Léta szintén elszigetelten álló virágzó kis magyar község az erdélyi Érczhegyek között, Járától 9 klm. távolban.

Ezen falu lakossága, egy Kolozsvárról jött nemzetőr csapat és 12 Kossuth-huszái fedezete alatt, már jan 15-én visszatért falujába.

A nemzetőrök és huszárok arra számítva, hogy a Bálint S. tábora M.-Létát is megfogja rohanni. 16-án hajnalban kivonultak a-Iára felöli határrészre s az n. n. „Nyakvágó“-nál vonták meg magukat s egész csendben várakoztak Bálindra.

Az ittas tábor jött is csakhamar azon szándékkal, hogy M.-Létát is a Jára sorsára juttassa.

Az oláhok ellenállásra nem számítottak,

Mikor a részeg horda a „Nyakvágó“ elibe érkezett, az elrejtett nemzetőrök kemény sortűzzel fogadták, majd megrohanták s nagy pusztítást vittek véghez közöttük, kik ellenállás kifejtése nélkül szétszóródva menekültek a hegyekre, Oláh-Léta és Asszonyfalva irányába.

Alsó Jára életben maradt lakossága s a m.-létaiak egy része, m. e. ezer emberrel emelték a magyar menekültek számát.

A járaiak is, mint a felvincziek, Tordán s ezen város környékén vonták meg magukat.

Az elmondottakból láthatólag Tordán és Kolozsvárit s ezen két város környékén a menekültek száma folyton növekedett s összes számuk megközelítette a 6000-et.

Lehet képzelni, hogy ennyi szerencsétlen embernek téli időben elhelyezése s ellátása mily nagy gondot okozott s minő mérvű áldozat-készséget igényelt!

Legsiralmasabb helyzetben az enyediak voltak.

A felvincziek, járaiak nem lepettek meg oly álnokul mint az enyediak, volt tehát annyi idejük, hogy értékesebb ingóságait, főleg pedig szép marha állományuk nagyobb részét magukkal vihették, ellenben az enyediak túlnyomó nagy része nem menthetett meg vagyonából mondhatni semmit.

Az enyedi menekültek lévén legnagyobb nyomorban, természetesen, hogy a Kolozsvárit Groiz főbíró elnöklete alatt megalakult segélyző bizottság tevékenysége első sorban ezek segélyezésére irányult.

A pénz-segélyt, megelőzte a ruhaneműekben nyújtott segély, miután a szükség e tekintetben volt a legégetőbb.

Százakra ment ugyanis azon enyedi menekültek száma, kik lábbeli nélkül, félig meztelen testtel, vagy rongyokká tépett ruhadarabokkal testükön érkeztek fordára vagy Kolozsvárra.

Ezeket tehát fel kellett ruházni azonnal.

Ezt megtette Torda és Kolozsvár társadalma.

Ezen két derék magyar város lelkes polgárai, női közönsége sietve adta öltöny darabjai egy részét a ruhátlanok tagjaira.

A 12 huszár üldözte a gyáva népet, míg csak tehetett s igen sokat lekaszabolt közülök. Ezzel Jáváért némi elégtételt vettek maguknak a magyarok.

A m.-létaiak egy része ezen győzelem daczára sem mert községében maradni, hanem Szent-Lászlón s pár más kalotaszegi faluban töltötte a telet s növelte a menekültek számát.

(Bornemissza Károly alsó-járai ref. lelkész közlése alapján.)

Pénzsegély is folyt be már az első napokban; tekintetben azonban rendszeresség csak január hó 20-án innen mutatkozik.

Néhai Nagy Ferencz volt kolozsvári ref. tanár, mint a központi segélyző bizottságnak a szén-utczai tizedbe kiküldött biztosa, jan. 23-ról, a „Honvéd“-ben a következő nyugtát teszi közzé, Kolozsvár, jan. 23.

Az enyedi szerencsétlenség oly nagy, oly sok oldalú, hogy nemcsak az egyes embernek, hanem egyesített erejű testületeknek is csaknem kétségbe kell esni, látván, hogy a nyomorhoz mérve a legszívesebb akarat is eltörpül. Kolozsvár szíves vendégszeretettel fogadá a szerencsétlen menekvőket — pénzzel, étellel, ruházattal, szállással kívánja ellátni — több mint 240 egyénnek osztott ki ruhaneműt, és mégis minden megfeszített áldozata a részvétnek csak egy csepp víz a szörni és éhség miatt haldoklónak. 1000 lélek vau városunk falai közt, kik szinte minden nélkül szűkölködnek. S e felett százakra megy azok száma, kik a szükség s lelki kinok mellett a legszánandóbb betegek.

Mi azt hisszük, hogy Kolozsvár ennyi szerencsétlent nem képes felsegélni — sokkal több kitelik a jeleu nyomasztó körülmények közt is Kolozsvártól — de egyedül el nem hordozhatja. Véleményem szerint a magyar városok közül: Sz.-Somlyó, Zilah, Szamosujvár, M.-Vásárhely gyors segélyre felszólítandók.

Jelenleg közlöm azon részvevő, jóltevők névsorát, kik nálam a menekvők számára adományokat tettek le:

1. Ruhaneműekben: b. id. Weselényi Farkasné, főisp. Maeskási Pálné, id. Schütz János. pr. Nagy Ferenczné, gr. Teleki Miksáné, Simon Anna, gr. Eszterházi Dénesné, Horváth Borbára k. a., Viski Sándor, könyvkötő Ajtai Enyedi Lászlóné, Tompa Imre, Bethlen Polixéna grófné, cons: Malomné, Lévi és neje, Mósáné és Pap Jánosáé, Tompa Simon, cons. Pap Sainuné, Bethlen Ferencz grófnő, Smith Györgynő, Klauli és neje, Wesselényi Krisztina bárónő, Gwardasoni és neje, Ugrón István, Vas György grófné, Masson Viktória, Magyar; Trézsi, Hegedűs Péter és neje, Stöber kisasszony, Sándor Jánosné, Teleki Pál grófnő, Splényi Mihály báró és neje, Splényi Samu báró, egy menekvő, özv. Wikol Si-

monné, Seres Lászlóné, Bartalis Jánosné, Radák István bárónő, Szabó József, Herepei Gergely, Ujfalvi Sándorné.

2. Készpénzben: Radák István bárónő 40, Bethlen Polixéna grófnő 1, Ivendeffy Lajosné 2, Bethlen Pál gróf 10, Bőd Péter 5, (fedő József 5, Gwardasoni 4, Bethlen Ferencz grófné 5, Dégenfeld Pál gróf 10, cons. Földvári Farkas 5, Bereczky György k. szolnoki biztos 5, Lőrinczy György zilahi nemzetőr kapitány 5 forintot, Duplán mester 10 kit, Lichtenstein 20 krt mind pengőben. Összesen 97 frt 30 kr.

3. Gabonában: Radák István bárónő 5 véka, Bethlen Ferencz grófnő 5 véka, Bethlen Pál gróf 20 véka, szász-lónai jóltevők 16 véka gabonát és két székér fát. Közli: Nagy Ferencz b. szénutczaiz biztos.

Ugyancsak Nagy Ferencz tanár január 23-ról nyugtáz:

a) 48 p. forint pénzt, 100 véka lisztet, 100 véka elegy búzát és egy hordó bort. A lisztet g. Korniss Gábor, a búzát és a bort Baló István adományozták.

b. 41 frt 39 krt, egy csomó ruha és ágyneműt és 26 véka gabonát.

c) A „Honvéd“ 45-ik számában 2 frt 48 krt, 263 véka gabonát és 13 véka paszulyt.

d) 67 frt 55 krt. Ezen összegből 19 frtot Harai Viktor gyűjtött Nagybányán; 80 frt 35 krt pedig Rátz Ádámné, Ketheli Julianna Deésen. Ezen összeghez járult Korda Zsigmondné 5 frttal.

e) 141 frt 38 krt. Ezen összeget kővárvidéki alkapitány Takáts Zsigmond neje: Bereczki Julianna gyűjtötte. 54 frt 58 krt. Fentős község oláh ajkú lakosai adományoztak. 43 frt 30 kr. a felvinczi menekültek segélyezésére fordított.

f) Április 18 ról 12 frt 35 krt, mely összegből 5 frtot Soos Gábor Debreczenből, 7 frt 35 krt a sztánai magyar polgárok gyűjtöttek össze; ebben nyugtázza azon gabona átvételét is, melyet Rátz Ádámné küldött.

g) 30 frtot, mely összegből Litkai Pap György 10, Litkai Nagy Gergely 10, és Székely János 10 frtot adtak Kővárvidékéről.

h) Junius 14-ről 16 frt 26<sup>1</sup>/<sub>s</sub> krt és 4<sup>1</sup>/<sub>a</sub> véka gabonát.

Ezek szerint Nagy Ferencz ref. professorhoz a ruha és ágy-

nemű féléken felül begyűlt 458 frt 31½ kr. Ebből a felvincziek részére adott 43 frt 30 kr leszámításával marad az enyediék részére 415 frt 1½ kr. A Rátz Adámné adományán kívül, 539½ véka gabona és liszt, 13 véka paszuly, egy hordó bor és két szekér fa.

Groiz Gusztáv Kolozsvár főbírája, mint a segélyező bizottság elnöke nyugtáz:

a) jan. 27-ről 160 forint 21 krt, 150 sing kartont, néhány drb. fehéreneműt és egy borjut. Ezen adomány összeghez járultak: Gál János 20, Biasini Domokos 10, g. Mikó Imréné 40, Lázár Alajos gy-szentiniklói kereskedő 20, Andráschofsky Efraimné 6, Ditrich Sámuel 25, Tauffer János 5 írttal. A 150 sing karton Pattantyús Antal kereskedő, a borjú Gyulavári József adománya.

b) Január 30-ról 200 frt 43 krt. Ezen összeghez járult a kolozsvári színtársulat 176 frt 10 krral. (Egy előadás tiszta jövedelme mely alkalommal a kolozsvári népzeneészek is illetményüket az enyediék részére ajánlották fel). Járult továbbá a kolozsvári lutli. egyház közönsége 30 frt 33 kr persely pénzzel.

c) Február 15-ről 20 frt 15 krt, négy véka búzát, egy csomó ruha és ágyneműt. Ehhez a „I I á z i z e n e k ö r“ egy e czélra adott hangverseny tiszta jövedelmével 19 frt 15 krral járult.

d) Márcz. 2-ről 422 frt 31 krt, és közel 700 drb, ruhane-műt. Ezen összeghez járultak: Írasszna vármegye közönsége 321 frt 21 krral és 640 drb. fehéreneművel oly feltétellel, hogy a pénz adomány fele része a járaiak feisegélyésére fordittassék, Kendeffy Farkas 40 írttal, Berzeviczi asszony 5 írttal, Cgecz Bogdán deési kereskedő 5 írttal, Toldi János „Első magyar Herkules“ 49 frt 30 krral, egészben a járaiak részére.

e. Ápril 10-ről 1103 frt 14 krt, mely összeghez járultak: Kraszna vármegye 950 frt 8 krral; özv. Görög Józsefné Alkfor Erzsébet 100 írttal, Kováts Sámuel professor 8 írttal, özv. g. Mikó Károlyné 8 írttal, Hersch Dávid állami szállító 10 írttal, Majthényi Imre az általa eszközölt gyűjtés eredményével 16 forinttal.

Ezek szerint Groiz Gusztáv főbíróhoz a ruha és ágynemű féléken felül begyűlt 1913 frt 4 kr. Ebből a járaiak részére adott 210 frt 21 kr leszámításával marad az enyediék részére 1702 frt 43 kr, 4 véka gabona és egy borjú.

Salamon József nyugtáz:

a) 40 forintot. Ezen adomány összeghez járultak: Kováts Mihály 8, Kováts Márton 8, g. Mikes Klára 20, g. Mikes Zsófia 5 írttal sat.

b) 3 frt 50 krt. Mátai József a bihari 3-ik zászlóalj 16-ik századbéli főhadnagy adománya.

c) 5 frt 30 krt. Egy a b. Kemény Farkas alezredes tiszteletére rendezett ünnepély alkalmával, a szükséges kiadások megtétele után fenn maradt összeg.

d) 18 frt 55 krt, <sup>46'U</sup> véka gabonát és 9 véka borsót. 12 frt a deésaknai sóhivatal tisztikarának, a 9 véka borsó a Zsombori Farkas adománya.

e) 81 frt 42 krt, 30 véka gabonát és 02 drb fehérneműt. 5 fit, 27 véka gabona, (j2 drb. fehérnemű a csomafái ref. egyház, 8 fit és 12 véka gabona a szováti ref. egyház hiveinek adománya, 11 frt 48 kr szováti ref. pap Sándorházi György adománya és gyűjtésének eredménye, 50 frt 54 krt, pedig Csorba Mária és lioza gyűjtöttek S z é k e n .

f) 51 frt 0 krt, Ezen összeget Fábián Dániel ref. lelkész gyűjtötte Kézdi Vásárhelytt, melyhez Fábián Dániel 10, Kováts Aron 10, Tóth Sámuel százados 5, Molnár Józsiás 5, Hankó Dániel 5 írttal járultak.

A Salamon J. közcitítésével gyűlt tehát az enyediok részére: 210 frt 3 kr. pénz, 84<sup>1/\*</sup> véka gabona, 9 véka borsó és néhány darab fehérnemű.

S a l a m o n F e r e n c z nyugtáz:

a) 30 forintot és 78 drb ruhaneműt. Ezen adomány összeghez járultak: g. Mikó Imre 20 írttal és a 78 drb. „nagyobb és kisebb“ ruha darabokkal, g. Yas Tamásné 5, és 6. Kemény Miklósné 5 írttal.

b) 418 frt 30 krt, mely összeget ifj. g. Bethlen Jánosné gyűjtött Debreczenben. Az adakozók között találjuk: g. Bethlen Jánosnét 10, b. Józsika Miklósnét 10, g. Battyáni Kázmérnét 10, l'áget Jánosnét 5. g. Bethlen Sándornét 5, özv. b. Vesselényi Istvánnét 4, ifj. b. Vesselényi Ferencznét 4, F. Károlyt 10, Gy. Lajost 10, g. Mikes Istvánnét 5, b. Bornemisszánét 5, g. Mikes Kelemennét 5, id, h. Eszterházi Mihályt 10, b. Bánffy Albertnét

c) 5, Egy valakit „Habsburg Ferencz Józsefért“ 5, „Ugyanennek kártérítésért“ egy más valakit 5, A. P.-t. 10, Karácsonyi Antalt 5, Rónay Lajost 5, Várkonyit 5, Madarász Lászlót 3, Farkas Lajost 5, Mezey Mórt 5, K. Ö.-t 5, Versényi Zsigmondot 5, b. Bauer László püspököt 5, Horváth Mihályt 5, Molnár Péter prépost és debreczeni lelkészt 5, Bezerédi Istvánt 5, Bartal Györgyöt 5, Hantosi Ferenczet 5, Reczki Andrást 5, Palóczy Lászlót 5, Haller Lajost 15, Bibeki An.-t. 5. Szálét 5, Itoth Sándort 5, Szabadfi Sándort 5, Jánkovits Józsefet 5, Sárközi Mihálynét 5, Dobozi Mihályt 5, Klein Ignátnét 4, Gráff Ignácot 10, Kossuth Lajosnét 5, D. Kám.-t 5, Egy közép szolnokit 5, Kovács Jánost 5, Kovács Istvánt 5, Kattora Mihályt 5, Zeyk Józsefet 10, Zeyk Károlyt 10, ifj. b. Vesselényi Farkasnét 10, g. Mikes Jánosnét 5, Lusinczkynét 4, Dobolyi Sándort 5 fit adománnyal.

d) 10 frtot. Hét forint az özv. Székely Mihályné adománya.

e) 414 frtot. A N.-Váradon állomásozott honvéd tisztikar adományozta márcz. 15-én olyan feltétel mellett, hogy ezen összegből 200 frt a kápolnaiak s csak az ennek levonása után fennmaradó 214 frt fordíttassék „az enyedi menekültek gyámolítására.“

é) 36 frt 10 krt, 9½ véka gabonát, 1 véka lencsét és sok fehérneműt. Ezen adomány összeghez járultak: a választói ref. egyház hívei 1 frt 4 krral, 9½ véka gabonával és 13 darab fehérneművel; a körösfői ref. egyház hívei 6 írttal és 77 drb. fehérneművel; a türei ref. egyház hívei 21 frt 26 krral; a zsoboki ref. egyház hívei 5 frt 40 krral, Vas Ferencz 2 frttal és 1 véka lencsével.

f) 31 frt 20 krt és néhány darab fehérneműt. Ezen adomány összeghez járultak: a bogártelki és daroczi ref. egyházak hívei 16 frt 20 krral s néhány darab fehérneművel; a nagy és kiska. pusi ref. egyházak hívei 10 frttal, mely összegnek fele részé „a m.-létai szerencsétleneket“ illetve; és járult özv. Császár Gáborné 10 frttal és Fekete Sámuel „Ápril hóra“ 1 frttal.

g) Ápril 16-ról. 16 frt 20 krt. Ezen adomány összeghez járultak: a nyárszói és sárvásári ref. egyház hívei Viski Dániel lelkész közvetítésével 4 frt 20 krral, az ördögös füzesi ref. egyház hívei 7 frttal, az oda való lelkész Barabás Sándor és nője 2 frttal, a kántor és nője 2 frttal, a segéd lelkész 1 frttal,

h) 500 frtot. Ezen összeget Fosztó Ferencz aranyosszéki országos képviselő gyűjtötte Debreczenben és Fehér Miklós szintén országos képviselő adta át a Salamon Ferencz kezéhez.

Ezek sz-rint Salamon Ferenczhez, a ruha féléken felül gyűlt: 1456 frt 20 kr, 9½ véka gabona és 1 véka főzelék. Ebből a kápolnai károsultakat illetett 200 frt és a m. létaiakat illetett 5 frt leszámításával marad az enyediék részére 1251 frt 20 kr, 9½ véka gabona és 1 véka főzelék.

Szabó János kolozsvári rom. kath. káplán febr. 1-ről a „Honvédeben ekép nyilatkozik:

„Azon boldogító öntudattal adom által a t. ez. közönségnek a szegény enyedi menekültek felsegélésére nálam adakoztak neveit, hogy a kolozsváriaknak, kik midőn a vérrel szerzett honunk szabadság s feldicsőítéséről volt s van szó, annyira lelkesedni s áldozni tudnak és a szenvedő embertársaik szívsebeinek gyógyításában tetteleg annyi kész szívet tanúsítanak, majd mindenik háznál egy-egy szerencsétlen találva menhelyet; majd mindenik ház pénzzel, ruhával segítvén a szegényeket kebléből, nincs vihar mely a minden szent intézkedések alapját a religiót és az ebből fejlődő hon és emberiség szerelmének meggyökeredzett virágait kiszaggathassa.

Egy névtelen, de ki soha valahányszor a jótékonyság oltárán a bemutatott áldozat füstje emelkedik fel a kék ég boltozatja felé, hátra nem marad, adott 50 frtot és több ruhaneműt. Frölich Frigyes nőjével 10 frtot, Somlai Lajos 5 frtot, Ákoncz testvérek 2 frtot és néhány darab ruhát, Vajda Alajos 1 frt 20 krt, Knedzel Ferencz 1 frtot, Senta Mátyás 1 frtot, egy valaki 30 krt, l'ál Mihály 10 véka búzát. Összesen 70 frt 56 krt ezüst pénzben.

Ebből a ruha darabokat és 30 frtot a magam belátása szerint a szegények között elosztottam, 40 frt 30 krt kiosztás végett a szegények ügyében oly lelkesen fáradozó Kemény István urnák átadtam.“ Aláírva: Szabó János káplán.

Hat nappal később ugyanaz a Szabó János újólag nyugtáz 57 frt 40 krt, mely összegből 30 frtot mint írja „Egy olyan valaki adott, ki jelenleg is 3 menekültet tart úri asztalánál“ 20 frt



36 kr, egy a Diánna vendéglőben tartott multság jövedelme, 1 fit 4 kr. pedig a Mónai Ferencz adománya.

A két közlemény fősszege 128 firt 36 kr. 10 véka búza és egy csomó ruha és ágynemű.

Kispetri-i ref. lelkész Szentgyörgyi György maga és hallgatói részéről küldött Herepei Gergely kolozsvári ref. pap kezéhez, a n.-enyedi és járai menekültek részére 7 firtot és 27 drb. ruhaneműt.

Az udvarhelyszéki honvéd vadász csapat tisztikara adott az enyedik segélyezésére 40 firtot. Ezen összeget Sehesi István őrnagy juttatta illetékes helyre.

F. L. huszár főhadnagy a „Honvéd“ 104-ik számában eme sorokat teszi közzé: „Tisztelt szerkesztő ur! Folyó évi jelen hó; (ápril) 14-ének öröme, tisztii fizetésem első zsengejét 6 pengő forintokban ajánlom és küldöm a szabadság és függetlenségi harc kezdetén elpusztult Enyed menekült polgárainak szegénységük némi csekély enyhítésére; szintén e célra ajánlom fel rögtön ítélő bírásokodásomért lehető minden napi díjaimat is azon hazafiúi forró óhajással, bár ez csak igen kicsiny csepp lenne az ugyan ezen nemes célra tett és teendő áldozatok nagy tengerében“.

U r a i József honvédszázados a „Honvéd“ szerkesztőségének márt. 22-ről Sz.-Lászlórol ezt írja:

„Tekintetes szerkesztő Úr! A 73-ik honvéd zászlóalj 6-ik százada márcz. 15-iki ajándékát össz. 25 firt 10 krt a szerencsétlen enyedik felségelésre, saját jó szándékából felajánlotta s megbíztak engemet, hogy ezen összeget az illető helyre kézbesítem.

Küldöm tehát önnek azt, sajátomból 30 frtra kipótolva, légyen szives az illetőknek kézbesíteni.“

I s z l a i László Kolozsvárról adott az enyedi menekültek segélyezésére 12 firtot.

Ifj. b. K e m é n y István Alsófehérmegve főispánja nyugtáz;

a) Február 14-ről 173 firt 34 krt. Ezen összeget Vas Miklósné és Földvári Józsefné testvérek gyűjtötték Marosvásárhelytt. Aláírtak: b. Bánffy Jánosné 10, g. Toldalagi Ferencz 5, g. Bethlen Leopold 5, Görög Károly 5, Csíki József 4, Csíki István 4,

Csíki Gergely 4, b. Bálintit József 4, Jákobos Jánosné 4, Henter József 4, g. Haller Jánosné 4, Földvári Józsefné 4, g. Lázár Dénes 4, g. Lázár Móriczné 4, Lázár Béla 4, Tolnai Gábor 3 forintot stb.

b) Ugyanazon napról 104 frt 11 krt, 149 véka gabonát, 3 v, paszulyt és egy csomó ruha félét. Ezen kegyadományt a „lelkes“ Pataki Dánielné szül. Partos Anna gyűjtötte Deésen. Aláírtak: Nagy Alajos 5, Simo Ferencz 4, Rátz József 5, Torna Józsefné 3, Keczely Mihály 4, Korbuly János 5, Vér Farkas 5, Laure hadnagy 5, Izsák Ilersch 5, Beteg József 5 frtot stb.

c) Szintén febr. 14-ről 30 frt 15 krt. Ezen összeghez járultak: „A kolozsvári zenekör“ 19 frt 15 krral, Istvánfi Pál 5, Sombori Elek 5 és Lukáts György tanácsos 1 frttal..

d) G frt 30 krt. Ezen összeget a régi Doboka megyében fekvő Solyomkö község o l á h n e m z e t i s é g ü l a k ó i adományozták.

Ezek szerint ifj. b. Kemény István nyugtáz 314 frt 30 krt, 14!) véka gabonát és 3 véka paszulyt.

Végül Szász Károly volt enyedi professor, akkor kultuszminiszteri államtitkár küldött Debreczenből, Vájná Dániel szamosfalvi birtokos kezéhez, az enyediek segélyezésére 49 frtot. Egy lelkes honleány gyűjtötte Máramaros vármegyében.

Ezzel a nyilvános adományok sora véget ér.

Befolyt ezek szerint a földönfutóvá vált enyediek részére, a nagymennyiségű ruhaneműek mellett: 4166 frt 13½ kr pengő pénzben, 787 véka gabona, 26 véka főzelék, 1 hordó bor, 1 borjú és 2 szekér fa.

A 4166 frt 13½ kr összeg nem foglalja magában, azon pénzsegélyt, mit a Czech dandára tisztikara és legénysége adott össze Tordán; melyet határozott összegben kimutatni nem lehet, de 200 fitra biztosan becsülhető.

Torda, Bánffihunyad, Szamosujvár, Zilah, Somlyó, Szilígycseh, Kraszna, stb. neveik a kegyadományozó városok, helységek sorában azért nem fordulnak elő, mert ezek menekülteket fogadtak s látták el szállással, étellel és ruházattal.

Sok volt az, mit a minden oldalról zaklatott magyar társadalom egy része nyújtott az enyedi menekülteknek az által, hogy

ezen mintegy 3000 földönfutó embert hajlékába és asztala mellé fogadta.

A mit néhány erdélyrészi magyar város ilyen úton adott, az kétségtelenül, a nyilvánosan adott segély összegét sokszorosán túlhaladta,

Emez óriási társadalmi tehert pedig legnagyobb részben Kolozsvár viselte.

Zilah, Somlyó, B.-Hunyad, Kraszna, Szilágycseh polgárai is szívélyesen fogadták és mélyen lekötelezőleg látták el meleg hajlékkal, étellemmel és ruházattal azt a 6—700 enyedi menekültet, kiket borzasztó helyzetük karjaik közé kergetett.

Szamosujvárt főleg az örmény származású menekültek vonták meg magukat.

Ezen kis örmény városba a katasztrófa után csakhamar érkezett egy 20—30 lélekből álló csoport g y a l o g, köztük szoptató anyák csecsemőjükkel karjaikon.

Mínthogy este érkeztek a városba, mikor magánházaknál már elszállásolni nem lehetett, a fiú elemi iskolát rendezték be részükre éjeli szállásul, a polgárok pedig azonnal felruházták és megvendégelték. Következő nap magán lakásokban szállásolták el őket.

Február 14-én egy újabb menekült csapat kereste fel Szamosujvárt Ezt a csapatot már a Groiz kolozsvári főbíró elnökle alatt működő központi segélyező bizottság szállította oda.

Novák Márton főbíró állott a segélyezési ügy élén; derék örmény polgártársaink pedig nemes versenyre keltek egymással, hogy melyik fogadjon házához enyedi menekültet s lássa el azt szívélyesebben.

Néhány oda menekült enyedi örmény család, ezek között a Hácskuj, Tucsek Kristóf, Kovrig Márton és a Dájbukát Miklós család nem tért többé Enyedre vissza.

A Tordán állandóan maradt enyediek száma összesen csak m. e. 2—300 lélekre tehető.

Az itt telelt enyedi menekültek azon része, mely magán lakásokban nem volt elszállásolható, az unitárius kollégium épületébe, lett elszállásolva s ellátásukról a Szigeti Sándor nemzetőr százados vezetése alatt álló városi tanács közbejöttével a Kolozsvárt

alakult, országos segélyző-bizottság, főleg pedig P o g á n y György alsófehérmegyei első alispán gondoskodtak.

A Tövisre menekült enyediakat S z u i n y Pál lovas határőr százados és T ü i n ü s István városbíró vették oltalmuk alá

Tömös oláh volt, de az enyediékért, — azon nehéz viszonyok között — n á l á n á l t ö b b e t n e m t e t t e g y m a g y a r e m b e r s e m .

Mihelyt kezdték a menekültek a kis várost elárasztani, Szuiny és Tömös felhívták a város lakóit, magyarokat, oláhokat, zsidókat, hogy fogadjanak hajlékukba menekülteket.

Fogadtak is, kik tehettek, az oláh granicsár-családok épugy mint a magyarok és zsidók. A kiket magánházaknál nem tudtak elszállásolni, azokat az őrnagyi s kapitányi lakásba helyezték be tömegesen. A derék Szuiny kapitányi szállását egészben a menekültek részére engedte át.

Sajátságos módon jártak el a tövisiek a menekülők élelmezése körül. Ugyanis, a granicsár családok elhatározták, hogy Tövisen rablott portékának lenni nem szabad, ezt nem tűri meg a kis katonai város becsülete; a mi rablott tárgyat a város területén találnak, azt fordítsák az cnyedi menekültek segélyezésére.

Úgy is történt.

A nem granjesár oláhok közül Enyedről, Diódról, Boros-Bocsárdról stb. rabolt egyet-mást akárhány.

Főleg rablott szarvasmarhát hajtottak be sokat a váiosla.

Ezeket a marhákat tehát lefoglalták, összefrták azután levágták s míg ezekből tartott, minden menekült részére, naponként egy fél font húst osztottak ki.

B e n k ő Dániel lörinezrévei ref. pap és P a p p Lajos alsófehérmegyei levéltárnok voltak Tömös állal a felügyelettel megbízva, hogy a hús kiosztása köiül rendtelenségek és visszaélések elő ne forduljanak.

Szedtek össze a város területén rablott ruhanemüket is, melyeket szintén kiosztottak a menekültek között.

Háztól házhoz eljárás útján gyűjtöttek gabnát és pénzt is.

Az adakozásban a zsidó családok jártak elől jó példával.

A gabnát megőrölték s egy részét kenyér, más részét liszt minőségében osztották ki.

E mellett megerőltették, a granicsár alaptulajdonát képezett malom vámját s abból is osztottak ki a menekültek között minden nap, személyenként egy-egy fél kupa kukoricza lisztet. Lefoglaltak egy alkalommal a magyar honvédség részére szállított 2 szekér kenyeret, mit szintén a menekültek ételmezésére fordítottak.

Miután Szuiny a granicsárokkal Tövisről elhúzódott N.-Szeben alá, a menekültek gondozását egészen Tömés vette át.

A felkelő oláhok Tövist folyton fenyegették, hogy Enyed sorsára juttatják, a miért az enyedi menekülteket befogadta és ételmezi, ez okon Tömös az öreg granicsárokból 70-et felfegyverzett s belőlük, saját parancsnoksága alatt, a város védelmére, egy kis fegyveres őrcsapatot szervezett, mely éjjel-nappal talpon volt s a város nyugalma s a menekültek életbiztonsága felett őrködött.

A magyar családok hajlékai, főleg s Török Sándor ref. pap és Sipos János ref. kántor-tanító lakásaik gyúrva voltak menekültekkel, kezdettől-végig.

Szépen viselték magukat Csíki János és Tompos Kristóf is, kik közül első az Aper-féle, utóbbi a granicsár-alap tulajdonát képező vendéglőt tartotta bérben.

Ezen két derék örmény ember vendéglője az enyedi menekültek részére mindig nyitva állott és nem fordult elő eset, hogy tőlük, a kiszolgáltatott élelemért pénzt fogadtak volna cl. Pár száz forint értéket képviselt az a segély, mit ez a két család, az ingyen ételmezés útján nyújtott az enyedieknek.

Ila enyedi menekültek Tordára vagy Kolozsvárra akartak Tövisről távozni, Tömös a parancsnoksága alatt álló őrcsapatból fedezetet rendelt melléjük s elkísértette őket Décsóig sőt Felvincz Torda felőli végéig is.

Felvincz felső végéig főleg azért, mert ezen kisváros romjai között elvadult, gazdátlan ebek százával támadták meg a keresztül menő fegyvertelen utasokat.\*) E mellett kis őrcsapatából fede-

\* Jellemző mit Pongrácz Gergely, jelenleg kereskedő Balázsfalván, a felvinczi elvadult ebek támadásainak veszélyes voltáról beszéd.

Pongrácz ugyanis azt mondja, hogy ő 1849. február havában, harmad-negyed magával, egy alkalommal lóháton keresztül utazott Felvinezen. Este volt, mikor a város romjai közé érkeztek. Már a mint közeledtek a város felé, iszonyú ebugatás és vonítás volt az irányból hallható, a városnak Béce felőli végén pedig egyszerre legalább is 100 elvadult eb támadott rájuk, melyekkel szemben kétségbe esett küzdelmet kellett kifejteniök, hogy lovaikat együtt szét ne tépjék s fel ne falják. Szerencséjükre lőfegyver volt náluk s csak ennek köszönhették, hogy életben maradtak s a városon keresztül hatolhattak.

zetet adott azon menekültek mellé is, kik szeretteik felkeresésé s még menthető ingóságaik megmenthetése végett Enyedre óhajtottak bejönni.

Jóllehet Tövisen az enyediék élete meglehetősen biztonságban volt és tisztességes ellátásban részesültek, de azért, ki csak tehetett, távozott innen, részint azért, mert nem volt egészen alaptalan az attól való félelmük, hogy a tövisi granicsárokra bosszús környékbeli fegyveres oláhok a várost megrohanják s a menekülteket legyilkolják; részint pedig azért, mert nem akartak túlságosan visszaélni a lakosok szíves vendégszeretetével.

Érdekes a Jenei család távozása Tövisről.

Jenei Elek alsófehérmegyei birtokos, ki az Enyedet őrt csapás előtt csak pár héttel kelt össze Horváth Katalinnal, miután fiatal nejét hiában kereste, beállott a magyar hadsereg soraiba s mint lovas nemzetőr a Czecz által Balázsfalván hátrahagyott helyőrségbe osztatott be.

Jenei valami úton-módon megtudta, hogy neje, édes atyja Jenei József és nőtestvérei Zsuzsa, Máli és Ida Tövisen vannak.

Az a merész gondolata támadt, hogy pár barátjával menjen Tövisre s szeretteit onnan szállítsa el.

Azon időben merész gondolat volt ez, mert fegyveres oláh felkelők árasztották el Balázsfalva vidékét minden irányban. Aztán meg Tövis Balázsfalvától meglehetősen távolban fekszik s a Balázsfalváról Tövisre vezető ut tisztán oláhok által lakott vidéken vonul keresztül.

De hát Jenéi nem azért volt kiváló katona, hogy megijedjen a veszély gondolatától is.

Tény, hogy febr. elején, egy szép téli nap reggelén, hetedmagával egyszer csak Tövis közepén terem s hivatja Tömöst.

A nemzetőr lovasok között volt egy Hácskuj József nevű egyén is, ki sógorasszonyát, Hácskuj Kristófnét kereste, de nem

találta Tövisen meg, mert nevezett nő már lement volt Gyulaférvárra.

Tövis ekkor is tele volt lézengő felkelő oláhokkal s ha csak egy kevés bátorság lakozik vala bennök, Jeneiéket lelőhették, vagy elfoghatták volna, hisz hét ember állott szemben néhány száz fegyveres oláh felkelővel.

Dehogyan támadták meg.

A helyett, hogy azt tegyék, észvesztetten szaladtak ki a városból minden irányba.

Jeneiék okosan jártak el, mert elszállásoló biztosoknak adták ki magukat azon 20.000 magyar katonára részére, kik nyomukban vannak s pár óra múlva Tövisre érkeznek, miből természetesen egy szó sem volt igaz, de a fogás használt, mert az oláhokat kimondhatlan rémületbe ejtette.

Tömös pedig a nyalka magyar lovasok előtt megjelent, Jeneit elvezette neje, atyja és testvérei szállására, mely a kapitányi lakkkal ép szomszédos volt, aztán két szánfogatot állított elő, melyekre Jenei — miután barátjaival és családjával reggelizett, övéit, továbbá b. Bánifi Ferencznét, özv. Benénét elhelyezte s elindultak Balázsfalva felé. Tömös is elkísérte őket Kapudig,

Az úton sem merték az oláhok a kis csapatot sehol megtámadni s így a Jenei család baj nélkül jutott el Balázsfalvára.

Jeneiék távozása után a vitéz (!) tribünök Tövisre visszaillesztettek s szidták Tömöst, a miért a magyar huszárokat ka lauzolta, a helyett, hogy elfogassa. ■

Tömös sem maradt adósuk, hanem kellőképen méltatta ama nagy vitézségüket, melyet a bét magyar lovas láttára tanúsítottak.

Február 10-ike körül, egy biharmegyei férfiakból álló nemzetőr század vonult le Tövisre. Tömös értesülvén, hogy a kis városhoz magyar csapat közeledik, őrcsapatja élén a bihariak elibe vonult s városát a vezénylő tiszt lovagias jó indulatába ajánlotta.

Elmondta, hogy fiaik és unokáik a császár hadseregében harcolnak, mert a császárnak esküdtek hűséget, de ők, az öregek nem azért fogtak fegyvert, hogy a magyarok ellen küzdjenek, hanem kizárólag azért, hogy a városukban levő több száz enyedit felbujtogatott véreik ellenében megvédjék s a város területén a

rendet és nyugalmat fenn tartsák. Ez isten segedelmével nekik ez ideig sikerült is. Ha ezeket a magyarok neki nem hinnék el, kérdezzék meg az enyedi menekülteket, kik irtózatosságyuk nyomorúságuk idején Tövis vendégszeretetését igénybe vették és veszik.

A vezénylő nemzetőr kapitány Töméssel barátságosan kezét szorított s azután a bihariak, a veteránokból álló oláh granicsár csapat kíséretében bevonultak Tövisre, hol a városi oláh-lakossággal szemben szívélyes előzékenységet tanúsítottak.

Ez a nemzetőr század írta össze, a központi segélyző bizottság megbízása folytán a Tövisen talált enyedi menekülteket s szállította el Tordára, vagy Kolozsvárra, kiknek kédvök volt onnan távozni.

A bihariaknak Tövisen történt megjelenése után ott csak kevés enyedi menekült maradt. Komolyabb bántódása nem volt ezen kis városban, eleitől végig egy menekültnek sem.

A győztes magyar kormány sem állított hadi törvényszék elibe a tövisi oláhok közül senkit s így ez a magyarok és oláhok által vegyesen lakott kis mezőváros, azon vidék központján, hol a felkelő oláhok a legborzalmasabb gyilkolásokat vittek véghez, ama rettenetes időket átélte a nélkül, hogy kebelében avagy csak egy embert legyilkoltak, vagy a vérbíróság ítélete alapján kivégeztek volna.

Ez a csodával határos eredmény a tövisi felvilágosult oláh granicsár családok okos ős becsületes magatartásának, főleg pedig Tömös városimé bölcsességének köszönhető.

A politikai vihar elmúltá után, annak emlékéül, hogy a kis Tövis az iszonyú polgárháborút jelentékenyebb baj nélkül élhette át, Tömös a városnak Egyed és Gyulafehérvár felőli végein két keresztet emeltetett saját költségén, melyek ma is fenn állanak.

Tömös 1859-ben halt meg 72 éves korában szülővárosában, Tövisen.

Halálának híre Enyeden általános részvétet keltett s temetésén megjelent pár száz enyedi polgár is.

Ezt a ügyeimet a derék oláh ember az egyediektől nagyon is megérdemelte.\*)

\* Özv. Jenei Elekné, özv. Török Sándorné, Horváth József Enyed városi főjegyző, Szász József főszolgabíró, Molnár József tövisi jegyző és Dániel Imre kereskedő közléseik alapján.



Gyulafehérvárra nagyobb csoportokban két rendben érkeztek enyedi menekültek. Mindkét rendben az Enyed romjai között megfordult császári katonák szállították oda, miután Tövisen sehogy sem tudták őket mind elhelyezni.

Ezen városban is, a város főbírája Poklosi György állott a segélyezési ügy élére s intézte azt a városi tanács és a kiválóbb polgárok támogatása mellett, szépen és eredménnyel.

Azután, hogy a menekülteket maga a katonaság kezdette Gyulafehérvárra szállítani, a polgárságnak attól való féelme, hogy a vár védő erejét képező katonaság a szerencsétlen menekültek befogadásaát ellenzi, sőt az illetőkön ezt megtorolja, lassankint elenyészett. A szerencsétleneket rang és nemzetiségi különbség nélkül szívélyesen fogadta s ellátta tisztességesen.

Akiknek rokonaik, vagy jó ismerőseik voltak, azok ezeknél vonták meg magukat.

A kiknek sikerült valami pénzt, vagy más egyéb értékes ingóságot megmenteniük és magukkal vinniük, szállást fogadtak és saját költségükön éltek; a betegeteket, valamint azokat kiket magán házaknál elszállásolni nem lehetett a B e r n á d-féle házba helyezték be, mely épületet ekkor a magyar kaszinó tartotta bérben.

A kaszinó tagjai a legszívesebb kézséggel engedték azt át az enyedi menekültek részére.

Körülbelől 30 gyámoltalan, többnyire beteg menekült nyert elhelyezést a Bernád-féle házban.

Az ágyakat a segélyező bizottság rendezte be, a fűtéshez szükségeltető fát a város szolgáltatta, a ruhaneműt a polgárság adta össze. A polgárság gondoskodott élelmezésükéről is oly módon, hogy bizonyos megállapított sorszerint rendre főztek s küldötték az élelmet a rögtönzött kórházba.

A betegeteket dr. Eötvös Ágoston, dr. Ilajner Zsigmond és Sebőkét Károly városi sebész gyógyították szívélyes előzékenységgel. A gyógyszereket Mihélyes Zsigmond és Czängerl Károly gyógyszerészek szolgáltatták saját gyógyszerházukból, díj nélkül, kezdettől végig.

Hány enyedi menekült keresett és talált menedékhelyet

Gyulafehérvárit, azt ma már tudni nem lehet. Sokan nem voltak, mert a vár őrsege miatt féltek oda húzódni.

Csak miután a magyar seregek a várat ostrom alá vették, kezdett a menekültek nagyobb része Gyulafehérvárról elszéledni.\*) Tévedne, ki azt hinné, hogy az enyedi menekültek mindannyian teljesen a segélyezésre támaszkodtak s csak a környező adományokból tartották fenn magukat.

Enyed polgársága önértetes volt mindenkor s nemes önértetét a szomorú bujdoklásban is megőrizte.

Akárhány család egészen a maga emberségéből tartotta fenn magát.

A Bethlen-főiskola tanárai és tisztviselői pénzügyekben felszámított és megállapított fizetéseiket a vándorlás ideje alatt is kapták az iskola pénztárából, évnegyedi részletekben azon pénzből, mely a megmentett ládában találtatott, továbbá azon 4 ezer és pár száz forintból, mely összeget tőke tartozása részben törlesztése és kamat címén Hincz György fizetett be a collegium pénztárába Kolozsvárról; és a m.-décsei csűrnél megmaradt szalmás gabona árából. Antal János ref. püspök is, püspöki fizetésének azon részét, melyet a Bethlen-főiskola volt köteles szolgáltatni, szintén pénzben pontosan kapta.\*)

Nehány család megmentett pénzéből, továbbá, szintén meg-

\*) Török Dániel közlése nyomán.

\* Az enyedi professzorok, mint az iskola előljárósága, a katasztrófa után első ülésüket jan. 12 én tartották Jólózsvártt.

Ezen előljárósági ülésben nem vett részt a főgondnokok közül senki; tanár is csak három volt jelen u. m. In.-ze Dániel h. rector mint elnök, továbbá Bodola Sámuel és Mihályi Károly.

A jegyzőkönyvet Mihályi vezette.

Hiányoztak az ülésről a tanárok közül: Zevk Miklós, Vájna Antal és Earnos Károly rektor. Péterfi László ekkor már nem volt életben, Szász Károly pedig 1848-ban eultusminiszteri államtitkárrá neveztetvén ki, professori állásáról lemondott s tanszéke üresen állott.

Ezen előljárósági ülésen számba vették a professzori fizetéseket, valamint a püspök járulékait s mintán a terményekben adandó rész nem volt kiszolgáltatható, ezeket is pénz értékre változtatták át.

Egy professzor évi fizetése 3333 frt 20 krban és a püspöki járulók 1856 frt 40 krban lett megállapítva, váltó pénzben.

Makkai D. enyedi professzor közlése alapján.

mentett s elárusított arany és ezüstneműi árából éldegélt.

Mások ingatlan birtokaikra vettek fel valami kölcsönt s abból tengődtek.

Az egyházi szolgák az állam pénztárából kaptak rendes fizetést, a papok 50, a tanítók, énekvezérek pedig 25 forintot havonként.

Az olyan iparosok, kik a fegyvert nem bírták és semminemű vagyon felett nem rendelkeztek, elszegődtek egyik vagy másik iparos műhelyébe s dolgoztak heti bérért, miből esaládjuk részére is juttattak.

A nemzetőrök csekély napi járulékaikból takarítottak meg valamit s fordították övéik ellátására.

Akárhány polgárő cseléd minőségben kereste kenyerét s ruházatát.

Némelyek bármi nyomorúsággal, egy kis fogatot állítottak s ez után tartották fenn magukat.

Igen sokan voltak a nők közül, kik a hadsereg részére várták éjel-nappal, tehát tűjükkel szerezték meg kenyerüket.

Munkát adott az állam eleget s díjazta tisztességesen.

E tekintetben az enyedi menekült nők kiváló figyelemben részesültek. Első sorban ezeknek adták a várni valót s csak ha ezek nem győzték a munkát, juttattak abból másoknak is.

Némely enyedi nő annyit vartt az állam részére, hogy annak díjából bizonyos részt még meg is takarított s pénzt gyűjtött.

Szóval az enyedi menekültek nagyobb része önerején és munkája után élt az idegen légkörben is, s csak a kisebb rész volt az, mely csak jajvcszékelte s nem igyekezett magin segíteni. Négy ezer frt s 7—8 száz véka gabonát tevő kegyadományból 3000 ember nem is tarthatta volna fenn magát téli időben, hónapok folytán, ha maga is nem gondoskodott volna magáról.

A magyar fegyveres erő győzelmes előrenyomulásával, főleg pedig Erdélyben a reakció központjának N.-Szebennek, Bem tábornok hadserege által történ bevétele után, a bujdosó enyedik lelkében remény ébredett, hogy szülőföldjükre visszatérhetnek s elpusztult városukat újra építhetik.

Azzal tisztában voltak hogy ezen óriási feladatot csak saját erejükön, egyhamar meg nem oldhatják.

A magyar állam segélyére gondoltak tehát.

Ily számítással a Deésen állomásozó enyedi nemzetőrök, egyetértve a Kolozsvárit levőkkel, márcz. közepe körül, Sándor Elek és O Veres Károly személyükben küldöttséget választottak s indították Debreczenbe Kossuthhoz azon utasítással, hogy a magyar állam akkori feje előtt, az Enyedet ért szörnyű csapást élő szóval adják elő s kérjék az állam segélyét az idegen tűzhelyek mellett nyomorgó menekültek részére, főleg pedig városuk újra építéséhez.

Márcz. 20-ka körül érkezett a küldöttség Debreczenbe, hol Kossuthot meg is találta.

Ezen küldöttségnek Kossuth által történt kihallgatását s a kihallgatás eredményét, meglett férfi koromban is nem egyszer hallottam néhai Sándor Elek által, mindannyiszor a meghatottság hangján elbeszélni s így az elevenen él lelkemben.

Ide hogy megírásában annál kevésbé tévedhessek, felkértem a küldöttség másik, most már szintén néhai tagjának O Veres Károlynak egyik fiát Veress Sándor sárdi ref. papot, hogy a mit ezen ügyről, édes atyja ajkairól több alkalommal hallott, jegyezze le s közölje velem úgy, a mint azt elbeszélni hallotta.

Meg is tette szives készséggel s örömmre szolgál, hogy ezen reánk onyediekre emlékezetes kihallgatás lefolyását s annak eredményét O Veress Sándor barátom is úgy adja elő, a mint én tudom. Elbeszélem tehát ama kihallgatást, úgy a mint azt a küldöttség b. e. tagjaitól hallottuk volt.

A küldöttség tagjai Debreczenbe érkezésük után azonnal, egy verőfényes márcziusi nap d. e. óráiban felkeresték Kossuthot s tőle kihallgatást kértek.

A kormány feje fogadta is őket késedelem nélkül.

Nem engedett meg nekik semmi ünnepélyességet, hanem maga egy díványon foglalván helyet, felkérte, hogy üljenek mellette s Enyed pusztulásának megdöbbentő tényét beszéljék el részletesen; azután terjesszék elő küldőik kérését.

Sándor Elekék, miután Enyed pusztulásának lefolyását elbeszéltek, küldőik nevében 300.000 pengőforint államsegélyt kértek Enyed részére, mely pénzzel városuk újjá építéséhez kezd-

hessenek s a mellett a menekültek azon részének, mely ínséggel küzd, míg tűzhelye mellé visszatérhet, némi segílyt nyújthassanak.

Kossuth a küldöttek előadását mélyen meghatottan hallgatta végig, közbe-közbe kérdéseket intézett hozzájuk s miután előadásuk véget ért, k ö n y t e l t s z e m e k k e l e k é p p s z ó l o t t ;

„Enyednek fel kell épülnie és szebb lesz mint volt, mert Enyed nagy hivatással bír Erdélyben. Csak az isten Pestre segítsen, mindent, a mit lehet megteszek Enyedért, de itt, hol a napi szükségletekre is alig tudunk a kézisajtóval elég bankjegyet nyomtatni, a legjobb akaratom mellett sem tehetem, hogy 100,000 frtnál többet utalványozza k. Ha véremmel tudnék segítni a szerencsétlen városon, azt is áldoznám“.

Az előzékeny és részvétljes kihallgatás 5 negyedórát vett igénybe. Ezalatt a houvédelmi bizottság elnökének titkára párszor benyitott s jelentette, hogy sürgős természetű ügyekben többen várakoznak a kormányelnök kihallgatására, Kossuth azonban mindannyiszor intett a titkárnak, hogy távozzék.

„Életem legszebb, legmeghatóbb jelenete a volt, mikor Enyed érdekében Kossuthnál jártunk“ mondták Sándor Elek és Veress Károly akárhányszor.

Hogy Kossuth N.-Enyed részére, az országnak akkori szó rult helyzetében 100,000 frtot utalványozott volt az állam pénztárából, azt Eötvös Károly orsz. képviselő is megerősíti egy 1890. évi május 28-án, a Kossuth honossága kérdésében, a képviselő házban történt felszólalása alkalmával.

Az állam pénztárából Enyed újjáépítése céljából utalványozott 100,000 frt ki lett-e fizetve mind, vagy pedig az akkori pénzügyminiszter, az állam pénztárának felette szorult helyzete miatt ezen összegnek csak egy részét fizette-vólt ki? megtudnom nem sikerült.

Hogy az enyediek az állam pénztárából, ápril havában pénzt kaptak, az tény.

Ezen pénzből folyósítottott a városi alkotmányosan választott tisztviselők és az egyházi szolgák részére, havi részletekben

rendes fizetésük; segélyeztettek, a nyomorban levő menekültek. Vásároltatott vető mag, mellyel az enyedi határnak tavaszi vetés alá következő része be lett vetve; szereztek be nagy mennyiségű tutaj fát, melyből a haza szállingózó polgárok a nagy mérvű építkezést már-már megkezdenünk voltak s ha az orosz invázió híre nem indul s nem kelt újabb aggodalmakat a lelkekben, bizonyára -meg is kezdték volna már a nyár közeledtével

Valószínű, hogy a 100,000 frtnak Duschek pénzügyminiszter csak egy részét fizette ki, a másik részt visszatartotta az állam pénztárában, míg az építkezések folyamatba indulnak. Az építkezéseket azonban a bekövetkezett orosz invázió miatt folyamatba indítani nem lehetett s így a pénz egy része benn rekedt, sőt a kifizetett összegnek is nagyobb része mint pénztári készlet, a többi Kossuth bankókkal együtt megsemmisült.

Némi maradandó látszata ezen államsegélynek, mely a kormánybiztos felügyelete alatt állott, minden esetre volt, amennyiben a béke helyreálltával, a korábban haza került enyediek, az ezen pénzen beszerzett tutaj fákból emeltek fedelet romokban álló hajlékaik fölébe.

Némi társadalmi szervezettel bírtak az enyediek a bujdosás ideje alatt is. Ennek jeleivel főleg Kolozsvárt a Belső Farkas utczában és Deésen találkozunk.

Az enyedi nemzetőrök Deesen, hol tömegesen voltak együtt, több alkalommal rendes tanácskozásokat folytattak azon nehéz kérdés felett, hogy övéik és városuk szomorú helyzetén hogyan javíthatnának valamit. Ilyen tanácskozásaik eredménye volt pl. az, hogy a város újra építéséhez a magyar állam anyagi támogatását kérik s e özüiből válasszanak s indítsanak küldöttséget a kormány fejéhez Debreczenbe; továbbá az hogy kérik az enyedi nemzetőr csapatnak Deésről haza Enyedre áthelyezését.

A város sorsát érdeklő megállapodásaikat, hozzájárulás végett közltek a Kolozsvárt levő kiválóbb bujdosó társaikkal is.

Kolozsvárt a Belső Farkas utca volt az enyedi menekülők központja, miután ezen utczában szállásolt Antal János püspök\*)

\* Az öreg Antal püspök a gr. Dégenfeld féle épületben vonta meg magát. Vele lakott fia Antal László derék orvostudor szép és népes családjával.

Bodola S. theol. tanár, br. Kemény István főispán sat. kiváló férfiai Enyednek. A ref. kollégium épülete folytonosan tele volt legtöbbször az intelligens osztályhoz tartozó enyedi menekültekkel.

A Bethlen-Collegium előjárósága is a Bodola S. szállásán s így a Belső Farkas utcában tartotta üléseit.

Az enyedi betegeket az enyedi orvosok névszerint dr. Váradai Sámuel, dr. Antal László, dr. Marosi István és Ungerpek János orvosok gyógykezelték.

Miután Sándor József enyedi egyik ref. pap n.-szebeni fogságából ápril 9-én Kolozsvárra érkezett, ő is a kollégium épületében vonta meg magát s liivei lelki gondozását részben átvette.

A másik enyedi ref. pap Basa Mihály Tordán levő híveit gondozta.

Helyzetüknek megfelelő társadalmi életük sem hiányzott, melynek központja szintén a Belső Farkas utca és pedig a ref. kollégium épülete volt.

Azon 40 — 50 enyedi család női, kik a ref. kollégiumban laktak, a hosszú téli estéken kisebb csoportokban felkeresték egymást s barátságos társalgás közben varogatták, egy-egy szál faggyu-gyertyavilágánál, néha éjfélig is a katonai fehérműt, vagy a mint azt a munkát akkor általánosan nevezték „a komisz t.“

A divatos női viselet a legegyszerűbb gyászruha volt. A legszegényebb enyedi nő is igyekezett magának s leányának — ha volt — gyász köntöst, fiai kalapjára gyász fátyolt szerezni.

Kolozsvár utcáin annyi gyászba öltözött nőt talán sohasem lehetett látni, mint 1849. első felében.

Ezek pedig legtöbbször enyedi nők voltak.

Valahányszor a Belső Farkas utcai ref. templom harangjai Isten dicsőítésére szólították a hívők seregét, a kolozsvári ref. kollégium kapuján mindannyiszor egy sereg gyászba öltözött nő vonult ki és sietett a templomba imádkozni.

Az úton találkoztak a város más részeiből is templomba

siető szintén enyedi nőekkel s a farkas-utczai ódonszerű, gyönyörű templom egy jelentékeny részét mindig enyedi nők foglaltak el, mély áhítattal hallgatván Vadas József, Herepei Gergely, Csiszár Sámuel s egy időn túl Nagy Péter\*) hírneves kolozsvári ref. papok emelkedett szellemű imáit és beszédeit.

Az isteni tiszteletok után azok is, kiknek szállásuk nem a ref. kollégium épületében volt, oda tértek be s ott panaszták el egymásnak keserveiket, siratták meg mostoha sorsukat.

Egy másik rendes találkozási helyük a l l e d u t vala, mely teremben 1849. telén nem a bálokat rendező vidor kedélyű bálbizottságok, hanem a magyar hadsereg részére szükséges fehérnemű készítését vezető állami bizottság tartotta üléseit.

Ide vitték az enyedi nők csoportosan, bizonyos napokon, az általuk megvarrott katonai fehérneműt, segédkeztek a szabásoknál, vették át az újabb várni valót s végzett munkájuk díját.

Színházban s más nyilvános helyeken nem jelentek meg. Sem idejük, sem kedvük, sem pénzük nem volt, hogy ezt tegyék.

Voltak az enyedi menekülteknek boldog órák is, mikor gyászukat, keserveiket egy időre feledték.

Ilyen óráik közé számították azokat, melyekben a magyar hadsereg egy-egy újabb fényes győzelméről vettek hírt; mikor a Debreczenben járt küldöttség a kormány fejétől Ióssuthtól biztató Ígérekkel tért vissza Kolozsvárra; mikor a N.-Szebenből kiszabadult enyedi foglyok egy része Kolozsvárra érkezett; mikor az enyedi nemzetőr század Deésről Enyedre lejövő útjában, rnárcz vége felé Kolozsvárt! néhány órára megállapodott, s az egymástól távol levő családtagok itt összetalálkozván, egymást szeretettel ölelhatték.

Valahányszor ilyen kellemes óráik jöttek, a belsőfarkas utczai kollégium tágas udvara és folyosói a száz meg száz enyedi menekült ajkairól hangzó hazafias lelkesedés és mámorító öröm

\* Nagy Péter csak N.-Szeben bevétele után szabadult ki fogságából s térhetett vissza Kolozsvárra, hívei körébe.



zajától visszhangoztak. Így töltötték el az enyediek, idegen légkörben az 1849-ik év telét és tavaszának egy részét.

Néhányan ápril elején már siettek haza, hogy elhagyott hajlékaikat elfoglalják.

Az ébredő tavasz virágokat fakasztott nemcsak a verőfényes hegyoldalokon, hanem a csüggedt enyediek szívében is.

A remény virágait fakasztotta, hogy városukat újraépíthetik s annak falai között megint édes otthonra találандanak.

A foglyok útja. — Helyzetük Nagyszébenben.  
Szabadulások a fogságból.

A mint fennebb elbeszéltük, a Vardéner tábornok parancsnoksága alatt visszavonuló császári katonaság 1849.jan. 1-én Enyedről 19 tekintélyes polgárt hurczolt el, mint ők mondották kezesekül, valósággal pedig foglyokul.

Szeretteiket csak kevesen kísérték Enyedről, mert a tömeges kísérést a katonaság nem engedte meg s azon néhányat is, kiknek ezt elnézte, a „Czifra-fogadó“-tól visszautasította.

Az övéiket kísérők között volt Sípos Pál ügyvéd neje is. '

Siposné a Czifra-fogadóban, hová a vezénylő tisztikar pár perczre betért, Vardéner előtt letérdelt s szívreható zokogások között kérte a tábornokot, hogy férjét bocsássa szabadon.

A szerető nő esdeklése használt. Sípost Vardéner szabadon bocsátotta, ki is utána jövő kocsijában, nője mellett helyet foglalt s gyorsan elhajtattott Gyulafehérvárra.

Sípos szabadon bocsátása után az enyedi foglyok száma 18-ra szállott.

Tövisig gyalog mentek a katonaság sorai között. Itt megháltak. Jan. 2-án korán reggel szekerekre ültették s szekereken vitték Balázsfalváig, hol a katonasággal együtt jan. 3-án egész napon pihentek. Balázsfalván az Akszentye prefect iroda helyiségében voltak elszállásolva.

Jan. 4-én szintén szekereken tovább szállították Kis-Selykre,

hol egy szász nemzetiségű szűcsmester tulajdonát képező épületbe helyezték be, egy nagy fűtetlen szobába.

Az úton Tövistől Kis Selykig, a kíséző katonák nem kis mértékben zsarolták őket. Azzal fenyegették ugyanis, hogy azon esetben, ha nem fizetnek, az oláhok kezébe bocsátják át.

Kis-Selyken 3 napot töltöttek. A katonaság itt, az általánossá lett zűrzavarban róluk megfélelkezett, élelmezésükről nem gondoskodott s a szerencsétlen foglyok ezen 3 nap folytán nem kaptak élelmet sem ingyen, sem pénzért.

A szász ajkú lakosság túlnyomó része a legszivtclenebbüi viselkedett velők szemben.

A felettük ez ideig gyakorolt felügyelet is annyira meglazult, hogy szállásukról szabadon távozhattak s a községben szerteszét barangolhattak.

Ez volt a szerencsésük, különben a hideg és élelem hiánya miatt elpusztultak volna.

Így pedig háztól-házhoz járhatván, a jobb érzésű lakosoknál, titokban, némi ennivalóhoz mégis csak juthattak.

Koldulták az élelmet Kis-Selyk utcáin, a szó teljes értelmében.

A császári katonaság Kis Selyken nemcsak, hogy róluk többé nem gondoskodott, de ott akarta őket hagyni, sőt biztatta, hogy térjenek vissza Enyedre ha úgy tetszik, mert ők haza bocsátják.

Jól tudták a foglyok, hogy egy oláh és szász felkelők által ellepett vidéken minő sorsnak néznének elibe, ha utjokat Enyed felé vennék, ezért azon kérelemmel járultak a katonai vezénylet elibe, hogy ha őket eddig elhurcolta, vigye be Szebenbe s a bizonyos lemészárlásnak ne tegye ki.

Kérésüknek annyi eredménye lett, hogy Nagyszebenije szóló útlevelet adtak kezükbe, melynek birtokában, saját költségükön szekereket fogadtak s jan 8-án reggel, fedezet nélkül elindultak Nagyszeben felé.

A katonaság Kis-Selyken maradt.

A N.-Szebenbe vivő úton nem volt bántódásuk s az nap este el is jutottak N.-Szeben végéhez.

Itt őrségen levő szász nemzetőrök vették körül s Kis-Selyken kapott útleveleiket nagy gorombaságok közt vizsgálták meg. Sőt

a foglyok egyikét Telegdi Károlyt azért, mert a zavarban társaitól kissé hátrább maradt, egy szász nemzetőr puskája ágyával keményen megütölte.

Végre bekísérték a városba s a térparancsnok iroda helyiségébe vitték. Itt künn tartották az udvaron legalább is egy óráig.

Ekkor a térparancsnokság valamelyik tisztviselője egyik ott levő szász nemzetőr kezébe valami levélfélét adott át s ezután ugyanaz a nemzetőr a katonai laktanyaába vezette őket.

Itt, egy a Bianchi-sorezredhez tartozó tiszt vette számba a foglyokat s nagy későre a laktanya épületének emeleti részébe beszállásolta.

Késő este volt már, mikor szállásukon elhelyezkedhettek.

Egy heti utazás fáradalmi, remegései és sauyarúságai után végre elkövetkezett egy nyugodt éjszakájok, melyen fűtött szobában magukat valamennyire kipihenhették. Szegények aligha gondolták, hogymíg ők, annyi törődés és elviselt sanyarúság után, a jan. 9-re viradó éjelen csendesen pihentek, azalatt Enyeden, szeretteiket, Akszentye táborának emberei halomra gyilkolják, hajlékaikat kirabolják és felperzselik.

A katonai laktanyaépületében tartották őket január 16 vagy 17-ig, szoros őrizet alatt.

Eleintén rendes katonák, később szász nemzetőrök őrizték.

A laktanyából a ferencz-rendiek zárdájába szállították át s ott a földszinten az étterembe helyezték be.

A Ferencz-rendiek zárdájának emeleti, valamint földszinti része ekkor már tele volt Erdély minden részeiből N.-Szebenbe hurczolt magyar kezesekkel, vagy jobban mondva foglyokkal.

Ott voltak a többek között gr. Kemény Sámuel, gr. Lázár József, gr. Teleki Elek, b. Kemény Pál, Gyárfás Domokos, Berzeuezei Ferencz megyei. birtokosok; Mózsza József, Tils János, Ágoston István, Bodor Elek, Osváth József tekintélyes polgárok, részint Kolozsvárról, részint Marosvásárhelyről; továbbá Nagy Péter és Herepei Gergely kolozsvári ref. papok, Sóós gyógyszerész és Petrubán kereskedő Erzsébetvárosról, Tóth László ügyvéd stb.

A zárdában elhelyezett foglyok szász nemzetőrök őrizetére valának bízva, kik úgy bántak velök, miként a bűntények miatt elítélt fegyenczekkel szokás bántani.

Szobájokból még kilépni sem volt szabad. Élelmük száraz kenyérből és vízből állott.

Meglátogatásuk is tiltva vala.

Ezen végtelenül sanyarú helyzetük eltartott jan. vége feléig, mikor Gedeon tábornok egy alkalommal a zárdában levő foglyokat meglátogatván s a velök szemben gyakorolt embertelen eljárás felől személyesen meggyőződést szerezvén, a felügyelőket emberiesebb bánásra utasította.

Gedeon eme látogatása után meg lett engedve, hogy a foglyok, fegyveres felügyelet alatt az udvaron, kertben sétákat teshessenek; a zárda templomában isteni tiszteletekre eljárhassanak; az is meg lett engedve, hogy saját költségükön élelmi czikkeket vásárolhassanak s a zárda szakácsával a maguk részére főzethessenek.

A zárda szakácsa, egy igen becsületes magyar ember végezte a szükséges bevásárlásokat s főzött az enyediék részére teljesen díj nélkül.

Meglátogatásuk sem volt többé tiltva.

Mínthogy jelentékenyebb összegű pénzt egyik enyedi fogoly sem vitt magával s a mi keveset vittek, annak is egy részét elvették tőlük egy s más ürügy alatt részint a katonák 'az úton, részint az őrizetükkel megbízott szász nemzetőrök a laktanyában és zárdában, egy időn túl pénzük elfogyott annyira, hogy alig volt mivel a legszűkebbre szabott konyhai bevásárlások költségeit is fedezhessék.

Szerencsájukra akadtak jó emberek ott az idegen légkörben, kik segítettek rajtuk s nem engedték, liogy éhezzenek, mert a generalkommandó kenyér és víznél egyebet nekiknem adott, elejétől végig.

Enyedi emberek voltak, kik a szerencsétlenek segélyére siettek.

Seres István Sorostélyről, hol a gr. Teleki József udvarában szolgált gazdatiszt minőségben, 1848. decz. havában, családjával

együtt nagynehezen bevergődött N.-Szebenbe s ott telelt. Seresékkal volt neje testvére: Pánczél Rozália is.

Ez a Seres, ki maga is Enyedről származott, vala egyik jóltevőjük a szerencsétlen enyedi foglyoknak.

Míg Sorostélyról magával hozott pénzéből tartott, abból tette meg a szükséges bevásárlásokat s küldötte az élelmi czikkeket a foglyok részére be a zárdába, csaknem mindennap.

Miután pénze elfogyott, egy Schmid nevű n.-szebeni kereskedőtől vett fel nagyobb összegre menő kölcsönt és segélyezte őket tovább.

Segélyezte azon időtől kezdve, hogy szabad lett a foglyoknak önmagukat élelmezni, egész a fogságból történt kiszabadulásukig.

Pánczél Róza vitte be nekik a Seresék által küldött élelmi czikkeket.

Ez a lelkes nő hozta meg a jó vagy rossz híreket is, melyekhez a városon juthatott; biztatta, vigasztalta őket.

Seres nemcsak élelmezésükről gondoskodott, hanem fehérneműiket is rendesen ő tisztogatta.

Egy másik jóltevőjük C z i n e g e Ferencz volt, akkor állami pénzügyi főbiztossági Írnok, szintén enyedi ember, a jan. 10-én Enyeden oly borzalmas módon meggyilkolt Czinege István fia.

Czinege Nagyszebenben lakott.

Ott találták 1848-ban az országos zavarok s nem is mozdult onnan semmi felé.

Miután az enyedi foglyok meglátogatása engedélyezve lett, őket a zárdában több rendben felkereste.

„A refektoriumban laktak mind együtt, s a mint hozzájuk legelőször beléptem, mindjárt előmbe jöttek mind, bár nagyon leverten s bús szívvel, de mégis látszott arczukon a nagy öröm, hogy enyedi ösmerőst láthatnak“, írja Czinege.

Czinege miután meggyőződött, hogy a fogoly enyediek nyomorral küzdenek, közölte a dolgot a Szebenben lakó magyarok kiválóbbjaival s segélyezésük céljából, ezek között aláírási ívet indított.

Összesen 117 p. frtot frtak alá. Ezen összeget Czinege márcz. 1-én Sándor Józsefnek és Zsigmond Andrásnak adta át, kik azt enyedi fogoly társaik között egyenlő részben ki is osztották.

Az ezen összeg átvételéről Sándor József és Zsigmond András által adott nyugta hátlapján ez áll:

„A túlírt összeg, hogy a n.-enyedi 17 személyből álló kezesek között egyformán kiosztatott, hitelesen bizonyítjuk.

Nagyszeben, márcz. 1. 1849.

Kovács Elek s. k.

Tóth László s. k.

Az adakozók között találjuk: Kenderesi Ferencz tartományi biztost 2 frt 30 krral, Hírling Károly tart. főpénztári tisztet 2 ft 30 krral, Szász Ferenczet 2 frt 30 krral, Keresztes Antal főpénztárnokot 5 frttal, Béldi Györgyöt 5 frttal, Vajda Gábor főbiztosági írnokot 1 frt 40 krral, Czinege Ferencz főbiztosági Írnokot 2 frt 30 krral, Keresztényi Samut 2 fit 30 krral, Daróczi Pált 2 frt 30 krral. Mosztig Gergely kereskedőt és Társát 1 frt 40 krral, Mikét 2 frt 30 krral, Jancsó Györgyöt 1 frt 15 krral, Herényi Lipótot 5 frttal, Kolosy Antalt 2 frt 30 krral, ifj. Bálint Ferenczet 2 frttal, Orosz J.-t. 2 frttal, Borbáth Antalt 3 frt 20 krral, Péchy Jánost 2 frttal, Farkast 2 frt 30 krral, Sénberg Adolfot 2 frt 30 krral, Gyújtó Lajost 2 frt 30 krral, Solyiuosi Károlyt 1 frt 15 krral, dr. Borosnyöit 2 frt 30 krral, egy papot 2 frt 30 krral, Simon Mihály 2 frt 30 krral, Krlstoffi Jánost 1 frttal, Schultze János actuariust 2 frt 30 krral, Jablonczai Elek tartományi biztost 2 frt 30 krral, Ponorit 5 frttal, Mezei Jánost 2 frt 30 krral, Gyergyait 3 frt 20 krral. Márkot 1 frt 15 krral, Karácsonyit 50 krral, Sándort 1 frt 40 krral, Szász Samut 2 frt 30 krral, Solymosi Józsefét 2 frt 30 krral, Sándor Albertét 1 frt 40 krral, Szalánczi .Gábort 2 frttal, Contralor Eder Károlyt 2 frt 30 krral, „Egy zatlai károsodottat 50 krral.\*)

Foglyaink a legmélyebb lehangoltságban töltötték el azt a két hónapot, meddig Szebenben voltak bezárva.

Hogy Enyed teljesen elpusztult, azt tudták, de hogy szeretkeik közül maradt-e életben valaki, arról nem sikerült semmi bizonyost megtudniok.

\* Czinege Ferencz közlése alapján.

Ünnep-napokon rendes isteni tiszteleteket tartottak. Ilyenkor szent énekeket énekeltek, aztán fogolytársuk Sándor J. enyedi ref. pap imát és egyházi beszédet mondott ott a refektoriumban, mely fogházuk vala. Az enyediek által megtartott isteni tiszteleteken a zárda épületében levő többi magyar foglyok egy része is részt szokott venni.

Hétköznapokon a zárda templomába jártak misét hallgatni. Itt az enyediek az orgona körül foglaltak helyet mindig, csoportosan, reformátusok úgy, mint rom. katolikusok.

Czinege sokszor látta őket a zárda templomában együtt és hallotta „a Corusban, mise alatt a kántorral együtt nagyon érzékenyen és áhítatosan énekelni.“

Halottjuk is volt a fogság ideje alatt.

S z i l y Imre fogolytársuk balt meg február 26-án inlázban.

Ez az alig 30 éves férfi a fogságban teljességgel nem birt magán erőt venni. A lelki rázkódások és a kiállott sanyaruságok testben és lélekben teljesen megtörték. Vigasztalhatatlan volt s többnyire ágyban-fekvő beteg. Betegsége ideje alatt dr. Borosnyai szebeni orvos gyógykezelté.

Huszonhetedikén temették el az összes magyar foglyok jelenlétében.

Temetése a legegyszerűbb, de mélyen megható volt.

Sándor József lelkész nem érzett magában annyi erőt, hogy elhunyt fogolytársa, barátja koporsója mellett papi szolgálatot végezessen s ez okon Izsák ref. pap mondott, a halott felett rövid megható imát, azután elvitték a Ferencz-reudiek sírboltjába s ott örök nyugalomra helyezték.

Az egyszerű temetés költségeit az elhunytnek fogolytársai, barátjai fedezték.

Jan. 21-én, míg Szeben kapui előtt a császári seregek és Bem tábora között az ütközet folyt, a zárda épületében levő magyar foglyok, útra készenlétben tartattak, hogy a város bevétele esetében az elvonuló császári katonaság magával vigye őket is,

Márcz. 11-én is, a mint a N.-Szebent védő oroszok és Bem táborának ágyúí d. u. 4 órakor megszólaltak, újólag indulásra készen tartották őket, de szerencsájükre az észvesztetten megfuta-



modott oroszoknak és császáriaknak nem volt annyi idejük, hogy a foglyokat magukkal hurcolhassák.

Ott várakoztak a zárda épületében elindulásra készen, dobogó szívvel, a remény és aggodalom váltakozó érzelmeivel keblükben az ütközet végeredményére s mikor az ágyú szó, késő este elnémult s őket nem vitték, úgy voltak meggyőződve, hogy a magyar seregek N.-Szeben kapui előtt ismételten vereséget szenvedtek.

Estéli 11 óra körül hallják, hogy a zárda nagy vasas ajtaját kívülről keményen döngetik és nyomban nyitják is.

Ugyanezen perczen erős fegyverzörgés zavarja meg a zárda csendjét s egyszerre több ajakról eme kiáltás volt hallható: „Hol vannak a magyar foglyok“?

Felnyílik a refektorium ajtaja s azon pár száz nemzetőr rohan be az enyediékhez, halálra rémülten. Hebegik, hogy itt vannak a honvédek s egész testükben reszketve kérik a fogoly magyarokat, hogy a honvédek bosszúja ellenében őket védjék meg s egyszersmint önként átadják nekik fegyvereiket.

Ezen halálra rémült emberek a zárdában levő magyar foglyok őrizetével megbízott száz nemzetőrök voltak.

A száz nemzetőröket nyomon követik a terembe a honvédek s örömtől sugárzó arcczal kiáltják: „Szeben be van véve! Szabadok vagytok testvéreink! Éljen a haza!“

Az az öröm, mely a foglyok szívét átjárta, midőn a daliás magyar honvédeket maguk előtt látták s magukat szabadoknak érezték, az olyan valami volt, melyet elképzelni igen, de leírni nem lehetséges.

Honvédeink a gyámoltalan, a remegő száz nemzetőröket nevelték, de nem bántották egy ujjal sem.

Czinege figyelmeztetett egy, Nagyszeben valamelyik utcáján ujongó honvéd szakaszt, hogy a Ferencz-rendiek zárdájában magyar foglyok várakoznak szabadításra:

A foglyok az éj sötétében nem mertek a zárda épületéből távozni s a márcz. 12-re virradó éjét még abban töltötték, most már mint győztesek, mint szabad emberek.

Másnap Bem tábornok minden egyes volt fogoly részére 100 pengő forintot fizetett ki a hadi pénztárból, útra valóul.

Volt ám ezután becsők a magyar foglyoknak a szebeni szászok előtt! Kérve-kérték őket, hogy menjenek szállásba hozzájuk.

Keletkezett pedig a mi jó n-szebeni szász sógoraink kebelében, eme végtelenül szívélyes, eme megható vendég-szeretetet tüzének, a volt magyar foglyok iránt történt hirtelen és nem várt föllobanása azon ok miatt, mert azt hitték, hogy azon esetben, ha a honvédek házuknál magyar embert találnak, őket nem bántják, nem rabolják ki.

Nem bántották derék honvédeink, ha volt, ha nem volt magyar ember vendégük.

Az enyedi volt foglyok közül Telegdi János és Zsigmond András már pár nap múltával elhagyták Szebent s a szászsebesgyulafehérvári útvonalon siettek Enyedre haza.

A többiek, miután az utazás a szerte-szét barangoló felkelő oláh csapatok miatt, N.-Szeben bevétele után is egy ideig veszéllyel járt, még közel 4 hetet töltöttek Szebenben.

Április első hetében indultak ki onnan egy csoportban.

Útjokat Medgyes felé vették s a Küküllő völgyén folytatták. Innen átmentek a Maros völgyére.

A Maroson Radnótiinál keltek át s a Mezőség szélén Torda, illetőleg Kolozsvár felé tartottak.

Útjokban a portyázó oláh felkelők néhol fenyegették őket, sőt lövöldöztek is utánuk. Április 8-án érkeztek Tordára s egy részük ott is maradt. A többi már másnap átment Kolozsvárra s szeretteivel ott találkozott.

Istenem! milyen volt ez a viszont találkozás.\*)

\* Néhai Sándor József) néhai Lostájner károly, néhai Kovács Sándor mérnök; továbbá Telegdi Károly, Czinege Ferencz, Nagy József szebeni ref. pap és Pánczél Róza elbeszéléseik, illetőleg ide vonatkozó följegyzéseik alapján.

## Az enyedi állapotok márczius közepétől július 26-ig, vagyis a város újabb feldúlásáig.

A tavasz 1849-ben szokatlanul korán köszöntött be állandóan derült és meleg napjaival.

Mire megenyhült a lég, kivirult a mező, megjött a gólyamadár, Enyed is ébredni kezdett. Enyed vidékén 1849. tavaszán szószerint illetett koszorús költőnk Tompa Mihálynak eme figyelmeztetése a gólyához:

*„Ne járj a mezőn, temető van ott;  
Ne menj a tóba, vértől áradott;  
Toronytetőkön nézvén nyughelyét;  
Tüzes üszőkbe léphetsz, úgylehet.“*

Mikor Telcgydi Károly és Zsigmond András márcz. 16-ika körül Szebenből haza érkeztek, a dobokai nemzetőröket már Enyeden találták. Márczius végén haza jött Deésről az enyedi nemzetőr csapat is s ezzel Enyeden és vidékén a személybiztonság meglehetősen helyre állott\*)

\* A Bethlen-főiskola professorainak márcz. 17-én Kolozsvárat tartott gyűléséről vezetett jegyzőkönyv egyik pontja így szól: „Tudósítás jöven, hogy M.-Décese környékén a közbiztonság oly mértékben helyre állott, mikép a szomszéd helységekben a birtokosok udvarainál folyhatnak a gazda'sági munkák“ stb.

M.-Déese Enyedtől csak néhány km. távolban fekszik.

Erre a lakosság is kezdett haza szállingózni. Már az enyedi nemzetőr csapattal is jött haza Kolozsvárról, Tordáról néhány iparos család s kereset után nézett.

A dobokaiak, őrzőjárat ürügye alatt el-el látogattak a vidék oláhok által lakott falvaiba s ezek lefegyverezett s rendes foglalkozásához tért lakosságával szemben, nem egy alkalommal kíméletlenül viselték magukat, a miért a kolozsvári hadparancsnoki állásból, Bem tábornok által, már 28-án Gyulafehérvár ostromának vezetésére küldött br. Kemény Farkas honvédezzredes, mikor egy alkalommal Enyeden átutazott s tiszteletére az enyedi helyőrség mindkét nemzetőr-csapata, a laktanya előtti téren sorakozott, a dobokaiakat szigorúan megdorgálta és rendre utasította.

Miután a személy-biztonság Alsófehér megye havasalyi és Maros menti részében valamennyire helyre állott, b. Kemény főispán május 1-ére megyei közgyűlést hívott össze a megye székhelyére Nagyenyedre.

A gyűlés a reformátusok feldúlt, de le nem égett templomában tartatott meg, Kemény főispán elnöklete alatt, egy szereda napon.

Alsófehérvármegye ezen közgyűlésén a megyei birtokos nemesség tagjai közül kevesen jelentek meg. Ennek egy jelentékeny része le vala gyilkolva, egy másik része a magyar hadsereg lobogói alatt a szabadság harcz ügyét szolgálta, vagy pedig még nem mert tűzhelye mellé vissza térni, de azért ez alkalommal a nagy templom gyűródásig megtelt közönséggel, melynek nagy részét a helyőrséget képező nemzetőrök tették. A jegyzői tollat a megyének tolláról és ékesszólásáról híres főjegyzője: Pogány Károly vezette.

Miután a megye elszomorító ügyei meglettek vitatva s azokra nézve megállapodásra jutottak, a megye székhelyének, Enyednek siralmas állapota s újra építésének nagy kérdése felett kezdetek tanácskozni.

Elhatározták, hogy az elpusztult város újból építésére Alsófehérvármegye által is minden eszköz használtassák fel. Jelesen: a magyar kormány találtassák meg, hogy ehhez nyújtson segélyt

s mindenek előtt, az állam tulajdonát képező görgényi havasokról adjon elegendő épület fát.

Ilyen értelemben Alsófehérmegye a magyar állam kormányát, ezen megyei gyűlésből meg is találta s közbenjárásának annyi eredménye lett is, hogy hihetőleg a görgényi havasokról, a tavasz vége felé, mint állami szállítmány, sok tutaj fa lett a Maroson le úsztatva Enyed újjáépítése céljából.

Eközben megjött a tavaszi vetés ideje is.

A „Gerepen alatt“-i legterjedelmesebb határrész következett tavaszi vetés alá a három fordulás enyedi határon.

Mínthogy az enyediek közül ez ideig csak kevesen kerültek haza s a kik haza kerültek is, nem bírták földjeiket bevetetni, Pogány György első alispán segítette a dolgon úgy, hogy a b. Kemény I. csombordi udvarából, továbbá m.-szentkirályi saját udvarából és a Jakab K. szolgabíró m.-bagói udvarából elegendő mennyiségben kukuricza vetőmagot szedtetett össze s Jakab Károly szolgabírót megbízta, hogy a tavaszi vetés alá jövő egész határrészt vetesse be kukuriczával, nem ügyelvén, melyik föld kié, csak arra legyen gondja, hogy a határ barázdák gondosan megtartassanak.

Jakab, az alispántól vett ily értelmű megbízás folytán, a környék közelebb fekvő falvaiból elegendő ekét rendelt Enyedre s azokkal, két-három nap alatt az egész nagy határrészt bevettette.

Hasonló módon lett Enyed piacza területére beszállítva az a nagymennyiségű tutaj fa is, mely a város újjá építéséhez vala szükséges.\*)

A volt jobbágyok a Maros mentén magyarok -úgy, mint oláhok, a megyei tiszviselők rendeleteinek ekkor már a legnagyobb készséggel engedelmességek.

Mínthogy az enyediek, az egész tavasz folytán csak szórványosan telepedtek haza, a kukuricza kapálást, kaszálást pedig az enyedi határon valakinek végeztetni kellett, az első alispán

\* A tutaj fák beszállítására Veress Mózes városgazda ügyelt fel.

ezen mezei munkák végrehajtásával is Jakab szolgabíró bízta meg, ki is a vidékről mezei kézimunkásokat rendelve be Enyedre, azokkal a maga idejében elvégeztette úgy a kukuricza vetések első megkapálását, mint a kaszálás és széna csinálás munkáit is.

A másodkapálás elmaradt.

A szőlők egészben parlagon hagytak.

A milyen korán állott be 1849-ben a tavasz, ép oly korán köszöntött be a nyár is forró, száraz, tikkasztó napjaival.

Az enyedi határ ez esztendőben különösen gazdag aratással kecsegtetett, de nem volt a ki arattasson, mert a lakosság még az aratási időre sem került haza tömegesen. A lakosoknak főleg az a része nem sietett haza, mely mezei gazdasággal foglalkozott.

Pogány György látván, hogy az aratásra váró gabnához az enyedi határon sarlóval senki sem közeledik, kötelességének ösmerte ezen munka végrehajtása iránt is intézkedni. Ezzel is Jakab szolgabíró bízta meg, ki azt nagy munkaerővel, gyorsan végre is hajtatta.

Az ég megáldotta vala ez esztendőben az enyedi határt annyira, hogy a kukuricza csak egyszeri kapálás mellett is ritka gazdag terméssel fizetett, a búza kalongya sorok pedig ép a Kanaán földjének gazdagságára emlékeztettek.

Azon enyedik, kik a tavasz folytán haza tértek, legnagyobb részben az iparos osztályhoz tartoztak. Ezek azonnal iparuk folytatásához kezdtek s a kézmű ipar csakhamar örvendetes lendületet vett.

A falusi lakosoknak ekkor pénzük bővön volt. Szerezték azt rablás útján, vagy szokatlan magas áron eladott marha állományuk egy részének árából, de pénzük bőven volt s a kézműipar termékeiért annyit fizettek, mennyit az előállító és elárúsító iparosok kértek értük.

A kézműipar föllendülésének az a kedvező eredménye lett, hogy a haza települt enyedi iparosok csakhamar anyagi jóléthez kezdtek jutni.

Pénzt szereztek össze, melynek birtokában romokban álló hajlékaik újjá építésére gondolhattak. \*)

Csakhamar húsmérők is nyíltak a város területén. Ezekre elkerülhetetlenül szükség volt, mert a tavaszi hónapok folytán Enyeden állandóan 5—600 nemzetőr vala helyőrségen; e mellett a városon rendes magyar katonaság is gyakran vonult keresztül.

Egy időn túl egy kis vegyes kereskedés is nyílt.

Az Enyedről elmenekült kereskedőknek nem vala bátorságuk az év első felében haza telepedni s kereskedést nyitni; de meg pénzek se volt mivel és helyiség sem, hol kereskedést nyithassanak. A mit nem tettek meg a kereskedők, megtette egy iparos polgár Hajdú József szövetszövő és egy gyermek, ifj. Czirner József.

Ez a két vállalkozó szellemű egyén összetett száz frtot és a „Két hattyú“ vendéglő boltívezetes kapu bejáratában†) egy kis vegyes kereskedést nyitottak. Forgalma annyira jól indult, hogy a műkedvelő kereskedők alig győzték üzletüket árucikkkel ellátni.‡)

Városi közigazgatás a tavaszi hónapok folytán nem volt semmi.

A rend fentartásáról az enyedi nemzetőr csapit parancsnoka és tisztikara gondoskodott.

ük helyettesítették a városi tanácsot.

Önként érthető, hogy Alsófehérmegye tisztikara sem székelt emez időkbén Enyeden.

Az elpusztult város nem bírta azt kebelébe fogadni.

A vármegye másik kiválóbb városa Gyulafehérvár, ennek ostrom alatt állott vára miatt, szintén nem volt alkalmas hely arra, hogy a megyei kormány falai között vonhassa meg magát.

Ily viszonyok között a megyei közigazgatás központja a kis bányavárosra: Maros-Újvárra helyeztetett át s itt is maradt a szabadságharcz leveréséig.

\* Enyedi öreg iparos polgárok közlése alapján.

† A „Két hattyú vendéglő is le volt égve

‡ Czirner József közlése alapján.

Április haván kezdve ébredésnek indult Enyeden az egyházi élet is.

Viskoczy H. minorita házfőnök, miután sebeiből Kolozsvárit a „Károlina“ kórházban felgyógyult, április hóban, paptársai nélkül, haza jött Enyedre s haza tért hivei csekély számát újólag lelki gondozása alá vette. \*)

A róm. kath. templom feldúlva és leégve lévén, Viskóczy a szokott isteni tiszteletet a templom sekrestyéjében tartotta. Ide állíttatott fel egy egyszerű kis oltárt s ez előtt misézett.

Április haván kezdve a református hívek sem nélkülözték az isteni tiszteletet és papi gondozást.

Basa Mihály egyik enyedi ref. pap, eleinte egymagára, később a felgyógyult énekvezér Málnási Józseffel együtt Tordáról mindenik vasárnapon átjött Enyedre s isteni tiszteletet tartottak.

Miután a ref. templom is fel volt dúlva, ennek használható állapotba hozataláig, a kálvinisták isteni tiszteleteiket, rendszeren a laktanya előtti téren tartották meg.

Ott hirdette Isten ígését Erdélynek akkor egyik leghíresebb hitszónoka, szabad ég alatt, a helyőrséget képező két nemzetőr csapat tisztikara, legénysége s néhány száz polgári foglalkozású ref. és nem ref. vallású egyén jelenlétében.

A szent énekek, melyek éneklésében részt vett az egész gyülekezet és Basának messzi elhallszó érczes hangján előadott szép beszédei a gyülekezet lelkére a legmélyebb benyomást tették mindenik e helyen végzett isteni tisztelet alkalmával.

Mikor az idő kedvezőtlen volt, a Bethlen-főiskola Apafi-féle épületének nagy auditoriumában gyültek össze a hívek.

A ref. egyház harangjai nem lévén használható állapotban, az isteni tisztelet idejét és helyét dobszóval hozták a közönség tudomására.

Június hóban azonban használható állapotba hozatott előbb a kis harang s csakhamar azután a más kettő is.

\* „Solus praesideiu Henricus, Claudiopoli ex vulneribus renatus, securitatem oppidm asseoutum, eum incolis, mense aprili re — divit.“ — Lásd a Minorita-rend enyedi házának levéltárát.



Ugyanezen hóban kijavították valamennyire a reformátusok várbeli nagy templomát s ezen időn túl ezek rendes isteni-tiszteleteiket megint ama történelmi emlékü nagy és szép templomban tartották.

A nyár közeledtével haza telepedett Kolozsvárról az enyedi ref. egyház másik hírneves papja Sándor József és kiváló énekvezére Málnási József is, első a Sándor Elek féle magyar utcza ház két első szobájában, utóbbi a kántori lak romjai között vonván meg magát családjával együtt.

Visszatért Gyulafehérvárról hívei közé már a tavasz nyíltával Molnár Sándor gör. egyesült enyedi pap is; így az egyházi élet mindenik felekezet kebelében némi lendületet vett.

Szóval Enyednek ronda, a vértől kövérített talajban dúsan tenyésző, dudvák által benőtt ucczáin az 1849-ik év nyarának közeledtével némi élet támadott.

Csak igen rövid ideig tartó élet vala.

## Újabb katasztrófa.

Tudva van, hogy Stein július 25-én a gyulafehérvári vár ostromát abban hagyta s egy — Bem tábornoktól vett — parancs következtében, az nap éjei ostromló seregével együtt Szászsebesre vonult.

Ezen hadmozdulat következtében a Gyulafehérvár közelében, Krakkó körül lappangó oláh felkelők vérszemet kaptak s első dolguk a volt, hogy Enyedet ismételten felprédálják.

Úgy látszik ezen várost meg akarták semmisíteni okvetlenül, hogy többé ne létezzék.

Már a következő napon jún. 26-án megindultak ellene.

Enyeden ekkor nem volt helyőrség.

A magyar katonai parancsnokság a dobokaiakat régebben, az enyedi nemzetőr csapatot pedig július 20-ka körül vonta ki innen.\*)

Az elvonuló enyedi nemzetőr csapattal a polgárok közül többen távoztak Enyed romjai közül, a lakosok egy jelentékeny része azonban nem mozdult. Tűzhelye mellett maradt.

Jul. 26-án délkörül észreveszik az enyedik, hogy Tövis irányából egy fegyveres oláh tömeg nyomul a városba.

Ennek láttára a csekély számú lakosság lelkén újólág a leg-

\* Az enyedi nemzetőr csapat Tordára rendeltetett át s ott is maradt míg az egyesült orosz osztrák hadak Kolozsvárt megszállották. Kolozsvár megszállásának hírére, saját elhatározásából, hegyi utakon Bánffi-Hunyadra vonult s Bánffi-Hunyadon egyesült a hátráló magyar seregekkel. Ezt a csapatot az általános zűrzavarban a magyar katonai parancsnokság Tordán feledte.

magasabb fokú rémület vett erőt s batyujával kezében mindenki igyekezett menekülni, merre menekülhetett.

A nagy rész, gyalog vagy szekéren, a Magyar-utcán távozott Torda-felé, mások a szőlőhegyek és az erdőkbe siettek s olt. rejtőzködtek el.

Az oláhok, mihelyt a városba érkeztek, azonnal elkezdettek rabolni és gyilkolni.

Ez alkalommal 17 enyedi magyar embert öltek meg, többet valószínűleg nem keríthettek kézre.

Ekkor már lehetett menekülni, mert nappal lévén: mindenki ébren volt. Aztán meg a nyári időben minden felnőtt dudva, minden bokor és élőfa menedékhelyül kínálkozott a halálra üldözött szerencsétleneknek.

Július 26-án legyilkoltaték Enyeden: özv. Boka Péterné, özv. Gyulai Józsefné, Birtalan György, Besenyei Sára, id. Krizbai András, ennek nője, Kerekes Anikó, Krizbai Mózesné (szemvilágát vesztett nő), ennek egy 7 éves leánygyermek, Vájná Mária, Vájná Erzsi, Lőcsei Sp. Lajosnak egy Anikó nevű cselédje, egy ösmeretlen egyén a „Reznek“ házban, egy ösmeretlen a „Herzsa“ alatt, három ösmeretlen egyén a dr. Váradi Sámuel kertjében.

A legyilkoltak többnyire 60 éven felüli korban levő gyámoltalan nők valának. \*)

A gyilkolás ekkor is általános volt.

E mellett bizonyít az a körülmény, hogy az áldozatok hullái a város különböző pontjai találtattak meg, tehát leölték a szerencsétleneket ott, a hol utolérhették, vagy rejtőzködve megtalálták.

Ez alkalommal a lakósok elmenekültek Enyedről.

E volt az ok, a miéit nagyobb vél fürdőt nem idézhettek elő. Az erre való hajlandóság bizonyára nem hiányzott náluk ekkor sem.

A mi kevés elvinni valót a város területén találtak, azt most is elvitték az utolsó darabig.

Égetni nem égettek, mert nem volt minek tüzet adjanak, de a valamennyire helyrehozott ref. templomot újra feldúlták; megszenteltetésük a róm. kath. sekrestyét is.

\* Viskóczy Henrich jegyzetei.

Mínt hogy a város területén nagyon kevés elrabolni való tárgyat találtak, a környék lakosai neki estek a határnak s a búza kalongyák nagy részét hordották el onnan. A mit elhordani nem tudtak, szétszórták vagy az égi madarak és az idő viszontagságai tették semmivé, így tehát az enyediék a szokatlan gazdag aratásnak hasznát nem vehették, kenyér nélkül maradtak.

A július 26-iki meneküléssel Enyed lakossága 8 hó leforgása alatt háromszor hagyta el tűzhelyét; a város háromszor látott falai között rabló hordákat; két rendben öntözte utczáit embertelen kínzások között legyilkolt ártatlan lakóinak vére és két rendben tettek komoly kísérletet erdélyi oláhaink, hogy ezen kis magyar várost tökéletesen megsemmisítsék.

Komoly, mélyreható figyelmet érdemlő jelenség, hogy oláhaink N.-Enyedet elpusztították, valahányszor erre alkalom kínálkozott. Elpusztították 1600-ban szép. 18-án és 1601 aug. 3-án. Részt vettek ennek feldulásában 1704 virágvasárnapján. Megindultak ellene a Hóra támadás idejében 1784-ben s nemtelen szándékukat ez alkalommal csak amiatt nem hajthatták végre, mert Alsófehérmegye birtokos nemessége és Enyed polgársága, a fenyegető veszély láttára fegyveréhez nyúlt s a rablógyilkos hordát szétverte.

Dicső szabadság-harczunk idejében erre újólag tág tér nyílt s ők a kínálkozó alkalmat mohó vágyakozással meg is ragadták, s a szerencsétlen várost a legirtózatossabb módon feldúlták.

Bizonyára olyan jelenség ez, mely a magyar állam részéről komoly megfigyelést érdemel; megérdemli, hogy nemzeti kormányunk s maga a nemzet több figyelmére és támogatására méltassa ezen érdemes örét déli Erdély magyarságának.

Enyed a júl. 26-iki katasztrófa után ismét lakatlan pusztasággá lett s életben maradt lakói csak szabadság-harczunk teljes leverése után kezdtek romjai közé újólag vissza szállingózni.

## Ki volt főfényező N.-Enyed elpusztulásában 1849-ben, Prodán-e avagy Akszentye Szeveru?

Eme kérdésre a felelet, e munka folyamán tulajdonképen már meg van adva, de miután ez a kérdés még ma is vita tárgyaül szolgál, mielőtt történelmi rajzomat befejezném, nem tartom feleslegesnek erről, összevontan, még egyszer elmondani meggyőződésemet.

Az enyedik eleintén s később is sokáig városuk elpusztításával Prodán Simont, a muzsinai gör. kath. papot vádolták első sorban.

Nagyenyed város tanácsa is 1850. márczius 4-iki üléséből, midőn 1.205,065 v. forint kárpótlásért, vagy legalább kölcsönért folyamodik a császárhoz: a pusztítás „facti speciesét“ a többek közt így adja elé: „ki pusztította el Enyed városát? ... Elpusztította azt az oláh tábor volt két derék praefectje, az istentelen Prodán és Akszentyi Severus “

Történészeink is, akik N.-Enyednek 1849-ben történt pusztulásáról megemlékeztek, az egy b. Kemény Gábor kivételével, mindnyájan a Prodán névéhez kötik N.-Enyed elpusztítását, s Akszentye Szevert futni engedték.

Ezen tévedésnek meg is volt látszólagos oka.

Ugyanis, mikor Vardéner tábornok 1849. jan. 1-én gyors visszavonulásban levő hadosztályával Enyedről távozott, ezen város feletti felügyelettel Prodánt, mint a Maros jobb part-

ján, Enyed vidékén létező oláh tábor prefektjét bizta volt meg. Ez a felügyeletet el is vállalta s erről a városi tanácsot és a folyton remegő lakosságot ünnepélyesen biztosította.

A prefect jan. 1-től kezdve a katasztrófa bekövetkeztéig innen nem is távozott. Folyton hol helyt Enyeden, hol az Enyed közvetlen-közeiében fekvő Felenyed községben, mint a vezetése alatt álló tábor főhadi szállásán tartózkodott és dorbézolt. Az enyedik az oláh prefektek közül egyedül vele érintkeztek, csak tőle féltek, csak az ő ígéreteiben bíztak, csak az ő táborát látták. Ezen okok folytán a veszély idejében arra nem is gondoltak, hogy városuk pusztulását valaki más is okozhatta volna. A beállott óriási zürzavarban ezen ember nevét kapták fel, ezt a nevet hangoztatva, átkozva menekültek, akik menekülhettek.

Arra még csak nem is gondolt senki, hogy Prodán vezéri tekintélye és hatalma a vezetésére bízott oláh tábor előtt, a legszélsőbb oláh párt kibocsátott ügynökei által, jan. 8-án este már teljesen le vala rombolva s ez okon Enyed feldulását megakadályoznia ekkor már hatalmában nem állott,

Így került a Prodán neve be az azon időben megjelenő magyar hírlapokba, főleg a „Honvéd“be, s itt úgy szerepelt, mint aki N.-Enyed elpusztulásában legfőbb mértékben bűnös. Történészeink pedig ezen eseményt tárgyaló dolgozataikhoz az adatokat az akkor megjelenő hírlapok közleményeiből merítették.

Ma már 42 év múltával nyugodtan lehet eme dolgot vizsgálnunk s a felől tárgyilagos meggyőződést alkothatunk magunknak.

A nyugodt vizsgálódás pedig azon meggyőződésre vezet a kutatót, hogy Enyed feldulásában a főhűnös nem Prodán, hanem **A k s z e n t y e S z e v e r**.

Prodán nemcsak, hogy seregével nem rohanta meg Enyedet, ellenkezőleg maga mellé vont embereivel kísérletet tett, hogy Akszentye embereit ne bocsása be a városba, s mikor azok álnokul mégis betolakodtak, megkísérlette fegyverrel szorítani ki onnen, siker nélkül természetesen, mert az Akszentyénél az ő emberei sem voltak jobbak, s ekkor már nem engedelmeskedett neki senki.

Bizonyos, hogy Prodán az Akszentye rabló, gyűjtogató hor-dáinak a város területéről leendő kiszorítására irányult, de meg-hiúsult kísérlete után, ama borzalmas éjelen maga is menekült Enyedről Tövisre s január 10-ig ott is maradt.

De aztán 10-én reggel visszatért Enyedre részegen s azon hír által felingerelve, hogy Hidast a honvédek a jan. 10-re vir-radó éjelen felgyújtották, a gyalázatos munkába belevegült ő is, embereit égetésre nógatta, rabolt, a szerencsétleneket zsarolta. Sőt van, a ki állítja, hogy ezen napon ölt volna is, de ez eléggé bizonyítva nincs.

Így áll a dolog Prodánra nézve.

Lássuk hogyan áll Akszentyére nézve:

Akszentye Szever jan. 2-án Balázsfalván több ember jelen-létében kijelentette, hogy Enyedet el kell pusztítania és ő ezt meg fogja tenni.

Ugyanilyen értelmű nyilatkozatot tett jan, 5-én ép enyedi polgár előtt eme szavakkal: „Én E n y e d e t h á r o m nap múltával hamuvá teszem,“ s úgy történt, a mint ő mondotta. Bizonyítják a következő események és tanúk:

1. Enyed, Akszentyének eme nyilatkozata után, alig pár nap múlva elpusztult, vagy az ő saját szavaival élve: hamuvá lett.

2. Enyed csak azután pusztult el, hogy ő seregével Balázs-falváról eme város közvetlen-közeibe Csombordra megérkezett. Ennek megtörténte után kezdetét vette a pusztulás nyomban.

3. Akszentyétől, a vezetése alatt álló oláh tábor annyira függött, hogy ha Enyed elpusztítását ő nem akarja vajú, ez a tábor Enyed ellen bizonyára nem indult volna meg.

4. Akszentye jan. 8-án késő este táborával a Maros jegén esküt mondatott, hogy az Enyedre be fog jönni minden áron.

5. Enyedi, még ma is életben levő oláh emberek, tehát az Akszentye nemzetéhez tartozók, mint szemtanúk erősítik, hogy a város megrohanása Csombord felől történt, tehát onnan, hol az ő fő hadi szállása volt.

Papp Antal felgyógyi görög nem egyesült lelkész, tekintélyes oláh ember, ki akkor mint fiatal tribün szintén Enyeden volt, határozottan állítja, hogy „a várost Akszentye tábora gyújtotta fel.“

Akszentyének azon felhozott mentségei közül, melyek által magát ezen szerencsétlen ügyben tisztára akarja mosni, a dolog állásával nem egyezik meg egyetlen-egy sem. Azt állítja például, hogy ő a város kigyulása után azonnal írt Lozenau cs. kir. lovasági őrnagynak B.-Bocsárdra, kérve, hogy „katonáival a tűz eloltására kelni szíveskedjék“, \*) holott akkor Lozenau nem volt B.-Bocsárdon, hanem Obrázsán s csak az Enyed ellen megtörtént támadás után jan. 10-én húzódott onnan át B.-Bocsárdra. Azt állítja, hogy ő a katasztrófa ideje alatt nem járt Enyeden, holott bizonyos, hogy jan. 9-én d. e. Enyeden volt s itt maradt az nap este feléig.

Sőt a körülmények a mellett szólallak, hogy júl. 26-án is az Akszentye vezetése alatt állott tábor egyik része rabolt és gyilkolt Enyeden.

Köztudat szerint ugyanis 1849. tavaszán és nyarán Enyed közelében csak egy oláh tábor lappangott, ennek pedig Akszentye volt a vezére.

Rajta, illetőleg a vezetése alatt álló oláh táboron kívül más nem is tudhatta meg rögtön, hogy Stein 25-én éjjei seregével Gyulafehérvár alól elvonult s ez okon Enyedet bátran megtámadni, ott rabolni és gyilkolni lehet, a mi már 26-án meg is történt.

Akszentye Szevernek kell viselnie azon bűn terhét, hogy vezéri adott szava ellenére, a vezetése alatt állott sereg, éjnek idején, 30 fokos hidegben\*\*) egy általa elámított, védtelen, békés városra rontott, azt kirabolta, feldúlta, leégette s ártatlan lakosága egy részét kannibáli vérengzéssel legyilkolta.

\*) Akszentye saját szavai. Lásd „Válasz gr. Teleki Sándor ezredes urnak.“ 8. lap.

\*\*) Sándor János miriszlói ref. pap és egyházmegyei főjegyző határozottan állítja, hogy az 1849. évi jan. 9-re viradó éjelen, Enyed vidékén a hőmérő nem 22, nem is 24 fok, hanem 30 fok hideget mutatott, Celsius szerint.

Olyannyira hideg volt jan. 9 reggelén, hogy a forró víz csöppei, míg az edény szájáról a földre értek, jéggyöngyökké fagytak.



## B e f e j e z é s .

Történelmi rajzom befejezésül szükségesnek tartom néhány szóval megemlékezni azon oláh tribünökről, a kik N.-Enyed elpusztítása véres munkájában a vezérszerepet vitték.

P r o d á n S i m o n (Probus) a dezvári (Kolozs megye) g. k. pap fia, muzsinai g. k. pap, magas, erőteljes, barna férfi volt. Arczát dús, akkor már őszülésnek indult, nem hosszú szakál és bajusz fődte. A magyar nyelvet tisztán és folyékonyan beszélte, miből arra lehet következtetni, hogy magyar főiskolában, aligha nem valamelyik kolozsváriiban tanult. Beszédét értelem, nyugodtság és meggondoltság jellemezték. Jelentékeny tudományos képzettsége, társadalmi jártassága paptársai nagy részétől előnyösen különböztették meg. Enyeden pár intelligens család ajtaja előtte nyitva volt, a kiválóbb iparos polgárok közül pedig akárhánnyal barátságos viszonyban élt, velök éjelezett, kártyázott az 1848-at megelőzőtt években. Általában feltűnő volt Enyeden és vidékén, hogy tehetséges, intelligens ember létere oly csekély javadalmazásu egyházközségben tengődik, minő a muzsinai. Tehetségét a felkelő oláhok is elősmerték, mi mellett világosan tanúskodik azon körülmény, hogy a Muzsina körül, 1848. okt. hava első felében alakult és azon hó 23-án, az Enyedről ellene kivonult magyar csapatok által vérontás nélkül szétszórt, mintegy 12 ezer főből álló felkelő oláh tábor vezetésével, a Komite őt bírta volt meg.

P a p p) A n t a l felgyógyi gör. nem-egyesült lelkész, ki az Enyerlet ért katasztrófa idejében mint fiatal tribün szolgált a IVodán táborában, egykori vezérére vonatkozólag eme jellemző nyilatkozatot mondta toliam alá: „Prodán nem volt rossz ember. Enyeden, ennek pusztulása ideje alatt folyton részeg volt; folyton ett és ivott.“

Ezen volt prefektet 1849. őszén, a császári katonák az ország úton, Tövis és Gyulafehérvár között, negyed magával elfogták, a gyulafehérvári vár börtönébe zárták s ott tartották az 1851-ik év nyara vége feléig, vizsgálati fogságban. Ekkor szabadon bocsátották, helyesebben mondva: a várból kilökték.

Szabadságát visszanyervén, azon év őszén kereset nélkül kóborolt, mint elzüllött és meghasonlott kedélyű ember.

Deczember 24-én (1851.) Gyulafehérvárról kiindult és Tövis felé tartott. Alig hagyta hátra Gyulafehérvárt, az országúton elbuklott és meghalt.

Gyulafehérvárt temették el 26-án, azon koporsóban, melyet az odavaló magyarok által eltemetésére összeadott pénzből szereztek be.

\*  
\*\*

B u t t y á n J á n o s Zaránd-megyei, művelt fiatal ember volt. A forradalom előtt csak pár évvel telepedett Abrudbányára mint ügyvéd s a magyar ügyvédi kar ellensúlyozására nyitott irodát e városban.

Enyed pusztulása idején az Abrudbánya és Körösbánya vidékén lakó mokányok- (mócz) ból alakult oláh tábornak volt vezetője mint alprcfckt. A magyaroknak nem volt engesztelhetetlen ellensége, sőt mint tudjuk 1849. tavaszán azon oláh párthoz csatlakozott, és annak egyik szóvivője lett, mely nemzet felei között a magyarokkal való kibékülés szükségességét sőt üdvös voltát hangoztatta és ez irányban erélyes tevékenységet fejtett ki.

Emlékére N.-Enyed elpusztítása miatt csak kevés szenny tapad. Sehöl sem láttam feljegyezve, hogy Buttyán eme gyalázatos munkában tevékeny részt vett volna.

1849-ben május havában a híres Hatvani-féle expedíció alkalmával ő is Abrudbányán volt s május 10-én a város elpusztulása-kor a Hatvani megvert csapatával vonult ki onnan. Biztonságban érezte magát a magyarok közt, mert ellenkező esetben elmene-külhetett volna a tolongásban. Május 21-én Lyos z á s z \*) nevű helységbe érkezett Hatvanival. Másnap 22-én Hatvani kijelentette előtte, hogy „én magát ma felakasztatom.“ Ő azt hitte, hogy „az őrnagy úr tréfál“, de ez komolyan felakasztatta egy fűzfára a vendéglő előtt.

Egy szemtanú azt állítja, hogy bakó hiányában Buttyán kénytelen volt maga magának akasztani a kötelet a nyakába. †) Ezt az oknélküli gazmunkát Hatvani állítólag azért követte el, mert a Buttyán rablott kincseit Abrudbányán kezére kerítette s s attól is tartott, hogy Buttyán Debreczenbe befogja vádolni Ab-rudbánya elpusztulásáért, melyet esztelen és szőszegő expedíciójá-val okozott. Buttyán hulláját barátjai szülőföldjére szállították s ott temették el.

\*

\*\*

B á l i n t S i m o n a verespataki gör. kath. egyházmegye esperese, verespataki lelkész és bányabirtokos, 1849-ben prefekt, magas, erőteljes félti. Megjelenésén bizonyos fokú intelligencia volt észrevehető. Tömött, gondozott, gesztenye színű szakáll által körített arcán szelídség és jóság ömlött el. Rokonszenves bariton hangja, nyugodt, gyakorlottságra mutató előadása, mint szónokot figyelemre méltóvá tették. Szóval, a ki Bálint Simonnak az 1848. 1849. években kifejtett átkos emlékü ténykedéseit nem ösmerte s őt csak külső megjelenéséből volt hajlandó megítélni, alig te-hette róla fel, hogy lelkében oly magass fokú gyűlölség lakoz-hassál? a magyarok iránt, milyennek a forradalom ideje alatt ez az ember határozott jeleit adta.

Bálint S. főleg Jára elpusztítása által szerzett magának ama borzalmas emlékü időkben szomorú hírnevet.

\* Lyoszász falu a régi Zaránd megyében, a Körös partján.

† „Közérdek“ 1891. 40. szám.

Nágy-Enyed elpusztításában csak mint egyik értelmi szerző részes.

A január 8-án este Prodán prefekt tiszteletére rendezett vacsora végeztével valószínűleg távozott Enyedről s valamelyik szomszéd oláh községben várta be a katasztrófát s gyönyörködött Enyed égésében.

Tény, hogy a pusztulás folyama alatt Enyedcn nem látta őt senki.

Elhalt Verespatakon 1880. márczius havában, hetven éves korában.

Egykori fegyvertársa, barátja, Akszentye Szeveru azt írja róla: „Bálint — a forradalom előtt mint esperes és bányabirtokos tehetős ember volt Verespatakon, de a forradalom nagyon megcsökkentette anyagi állását; hagyott Ugyan maga után egy terebélyes családot, de vagyont, köztudat szerint bizony nem igen.“\*)

\*

\*\*

B i r l e a P é t e r gör. kath. lelkész Fel-Enyeden, 1848. 49-ben „májor“ volt a Prodán táborában,

Miután Prodánt 1849. jan. 8-án este, a legszélsőbb oláh párt megbuktatta, ő lett ideiglenesen a Prodán-féle tábor vezére s ő vezette le ezen tábort Fel-Enyedről N.-Enyedre, a jan. 9-re viradó éjelen.

N.-Enyed elpusztításában személyesen részt vett; rabolt, de nem gyilkolt. Sőt, hogy a pusztulás bekövetkezte után Felenyedre, a Prodán-féle tábor főhadiszállására menekült szerencsétlen enyedik, kiknek száma pár százra tehető, a vérszomjas oláhok által nemcsak tömegesen le nem gyilkoltak, hanem némileg emberies bánásban részesültek, határozottan Birleának lehet köszönni, ki Felenyeden a vérengzést, fegyvertársainak határozottan megtiltotta.

Birlea középtermetű, szikár alak; mikor az ötvenes évek

\*) „Válasz gr. Teleki Sándor ezredes úrnak“ stb.

vége felé megösmertem, már elbetegeskedett, összeesett ember volt. Ösmeret köre és észjárása nagyon korlátolt.

A magyar nyelvet csak töröten beszélte, jóllehet Enyed közvetlen-közeiében élt s a magyarokkal, mondhatni mindenik napon érintkezett.

Élete utolsó éveibpn az a rögeszméje keletkezett, hogy őt a gonosz lélek, vagy a mint ő ezt nevezte a „B e l z e b u b“ kerítette hatalmába, melytől nem szabadulhat.

Elöttem is nem egyszer panaszkolta enyedi deák koromban, hogy „a Belzebub“ mennyire gyötri őt s mikor üldözőbe veszi, mennyire nincs tőle nyugta sehol sem éjel se nappal, s hol lábiban, hol karjaiban, hol gyomrában üti fel tanyáját.

Leszokta írni, hogy ez a Belzebub milyen alakú és kinézésű; hogyan hívja őt, hogyan költözködik néha belé, miket beszél, hogyan kiált sivit és sir.

Hasztalan fáradság volt minden jó akaratú igyekezet, bárkinek részéről nyilvánult légyen az, hogy a Birlea agyából ezen rögeszmét kiverje s őt észre térítse.

A szerencsétlen embert ezen irtózatos rögeszméjétől a halál szabadította meg 1872. február 5-én, 63 éves korában.

R e p e d j e N y i k u l á j görög nem egyesült lelkész Fel-Gyógyon. A forradalomban ő is „major“ volt a Brodán táborában. Jól megtermett, élete végső éveiben aránytalanul elhízott, rosszindulatú, rajongó ember. Rossz indulatát, a magyarok iránt táplált mély gyűlöletét sima, hízelgő modorával igyekezett álcázni.

N.-Enyed pusztulása idejében ki volt hallva lelkében minden emberies érzület. A minoriták telkét az ő vezetése alatt álló. csapat rohanta meg jan. 9-én és az ő szemei előtt vette ott kezdetét és folyt az irtózatos vérengzés. Kegyelmet non ösmert. Ezért a szerencsétlen, halába üldözöttek hozzá hiában folyamodtak. A b.

Kemény és a Zeyk féle várszeg-utczai udvarban is ő rabolt és gyilkoltatott.

A forradalom folytán sok pénzt és másnemű ingóságot gyűjtött össze rablás útján s mindezeket sikerült magának megtartania.

1849. őszén Prodánnal együtt Repedjét is elfogták a császári katonák, tömlőzbe zárták s egy ideig ott tartották vizsgálati fogságban.

Jelentékeny vagyonában bízva, papi hivataláról lemondott, mert a gy.-fehérvári börtönben töltött raboskodása által még felgyógyi híveit is feszélyezte, a kik restelték, hogy papjokon érzik a vártömlőcz penészének szaga.

Tövisre költözködött s ezer; kis mezővárosban töltötte el élete végső éveit, kedvező vagyoni viszonyok között, mindvégig,

Meghalt ezen átokkal terhelt ember 1878. ápril. 10-én, Tövisen, 70 éves korában.

\*

\*\*

N e m e s J u v ó n állítólag a háportoni görög kath. pap fia, veresegyházi lakos. Egy tanulatlan, de leleményes eszű, közönséges oláh; 1849-ben „májor“ voltaképen nyargoncz volt az Akszentye táborában. Vezérének egyik jobb keze, legmegbizottabb embere. Enyed elpusztításában nagy szerepet vitt.

Az ő vezetése alatt jelent meg Enyeden, január 8-án reggel az a fegyveres oláh csapat, mely jelentette, hogy az Akszentye tábora az napon Enyedre be fog jőni s ennek számára szállást rendelt meg. A rom. kath. templomba menekült szerencsétlencet ő üzette ki onnan s lövette le, vagy verette agyon a templom előtti téren. Ő vezette a vérfagylaló kínzásokat és gyilkolásokat a Mán J. kereskedő házában is.

A pusztítás gyalázatos munkájának befejezése után, egy szép kocsin tért haza Veresegyházára, hozván magával különbféle rablott tárgyakat nagy mennyiségben.

A munkát nem szerette, ennek következtében egy időn túl elszegényedett s ló és marha lopásra adta magát.

Mikor nem volt mihez nyúlnia, el ellátogatott Akszentye barátjához s ezt az urat zsarolgatta.

Élete alkonyán elméjében megzavarodott s ily állapotában Romániába készült ki menni, de ezen szándékát nem vihette keresztül.

Adósságai miatt vagyonát elárverezték s leánya egy olyan házikóba szorult, melyben csak kegyelemből túrték meg.

A nyomorult ember 1880 elein egy napon ismét szokott háborgásaiból vetődött haza dült kedéllyel, izgatottan. A mint leánya lakásának küszöbét keresztül lépte, elbukott s azon perczben holtan terült el.\*)

\*

\* \*

A k s z e n t y e S z e v e r u vagyis J o a n e R a t i u B a c i u, mint ő nevezi magát, életben van ma is, öles magasságú, agg ember. Krakkóban (Alsófehérvármegye) él 60 és még egy pár hold birtokán, ennek jövedelméből és azon 630 o. é. firt évi kegydíjből, mely a „K i r á l y i v á r l a k o k é s k e r t e k f e n n t a r t á s i“ alap jövedelméből folyósított részére; mely kegydíjat, saját szavaival élve: „Schwarzenberg herczeg kormányzó ajánlata folytán kapott ő Felségétől. †)

Csak ketten alkotnak egy családot, ő és nője.

Engesztelhetetlen gyűlöléssel viseltetik ez a második Hóra ma is minden iránt, a mi magyar.

Enyeden gyakran megfordul s ezen város polgárságának lelke eltelik undorral, valahányszor ezen általa halálosan gyűlölt embert, városa falai között, arczán mesterkéltnyugalommal mozogni látja.

Nem méltatta senki az enyedi polgárok közül annyira, hogy

\* Részben Dohai József veresegyházi birtokos közlése alapján.  
„Válasz gr. Teleky Sándor ezredes úrnak.“ 15. lap.

kezét ráemelje s ez okon nem bántotta őt Enyeden soha senki egy ujjal sem.

Sárgás-barna arczán valami olyan sajátságos szárkázmus ömlik el, minek láttára az ember idegeiben borzongást érez.

Szigorú gonddal őriz egy csomó történelmi becsesel bíró okmányt, melyek 1848 — 49 években kerültek birtokába s melyekhez magyar ember ez idő szerint nem juthat.

Krakkóban, gyöngyöző hegyaljai bor s egy-egy odavaló cigány hegedűjének hangjai mellett, vélt dicsőségének emlékein, egymagára, gyakran elmereng . . .

Ha csendes óráiban, olykor-olykor megjelenik-e lelki szemei előtt, az általa 1849-ben feldúlt Nagyenyednek sötét, véres árnya?



## Tartalom.

	Lap.
I. Előszó.....	3--4.
II. Előzmények.....	5—51.
III. A katasztrófa . . . . .	51 — 170.
IV. A menekülés.....	170—220.
V. Az oláh táborok zömének kivonulása a pusztuló városból.....	221—222.
VI. A mentés. Az első, vagyis az Újlaki-féle magyar mentő csapat megjelenése Enyeden.....	223—239.
VII. A menekülés ösmertetései folytatása.....	240—152.
VIII. Az osztrák katonák mentése Enyed romjai között.....	253—203.
IX. A Perczy által vezetett mentő csapat Enyeden. Ütközete az Akszentye táborával Felvincz mellett 1849. január 17-én.....	204—289.
X. A T e m e t é s . Mennyit vesztett Enyed em- beréletben és vagyonban "?.....	290—301.
XI. A Menekülteksegélyezése. Küldöttségük Kos- suthnál. Társadalmi életjelenségeik az idegen légkörben.....	302—330.

- XII. A foglyok útja. Helyzetük Nagy-Szebenben,  
Szabadulások a fogságból.....331—3.19.
- XIII. Az enyedi állapotok márczius közepétől július  
26-ig, vagyis a város újabb feldúlásáig..... 940 — 34(1.
- XIV. Újabb katasztrófa ..... 347—349.
- XV. Ki volt főtenyező N.-Enyed elpusztulá-  
sában 1849-ben, Prodán-é vagy Ak-  
szentye Szeveru? ..... 350—353.
- XVI. Befejezés ..... 361—454.
- XVII.